Студії над українськими народніми піснями.

Подає др. Іван Франко.

XIV. Здобутє козаками Варни.

В збірці Антоновича і Драгоманова „Историческія пѣсни малор. народа“ т. I, стор. 245—248 надрукована пісня: „Взятіе Варны козаками 1605“ з увагою: Pauli, Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, т. I, стор. 134—136. Изъ старинной рукописи, наход. въ библіотекѣ старо-самборскаго замка“. З приводу сего виданя тексту пісні і сеї інформації що до місця її знайденя написав Яків Головацький у своїх „Замѣткахъ и дополненіяхъ къ статьямъ г. Пынина напечатаннымъ въ Вѣстникѣ Европы за 1885 и 1886 годы. Вильно 1888“ (ті статі вийшли окремою, чотиротомовою книгою п. з. „Исторія русской этнографії, Спб. 1898—1892) остру репліку, з якої виймаємо тут важнійші точки. Отже пісня про здобутє козаками Варни була надрукована у перве не в збірці Жеґоти Паулї 1839 р., а в збірці „Русалка Днїстрова“ 1837 р.; текст Жеґоти Паулї просто і дословно і з деякими помилками переписаний із „Русалки Днїстрової“, яка по своїм виходї була заборонена цензурою. Старо-Самбірський замок, де нібито знайдений був рукопис Жеґотою Павлїм, ніколи не істнував (тим менше істнувала бібліотека в тім замку, видумана ad hoc київськими видавцями); був тілько замок у містї Самборі, що вже в 1714 р. описаний у інвентарі як руїна, а в 1782 р. був проданий Жидам на пивоварню. Вся нотатка Ж. Паулї виплила з нерозуміня того, що було написано на рукописі Юрія Коваля Грушатицького in castro Samboriensi, що походив із XVII або початку XVIII в., а історія того рукопису така, що його знайшов у 1833 або 1834 р. питомець

Михайло Мінчакевич і передав М. Шашкевичу, який звернувши увагу на пісню про Варну переписав її і думав видати в збірничку „Зоря“, проєктованім руським кружком семінаристів. Але цензура заборонила видане „Зорі“, так що пісня була опублікована аж у Русалці Днїстровій; можливо, що Ж. Паулї, крутячи ся поміж Русинами у Львові, дістав копію Шашкевича і покористував ся нею для свойого виданя. Головацький додає нарештї, що сю пісню знайшов іще в однїй рукописній збірцї, писаній десь на Покутю з датами 1721 і 1759 р. Оба сї рукописи, Грушатицького і покутський, Головацький вислав на руки В. Антоновича до Київа, звертаючи його увагу на помилки, допущені в виданю Ист. Пѣсень завдяки баламутству Жеґоти Паулї, побільшеному ще власною неввагою редакторів „Ист. п.“, які в неістнуючім нїколи старосамбірськім замку видумали фантастичну бібліотеку, а надто додає увагу, що з приводу вжитого в піснї слова „Кляла цариця“ зовсїм недоладно зазначено, що се відносить ся до австрійської цариці Марії Тереси. Головацький підносить, що пісня була записана ще в XVII і XVIII в., коли галицька Русь була ще частиною Польщі, а згадка про царицю в пісни походить що найменше з початку XVII в., тобто з часу, коли була зложена сама пісня.

Подаємо тут текст сеї пісні, зазначуючи в нотках ріжниці допущені Жеґотою Паулї:

Кляла цариця, вельможна панї,
Чорное море проклинала:
„Бодай же море не процвитало,
Вічними часи висихало,
Да[1]) що мого синка єдиничика[2]),
Єдиничика у себе[3]) взяло!
Ци би я войську не заплатила
Червоними золотими
Да біленькими[4]) талярами?
Ци би я войсько не приодїла
Червоною китайкою
За услугу[5]) козацькую?“
А в недїленьку пораненьку[6])
Зібрали ся громадоньки[7])

---

[1]) ŻP. Ta [2]) ŻP. jedynczyka [3]) ŻP. Jedynczyka w sebe [4]) ŻP. Ta biłejkymy [5]) ŻP. Za usłużejku [6]) ŻP. A w nedilu poranejku [7]) ŻP. hromadojky.

До козацкої порадоньки[1]).
Стали ради додавати[2]),
Одколь Варни доставати[3])
І всїх Турків в ней забрати?
Ой ци з поля, цили з моря,
Цили з тої[4]) річки невелички?"
Послали посла як[5]) под Варну,
Поймав же посев Турчанина,[6])
Старенького[7]) ворожбита;
Стали його випитувати,
Одколь Варни[8]) доставати:
Ой ци з поля, ци із моря,[9])
Ци із тої[10]) річки невелички?
„Анї з поля, анї з моря,
Іно з тої[11]) річки невелички".
А в недїленьку пораненьку[12])
Бігут, пливут[13]) човенцями,
Поблискуют весолцями,[14])
Вдарили разом з самопалов,
Седми-пядених запалов[15]),
Як полсоткою[16]) із гармати, —
Стали усї козаки до ней ся добувати,
Стали Турки нарікати;
Стали Варни доставати,
Стали Турки утїкати,
Тую річку проклинати:
„Бодай річка не процвитала,
Вічними часи висихала,
Що нас Турків[17]) в себе взяла!"
Була Варна здавна славна,
Славнїйшії козаченьки[18]),
Що тої[19]) Варни міста достали
І в ней Турків[20]) забрали.

---

[1]) ŻP. poradojki [2]) ŻP. raduwaty [3]) ŻP. Warny mista dostaty [4]) ŻP. toj [5]) ŻP. aż [6]) ŻP. turczynyna [7]) ŻP. starejkoho [8]) ŻP. дод. mista [9]) ŻP. cyły z [10]) ŻP. Cyły z toj [11]) ŻP. toj [12]) ŻP. nediłejku poranejku [13]) ŻP. Bihnut, płynut [14]) ŻP. weselciamy [15]) В Рус. Дн. Седми пядес...от запалов; ŻP. Z sedmy piadesiat [16]) Рус. Дн. полсодкою, ŻP. pomotkoju [17]) ŻP. Turkow [18]) ŻP. kozaky [19]) ŻP toj [20]) ŻP. Turkow.

В „Русалці Днїстровій“ (стор. 113—120) ся пісня подана не в ряді пісень записаних із уст народа, але в додатку п. з. Старина, що містить коротеньку передмовку „Руслана“ Шашкевича і далї з неподаних близше рукописів три старі піснї чи вірші: „Лїтай, лїтай, сивий орле, по глубокой долинї“ про трачене козаків у Пятигорах 1705 р., пісню про здобутє Варни без титулу, і віршу-новелю „Казав ми батенько пігнати кози“, що була вже друкована у Вацлава з Олеська і часто стрічаєть ся в рукописних співанниках XVIII в. З варіянтів зведених під нашим текстом репродукованим із „Рус. Днїстр.“ бачимо, що Жеґота Паулї зовсїм свобідно поводив ся з текстом, один рядок пропустив, а врештї без підстави надав їй характер бойківського діялекту, якого пісня не має. Одного чи двох слів руські видавцї не могли гаразд відчитати: в рядку 34 поклали: Седми пядес...от запалов; Жеґота Паулї сконструував із сего „В седми пятдесят запалов“ — річ, яка не має нїякого змислу. Найпростїйший догад на мою думку: Семипядених запалов, моздїрів з дулом довгим на сїм пядий; ефект тих вистрілів по дальшим словам піснї був такий, як би вистрілено з півсотки гармат. Пострах, який пішов від тих вистрілів, поміг козакам добути ся до укріпленого міста, тим більше, що напад нїби морської фльотиллї був доконаний не з моря, відки Турки могли його надіяти ся, а з невеликої річки, по якій нїколи не плавали великі кораблї-стрільницї.

Що до поясненя тексту сеї піснї, то Головацький також досить скептично висловляєть ся про ті погляди, які були на се висловлені видавцями „Ист. пѣсень“ і потім Костомаровим. На думку видавців, що ся пісня складаєть ся з двох частин якихось пісень первісно не звязаних із собою і що назва „царицї“ повстала аж тодї, коли в галицькі піснї стали входити народнї спомини про Марію Тересу, Головацький завважує (Замѣтки и дополн. ст. 30): „Отсе знов панове видавцї загнали ся в нетри, не обміркувавши обставин місця і часу. Поперед усього не треба забувати (про що вже писав і Жеґота Паулї), що пісня зберегла ся в рукописах XVII і XVIII в., коли Галичина (властиво Червона Русь) зовсїм не була „далека від центра південно-руської історії“. Ми знайшли, що в усїх трьох копіях обі части піснї були злучені разом, значить, так вона й була зложена і так співала ся в XVII в. Очевидно співаки і слухачі знаходили в тих часах якийсь звязок між обома частями і розуміли її зміст без премудрих коментарів. По друге, слово „ца-

рицяʺ зовсїм не можна звязувати з австрійською цїсаревою Марією Тересою, яка панувала в Австрії від 1740 р., а в Галичинї лише від 1772 р. до своєї смерти 1780 р. Розуміє ть ся, що до піснї про здобутє Варни 1605 або 1620 р., зложеної і записаної в XVII віцї, не „проникли згадки про Марію Тересу“, що жила на цїле століте пізнїйше. Тай нїколи син нїякої цїсаревої не втонув у Чорнім морі. А при тім гаразд завважити, що австрійського імператора та імператорову в Галичинї не називають „царем“ і „царицею“, а „цїсарем“ і „цїсаровою“. В иньшім місцї (стор. 35) Головацький додає (в листї до В. Антоновича), що назва „цариця, вельможна панї“ відносить ся до якоїсь султанші або жінки кримського хана. „Вона служить доказом того — пише далї Головацький, — що ще в XVIII в. співано в Галичинї козацькі піснї, не говорячи вже про Україну, сю заповідну землю народної волї і народного лицарства, де сміли подвиги козаків давали ненастанно теми для історичних пісень, яких тепер нема й слїду. В минулих часах пісенний скарб Малої Руси був богатий і не обмежав ся тими немногими думами, що лишили ся в памяти вимираючого поколїня бандуристів і лїрників“. Розуміє ть ся, сей погляд опертий лише на здогадї самого Головацького, а не на фактах.

Що пісня про здобутє Варни справдї не зложена з двох уривків ріжних пісень механїчно зліплених до купи пізнїйшим записувачем, на се по моїй думцї найкращий доказ дає сам її текст, а власне оба зовсїм анальоґічно зложені проклятя, на Чорне море:

Бодай же море не процвітало,
Вічними часи висихало,
Та що мого синка єдиничика,
Єдиничика в себе взяло —

і проклятє Турків на річку біля Варни:

Бодай річка не процвітала,
Вічними часи висихала,
Що нас Турків в себе взяла.

Се очевидно одна рука й одна концепція. Можливо, що в середин ї піснї, між рядками 12 і 13 треба припустити якусь прогалину, що тут забули ся або випали рядки, в яких горе царицї робило ся основним мотивом облоги Варни козаками. Історичні звістки про двоexразове завойованє козаками Варни в рр. 1605

і 1620 не дають нам ніякої підстави до реконструкції сего темного звязку. Що паралелі, наведені до сеї пісні видавцями „Ист. пѣс. м. н.“ зовсім до неї не стосують ся і нахапані зовсім навманя, про се нема що й говорити. Пісня про козака, якого шевчик кинув у Дунай глубокий — пізне складанє з XVIII або XIX в., а моравські пісні у Сушіля нічим не нагадують нашої.

Та вернемо ще до статї Головацького. Пок. Пипін знайшов був якесь спеціяльне уподобанє в Жеґотї Паулї і силкував ся піднести його збірку галицько-руських пісень високо по над иньші та добачував у них серіозну критичну працю над текстами тих пісень. Зразком сеї „працї“ в очах Пипіна служила власне пісня про Варну. Не диво, що розсерджений Головацький рисує духовий портрет збирача Жеґоти Паулї на підставі своїх особистих споминів зовсім непідхлїбно. Жеґота (Гнат) Паулї, Поляк уроджений у Санчі, прибув до Львова в 1834 р. і живучи тут безвиїздно зовсім не знав руського люду, отже особисто не збирав руських народнїх пісень. Його двотомова збірка зложила ся по части з пісень Максимовича (вид. у Москві 1827 р.), у Галичинї нікому недоступних, а переписаних Головацьким і Шашкевичем із друкованого примірника; з тої копії Ж. Паулї видурив у Головацького деякі зшитки, а дійшовши анальоґічними способами до копій иньших пісень руських збирачів, „видав у Львові 1839 р., сам лихо розуміючи по руськи і ніколи не зносячи ся з руським людом“ (стор. 23). Він збирав польські пісні з уст польського люду, але приїхавши до Львова не мав при собі анї одної руської, а дістав їх від Головацького, Шашкевича, Вагилевича і иньших збирачів-студентів, що не крили ся зі своїми записами. В виданєм збірки руських пісень 1839 р. зацікавленє Жеґоти Паулї до руської етноґрафії скінчило ся раз на все, хоч він потім жив іще звиш 50 літ“.

Для часткового потвердженя тих слів Головацького і загалом як причинки до характеристики Жеґоти Паулї можу подати тут три невидані доси документи. В збірцї автоґрафів музея Наукового тов. ім. Шевченка маємо деякі автоґрафи також Жеґоти Паулї, закуплені мною у ріжних львівських антікваріїв, в тім числї два листи його до ґр. Йосифа Борковского і розвідочку „O powieściach ludu Gallicyjskiego“, написану як передмова до задуманої Жеґотою, але не виданої ніколи збірки галицьких людових казок. Першим листом Ж. П. просить у ґрафа

Борковского дозволу присьвятити йому свою книжку „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“, якої друк уже на укінченю; значить, лист, хоч не датований, походить із 1839 р. Тут Жеґота Паулї називає свій збірник „Kwiaty poezyj narodu dawniej polskiego, zamieszkującego kraje od szumiącego Dniepru aż do wspaniałego Sanu“. Та ґр. Йосиф Борковский мабуть не дуже був рад видавати себе за протектора сего виданя (се певно було сполучене зі значними коштами на друк і гоноровані автора), бо другий листок Ж. Паулї виглядає як урґенс тай то ще з характерним та для нас не зовсїм ясним додатком, по якому Ж. Паулї не важить ся ставити ся особисто перед ґрафом „po tak mocnej chłoście i dosyć cierpkiem besztaniu“. Чи брати сї слова буквально і бачити в них сьвідоцтво, що вельможний ґраф справдї велїв висїкти невдалого етноґрафа і ще й устно вилаяв його, чи може в них треба бачити яку символїку в панщизнянім смаку, не беру ся рішати; досить, що дозволу на дедікацію обом братам Борковским Ж. Паулї таки добив ся.

Розвідочка про людові повісти інтересна, хоч також не свобідна від польсько-руського баламутства. Інтересно те, що Ж. Паулї вже відчуває спільність казок у ріжних народів, хоч ще не перестає вважати їх у кождого народа національним добром; не менше цїкава й нотатка, що польські дрібнїйші шляхтичі велїли своїм підданим вечерами оповідати собі народнї казки.

N. I. Jaśnie Wielmożny Hrabio!

Powodowany dosyć chlubnem dla mnie przyjęciem, jakiego wydany mój zbior „Pieśni ludu polskiego w Galicyj“ doznał, przedsięwziąłem ogłosić nierównie ważniejszy i obfitszy zbior „Pieśni ludu ruskiego“ w 2 tomach, na który już w r. 1835 uczony W. A. Maciejowski i L. Łukaszewicz zwrócili uwagę publiczności. Dzieła tego tom I, zawierający znaczny zapas nieznanych dotąd ważnych pieśni obrzędowych i historycznych, dotyczących się zarówno-i-dziejów polskich, już się drukować kończy i w tych dniach się już tytuł z przedmową wydrukuje. Oddając winny hołd zasługom Jaśnie Wielmożnych Hrabiów życzyłbym sobie, aby Takowi wysokiemi swemi imionami dzieło to zawierające kwiaty poezyj narodu dawniej polskiego, zamieszkującego kraje od szumiącego Dniepru aż do wspaniałego Sanu — narodu niegdyś w dziejach sławiańskich pierwsze miejsce trzymającego i dotąd jeszcze twórczą swa wyobraźnią celującego przyozdobić zezwolili. Imiona Jasnie Wielmożnych Hrabiów niemałą będą ozdobą i chlubą dzieła

tego, które wraz z trescią swoją przekaże potomnym wiekom zasługi JWnych Hrabiów.

Dla spełnienia wszelkich formalnosci żądanych od cenzury tutejszej osmielam się upraszać, aby Jaśnie Wielmożny Hrabia po przyjęciu na załączonej, do druku przeznaczonej dedykacyj osobiste swe zezwolenie wpisać raczył. — O łaskawą odpowiedź i przysłanie dedykacyj upraszam najdalej do południa. Nieodpowiedz będę za niedobry znak dla mnie i za odparcie mej prośby uważał.

Przytym mam honor z podziękowaniem II-gi tom Szachnahme odesłać, prosząc zarówno o Zbiór potrzebnych wiadomości, Meluzynę i należytość za pieśni polskie i Starożytności.

Oczekując łaskawej odpowiedzi w mym pomieszkaniu lub przez księgarnię B. Jabłońskiego zostaję z najgłębszym uszanowaniem Jaśnie Wielmożnego Hrabiego najniższym sługą Żegota Pauli.

N. 2. Jaśnie Wielmożny Hrabio!

Przez P. Stęczyńskiego upraszam o stanowczą odpowiedź względem dedykacyj, gdyż czas największy; mnie samemu wzbrania przyzwoitość stawić się osobiście po tak mocnej chłoscie i dosyć cierpkiem besztaniu. Zresztą sądzę, że sam JW-ny Hrabia mając ludzkość w sercu nie żądałbyś po mnie tej ofiary.

Z prawdziwem poważaniem mam honor zostawać Jasnie Wielmożnego Hrabiego najniższym sługą Żegota.

N. 3. O powiesciach ludu Gallicyjskiego.

O wiesci gminna, ty arko przymierza
Między dawnemi i młodszemi laty:
W tobie lud składa broń swego rycerza,
Swych mysli przędzę i swych uczuć kwiaty.

A. Mickiewicz.

Równie jak pieśni gminne, przysłowia, obrzędy, zwyczaje i obyczaje do badań rozlicznych niewyczerpanem bywają zródłem, tak też i powieści ludu naszego obfity, a nawet i hojniejszy przedmiot do tego nam udzielają. One to były osnową najulubieńszych i najlepszych poematów u wszystkich niemal narodów; począwszy od odwiecznej Sanskrytskiej Ramajany, Perskiej Szachnameh, zachwycających pieni Meonidy starego, Niemieckiej Nibelungen, hiszpańskich zaś romansów Cyda, aż do naszego Adama Mickiewicza, Bohdana Zaleskiego, Seweryna Goszczyńskiego, natchnęły powieści gminne tych wieszczów do lubych owych utworów, które my z największem zachwyceniem czytamy, niezważając na to, iż wątek i barwy wypożyczane są od ludu wzgardzonego. Dziejopis może nieraz przy tych to w popiole dotąd zarzących

się iskierkach zapalić swą pochodnię, która spłoszyć zdoła ciemności okrywające wieki przeszłe snem głębokiem ujęte. Roztrząsając pilnie zarody dziejów ludu każdego, jawnie się przekonujemy, iż są tkanką powieści gminnych, a niepomału żałować tego należy, że zbieranemi były przez mężów, co je miasto zrozumienia tajemniczego głosu stroili w szaty niegodne. — Pod względem lingwistyki niemniej są ważne powieści gminne; mowa ich jest to mową ludu nieskazionego, tém bliższa pierwotnego czystego swego zródła, wiele zawierająca w sobie kwiatów tych wonnych, które uszczknięte piękny by i pożyteczny bardzo dla nas wydały wieniec. — Psychologowi czyniącemu spostrzeżenia nad charakterem i oświatą narodu jakiego, służą powieści owe wraz z pieśniami za gwiazdę prowadzącą. Charakter bowiem i mylna oświata jednej salonowej tylko kasty nie może służyć za miarę narodu całego; niestety! używała i używa największa liczba pisarzów tej miary przy obrazie narodu.

Wiek powieści tych możnaby posunąć do najodleglejszych czasów; dochowały ony się dłużej, niż religijne i polityczne zmiany. Powieści i pieśni gminne żyją wciąż u niepokalanego, czystego ludu, i przez wieki z ust do ust oblatują; jednakże zdala umykają od gwaru miastowego, gdzie je oddech nieczysty zaraża, a tem chętniej spieszą do wiosek, gdzie pod dymiącą strzechą wieśniaka gościnne w duszy jego sławiańskiej znajdują schronienie.

Wiele z powieści gminnych tak dalece się po różnych krajinach rozszerzyły, iż wyjąwszy tylko barwę, jedno i tożsamo tło w nich poznać można. Chociaż narody poróżnione są rządem i religiją, jednakże powieści i pieśni gminne, przysłowia, obyczaje i zwyczaje służą za wstęgę, rozerwane pokolenia scislej z sobą łączącą. Ludzkość czerpała je z jednego tylko zdroju. I tak powieści liczne o czarodzieju Twardowskiem, o rozbójniku Madeju i t. d. można zasłyszeć nie tylko nad brzegami Wisły, ale i nad Dnieprem.

Rzecz zaiste dziwna, iż dotąd u nas, gdy prawie wszystkie narody powieści i podania swe zebrały, gdy północni mieszkańce Sagi spisane zawsze w czci przechowują, gdy powieści i podania ludu niemieckiego w mężach jakiemi byli: Grimm, von der Hagen, Musaeus, godnych znalazły zbieraczów, nikt o podobnem zbiorze nie pomyslał: przyczyną tego jest oziębłość owa, [z jaką] zapatrujemy się na rzeczy narodu naszego*).

*) U innych Sławiańskich pokoleń przecież zwracano uwagę na podobne skarby narodowe. Najliczniejsze zbiory powieści gminnych posiadają Rossyanie, główniejsze z nich są następujące: Skazki ruskija. Moskwa 1785 — Popowa: Starynnyja dykowinki — Weczornyje

Powieści ludu polskiego i ruskiego w Gallicyj cechuje właściwa im tylko barwa nie mieszcząca w sobie tej okropności, jaka w powieściach ludów północnych spostrzegać się daje. Wszystkie choćby najstraszniejsze weselem się kończą; okropność w nich wprowadzona nie jest tak bardzo przerażająca, równa ona się ulewie nagłej, po której zazwyczaj pocieszające, błogie słonko znowu na jasnem ukazuje się niebie.

Czas, w którem najliczniejsze u ludu zasłyszeć można powieści, jest jesień i zima. Wtedy zebrana młódz z wioski trudniąc się przędziwem trawi długie wieczory i noce przy jaskrawem swiatle łuczywa na powieściach. Zachwycają one ich tak dalece, iż nic uwagi przerwać nie zdoła. Z wlepionemi w opowiadacza oczyma słuchają pilnie słów jego; stosownie z powieścią widać malujące się na twarzach słuchających uczucia. Osoba umiejąca wiele i najdziwniejszych powieści zwykle we wsi wielce jest poważaną. Szlachta drobniejsza po wsiach, w której Gallomania uczuć narodowych całkiem jeszcze nie przytłumiła, każe sobie po wieczorach powieści gminne opowiadać.

Powieści ludu gallicyjskiego możnaby podzielić: 1) w podania czyli powieści miejscowe; są one najliczniejsze. Każda okolica wiele ma swych podań; zdarzenia osobliwsze, które w niej zaszły, aczkolwiek w różnych strojach, żyją dotąd w uściech ludu. Zebrane dały by się z korzyścią użyć do uzupełnienia dziejów narodowych. Powieści te zwane bywają na Rusi skazkami. 2) Legendy czyli powieści mające za treść zdarzenia, w których głównemi sprężynami są osoby święte z ludzmi obcujące, wyświadczające tymże różne dobrodziejstwa. W powieściach tych widzimy pomysły starodawne, pogańskie jeszcze najdziwniej z chrzescijańskiemi pomieszane, widzimy ile przez napływ nowej religij ucierpiały. W nich to często spostrzegamy wprowadzoną

---

czasy ili drewnyja skazki Drewlańskich Sławian. Moskwa 1787. Część VI — Dietrich's russische Volksmaerchen — Skazki ruskija, 1820. Część V — K. Daniłow kozak układał wierszem narodowem powieści dawne ruskie, które wyszły w Moskwie 1804 i 1818 r. pod tytułem: Drewnyja rossyjsk. stichotworenja. — Serbskie niektóre podania zebrał Wilk Stef. Karadżicz w swem serbskiem słowniku. — Powieści ludu czeskiego zebrali i wydali w mowie niemieckiej: Kar. Woltman, W. Gerle i J. Schoen. — W mowie zaś czeskiej wyszedł r. 1834 zbiór pod tytułem: Slowanka: Zbjrka narodnich powiesti wydana przez Fr. Wjtantewicza i Slaw. Tomiczka; lecz jest to tylko mieszanina powieści narodowych i własnych utworów. Prawdziwych narodowych kilka powieści udzielił nam Fr. L. Czelakowski w czasopismie czeskiem: Wczela Czeska 1834 — Słowackie podania znaleść można w Mednanszky: Erzaehlungen und Legenden aus Ungarns Vorzeit. 1829.

śmieszność. Równie jak inne bajki zwykle weselem się kończą, tak też legendy ten mają koniec, iż osoba dostępuje szczęsliwości niebieskiej. 3) Powieści smieszne. Są to dzieci dowcipu, obrazy brane z życia codziennego wiejskiego. Osoby główne w nich działające zazwyczaj: Pan, chłopi, trefnisie, oszuści, Żydzi, Cygani. Jak bajki za cel mają wzbudzenie podziwienia słuchaczów, tak zaś powieściami smiesznemi stara się opowiadający wzniecić smiech jedynie. Do tego oddziału liczyć należy powiesci mnogie o trzech braciach, z których jeden zwykle głupi; o mądrem Janie i t. p. 4) Bajki tak zwane od ludu polskiego, Nebyłyci zaś od ruskiego. Są to złote sny, które ludzkość w cieniu palm jeszcze pod pogodnem niebem wschodu marzyła. W powieściach tych głównemi osobami bywają królowie, rycerze od ludu przezwani królewiczami, czarodzieje, czarownice, olbrzymy, smoki i inne nadprzyrodzone istoty. Zwierzęta w nich przychodzące rozmawiają z ludźmi i dopomagają im w wyprawach. Rycerze doznając największych trudności, nieraz straszliwych, wybawiają nie tylko pojedyncze osoby, jako to królewny i t. p., ale nawet zamki całe i okolice; nagrodą za poniesione ich trudy bywa najczęściej ręka hożej dziewicy [1]). Powieści tego rodzaju po całem rozszerzone są kraju, gdy przeciwnie powieści i podania miejscowe jednej okolicy tylko bywają własnością. Na Rusi działającemi w nich osobami są zwykle rycerze z dworu Włodzimierza Wielkiego; nieraz tam w czasie wieczornic zachwycają lud powieści o Iliji Muromiczu, o królowej Helenie i t. p.

Jako przykład powieści gminnych ludu gallicyjskiego mogą służyć niektóre tu załączone. (Не залучено нїяких.)

XV. Дївчина воячка.

Широко розповсюджена тема про дївчину воячку, що йде на війну і визначаєть ся серед мужчин[2]), не має нїчого спільного з татарськими та турецькими нападами, хоча нема сумнїву, що

[1]) Opowiadający przy końcu powieści opisując weselną ucztę dodaje najczęściej czterowiersz:

„I ja tam byłem,
Jadłem, piłem;
Aż po brodzie kapało —
W gębie nic nie zostało“.

[2]) Див. про неї працю Сазоновича, Дѣвушка-воинъ, Русс. Фил. Вѣстникъ 1893—4 і окремо.

факти, де жінки в рядах мужчин ставали в обороні своїх гнїзд до бою, трапляли ся в часах таких нападів частїйше, як коли инде. Та в піснї такі випадки не попадали, а те що маємо в піснях, звичайно значно відмінне. Тут маємо дїло з орґанїзацією правильного війська, до якого кличуть охочих; мати не маючи синів шле свою дочку, яка по одним варіянтам визначає ся в битві, по иньшим попадає в неволю.

Два варіянти сего другого мотива надрукували Антонович і Драґоманов (Ист. п. I, 314—315) з просторою увагою, яка для зрозуміня наших пісень не дає нїчого, а тілько вказує масу паралельних пісень у иньших народів. Ось текст сеї піснї, при чім треба сказати, що в однім дївчина називає ся Катерина, а в другім Олена; оба варіянти записані на правім березї Днїпра і декуди доповняють себе в неважних дрібницях. Ось сей доповнений текст:

Тай чую: загадано та заповідано
Усїм козаченькам та в військо йти;
У кого є сини, то висилати,
А в кого нема, то наймати.
Жила вдова на край села,
Та не мала нї одного сина:
Кінь в неї є, сина не має,
Тілько одна дочка Катериночка.
Її мати в військо виряжала
Тай виряжаючи наущала:
„Дочко моя Катериночко,
Як будеш ти у війську йти,
То поперед війська не випереджай ся,
І позад війська не оставай ся,
Та держи ся війська середнього
І козаченька сердешнього“.
Дочка Катериночка не послухала,
Конем попереду поїхала.
Як же припало річку бристи
І Дунай плисти,
Усї козаченьки у плав пішли,
А Катеринин коник не перейшов.
Десь узяв ся та Татарин,
Та узяв кониченька за повідоньки,
А Катериночку за білую ручку;

Повів кониченька у станочку,
Катериночку у сьвітлицю.
Дає коникови вівса-сіна,
А Катериноньці меду-вина.
Кінь ірже, вівса-сіна не їсть,
Катерина плаче, меду-вина не пє;
Кінь ірже та по станеньці,
Катерина плаче та по матінці.

Другий мотив записаний Оленою Пчілкою в с. Рокітниці ковельського пов. натякає на те, що дівчина замісь держати ся середини, станула на чолї війська. Ся пісня має форму колядки:

Була вдова близько двора,
Мала вона три донейки.
Єдна донейка Ганнусейка,
Друга донейка Костусейка,
Третя донейка Настусейка.
„Ой моє дитя, а Ганнусейко,
Поїдь, поїдь а на війноньку!“
„Ой моя матїнко а голубонько,
Я не вмію коня сїдлати
Анї на ньому їхати“.
„Ой моє дитя, а Костусейко,
Ой поїдь, поїдь а на війноньку“.
„Ой моя матїнко голубонько,
Я не вмію коня сїдлати
Тай на йому поїхати“.
„Ой моє дитя а Настусейко,
Поїдь, поїдь а на війноньку!“
„Моя матїнко голубонько,
Я умію коня осїдлати
Тай на йому поїхати“.
Мати дочку виряжала,
Виряжаючи тай научала:
„Моє дитє Настусейко,
Поїдь, поїдь на війнойку!
Навперед війська не вибивай ся,
Назад війська тай не оставай ся!
Наперед війська а намовойка,
А назад війська та погонойка,
Посеред війська та розмовойка“.

Вона матінки не послухала,
Наперед війська виїхала,
Ой виїхала, ще й викрикнула,
Шабелькою та вимахнула.

Всї славянські піснї цитовані у Ант. і Драг. мають одно жерело, до якого мабуть найблизше стоять болгарські піснї. Наведу з них найпросторійший варіянт, записаний д. Стойковим в околиці Ґаброва (Сборн. за нар. умотв. т. XV, ст. 24), який подаю тут у перекладї:

Зібрав ся збір в Царгороді:
Хто має сина, хай вишле,
А хто не має, сам піде.
Микола сина не має,
А тілько має три дочки,
І так клене їх сердито:
„А дав би Господь, дїтоньки,
Щоб в один гріб вас поклав я,
Справляв за вами поминки,
Третини і десятини
Й пропої в чисту неділю!“

Найменша Радка-мізинка
Отак до батька говорить:
„Мовчи бо, татку, не плач ся,
Зроби менї переміну:
Зріж мою косу русяву,
Ходи зо мною на ринок,
Купи там мужеське вбраннє,
Купи колпак соболевий,
Купи коня там баского,
Баского, нев'їжджeного,
І довгу пушку нїмецьку
І остру шаблю французьку“.

І батько вволив її волю,
Обрізав косу русяву,
Пішов із нею на ринок,
Купив колпак соболевий,
Купив їй мужеське вбраннє,
Купив коня їй баского,
Баского, нев'їжджeного,
Купив їй пушку нїмецьку
І остру шаблю французьку,
Убрав у строї мущинські,
Колпак їй дав соболевий.
На коня сїла баского,
Баского, нев'їжджeного, —
Найперша Радка гасала,
Коня найкраще водила,
Тодї до війська прибула.

Минуло часу не много,
Цариця мовить цареви:
„Ой царю, царю шановний,
Шановний і доброчесний,
Який то сон менї снив ся:
Що в війську жінка тут служить.
Веди ти військо рядами,
Тай переведи садами,
Що мають плоди усякі;
Жінка на плоди лакома,
На плід вона і спіймаєсь,
По тім її ти й спізнаєш“.

Веде цар військо рядами
І переводить садами.
Наперед Радка чвалає,
Конем найкраще гасає, —
Один горішок зірвала,
Тай той на штири розбила,
Штиром воякам вдїлила, —
Не могли її пізнати.

Цариця мовить цареви:

„Веди ти військо рядами,
Веди його по базару,
Де веретена рівьблені,
На веретено піймаєсь,
По тім її ти пізнаєш“.

Веде цар військо рядами
І переводить базаром.
Наперед Радка чвалає,
Конем найкраще гасає,
До веретена й не ткнеть ся;
Лиш за флояру хапає
І на флояру всім грає, —
Не могли її пізнати.

Цариця мовить цареви:
„Є жінка в війську твойому!
Веди ти військо рядами,
Веди на купіль у річку,
Нехай все військо купаєсь,
По тім її ти пізнаєш“.

Веде цар військо рядами,
Веде на купіль у річку.
Наперед Радка чвалає,
Конем найкраще гасає,
Цареви Радка мовляє:

„Ой царю, царю шановний,
Шановний і доброчесний,
Не вели війську купать ся,
Бо тут всілякі хороби,
То заразиш ти все військо“.

І військо назад вернулось,
Не могли її пізнати.

XVI. Козак і Кулина.

В „Записках Наук. тов. ім. Шевченка“ в томі XLVII, ст. 1—28 опублікував я текст і порівняну студійку про пісню „Козак і Кулина“, друковану спершу в польській сатиричній брошурі Дзвоновского „Seymu Walnego Domowego Artykułów sześć“ у Кракові 1625 р. Відсилаючи цікавих до тої моєї розвідки додаю тут дещо нового матеріялу до студії над сею піснею.

Дзвоновский, краківський міщанин, певно не був її автором і його транскріпція українського тексту декуди хибна. Сам він подає, що текст пісні записав з уст козака Плахти, вояка козацького полку т. зв. Лісовчиків, що 1620 р. в поході до Чехії і Моравії стояли якийсь час постоєм біля Кракова, а р. 1621 при повороті з Чехії королівське військо мусіло виступити против них силою і розбило їх також десь недалеко Кракова. Із тих диковин, які Дзвоновский вкладає в уста козака Плахти — він не то простий розбишака, не то польський патріот, многожера і пяниця і при тім герой уславлений війнами у Криму, Молдавії, Туреччині і Московщині, а в додатку має брата „Franciszka we Zborze“, тобто протестанта — виходило би вважати всю польську віршу про козака Плахту жартом, рядом супереч-

них зі собою вигадок краківського сатирика, до яких додано українську пісню для наданя самим вигадкам позору правдоподібности. Та сего не можна ставити в той спосіб, коли бачимо, що імя козака Плахти й поза краківською околицею, спеціяльно в польськім Шлеску було в ту пору дуже популярне і війшло навіть, так сказати, в приказку. Таку згадку знаходимо в польській сатиричній вірші п. з. Habspert N. X. List o kozakach polskich do Martyn Luter, виданій у Кракові 1636 р. і в пізнійшій перерібці з р. 1646 знайденій дром В. Щуратом у однім польськім рукописї перемиської капітульної бібліотеки та опублікованій у Зап. Наук. тов. ім. Шевченка т. LXXIV, 1906 р. кн. 6, стор. 138, де читаємо шлеською понїмеченою польщиною:

Nigdy diabel nie byl tak srogi;
Ja nie twierdziem, ma li cos w nosie,
Bo wnet naydzie, jak pies po rosie,—
Pewnie naydzie skurwy syn ciura.
Ale jako wisieć sługowie,
Tak y Pan, własni hultajowie,
Jeden Mucha, a drugi Płachta, —
Jak żyw w Polska niemasz taki szlachta.

Остатнї два рядки: „Jeden Mucha, drugi Płachta, jak żyw w Polska niemasz taki szlachta" вказують мабуть на людову традицію, виглядають на приказку, якою покористував ся автор вірші і якою Шлезаки кпили собі з польського нїби то шляхетського війська присланого до Шлеска.

Що до розширеня нашої піснї, то варто зазначити її розпросторене в Польщі. В своїй збірцї „Pieśni ludu polskiego" Кольберґ подає з музикою ось яку пісню:

Gdzież ty jedziesz, Jasiu?
Na wojenkę, Kasiu,
Na wojenkę daleczką.
Weźże i mnie z sobą,
Radam jechać z tobą,
Na wojenkę daleczką.
Coż tam będziesz robić,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Będę chusty prała,
Złotem wyszywała,
Jasiu, Jasiuleczku.

Gdzież je będziesz prała,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
U króla w ogrodzie
Na tej bystrej wodzie,
Jasiu, Jasiuleczku.
Gdzie będziesz suszyła,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
U króla na górze,
Na jedwabnym sznurze,
Tam je będę wieszałą.

Gdzie będziesz wałkować,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
U króla w piwnicy
W złotej wałkownicy,
Jasiu, Jasiuleczku.
Gdzie będziesz składała,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Do tej złotej skrzyni,
Co król siada przy niej,
Jasiu, Jasiuleczku.
Gdzie będziem spoczywać,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Jest przy morzu kamień,
Odpoczniemy na nim,
Jasiu, Jasiuleńku.
Gdzież będziewa spała,
Kasiu, Kasiuleńko,
Na wojence daleczkiej?
U króla w komorze
Malowane łoże,
Jasiu, Jasiuleńku.
Cóż se podścielewa,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Są na boru szyszki,
To nasze poduszki,
Jasiu, Jasiuleczku.
Czem się odziejewa,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Jest na morzu trzcina,
To nasza pierzyna,
Jasiu, Jasiuleczku.
Kto nas będzie budził,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Jest ptaszek na Rusi,
To nas budzić musi,
Jasiu, Jasiuleczku.
Co będziemy jedli,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Są na boru grzyby,
A w jeziorze ryby,
To je będziem łowili.
A co będziem pili,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Jest piwo w piwnicy
W złocistej szklenicy,
Jasiu, Jasiuleczku.
Czem się będziem bawić,
Kasiu, Kasiuleczko,
Na wojence daleczkiej?
Ułowimy rybkę,
Włożym ją w kolebkę.
Jasiu, Jasiuleczku.

Як бачимо, деякі строфи сеї пісні і весь її уклад досить зближені до нашої козацької, але той характерний зміст — контраст між воєнним і хозяйським житєм, що лежить в основі нашої, зовсім замазаний у польській пісні, де надто дівчина сама дає відповіди воякови про те, як ведеть ся на війні, що й позбавляє пісню її серіозного значіня. Чи оріґінал, чи парість сеї версії пісні маємо в збірці Головацького т. I, стор. 126, записаний десь у Галичині.

Подаю тут іще один український варіянт, записаний д. В. Яблоновським у селї Каірах, Одеського пов.

Питала ся дівчинонька
Молодого козаченька:
„Коли будем мандрувати?“
„Тоді будем мандрувати,
Як поляжуть люди спати,
Молодая дівчинонько“.

Питала ся д'вчинонька
Молодого козаченька:
„Ой де будем ночувати?“
„Ой там будем ночувати,
Де захватить нічка мати,
Молодая дївчинонько“.

Питала ся дївчинонька
Молодого козаченька:
„А що будем вечеряти?“
„Буду їсти з маслом булки,
А ти будеш думать думки,
Молодая дївчинонько“.

Питала ся дївчинонька
Молодого козаченька:
„А що будемо стелить ся?“
„Єсть у полї скирта сїна,
Ото наша постїль біла,
Молодая дївчинонько“.

Питала ся дївчинонька
Молодого козаченька:
„А чим будем укривать ся?“
„Мене вкриє чорна хмара,
Тебе вкриє людська слава,
Молодая дївчинонько“.

Питала ся дївчинонька
Молодого козаченька:
„Чим ми будемо вмивать ся?“
„Я умию ся росою,
А ти вмиєш ся сльозою,
Молодая дївчинонько“.

Питала ся дївчинонька
Молодого козаченька:
„А чим будемо втирать ся?“
„Я утру ся рушниками,
А ти втреш ся кулаками,
Молодая дївчинонько“.

Варіянт, як бачимо, змодернїзований, але що до мови, форми й композиції просто роскішний. На Покутю розповсюджений ще один варіянт сеї піснї, характерний тим, що з козака зробив ся Ґречин, який підмовляє дївчину мандрувати з собою. Маємо сю пісню в двох відмінках: один записаний Кольберґом у Хоцемирі, товмацького пов. (Pokucie, II, 89—90), а другий, рукописний, записаний д. Сосенком у Межигірцях коло р. 1880. Третїй варіянт, де замісь Гречина стоїть козак, маємо у Чубінського т. V, стор. 337, ч. 662. Друкуємо тут сей другий варіянт, зазначуючи в нотках важнїйші відміни Кольберґового, який зрештою має й загалом відмінний розмір.

Підмовив Ґречин дївчину в вечір
На славних вечерницях[1]).
Та завів її у густий лїсок
Під явір зелененький.[2])
„Деж ми тепер підемо,
Ґречине, Ґречиночку?“
„Підемо ми в темні лїси,
Дївчино, дївчиночко“.[3])

---

[1]) Так у Кольб., у Сос. Ґречине, Ґречиночку.
[2]) Сї два рядки лиш у варіянтї Чуб.
[3]) У Кольб. тут і далї Гандзунечко.

„Щож ми собі та постелим,
Ґречине, Ґречиночку?“
„Постелит сі шовкова[1]) трава,
Дівчино, дівчиночко“.
„Чим же ми сї повкриваєм,
Ґречине, Ґречиночку?“
„Укриє нас темна нічка,
Дівчино, дівчиночко“.
„Хтож нас рано тай побудит,
Ґречине, Ґречиночку?“
„Побудят нас ранні пташки[2]),
Дівчино, дівчиночко“.
„Чим же ми сї повмиваєм,
Ґречине, Ґречиночку?“
„Я росою, ти слезою,
Дівчино, дівчиночко“.
„Чим же ми сї повтираєм,
Ґречине, Ґречиночку?“
„Я полою, ти рукою[3]),
Дівчино, дівчиночко“.
„Що ми будем я снїдати,
Ґречине, Ґречиночку?“
„Ой я колач, ти ревний плач,
Дівчино, дівчиночко“.
„Деж ми тепер я підемо,
Ґречине, Ґречиночку?“
„Я піду в мир, ти скочиш в вир,
Дівчино, дівчиночко“.

Остатня строфа у Кольберґа така:

„Котра дорога, котра дорога,
Ґречине, Ґречиночку?“
Менї каменна, а тобі тырвава,
Дівчино, Гандзунечко.

Яка була основа, які мотиви сеї перерібки — годї зміркувати. Варіянт Чубінського коротший, має лиже 5 неповних строфок і приплутаний до иньшої пісні.

XVII. Колядка по св. Софію в Київі.

Ще 1885 р. передав менї о. М. Зубрицький серію народнїх колядок (усїх 19), записаних ним у с. Мшанцї, тодї ще турецького, тепер старосамбірського повіту. Одна з них, що співаєть ся звичайно „старшому брату“, себто церковному, особливо зацікавила мене своїм змістом. Виглядає вона ось як:

---

[1]) Кольб. зелена.
[2]) Кольб. Ранни соловій.
[3]) Кольб. Гей я ручничком, а ти ґанчучком.

А що нам было з нащаду світа —
Славен єси Боже
по йусім світі і на небесах.
Ой не былож нам, хиба сина вода,
синая вода тай білий камінь.
А прикрив Господь сиров землицев,
виросло на ним кедрове древо
барз височейке і барз слічнейке.
Висмотрила го пресвята Діва,
зізвала д нему сорок ремісників:
„Ой видитеж ви, ремісничейки?
А вітнїтеж ви кедрове древо,
збудуйте з нього святу Софію,
святу Софію в святім Кийові,
би на ній было сїмдесять верхів,
сїмдесять верхів, сїмдесять крижів,
семеро дверий, а єдни підлоги“.
День будували, в ночи втїкали,
в ночи втїкали, в день прибывали.
А зіслав Господь ангела з неба:
„Не влякайте ся, ремесничейки!
Дав вам то Господь ведлуг силойки.
Крижі робіте, верхи зводїте“.
Єден вершейко барз височейко,
барз височейко і барз слічнейко,
а в тім вершейку золотий престіл,
за тим престолом сам милий Господь
служит службойку суборовую,
суборовую, заздоровую,
і за здоровя нашого брата,
нашого брата і всїх христіян.
Тамтуди лежит з давну стежейка,
стежкою іде польська вінойка,
межи ними йде полковничейко.
Стала вінойка в крижі стріляти.
Рече словейко полковничейко:
„А не стріляйтеж в святії крижі,
бо спустит Господь огняний дожджик,
огняний дожджик, громові кулї,
затопит Господь польську вінойку“.
Ай так ся стало, як він говорив:

іспустив Господь огняний дожджик,
огняний дожджик, громові кулї,
затопив Господь польську війойку.
Хиба нам зістав полковничейко,
полковничейко, той наш братейко.
Би на здоровя, на многа лїта,
гей наш папейку та наш братойку,
не сам із собов, а з милим Богом,
із милим Богом, в ґосподинейков,
з ґосподинейков і з челядойков.

Я зараз же разом з иньшими матеріялами переслав копію сеї колядки М. Драгоманову, який у листї з д. 7 грудня 1885 р. й написав менї про неї: „Кольадка Ваша дуже цікава. Вона з тих, шчо ја колись назвав „богумільськими“, — і тепер, післьа однієјі роботи петерб. академика пр. Веселовского ја бачу конечне, шчо јіх не пiјмеш без порівньаньа з грецькими, болгарськими ј румунськими духовними стихами. Ја вже і дльа других цілів виписав собі дејакі букарештські ј атенські виданьньа, а тепер вони пригодьать сьа ј дльа Вашоји кольадки. Тілько пождіть трохи“[1]).

В вирі дальших подій Драгоманов, здаєть ся, забув про сю колядку, бо нїякої звістки про неї я від нього не дістав, тай його погляд про її богомильський характер при близшій застанові мусїв і йому самому видати ся нї на чім не опертим. З кінцем 1888 р. я подав текст колядки до прилюдної відомости в „Кіевской Старинѣ“, де вона й була надрукована в січневій книжцї 1889 р. стор. 231—232. До тексту додав я свою увагу, яку передруковую тут у перекладі на нашу мову:

„Що поперед усього цїкаве в отсїй колядцї, так се згадка про Київ і сьв. Софію в такій далекій і дошками забитій місцевости, де народ у теперішню пору—ледви чи й знає дещо про істноване Київа, не кажучи вже про св. Софію. Так і хочеть ся підозрівати в сьому місцї (рядки 11 і 12) штучну контрафакцію, хоча збирач відомий менї як чоловік з досить поважною осьвітою і познайомлений з науковими вимогами при записуваню витворів народної пісенної творчости.

„Досить раз поверхово глянути на отсю колядку, щоб переконати ся про її компілятивний характер. Весь її склад при-

[1]) М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і иньших, 1881—1886. Львів, 1906, стор. 114—115.

родно розпадаеть ся на пять частий. Часть перша, рядки 1—6, се не що иньше, як попсована і скорочена колядка про початок сьвіта, в повній формі відома із збірки Головацького (т. II, 5, ч. 7) і розібрана А. А. Потебнею (Объясненія малорусских и сродных народных пѣсень ч. II, стор. 738—740). Але сей мотив зараз переходить у иньший мотив — будованя церкви (рядки 7—15, 22—29). Се також відомий колядковий мотив; належні сюди пісні показав А. А. Потебня (Объясненія II, 619—620). Суцільність сього мотива нарушена в нашій колядці вставкою (рядки 16—21), в якій очевидно треба бачити уривок зовсім иньшого мотива. Ті рядки досить неясні; в них не сказано, чому „ремісничейки" в день працювали, а в ночи мусїли втікати з місця своєї праці,- чого вони „влякали ся" так, що треба було аж ангела з неба для їх заспокоєня. Менї здаеть ся, що тут було щось подібне до того, що оповідаєть ся в польській леґенді про „вежу сімох ватажків", що будували її так: що збудують за дня, те в ночи провалить ся крізь землю; та коли нарештї був виведений верх вежі, стіни її чудесним способом підняли ся з землї. На таке чудо натякає в нашій колядці і переполох робітників, що що ночи тїкають із місця працї, і наказ ангела: „Крижі робіте, верхи зводіте". Згадану польську леґенду чув я колись (у 60-их роках) від одного захожого ковальського челядника родом з під Кракова, що оселив ся і вмер у Нагуєвичах; в польській літературі її обробив знаний свого часу поет Роман Зморский у досить просторій і з талантом написаній поемі „Wieża siedmiu wodzów".

„Новий і доси в колядках не подибуваний мотив виявляють рядки 30—45. Ті рядки оперті очевидно на якімось апокріфічнім оповіданю, як були покарані поганці за свою наругу над християнськими сьвятощами. Рядок 45 досить механічно звязує се оповіданє з метою всякої колядки — звеличанєм того хозяїна чи дому, якому її співають. Кінцеві рядки (46—50), се звичайний фінал, зложений із бажаня здоровля та многих літ, яке з відповідними стилїстичними змінами повторяєть ся в кождій колядці" [1]).

Російський учений В. Каллаш (Українець родом) звернув увагу проф. Веселовского на сю колядку, і голосний петербурський академік присьвятив їй у доповненях до своєї працї

---

[1]) Миронъ, Замѣчательная колядка (Кіевская Старина 1889, янв. стор. 233).

„Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха“ ось яку розвідку, яку тут подаю також у перекладі на нашу мову.

Екскурс про Іґґдразіль. В „Кіевской Старинѣ“ 1889 р., за січень, ст. 231—2 поміщено цікаву колядку про сотворенє сьвіта, доповнену внесенєм подробиць, із яких не всї являють ся розвитєм її первісних даних. Вказівку на неї звадячую В. В. Каллашу. Починаєть ся вона ось як (тут цитовано перших 7 рядків колядки). Пресвята Діва велить сороку ремесникам зрубати кедр і збудувати церков з сїмдесятьма верхами та сїмдесятьма хрестами; в однім версї золотий престіл, де сам Господь службу служить. В колядцї у Головацького слїдом за згадкою про дерево (явір) іде оповіданє про сотворенє сьвіта голубами; наш варіянт виходить від того самого образу дерева, але вставляє далї відомий з иньших колядок мотив про будованє церкви; згадаємо в „Повѣсти града Іерусалима“: кипаріс — Софія Премудрость божія з сїмдесятьма верхами; в колядцї замісь того — сьвята Софія „в святім Кійові“. Цікаві ще ось які деталї: ремесники „день будували, в ночи втікали“, поки Господь не звелїв ангелови сказати їм, щоб не бояли ся. „Дав вам то Господь ведлук силойки“ — і вони доводять роботу до кінця. Д. Мирон (l. c. 233) догадуєть ся тут відгука якогось мотива в родї відомого в польській леґендї про „вежу сїмох ватажків“: що збудують за дня, те нічю провалить ся під землю, але коли нарештї був виведений верх вежі, то її стіни чудесним робом підняли ся з землї. На таке розумінє в колядцї нема ніяких вказівок, навпаки, вільно догадувати ся, що мотив страху звязаний з деталями поміщеними на кінцї: „іде польська вінойка“, полковник не велить своїм людям стріляти до сьвятих хрестів, та вони роблять се і Господь покарав їх.

Ізпустив Господь огняний дожджик,
огняний дожджик, громові кулї,
затопив Господь польську вінойку.

„От тих ворогів і боять ся „ремесники“. Думаю, що оріґінал колядки відповідав складови тої апокріфічної статї, що зробила ся основою славянських леґенд про сотворенє сьвіта: в початку сотворенє сьвіта на синьому морю, в кінцї боротьба ангелів з нечистими духами; Михаіл також боїть ся сатани, але Господь підбадьорює його (кладе на нього схиму), і він скидає сатану і його полки „съ небесъ на землю во адову кромѣшную“ (Свитокъ божеств. книгъ).

„Цікаво, що північно-руська леґенда зрозуміла намір сатани устроїти собі „престолъ надъ звѣздами, въ воздусѣхъ“ як справжню будову: „Саваоѳъ построилъ небо, а сатана другое, выше того; Саваоѳъ построилъ еще небо, а сатана выше того. Сдѣлали они по семи небесъ“ (Барсовъ). Порівняй у колядці церков із сімдесятьма верхами.

„Як у галицькій, так і в нашій (?) колядції лишаєть ся невияснeним, з погляду Свитка, образ дерева в оповіданю про сотворенє сьвіта. Воно виходить із моря, або на морі камінь, на ньому дерево. В славянських і західних Вопросах і Одвітах в основі сьвіта дуб, arbor, над ним лежать верствами (поминаю подрібности) огонь, камінь, вода, земля. Сей дуб стоїть на силї божій; arbor quae ab initio posita est, ipse est Dominus Jesus Christus; се дерево хрестове і райське, а притім і всесьвітне (пор. Разысканія IV, 59: „доубъ есть миръ“). Як всесьвітне воно й на свойому місцї в колядках про сотворенє сьвіта, коли натомісь у иньших із хрестового дерева або з трьох дерев роблять хрести, ставлять церков з трьома престолами, з трьома дверми, з трьома верхами-небесами, а в одні з них іде сам Господь (l. c. VII, ст. 231 і Объ одномъ мотивѣ рождественскихъ колядокъ в Журн. Мин. нар. просв. 1877, лютий стор. 249—250). Як тут образ хрестового дерева-церкви розширив ся до космічного, так і в нашій колядцї уява всесьвітного дерева хрестовим вияснює перехід від сотвореня сьвіта до збудованя церкви. При церкві явили ся замісь ангелів робітники і давні вороги уявлені як полк [польських] вояків. Колядка й співаєть ся — полковникови“ [1]).

Се й дало проф. Веселовскому привід до дальшого його екскурса про сьвітове дерево Іґдразіль (op. cit. 353—359), який ми тут пропускаємо. Хоч як високо я поважав і поважаю широку вченість і незвичайний талант пок. Веселовского, то все таки не можу заперечити, що його міркуваня про мшанецьку колядку зараз тодї видали ся менї дуже натяганими та основаними більше на апріорних ідеях, ніж на безпристраснім вистудіюваню тексту колядки. Проф. Веселовский поперед усього іґнорує компілятивний характер і трактує цілу колядку як одну орґанїчну цілість, коли натомісь уже 39 рядок „Тамтуди лежит здавну стежейка“ характеризує рядки 31—50 як окрему цілість

[1]) А. Н. Веселовскій, Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха XI—XVII в. СПетерб. 1889, ст. 351—353.

незалежну від першої части; власне сей рядок творить у колядках звичайно (по коротенькім вступі, де схарактеризовано місцевість, прим. „На горі-горі сніги морози, А на долинї руженька цвила“ або щось подібне) початок оповіданя про якийсь драматичний конфлїкт: до панни приходять три стрільцї, три рибарчики і т. и. Тай зміст обох половин нашої колядки просто противить ся зливаню їх у одну цїлість; у першій части (по нїби мітичнім вступі) говорить ся про будоване св. Софії, у другій про подію пізнїйшу на яких 500 лїт. Твердити, що „ремісничейки“ в першій части на ніч утїкають із місця, де працювали за дня, з тої причини, що боять ся „польської вінойки“, можна лише при іґнорованю звязку, чи властиво беззвязности обох тих частий. При тім проф. Веселовский мабуть не завважив усеї недорічности своєї уваги. „Польська вінойка“ приходить і нападає на церков у білий день; яка причина супроти того веліла би „ремесникам“, що будують церкву, працювати в день а тїкати на ніч? Чуючи над собою загрозу війни вони робили би як раз навпаки: коли б се була така будова, що мусить бути виконана як найшвидше, вони будували б її в ночи, а в день мусїли би хиба стояти під оружєм, а нїяк не втїкати.

„Дав вам то Господь ведлук силойки“, цитує проф. Веселовский той рядок, та зовсїм не вияснює його значіня. Що обіцює тими словами ангел ремесникам? Ті слова зовсїм не натякають на загрозу воєнного нападу, а відносять ся до самої будови. Я толкую їх так: бачучи вашу малу силу (40 робітників) дає вам свою підмогу, щоб ви не потребували зводити стїн занадто високо в повітрє і доконує для вас що ночи чуда, якого ви не повинні бояти ся. Правда, вислов колядки дуже скупий; про дальше чудо — виринєнє цїлої церковної будови з землї в гору нема згадки, та тут швидше можемо допустити забутє, випаденє кількох рядків у текстї колядки, нїж такий звязок, як допускає проф. Веселовский.

І Драгоманова і Веселовского в цїлій колядцї зацікавив очевидно початок її, перших 5 рядків. Драгоманов добачив у нїм дуалїстичний (богомильський) міт про сотворенє сьвіта і для того й усю колядку назвав богомильською. Чи потрібно доказувати, що нїчого подібного наша колядка не має? Що на початку сьвіта, перед розпочатєм процесу твореня була вода, се стоїть уже в Біблїї в перших рядках книги Битія. Про сотворенє каменя гебрейський міт не згадує, але фантазія майже всїх народів згадує про камінь як про один із перших творів

Бога. На се не треба богомилів. Иньша річ із деревом кедром. Проф. Веселовский ідентифікує його з тим кедром, що мав бути частиною хрестового дерева — на якій підставі? Єдино хиба на тім, що в леґендах про хрестове дерево згадуєть ся кедр обік певга і кипариса, і в нашій колядці згадуєть ся „кедрове древо“. Але в леґенді се дерево чудесне, походить із раю і дожидаєть ся появи Христа, а у нас дерево зовсім не мітичне, а звичайна кедрина, з якої з давен давна на Україні будовано церкви. Те, що на нього показує пресьвята Діва і кличе майстрів на будоване церкви, не жаден міт, але леґенда, якої оріґінали любісінько стоять у Літописі та в Печерськім Патерику і оповідають про чудесне покликане майстрів із Царгороду та перенесене їх до Київа.

Так само не потрібно ніякого мітольоґічного толкованя образу Господа, що править службу в версї Софійської церкви; се очевидний доказ того, що автор колядки ще в першій половині XVII в. був у Київі і в церкві сьв. Софії і бачив там ту ефектовну стару мозаіку Христа в архієрейських ризах і в молитовній позї, що потім була забілена вапном, і аж недавно віднайдена.

Так само нічого не доказує й порівнане нашої колядки з великоруським „Свиткомъ божественныхъ книгъ“. Сей „Свитокъ“, пізний, мб. роскольницький фабрикат, що повстав десь при кінцї XVII в., правдоподібно пізнійше ніж наша колядка, і як наша колядка не має нічого спільного з мітами про сотворене сьвіта, так само й він не мав ніякого впливу на її повстане. Проф. Веселовский очевидно сам чув неможливість такого звязку і для того на борзї видумав якусь невідому „апокріфічну статю, що зробила ся основою славянських леґенд про сотворене сьвіта“. Що се за статя? Поміж славянськими леґендами про сотворене сьвіта є всякі, біблійні й гетеродоксальні, прим. наші про сотворене землї голубами, в яких можна добачити деяку подібність до богомильських вірувань, але спеціяльної такої статї, що послужила ніби жерелом славянських леґенд, нема й не було ніколи, а покликати ся для удокументованя такої теорії на „Свитокъ“, сфабрикований у XVII в. великоруськими раскольниками, нема ніякої підстави. Такі анальоґії, як наведена проф. Веселовским, що в „Свитку“ Бог і сатана творять по сїм небес, а в мшанецькій колядцї церков Софії має сімдесять верхів, зовсїм нагадують приказку lucus a non lucendo.

Сими увагами я не хочу вменшити чести і слави Веселовского; навпаки, менї здасть ся, що я бороню молодшого Веселовского, сьмілого і тверезого дослїдника, перед старшим, що хилив ся до мітольоґії, хоч і не в дусї Ґрімма та Макса Міллера, а все таки не менше непотрібної. Колись, у розцьвітї своєї сили Веселовский у рядї своїх „Разысканій“ знївечив цїлу масу „мітичних“ уяв, узятих російськими вченими з російських духовних віршів та билїн, в родї каменя Алатиря і иньших, вказуючи на те, що ті леґенди треба роздивляти не в звязку з мітольоґією, а в звязку з палестинськими та иньшими орієнтальними місцевими традиціями, що через паломників, вояків, невольників та купцїв віками приходили на Русь і тут пускали свої паростп. В остатнїх роках свого житя проф. Веселовский, захоплений теорією „християнської мітольоґії“ утвореної нїби то з безладної сумішки християнських леґенд з мітольоґічними уявами романських, ґерманських, славянських та по части фінно-тюркських народів, забував у тих дослїдах добрі давні прикмети його власної тай загалом порівняної методи: не надуживати анальоґій і не іґнорувати дослїду льокальних традицій леґенд при студіованю творів устної словесности, що походять із даної місцевости. Критика вже виказала важні помилки, в які з сеї причини попадав Веселовский головно в своїх розвідках про дуалїзм у віруванях Славян; цитовані тут його уваги про мшанецьку колядку дають нам добрий зразок не досить обережної методи, допущеної знаменитим російским ученим.

Дещо з тих уваг було для мене ясне зараз по прочитаню замітки Веселовського і я висловив їх у статейцї, яку вислав тодїж до ред. „Кіевской Старины“. Вона була надрукована в грудневій книжцї 1891 р. і ось її дословний переклад:

До поясненя одної колядки. В січневій книжцї „К. Стар.“ з р. 1889 я надрукував колядку записану о. Михайлом Зубрицьким у карпатських горах у с. Мшанцї турецького пов. На сю колядку звернув увагу і проф. А. Веселовский (Разысканія въ обл. русскаго духовнаго стиха XI—XVII). У своїх увагах до тексту сеї колядки я висловив догадку, що в її склад війшли два мотиви: 1) про чудесне збудоване церкви, при чім будова доконана за дня нічю провалювала ся крізь землю; паралєльні перекази у Сербів — будоване Скадра, у Румунів — будоване манастиря в Арґісї, у Поляків традиція про вежу сімох ватажків; 2) чудесне знївечене полків, що нападають на сьвятий храм. Для сього другого мотива можу показати тепер

можливе безпосереднє книжкове жерело. В львівськім виданю відомого і в Червоній Руси дуже популярного твору Йоаннікія Ґалятовского „Ключъ разумѣнія“ додано при кінці опис чудес пресв. Богородиці. На карті рли (138) читаємо: Чудо иї. Року ахл. (1630). Гды едного часу войско полское приступило подъ монастыръ Печерскій и хотѣло его збурити, чуючи, що тамъ Шулга полковникъ зъ рицерствомъ запорозкимъ знайдуется, в той часъ пресвятая Богородица монастырь свой отъ небезпеченьства оборонила, бо за еи предстательством огнистый дожчъ спалъ з неба на войско польское и одогналъ его от монастыря Печерского, що потымъ сами ляхове и нѣмцы, которыи были зъ ними, повѣдали. Надъ тымъ войскомъ Бутлеръ и Жолтовскій были преложоными“. Полишаю спеціялїстам історикам справджене історичности сего оповіданя і лише додам, що на мою думку друга половина колядки оперта нї на чім иньшім, як лише на отсьому оповіданю. „Ключъ разумѣнія“ був настільною книгою у сьвящеників у карпатських горах, де й доси не рідко трапляють ся його примірники“ [1]).

До сих уваг додаю тут ще деякі. Що до першої части колядки, себто чудесної будови церкви я ще раз верну до цитованої мною поеми Р. Зморского; тодї, коли я писав свою увагу, я згадував про неї лише з памяти, читавши її ще в 60-их роках у якійсь львівській часописї, мабуть у „Przyjacielu Ludu“, видаванім Іполїтом Ступнїцким. Тепер маю під руками окремий друк сеї поеми і в нїм при кінцї „Przypis“ самого автора про жерела, з яких він узяв її. Сю цїкаву дописку подаю тут дословно.

P r z y p i s d o w i e ż y s i e d m i u w o d z ó w. Jak to w kilku słowach pieśń niniejszą poprzedzających powiedziałem (у передмові), podanie, na którem oną osnułem, jest moim z lat dziecinnych nabytkiem. Dzisiaj w Mazowszu, gdzie je byłem niegdyś powziął, zdaje się całkiem że zaginęło, a przynajmniej mnie pomimo najtroskliwszych starań, w późniejszych latach nigdzie się go znaleść nie udało. Jedyny ślad jego w tej części Polski znachodziłem w głuchej wzmiance o s i e d m i u w o d z a c h, o których jednak nic więcej zgoła nikt mi powiedzieć nie umiał.

W innych znanych mi okolicach naszego kraju raz tylko jeden, na Rusi podlaskiej, pomiędzy Janowem i Terespolem zdarzyło mi się

---

[1]) М и р о н ъ, Къ объясненію одной колядки. К. Ст. 1891 декабръ, стор. 476.

spotkać z tem jakbądź wielce już przetworzonem podaniem. Na gruntach wsi Cieleśnicy zaszedłszy raz na oparzelisko, z powodu jakoby zapadłej w ziemię cerkwi Cérkiewiskiem zwane, zastałem tam samotnie siedzącego kośca, który zagadniony naprzód miejscowe, a potem inne podobne opowiadał mi podania. Z tych jedno prawie co do słowa tak brzmiało:

„Kiedyś żyło na świecie siedmiu braci, bardzo mądrych kniaziów, którzy wszystko, co się stało i stanie, z gwiazd znali. Kiedy wiedzieli, że na nich czas nadchodził, kazali budować wieżę, w której pogrzebieni być mieli. Ale co mularze za dnia zbudowali, wszystko przez noc przepadało w ziemię. I tak trwało to całe trzy lata. Po tym czasie najstarszy brat kazał ukować wielką złotą banię, w której zawarłszy żywego koguta, przytwierdzili ją na wystającym ze ziemi wierzchu. Kiedy kogut w bani zapiał, wieża sama wyszła cała ze ziemi, a była tak wysoka, że się aż o niebo oparła. Wtedy sześciu braci wstąpiło do wieży, by pokładłszy się w niej zasnąć na wieki; najstarszy zaś usiadł na progu, a postawiwszy nogę na kamieniu przed progiem leżącym rzekł: „Skoro ten kamień wrośnie mi po kolano, wtenczas będzie koniec świata“. I oparłszy łokieć na kolanie a głowę na dłoni usnął. Wieża ta dotąd stoi jeszcze gdzieś w Polsce, ale czar na nią taki rzucony, że nikt jej ani widzieć, ani dotknąć nie może. Tylko złota bania na jej wierzchu świeci się wysoko w nocy, ale między drugiemi gwiazdami rozeznać jej niepodobna. Kto by to mógł poznać, znalazł by wieżę, a obudziwszy spiącego w progu dowiedział by się od niego o wszystkiem, co się do końca świata dziać będzie“.

W oddaleńszej jeszcze stronie Rusi, w starosławnym Kijowie znajdujemy znów inną, więcej jeszcze odstępującą od naszej wersją. Wieżę Pieczarskiej Ławry wystawiło także podług tamecznego podania dwunastu świątobliwych braci. Co przez dzień zbudowano, zapadało w nocy pod ziemię, i tak murowano wciąż przez lat trzydzieści. Przy końcu trzydziestego roku pokazał się im anioł i kazał, aby dach robili i krzyż stawiali. Zrobili dach, postawili krzyż, który że już wieczorem stawiany, dla tego trochę skrzywiony, — położyli się spać i zasnęli na wieki. Dopiero nazajutrz ukazała się z pod ziemi wieża tak wysoka, że (podług wyrażenia miejscowego) o siedm mil ją widać[1]). Для сеї остатньої версії Зморский покликуєть ся на книжку: Władysław, wyciąg z pamiętników nie bardzo starych, przez Aleksandra Grozę, t. II, стор. 173, а сам у дальших рядках, які тут про-

---

[1]) Roman Zmorski, Wieża siedmiu wodzów, pieśń z podania. Lwów. Nakładem Hipolita Stupnickiego. 1857, стор. 29—30.

пускаємо, зазначує, що й Богдан Залеский згадує в однім своїм творі людові пісні „O trzech zorzach, trzech krynicach, siedmiu wodzach". Ну, Богдана Залеского можемо йому дарувати, але факт істнованя серед українського люду традиції про чудесну будову церкви видаєть ся мені безсумнівним. Що більше, важне тут сьвідоцтво Олександра Ґрози, відомого члена т. зв. української школи в польській літературі про те, що сю леґенду льокалізовано власне в Київі. Як бачимо з тексту Зморского, він не знаючи нашої колядки, декуди майже буквально наближаєть ся до неї. Думаю, що се сьвідоцтво раз на все мусить підірвати міркуваня Веселовского про мітольоґічний характер нашої колядки; се не міт, а льокальна леґенда.

Як починають ся і як ростуть у народній фантазії такі леґенди, на се маємо клясичний приклад у другій частині нашої колядки. Ми бачили вже оповідане Ґалятовского про напад польського війська на Печерський манастир у 1630 році. Послухаймо про той сам факт оповідане очевидця, печерського монаха Афанасія Кальнофойського, який на кінцевих сторінках своєї книжки „*Τερατουργημα*" ось як малює сю подію:

Cud IV. Roku po Narodzeniu Pańskim 1630.

Rożnie deszczu używasz gorącego, Panie,
Złych nim karzesz, a w dobrym bronisz ludzie stanie.

Poczekalismy byli post on, ktory SS. Apostołowie po przyięciu Ducha świętego odprawowali[1]), y iuż do piątku pierwszego tygodnia postąpiło się było. Więc że post ma być żalem y gorzkością za występki, z wstrzemieźliwością y ciała (boć te rzeczy są ran od grzechów duszy zadanych lekarstwem) vdręczeniem, Pan wedle świętey woli swoiey przydaie k temu y tę woynę, mowię, ktora iak by nas vdręczyła, każdy z woiennych effektow porozumieć może, dla czego o tym opuszczę; o owym powiem, iakoby cudownie od wykorzenienia aż do gruntu y zburzenia ostatniego Monastyr swoy do czasu ieszcze naznaczonego zachowała prawica Boża y Prze. Panny o nim pilne staranie.

Po rożnych Marsowych z niespokoynemi Zaporoskich Mołodcow pod Pereiasławiem kupami rozprawach, gdy im daley tym więcey pułkow J. K. M. Pana nam szczęsliwie panuiącego domowych tudzież iezdnych y pieszych regimentow cudzoziemskich za Dniepr ięło przeprawować się, między innemi we czwartek w wieczor przyciągnęło rożnych Companij do tysiące boiownika pod Kiiow y podle Złotych

---

[1]) На марґ. Piotrow post zowie się, iż na dzień świętego Piotra kończy się.

wrot otaborzywszy się, tam spokoynie noclegowali. Opuściwszy podziemne dziedziny, gdy miłe słońce na nasz znowu pułsphaerek wziachało a dzień vczyniwszy ludzi do zwykłych prac pobudziło, powstali y żołnierze, a wiedząc blisko barzo o kilkuset zebranych z Szulhą kozakach Dnieprowych, nowym krwie szlacheckiey po oboybrzeżu tey rzeki przelaniem wyniosłych, iakoby (boć tak w rzeczy nie było) w świętocudotwornym Monastyru Pieczarokiiowskim triumphuiących, namowę vważną uczynili, a postanowiwszy ich w miasteczku monastyrskim dobywać, do radnych panow Kiiowskich po armatę, prochy, kule y inne do burzenia rzeczy należne posłali, sami vzbroiwszy się prosto przez Kiiow iedni, drudzy drogą od Kiiowa zwyczayną, trzeci od Łybedzi do vmyślonego podstępowali mieysca Bożego zburzenia, y tym ochoczey, im się y dział, miast wywrócicielów, zaraz spodziewaią po sobie, y piękna pogodę, ktora barzo woysko zweselała, z wiatrem małym od Septentrionu maią na nieprzyiaciela.

Przyszedszy nie daleko harcownik począł wyieżdżać, z miasta nie widać nikogo, boć też w nim iako y w samym swiętym Monastyru z kozakow żadnego nie było, iako się to vkazało z relatii tych paniąt y żołnierzow, ktorzy na cerkwi Pieczarskiey przed tymi junakami wczęsnie zachowani długie godzinki odprawowali, ci albowiem na ten czas stali na ostrowie Dnieprowym, y dla nich wiachałby był lud J. K. M. bezpiecznie sobie do samego Monastyra, lecz wiatr wielki quo malo genio nie wiem dzwignąwszy się, bramę, ktorą zową Kiiowską (iako się to często przydaie) zawarł, do tego pianiczysko iakieś y włoczęga, obaczywszy ano lud niemiecki y polski okrył pola monastyrskie, skoczył natychmiast na ostrow daiąc znać o tym następie przerzeczonemu Szulze pułkownikowi; ten z ludem tudzież przybył, bramy obie y armatę na nich, ktora była na ten czas słomą naładowana, opanował, szańce wkoło tynu porobił y iął z dział palić wprzod do cudzoziemskich ludzi, lecz im nie wiele (iż rzecz była między wielkim drzewem orzechow włoskich y gęstymi domami) radził. Takie były praeludia woyny, a gdy daley siłą wielką miedzy opłoty monastyrskie wieżdżać chorągwie poczęły, a piechota tyny zobalać iedne, drugie rozgradzać, podcinać trzecie chwyciła się y iezdzie wolną drogę gotowała, one ślicznopogodne niebo mienić swą ozdobę pocznie, iakoby z wesołości wielkiey w smutek przykry postępuiąc, niezwyczaynie ciemną chmurą prędko przyodzieie wdzięczną rumianość swoię, y tudzież zlekka deszcz z tak gorących componowany wyleie kropel, iż skoro ktora gdziekolwiek na konia li, na iezdzca li lub pieszego padła, tak ich iakoby barzo wreiący vkrop (iako niekiedyś Kahanowi Naswiętsza Bogarodzica Panna, ktory na miasto Konstantinopol potęgą wielką

z Saraceny nastempował, vczyniła) oparzywszy piekła[1]). A gdy to takie nie iednemu się przydało vpalenie, raźnie się ich wiele po hyżach roziachało, w ktore wlazszy osobliwie Niemcy y pacholikowie z piechotą poczęli wewnątrz palić, ogień do ścian przykładaiąc, dranice y słomę z nadworza tymże ogniem podpalaiąc, wszakże żadną miarą zapalić iedney nie mowię chałupy, ale ani ktorey deszczki lubo słomki nie mogli. Obaczywszy te dziwne dzieła żołnierze J. K. Mci sami odwrot vczynili, a to tym intentem, aby nazaiutrz przecię Monastyra Pieczarskiego dla niektorych respektow dobywać przygotowali się. O ktorym to takowym ich zamysle wziąwszy przez swoich wiadomość Jas. prze. w Bogu J: M. ociec Archimandryta nasz vżył ich MM. PP. pana Henrika Kaszewskiego y pana N. Szaszewskiego, ktorych był od rąk kozackich w iedno z Jego Mcią panem Kazimierzem Tyszkiewiczem, na ten czas woiewodzicem Mińskim, zachował, iakom rzekł wyżey, na cerkwi Naświętszey Panny Pieczarskiey, y wyprawił ich do starszych Companiy tych, gdzie przybywszy, gdy Ich MM. Panu Butlerowi, panu Żołtowskiemu y innym nad tym ludem przełożonym oświadczyli dobroć J. M. oyca Archimandryty, y gdy przełożyli, co by za angariae sam, a prawie codzień ciężką biadę od lichych tych ludzi cierpiał, iaki dishonor z nabożną w Chrystusie Bracią swą, iakie sług obelgi, iak wiele szkod w dobrach cerkiewnych poczynionych ponosił, nakoniec iakby ieszcze z wieczora powciekali, sprawili to, iż y J. M. oyca Archimandrita naszego z niepotrzebney suspiciey v woyska J. K. M. eliberowali, y wszelaką securitatem mieyscu swiętemu ziednali; do ktorego wiele ich po tey Tragaediey przyieżdżaiąc, cud ten, ktory sami widzieli, iawnie wszystkim nam, a osobliwie narod niemiecki i nabożnieyszy z panow Polanow [sic!] powiedzieli, iam go zaś dla więtszey pochwały Matki Bożey y prędkiey w biadach pomocnicy tu dla wiekopomnych czasow y dla oswiadczenia za dobrodzieystwo wdzięczności inserował[2]).

Як бачимо, з мітичної боротьби ангелів з демонами, яку віднайшов А. Веселовский у основі нашої колядки, робить ся звичайна авантура між козаками і Ляхами біля Печерського манастиря в Київі 1630 року, перервана наглим „горячим“ дощем,

---

[1]) На марґ. Cuda tego pamięć co rok z Procesyą wkoło Monastyra y miasta obchodzimy.

[2]) *Τερατουργημα* lubo Cvda, ktore były tak w samym swiętocudotwornym monastyru Pieczarskim Kiiowskim, iako też w obudwu świętych pieczarach, w których po woli Bożey Błogosławieni Oycowie Pieczarscy pożywszy y ciężary ciał swoich złożyli. Wreszcie y pilnie teraz pirszy raz zebrane y swiatu podane przez W. oyca Athanasivsza Kalnofoyskiego, zakonnika tegoż S. Monastyra Pieczarskiego. Z drukarni Kiiowo-pieczarskiey. Rokv 1637, стор. 318—321.

від якого одначе ніхто не згиб. Не вважаючи на свою малозначність сей епізод був монахами роздутий до розміру чуда і зроблений предметом свого рода культу; не диво, що відомість про нього, чим раз далї набираючи фантастичних форм і спарувавши ся з загально відомою леґендою про кулї та стріли, які з безоборонного сьвятого місця летять на оружних напасників (така леґенда вяжеть ся і з церквою та манастирем Почаївської Богородицї), перейшла нарештї і в колядку. А що колядка, зложена на підставі устної традиції, перемішала Печерську церков зі сьвятою Софією, се вже дїло маловажне; головна річ — виразна льокалїзація в Київі і виразні натяки на певний історичний момент, і то такий, що швидко забув ся. Се й змушує нас приняти для зложеня мшанецької колядки дату не пізнїйшу 1650 року.

XVIII. Пісня про Кочубая.

Великий народнїй рух званий Хмельниччиною викликав значне оживленє національної сьвідомости серед української маси, підніс давнїй антаґонїзм Руси до Поляків до ступня національного і державного змаганя до самостійности і мав також немалий вплив на оживленє пісенної творчости, що була лїтературним висловом того антаґонїзму. Маємо починаючи від самого 1648 р. досить довгий ряд українських дум і пісень про Хмельницького і його товаришів (Перебийноса, Ничая, Богуна), про поодинокі битви (Жовті води, Пилявцї, Берестечко і т. и.), які досить добре малюють коли не самі факти, то в усякім разї настрій і надії українського народу з того часу.

Не бракувало певно й лїтературної полєміки, обопільного обсьмiюваня та кпин. Пару таких пісень, викликаних Хмельниччиною, хочу тут обговорити троха докладнїйше, маючи в руках деякі їх варіянти старші від тих, які відомі в друкованих доси збірках.

У збірцї пісень Головацького (I, ч. 5, стор. 6—7) передруковано зі збірки Вацлава з Олеська (стор. 182) пісню п. з. Козубай. Головацький помістив її між т. зв. „былевыя думы“ на ряду з піснями про Байду, Ничая, Морозенка і навіть додав під титулом дату, р. 1651, коли нїби то мало стати ся те, що описано в піснї. Комбінація о стілько вірна, що про якогось Кочубея, сотника в однім із козацьких полків у р. 1648—50

маємо справді звістку в реєстрі козацькім уложенім в часї білоцерківського мира 1651 р. Можливо, що й справді в тім роцї в часї білоцерківських переговорів була зложена ся сатирична пісня, і то якимось Поляком, що протверезивши ся від паніки 1648 - 49 років бажав посьміяти ся над козаками їх зовсїм не лицарською вдачею. Ся пісня чи вірша була ще в XVIII в. популярна в польських дворацьких та школярських співанниках, та народною не була нїколи і з уст народа нїде не була записана.

Маю під рукою дві копії сеї піснї, обі старші від виданя Вацлава з Олеська. Одна копія містить ся в співаннику Михайла Кирницкого (в моїм посїданю) списанім у р. 1821, писана руською скорописю, а друга в збірнику т. зв. Валашкевича, (значу В.) з р. 1780, також у моїм посїданю. З тих двох копій подаю тут текст із варіянтами.

Пѣснь 19 свѣцка до розривки.

Ѡй вибрав[1]) сѧ Кочубай
на войну з Лѧхами,
та взѧвъ собѣ самопалъ
и лукъ со[2]) стрѣлами.
Казалъ собѣ войскового[3])
Конѧ дати вороного,[4])
шаблю зо спѣсою,[5])
горѣлки въ флѧшкою.[6])

Ѡй вибрав сѧ Кочубай
изъ Фед'комъ частію
под Бѣлую Церкву, та впавъ
на саму тростію:[7])
горѣвки сѧ напиваєтъ
и ѡхоти додаваєтъ,[8])
думаєтъ собою:[9])
Чи стати до бою?

[1]) W. Ta zbyrau [2]) W. ze [3]) W. woronoho [4]) W. woyskowoho [5]) W. yz dzydoiu [6]) W. flaszku z horiłkoiu. [7]) У W. ся строфа виглядає ось як: Oy pryichał z Ukrainy z wełykoiu właściu,
Stał sy w Pryspi pod cerkwoiu pod samoiu traściu.
[8]) W. згідно з Вацл. із Ол., хоч поправнїйше:
Horyłki mu ne stawało,
Kiepskie serce ustawało
[9]) W. i W. z Ol. z soboju.

Ѡй приихалъ Фет'ко братъ,
братъ єго стриечный.[1])
Напивши сꙗ горѣлки
Кочубай беспечний; [2])
горѣлки имъ не ставаєтъ,
смутокъ серце в них трухлѣетъ,
думаютъ собою:
чи стати до бою? [3])

Ѡй ти Фет'ку, брате мой,
не боймо сꙗ страху,
вилѣзу ꙗ на вербу
на собачихъ Лꙗховъ.[4])
Самопали вирихтую,
ци много их замордую,
будемъ за вуха брати,
безъ руки вꙗзати.[5])

Єще Кочубай [6]) на вербѣ,
цюракъ к нему бѣжитъ;
въпавъ Кочубай на землю,[7])
южъ безъ душі лежитъ.[8])
Цюракъ къ нему прибѣгаєтъ,
батогомъ[9]) ёго затинаєтъ, —

---

[1]) W. Pryszoł k niomu, W. z Ol. Федько и Иванъ стриечний. [2]) W. napyty sia sywuhy, aż Koczubay hreczny. [3]) Сей чотиростих у W. инакше:

na łuk stryły układaie,
na Lachow ich wysyłaie,
baczyt, czy sut Lachy?
Na Koczubay strachy.

W. z Ol. має скрізь назву Козубай, тут: на Козуба, а надто в аналоґічних місцях: накладає, випускає. [4]) W. має сю строфу инакше:

Wylizu ia na werbu
na pohańskych Lachow,
iak ia stanu rubaty,
naberut sia strachow.

У W. z Ol.: Крикнув Козуб на своїх: не бійте ся страхів,
Я сам влізу на вербу на собачих Ляхів.

[5]) У W. i W. Ol. майже згідно в обох:

Na werbi sia wszykuiu
y samopał wyrychtuiu
budu Lachow braty,
po trochy strylaty.

(у W. z Ol. hołowy stynaty). [6]) W. Sidyt Koczub. [7]) W. Spawszy Kozub yz werby. [8]) W. тут через помилку повторяє рядок, що стоїть нижче: Koczubay ne żije. [9]) W. batiożkom ho.

Кочубай безъ душѣ,
собою не рушитъ.

Варіянт W. має ще одну кінцову строфу:

Pryszow k niomu Fedko —
ciura ieho byie;
Fedko go ruszaie, —
Koczubay ne żyie.
Zapłakawszy Fedko sobi:
„Pasty buło swyni tobi,
a ne woiowaty,
żalu zawdawaty“.[1])

Як бачимо, найстарший варіянт не згадує виразно про Білу Церкву, але подає иньшу місцевість, село Приспу. В обох старших копіях герой називаєть ся не Козубай анї Козуб, але Кочубай. Що так власне читано загально і що в такій формі ся назва перейшла і в уста люду, доказує одинокий відомий доси варіянт, записаний 1862 р. д. Іваном Должицким у селї Плотичі, золочівського пов. (сей запис разом з иньшими піснями записаними сим збирачем, є у мене з паперів В. Навроцкого). Ось той варіянт:

Ой поїхав Кашуба на війну з Ляхами,
червонії чобітки, підківки бляшані,
а піка з фасолї,
кулї в барабол̈ї,
а сїделце горіхове, а кінь бураковий.
Кашубу забили,
а сїделце взьили,
а коника бурака до борщу нагнали.

Як бачимо, з Кочубая тут зробив ся Кашуба, але зміст пісні перемінив ся; людова память, не розуміючи польської іронії, переплутала Кашубу-козака, що йде воювати з Ляхами, з тим „Ляшком із Варшави“, який їде цівілїзувати Русь, та тут переходить тверду школу „руського звичаю“. Пісню про того Ляшка ми розберемо далї, а тут додамо лише, що інтенція вірші про Кочубая занадто очевидна — поглумити ся над козаками, щоб була якась найменша підстава признавати їй (крім отсеї самої тенденції як історичного сімптому) якесь фактичне, історичне ядро.

[1]) Сеї остатньої строфи у текстї К. нема, то додаємо з Вал. У W. z Ol. варіянти: Приспів... Та глядит на него... Подумавши... Свині було пасти... додавати.

XIX. Пісня про Ляшка.

Немов у відплату за Кочубая, карикатурного козака, що хоче воювати з Ляхами сидячи на вербі і впавши з верби гине від самого страху, творить руська фантазія, фантазія очевидно руського письменного чоловіка, школяря чи дяка чи попа, карикатуру противну — гордого а глупого Ляха, що їде на Русь як у завойований край, гордий на свою зверхню подобу та певний свого успіха. Се тип не новий у нашій літературі. Ще мітичний Іван Мелешко каштелян смоленський у своїй сатиричній промові, яку датують роком 1589, а яку проф. Сумцов признав не дійсною польською промовою в соймі, а дійсною сатирою, говорив про такий тип отсї памятні слова: „И то, милостивые панове, не мала шкода, слуги ховаемъ Ляхи: давай же іому сукню хвалендышовую, кормижъ іого тлусто; а зъ нихъ службы не пытай! И только убравши ся на высокихъ подковкахъ до дѣвокъ дыбле и ходить, а зъ великого кубка трубить: ты пане за столъ, а слуга собѣ за столъ; ты борщикъ, а слуга за пꙋкатꙋю штуку мяса; ты за фляшкꙋ, а онъ за другую, а коли слабо держишъ, то онъ и ту зъ рукъ вырветъ! Только пильнуєтъ: скоро зъ дому ты, то онъ моучкомъ приласкается до жонки. И такого чортополоха зъ Нѣмцями выгнати, што до насъ влѣзли противъ праву нашему... И гетая не малая штука — кони дрыганты на стайни держати: давай же имъ въ лѣто и въ зимѣ овесъ и сѣно, подстелай же што ночь, ховай же для нихъ слугу Ляха, конюшню и маштелѣра, а зъ нихъ жадной службы не пытай. А колижъ еще Ляхъ какъ жеребецъ ржетъ коло дѣвокъ, какъ дрыгантъ коло кобылъ, прыймижъ къ нему двохъ Литвиновъ на стражы, бо и самъ дѣдко не упилнуетъ“ [1]).

Кандидата на такого панського слугу оспівує українська пісня, відома в кількох варіянтах. У Вацлава з Олеська маємо один варіянт, у Головацького один в томі II, стор. 474—5 і другий в томі III, 1, стор. 488—90, один галицький, другий угорський, записаний у селї Верові Земплинського комітату. У Чубінського т. V, ст. 1161—2 маємо зведені до купи три варіянти иньшої редакції, яким у Головацького відповідає один варіянт у томі II, стор. 485—6, записаний невідомо де й ким. Додаймо до сих друкованих ще рукописні, а власне один, за-

---

[1]) Акты Южной и Зап. Россіи, т. II, стор. 189.

писаний М. Царем 1871 р. в с. Вербиці жовківського пов. і два зі старших рукописних співанників, то й будемо мати весь засіб доступних менї варіянтів. Пісня більше відома в Галичинї, де очевидно й повстала; на Українї записано лише зразки пізнійшої редакції, що одначе також, бачить ся, повстала в Галичинї; до Днїпра або й за Днїпро пісня не дійшла.

Найстарший із друкованих доси варіянт Вацлава з Олеська, взятий по всякій правдоподібности не з уст люду, а з якогось рукописного співанника. Тут мабуть самим видавцем перемінено скрізь „Ляшок" на „цюра". Подаю його в тій формі, яку дав йому видавець (стор. 492—493):

1. Jichaw ciura iz Warszawy,
na nym syni szarawary
i kanczuk u boka,
ne bojit sie mużyka.

2. Bida ciuru iskusyła,
szo win wstupyw do Rusyna,
w neho szapki ne zniaw,
pomahajbih ne widdaw.

3. „Podaj meni żinko buczka,
teper budu wczyty bratka,
pomahajbih dawaty,
w domach szapku zdijmaty".

4. Pirwaw ciuru[1]) za czuprynu:
„Teper znajesz, suczyj synu,
pomahajbih dawaty
i szapoczku[2]) izniaty!"

5. Ide ciura dorohoju,
aż tam płyne huś wodoju:
„Pomahajbih, biła huś!
Nauczyła mia zdijsna Ruś".

6. Widiszow[3]) ciura wid husy,
aż tam biżyt medwid' kusy;
no to Rusyn, ciura dumaw,
szapoczku zniawszy pomahajbih daw.

7. Medwid' dumaw, szczo to hraw[4]),
taj ciuri hołowu obirwaw,

---

[1]) В друку: ciura. [2]) В друку: szapku. [3]) В друку: Widzow
[4]) В друку: to liraw.

i ne ostawyw ho na dorozi,
no potaszczyw w bili łozy.

8. Prybihła łaska taj jemu każe:
„Oj wstań ciuro, ne łeży!
Oj wstań, ciuro, ne wmeraj,
szcze zo mnoju poihraj“.

9. Idut kupci iz Warszawy,
wziały ciuru, pochowały;
łeżyt ciura w dubyni —
ne kłaniaj sia durnyni!

Надіюсь, усякому по прочитаню сего тексту видно, що весь він сильно підгладжений польською рукою.

У Головацького пісня являєть ся в значно відмінній формі; подаю її транскрібуючи на нашу сучасну правопись:

1. Їхав Ляшок із Варшави,
на нїм були сукнї шарі,
мав канчук у бока,
не боїть ся мужика.

2. Їхав Ляшок по над лугом,
аж там оре хлоп із плугом, —
помагайбіг не казав
нї шапочки не здіймав.

3. Аж той його привитав,
за чуприну похитав:
„Добре Ляшок, добре мав,
що помагай біг не казав!

4. „Ти подай, хлопче, батога,
научу тя, Ляшуга,
як шапочку здіймати,
і помагайбіг казати!“

5. Їде Ляшок дорогою,
аж там плине гусь водою:
„Помагайбіг, біла гусь,
навчила мя здїшня Русь
як шапочку здіймати,
помагайбіг давати“.

6. Аж ту біжит медвідь кусий,
Ляшок гадав, що то Русин,
здалека ся кланяє
і шапочку здіймає.

7. А медвідь ся розіграв
тай волосє обірвав;
не лишив го на дорозї,
но потащив в білі лози.

8. Ідут купцї із Варшави,
занесли го до діброви,
там му погріб іспpавили,
хрін у зуби му встромили.

9. Лежит Ляшок в дубинї:
Не кланяй ся дурнинї!
Аж там біжит лисиця,
коло Ляшка вертит ся.

10. „Добре ся той Ляшок мав,
коли так хрін заживав!
Ой встань, Ляшку, не дрижи,
хоть за хвостик подержи!“

Записаний о. М. Царем варіянт дещо коротший, але виявляє нові додатки. Стр. 1, р. 1. Ішов, р. 2. Мав на собі, р. 3. Мав при боку канчука. Стр. 2. Ішов, р. 2. мужик оре. Стр. 3, р. 1. мужик го, р. 2. поторгав, замісь р. 11—16 вставлено в уста мужика отсї слова:

„А так, Ляшку, добре знай,
помагайбі віддавай!
Кажи: „Дай Боже щисливо
виворати тую ниву!“

Пішов Ляшок, оглянув ся,
мужик тогди усьміхнув ся.

Се замісь стр. 4 Головацького справдї кращий варіянт. Стр. 5, р. 2: Сидять гуси над водою. Стр. 6, р. 1 ведмідь, р. 3 і 4:

помагайбі сказав
і шапочку здоймяв.

7. Ведмідь мислив, що то грати,
став го за чуприну брати;
Ляшок стоїт і дрижит,
і ведмідя се держит.

8. „Чекай, Ляшку, не дріжи,
ще за лапку подержи!“

9. Аж там біжит лисиця,
тай на Ляшка дивит ся.
„Чекай, Ляшку, не вмирай,
ще з ведмедем троха грай!“

10. Їхали купці із Варшави,
здибали Ляшка на мураві,
погріб йому справили,
і хрон в зуби встромили.

Варіянт М. Царя справді найкращий, найбільше льоґічно викінчений і тому певно найпізнійший. Стрийський варіянт (Гол. Ш, 1, ст. 489—490) куценький, усего 15 рядків, кінчить ся поклоном Ляшка гусям („Навчила мя твоя Русь“), але в сцені з мужиком має пару нових рядків:

А Русин го догонив,
за чуприну го зловив
та за вуха накрутив.

Додаток дешевенький. Угроруський варіянт має також 8 строф, близший до вар. Головацького, але має одну інтересну відміну: рядки 9—22 виглядають тут ось як:

3. Ішов Ляшко по над луги,
а там оре Русин з плуги,
почав Ляшко думати,
што мать єму казати?

4. Думав Ляшко до пов дня,
пішов тишком до плуга
і шапочки не ізняв,
„Помагайбіг“ не сказав.

5. „Давай, жено, батога,
буду вчити Ляшка я,
як шапочку знимати,
помагайбіг казати“.

Стр. 6 в тім варіанті — стріча з гусьми, стр. 7 — стріча з ведмедем, стр. 8:

Медвідь ся в ним поіграв,
голову му обідрав:
„Вставай, Ляшку, не лежи,
ше ся зо мнов подержи!“

Три середні строфи, се не угроруська вигадка, а слід версії старшої від текстів Вацлава з Олеська. До тої старшої версії належить без сумніву варіант Б. Грінченка (Этнографическіе матерьялы III, 607—608), записаний Д. Ісаковим у Славяно-сербськім уїзді Катеринославської ґуб., отже на лївім березї Днїпра. Ось повний текст сего варіянта:

Біжить Ляшок по над лужком,
Аж там оре мужик плужком,
Він до його добіга,
А шапочки не знїма.

Мужик Ляшка прикликав,
За чуб Ляшка посмикав:
„Подай, малий, батіжка,
Проучим цього Ляшка,
Щоб він шапочку знїмав,
Помагайбі казав!“

Біжить Ляшок по над бережком,
Аж там плава лебедь ставком.
„Ну, здоров, здоров, сїра гусь,
Що навчилаж ваша Русь,
Щоб я шапочку знїмав,
Помагайбі казав!“

Біжить Ляшок по над лїском,
Аж там ведмідь під кущиком,
Він до його добіга,
Уже шапочку знїма.
Зняв шапочку худеньку,
Поклонив ся по тихеньку.

Ведмідь шуток не приняв,
Ляшку голову зірвав.
От ідуть купцї із Варшави,
Взяли Ляшка, поховали:

„Лежи Ляшку в дубині,
Не братай ся із дурнями!
Лежи, Ляшку, під кущем,
Ти присипаний хрящем!
Лежи Ляшку під ліском,
Ти присипсний піском“.

Варіянт дуже інтересний для студіованя мандрівки пісень на далеких просторах. Строфічна будова вірші вже затемнена, мова виявляє впливи лївобережної, дещо дороблено (остатні 4 рядки), та все таки деякі подробиці заховали ся вірно із старих варіянтів з XVIII в. Таких рукописних варіянтів маємо два неоднакового обєму, з яких одначе можемо зложити найповнійший зразок пісні сеї редакції. Основою сеї реконструкції кладемо варіянт із співанника Кирницького, писаного 1821 р., а для порівнаня беремо неповний варіянт із співанника, що містить ся в музеї Петрушевича в Нар. Домі під ч. 254 і походить десь із половини XVIII в. Ось текст Кирницького:

Пѣснь свѣцка о Лꙗшкȣ з Русиномъ.

1. Ишовъ[1]) Лꙗшокъ изъ Варшави,
на нѣмъ суннѣ, шаравари[2])
и канчȣкъ[3]) у бока,
не боитъ сꙗ мȣжика.

2. Да йшовъ Лꙗшокъ доломъ, лугомъ,
а тамъ Русинъ воре плугомъ;
ой ставъ Лꙗшокъ гадати,
щоби ёму сказати.

3. До полуднꙗ вистоꙗвъ,
Русинови нѣцъ [не] сказавъ,
нѣ шапойки не знꙗвъ,
и щастꙗ не сказавъ.

4. Русинъ пѣзнавъ, що то Лꙗшокъ,
бо пѣдъ носомъ му порошокъ.
„Ой стій, хлопче, погоди,
Ймай Лꙗшка безъ бѣди!

5. „Дай по, хлопче, батога,
будемъ вчити Лꙗшуга,
ꙗкъ шапойку знимати,
а̃ намъ щастꙗ давати.

---

[1]) П. Да пѣшовъ [2]) П. бѣлѣ, шарѣ [3]) П. мечъ.

6. „А ти Лꙗшку ни пиши[1]),
канчука въ боку не носи,
мужикамъ сꙗ покланꙗй
й добриденъ ѿдавай!“

7. А такъ Лꙗшка научаетъ,
батомъ ёго затинаетъ:
„Ѿ такъ, Лꙗшку, добре знай,
помагайбѣ ѿдавай
и пѣдъ носомъ витирай!“

8. Да йшовъ Лꙗшокъ дорогою,
ажъ сидитъ гусѣ над водою:
„Помагайбѣ, бѣла гусь,
навчила мꙗ тая Русь!“

9. Ажъ тамъ идетъ медвѣдь куси,
Лꙗшокъ мислитъ, що то Русинъ,
знꙗвъ шапочку борзейко,
уклонив сꙗ низейко.

10. Медвѣдь мовитъ, що то грати,
въ Лꙗшкомъ собѣ жартовати;
зъ Лꙗшкомъ собѣ попѣгравъ
и чупринку ѿбервавъ.

11. Пѣшовъ медвѣдь в густі лози,
покинувъ Лꙗшка на дорозѣ:
„Лежи, Лꙗшку, въ дубинѣ,
не кланꙗй сꙗ звѣринѣ“.

12. Ажъ тамъ идетъ лисицꙗ
тай на Лꙗшка дивитъ ся:
„Почкай, Лꙗшку, не дрижи,
хоцъ за лапку подержи!“

13. Ой дивит сꙗ лисицꙗ
тай изъ Лꙗшка смѣет сꙗ:
„Почкай, Лꙗшку, не вмирай,
хоцъ за нôжку потримай!“

14. Да ихали купцѣ въ ѡбозѣ,
знайшли Лꙗшка на дорозѣ,
поминки му справили,
хрѣнецъ в зубы вправили.

---

1) В знач. не пишай ся, в Наг. пи́шити сї.

15. И такъ Лꙗшка споминали,
барзо ёго величали:
„Тогди сꙗ Лꙗшокъ добре мавъ,
коли хрѣнецъ заживавъ“.

Варіянт Петрушевича, хоч значно старший, заховав ся не добре; він, здаєть ся, уриваєть ся десь на половині; лишило ся всього 9 строф, які зрештою і в ході оповідання виявляють по троха иньший уклад. І так стр. 1, р. 1 має: Да ишовъ, р. 2. сȣкнѣ бѣлѣ, шарѣ, р. 3. мечъ оу бока, та далї бракує ще слів, мабуть було ще: зъ патика або щось подібне. Між строфами 1 і 2 тексту Кирницького вставлено тут ось які строфи:

12. Да бѣда Лꙗшка спокȣсила,
да пѣшовъ Лꙗшокъ до Рȣсина;
Рȣсинъ позналъ, що Лꙗшокъ,
що подъ носомъ порошокъ.

13. Да пѣшовъ Лꙗшокъ мȣравникомъ,
надибавъ жѣнкȣ з чоловѣкомъ,
помагайбѣ не сказавъ,
и шапочки не скидав.

14. Рȣсинъ єго привитавъ,
за чȣпринȣ похитавъ:
„Ѿтакъ, Лꙗшкȣ, добре знай,
помагайбѣ людемъ дай!“

Далї йде строфа відповідна до стр. 2 Кирницького:

15. Да пѣшовъ Лꙗшокъ мимо лугомъ[1]),
ажъ тамъ ѡ҆ре мȣжикъ плȣгомъ,
ставъ сꙗ Лꙗшокъ гадати[2]),
що мȣжикови казати?

16. Гадавъ Лꙗшокъ хвилю, дрȣгȣ,
пѣшовъ блище ажъ до плȣгȣ,
[а що дȣрень] Лꙗшокъ бȣвъ,
помагайбѣ позабȣвъ.

17. „Гей дай хлопче бич-пȣгȣ,
ѡй най навчȣ Лꙗшугу,
ꙗ҆къ помагайбѣ казати
тай шапочкȣ знимати“.

Дальші строфи відповідають стр. 8 і 9 варіянту Кирницкого, тілько що тут у стр. 8, р. 1 було на кінці мабуть „бо-

[1]) В рукоп. через помилку: боромъ. [2]) В рук. радити.

роздою", в р. 4 „д8рна Русь", а в стр. 9, р. 1 Ажъ ѡнъ йде, р. 2 Лıашокъ каже, р. 3 х8тенко, р. 4 поклонив сıа. Решти тексту не стає.

Нема сумніву, що сей найстарший текст найблизший до оріґіналу, який очевидно був літературний, писаний і ширший від усіх пізнїйших варіянтів. Текст Кирницького поробив уже деякі скорочення, а головно стягнув первісні дві стрічі Ляшка з руськими мужиками в одну, чим і осягнув більшу артистичну суцільність та викінченість оповіданя. Тілько маючи перед очима ті старі, писані варіянти, що вже в рукописах переходили ріжні редакції, ми можемо зрозуміти, як мало творча, як дрібно консервативна буває та містична сила — народня память, якій наші етноґрафи так часто приписували шліфоване та вдосконалюване пісень, нїби то з разу невироблених та недотепних. Коли йде яке вироблюване та шліфоване в народнїй памяти, то хиба таке, як на монетї, що ходить з рук до рук: рисунок затирає ся, блїдне і обєм зменшуєть ся, пропадають або псують ся імена, побутові та історичні деталї, затирають ся язикові особливости, рисунок робить ся більше шабльоновим і конвенціональним, іноді переходить у карикатуру, а не навпаки. А навпаки буває лиш у виємкових випадках, коли обезбарвлена та обшліфована пісня знов попадаєть ся в руки талановитої одиницї, яка зуміє надати їй хоч по части нову, індівідуально закрашену подобу. За такий приклад можна вважати варіянт нашої піснї записаний М. Царем, хоч і в ньому що найкраще, те старе, а не нове.

Се можемо бачити також і на другій редакції нашої піснї, до якої переходимо тепер. Вона повстала правдоподібно на правобережній Україні (з лївобережної не маємо нїякого її слїду), повстала під безпосереднїм впливом першої редакції та також мабуть під впливом піснї про Кочубея або подібних польських кпин. Ляшок являєть ся тут уже не гордим, та в людських звичаях нетямучим блазнем, якого Русь учить розуму і не може навчити; він тут сходить на карикатуру, що пропадає не від руського ведмедя, а від свиний. Чубінський подає три варіянти сеї пісні, один із Ушицького повіту, другий записаний Костомаровим невідомо де, очевидно також десь на Волинї, а третїй записаний Новіцким. Подаю тут текст першого варіянта, зводячи иньші в нотках:

Їхав Ляшок морквяний.
коник буряковий,

на нім шапка з пустернаку,
жупан лопуховий,
кожушина оріхова,
пояс з кукурузи,
а чоботи із редьки,
повязки з гарбуза.
А сіделце капустяне,
стремена з берези, —
як напьеть ся лепетухи,
стане нетверезий.
Пістолєти з качана,
кулї з бараболї,
а шабелька з пустернаку,
а похва з фасолї.
Їде Ляшок з під Варшави,
під ним коник пляше, —
надибали його свині:
„Злїзай, вражий Ляше!“
Він вихватив пістолєта,
став свині стріляти, —
свині кулї похватали,
нїчим воювати.
Вихватив він шабельку,
став свині рубати,
свині шаблю ізгризли, —
нїчим воювати.
Під ним коник розгуляв ся,
став хвостом вертїти;
бачить Ляшок, що не жарти,
тай став їх просити.

Тут в Ушицькім варіянтї очевидна люка, яку доповнює добре варіянт Новіцкого:

Стягли Ляшка свинї з коня,
стали тузувати;
прийшла Ляшку, прийшла нужда,
треба пропадати.

Далї йде остатня строфа ушицького варіянта:

Ідуть люди, ідуть люди,
ідуть край дороги:

зовсім Ляшка з'їли свині,
тілько видно ноги.

Варіянт Костомарова крім ріжниць у деталях при мальованю Ляшкового костюма підчеркує різче катастрофу. Ляшок

Обернув ся сюди, туди,
хотів в ліс тікати.
„Через тії люті звірі
мушу погибати!"
І коника поглотили
й Ляшка зовсім з'їли,
тілько стремена з берези
зостали ся цілі.

Варіянт Головацького (Пѣсни II, 485) найблизший до Костомарівського і виявляє тілько дрібні язикові ріжниці.

Ся друга редакція, як бачимо, трактує Ляшка вже зовсім несеріозно. Сатира переходить у злобний насьміх: упадок і розділ Польщі, її розшарпанє „свиньми", якими колись Поляк так гордував, отсе та їдка іронія історії, що визирає до нас із сеї карикатури. Перед розбором Польщі ся редакція не могла повстати. Літературна пімста за карикатуру Кочубая була повна. Що з часом іронія „людової творчости" перемішала обі ті, так супротилежні пісні і утворила варіянт, де Кочубая з'їдають свині, се ми вже бачили в розвідці про Кочубая.

XX. Лямент України.

У Головацького (т. I, ст. 29—30) надруковано під ч. 26 віршу „Жалоба Украины"; Головацький не згадує нічого, звідки взяв її текст; що його не записав із уст народа, се видається мені певним. В співаннику Кирницького під ч. 9 маємо троха коротший, та декуди поправнійший текст сеї вірші, на підставі якого можна реконструувати її цілість. Подаю тут сей реконструований текст з варіянтами:

1. Лѩментуетъ Оукраина изъ великимъ жалемъ,
же[1]) будучи наполнена смуткомъ и печалевъ:
Ѡх[2]) ти мнѣ, бѣда[3]) мнѣ, щожъ[4]) ѩ оучинила!
Ох[5]) ти мнѣ, бѣда[6]) мнѣ, щомъ переступила.[7])

[1]) Гол. а [2]) Гол. Ахъ [3]) Гол. да бѣда [4]) Гол. що [5]) Гол. Ахъ [6]) Гол. да бѣда [7]) Гол. що я преступила.

2. На короля, пана свого, руки подносила,
Не раз, не два і не десять з ним ємь воювала.[1])

3. Ис котрыми поганцами так ꙗ воєвала,[2])
Мѣста, села и фольварки мечемъ плюндровала.[3])

4. Братство мѣла любимоє з пани Султанами:
Ведутъ панов повязаних руки арканами.[4])

5. Не єдинъ ꙗ монастиръ изъ добръ изълупила,[5])
И не єдну[6]) ꙗ҃ церковъ ѡ҃гнемъ испалила.

6. Отец, мати дитя своє на руки хватає,
Оставивши всї маєтки од страху вмлїває.[7])

7. Довідалам ся і о тих, що живуть в утробі,
Не скриють ся предо мною і мертві у гробі.[8])

8. Скубутъ мене зо всѣхъ сторонъ, ꙗ҆къ ꙗ҆ сама бачу,
Затинаютъ карбачами, ꙗ҆къ цигани клꙗчу.[9])

9. Теперъ же ꙗ не вѣдаю, где сꙗ маю подѣти,[10])
При комъ будутъ зоставати козацкіи дѣти?

10. Пойшла бимъ ꙗ҆ до королꙗ, схочетъ нꙗ принꙗти?[11])
Але будутъ за мною Лꙗхи жаловати.[12])

11. Поддала бимъ сꙗ Турчинови, лечъ тамъ гараздъ буде:
И такъ мене проклинаютъ всѣ вѣрніи люде.[13])

12. Такий буду московскому цареви голдовати[14])
И подъ єго державою буду ѡставати.[15])

13. Аби в тихости, в мирности жити і сидїти,
А спокойне всї прожили козацькії дїти.[16])

Віpша очевидно написана в 80-их роках XVII в. по страховищах руїни, коли переважна часть козацької старшини разом з Мазепою хилила ся рішучо до Москви, бачучи в нїй ґарантію супокою. Сам автор вірші не криє своїх симпатій до союза з Польщею, називає короля „своїм паном“, висловляє сумнїв (по варіянту Головацького навіть зовсїм не вірить), чи король захоче назад приняти Україну, хоч і знає, що Ляхи будуть жалувати за нею. Троха неясне стилїзоване в строфі 11 про союз із

[1]) У Кирн. vac. [2]) Гол. так си починала [3]) Гол. сплюндровала [4]) Кирн. vac. [5]) Гол. изъ добра иструтила [6]) Гол. не одну теж [7]) Кирн. vac. [8]) Кирн. vac. [9]) Гол. vac. [10]) Гол. А тепер я не відаю, що маю чинити. [11]) Гол. Вернула б ся... не схочет... [12]) Гол. vac. [13]) Гол. vac. [14]) Гол. Волю [15]) Гол. vac. [16]) Кирн. vac.

Туреччиною, очевидний натяк на гетьманованє Дорошенка, захованє лише в однім варіянті Кирницького. „Лечъ тамъ гараздъ буде“, — автор очевидно хоче сказати, що гаразду там не буде, та надто такий союз робить Україну ненависною серед иньших „вірних“, християнських людий.

XXI. Ведмедівка.

Пісня про зруйнованє Ведмедівки має за собою історію, яку треба розповісти. В р. 1841 вийшла книжка польського збирача Едварда Руліковского (E. Rulikowski, Opis powiatu Wasylkowskiego), в якій на стор. 118 надруковано ось яку „пісню“ (подаю її текст—у транскріпції П. Куліша, про яку зараз далї буде мова):

1. Да не славнійший город Медведівка із своїми городами,
Як славнійший Пилип Орлик з двома козаками.
Один Грицько, другий Андрій, на віру гонитель,
Всїм городам українським він був разодитель.

2. В неділю рано-пораненьку у всї дзвони дзвонять,
І старії і малії в весь голос голосять,
На коліна упадають і Бога просять:
Поможи нам, боже, Київ город боронити,
Дождемо першої Пречистої, будем обід становити.

3. В неділю рано-пораненьку города достали,
Всїм церквам українським верхи позбивали,
Полотняні образи під кульбаки клали,
Дзвонами спижовими конї наповали,
В святих церквах конї становили.

Руліковский додав до сеї піснї ось яке пояснене: „Сю думу треба віднести до часу нападу хана Батия на Русь і Київ. Хоча в її складї видно недавнє походженє, але вона виразно пронята сим спомином. Про руйнованє Київа, а власне його церков, „Синопсіс“ говорить ось як: „Крестъ съ главы церковныя золотокованный сняша, а верхъ до полу-церкве по окна повелѣніемъ проклятого Батыя испровергоша, такожде и верхъ олтара великого по перси иконы Пресвятои Богородицы избиша“. Із сього видно, що отся пісня згідна з історичною традицією, бо згадка про Пилипа Орлика і його двох товаришів зовсїм не перечить сему, бож відомо, що народна пісня

часто міняє старі імена своїх героїв на нові. Народ не дбає про те, чи так, чи сяк називав ся герой пісні; для нього важний характер виявлений оспіваною особою, важна думка і слово, якими запечатана ся особа. От тому то Пилипом Орликом може бути у нього тут Батий, а два його товариші, се Манку і Пета“.

П. Куліш передрукував сю пісню 1856 р. в своїх „Запискахъ о Южной Руси“ (т. I, 315) і подав також отсю псевдонаукову ґаліматію польського збирача, додавши до неї ось яку свою увагу: „Шановний автор помиляєть ся думаючи, що народ здібний складати пісні про давно минулі часи; се можуть робити тільки письменники. Медведівка, що прославила ся гайдамацтвом, і Пилип Орлик показують лише мішанину пісенних споминів, яка походить із забутя старовини. Приклад нерідкий“. Певно, так само як нерідкий приклад безкритичности Куліша. Замісь висловити якийсь сумнів що до самого тексту пісні, що своєю нескладністю бє в очи, Куліш так само як і Руліковский скидають усе на народню память, приписуючи їй свою власну недогадливість, і бавлять ся пустими теоріями про Батия, Манку і Пету.

В р. 1874 надрукував П. Чубінський у першім томі „Записокъ Югозападнаго Отд. И. Р. Географическаго Общества“ на ст. 299—300 ось яке оповідане: *Ведмедівська попівна*. В народній памяти зберіг ся образ дівчини, начальниці козаків, попівни з Ведмедівки. Менї пощастило записати уривок пісні про сю українську Йоанну Дарк, а також переказ про напад Турків, у якого відбитю брала участь та дівчина. „Орда як ішла, то люде ховались у замок, і під землею були такі ходи, що їми до води добірались. Там довго вони жили, поки орда не піймала чоловіка, і той мусів їм показати, куди ввійти їм до брами. А там була попівна, котра не пускала їх у замок, поки вони її не подужали і не скопювали, а людей порубали. Тітку моєї баби у Цариград з дочкою узяли. Вона потім утікла відтіля, а дочка там остала ся і заміж вийшла“.

Далї йде пісня:

Славний город Ведмедівка всіми сторонами,
Та не много жило людей да за ворогами.
На святую Пречистую в усї дзвони дзвонять,
А старії і малії у голос голосять:
„Вийдіть, вийдіть, Ведмедівцї проти орди з хлїбом!“

„Ой не будемо, прокляті, не будем корить ся,
Єсть у нас ясне оружжя, будем боронить ся“.
Ведмедівська попівна голос учинила,
Сімсот Турок-яничар з коней повалила.
І старії й молодії кіньми збраковали,
А молоду челядоньку у полон погнали.

Чубинський забув додати, де й від кого й коли була записана ним пісня і устна традиція про ведмедівську попівну. А жалко, бо традиція перечить пісні. Традиція не подає місця, де стала ся пригода з повівною; що се не було в Ведмедівці, се видно з того, що, як побачимо далі, ніякого замку з погребами в Ведмедівці не було. Оповідач додає надто вість про „тїтку його баби“ взяту тодіж до неволї; коли оповідач говорив се в 70-их або й 60-их роках XIX в., то дата самого факту ніяк не може сягати навіть 100 літ у зад, значить, не дальше половини XVIII в., коли тимчасом штурм Турків чи Татар на Ведмедівку старший майже о ціле століте.

В р. 1883 М. Драгоманов надрукував у своїй книжці „Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Частина перша, розділ перший“, стор. 130 новий варіянт пісні про Ведмедівку, записаний Андрієм Шевченком у Кирилівці Звенигородського пов. Київської губ.

Та славний город Ведмедівка всіма сторонами,
Та не прожили добрі люде та за ворогами.
Тече річка з Ведмедівки, тече вона з тиха;
Ой хто не був в Ведмедівції, той не знає лиха.
Ой чи був хто в Ведмедівції, як церкву грабували,
[Священника] отця Йвана в річці утопили.
До пристола [до] святого коників вязали,
Восковими ставниками коней поганяли,
І ризами, патрахилями коней накривали.

Згадавши про текст Руліковского Драгоманов додає: „Можна побачити, як незручно хтось переробив цю пісню, вставивши в неї Орлика з товаришами й припутавши Київ до Ведмедівки. Це проста й ясна пісня про поход Турків на Україну за часи Дорошенка в 1667 і в 1678 р., коли (1677) була взята Турками й Ведмедівка (Лѣтопись Грабянки 224). До першої половини пісні записаної Шевченком подібна й пісня про ведмедівську подівну, напечатана д. Чубинським в Записках Юго.-Западн. Отд. И. Р. Географическаго Общества т. І, 299—300.

Чи не підправлено другу половину пісні напечатаної д. Чубиньским?"

Сим питанєм кінчать ся уваги Драгоманова. Він вірно добачив фальсіфікат у записі Руліковського, та не знав, куди приткнути й запис Чубинського, вважаючи його що найменше за якусь окрему пісню, в гіршім разї також за варіянт штучно підправлений. Може виведе нас із тої плутанини ще один варіянт, знайдений мною в рукописнім Співаннику бібліотеки Оссолїнських у Львові ч. 3586, списанім десь у початку XIX в., в усякім разї значно давнїйше, ніж були занотовані ті етноґрафічні записи, що ми навели висше. Ось її текст:

Славна була Ведмедовка всѣма сторонами,
Не много в ней люде жили перед ворогами.
Славный гетманъ Феликорънисъ, на вѣру гонитель,
Христіянского народу праздный разоритель,
Буджацкому Солтанови онъ рады додавалъ,
Гды от боку своего семъ вождовъ посылалъ.
„Иди, княже, на Вкраину, отъ теперъ часъ маешъ,
Бо подъ рукою своею добрыхъ вождовъ маешъ".
А в суботу барзо рано под городъ подступали,
Бо тамъ они исъ собою вси рештунки мали.
А в суботу о полудне города достали.
Як старых людей, славних мѣщанъ всѣхъ подъ мечъ забрали.
По заходу солнечка церкви разорали,
З икон святих вельми злати очи видирали,
Всѣ святости церковніє под ноги топтали,
А образы полотняніе под кульбаки клали.
А в неделю барзо рано не в звони звонили,
Як старіє, так маліє ревне голосили.

От і маємо „просту" — не як здавало ся Драгоманову — пісню, а віршу книжного походженя, зложену по сьвіжим фактам. Правда, дещо з неї перейшло в уста народу, та тут з тими обривками повторило ся те, що часто бачимо на подібних запозиках: усе конкретно-історичне, отже більша часть імен і species facti пропали, забули ся; лишив ся лише неозначений близше спомин про Ведмедівку і про її катастрофу — зруйноване Турками. І лишило ся ще одно цінне, що затрачено в рукописній копії — згадка про попівну. З другого боку псевдо-вчені в роді Е. Руліковского і собіж прикладають руку до затемненя

первісного малюнка, кермуючи ся зовсім фантастичним „widzimisię“.

Розберемо за порядком ті новійші додатки, чи не поможе нам решта, що лишить ся потім, реконструувати віршу в її первісній формі, бо копія в Співаннику Оссол. очевидно також неповна. Порівнюючи текст Співанника з текстом Руліковского впевняємо ся від разу, що сфальшовано в ньому — чи рукою самого Руліковского, чи якого йому подібного мудрця — другу частину середнього уступа, від слів „на коліна упадають“ аж до „будем обід становити“. Руліковскому тут дорога була згадка про Київ, що помогла йому перенести всю подію на Батия. Так само бачимо руку фальсіфікатора в рядку: „Всїм церквам українським верхи позбивали“. Такої нїсенїтниці не сказала б народна фантазія, яка не ґенералїзує так безоглядно; се міг сказати тілько такий, що знав цитований висше уступ Ґізелевого „Синопсиса“ про руїну Київа і доконче хотів бачити його в своїй вірші. Баламуцтво з Пилипом Орликом і двома козаками міг подати Руліковскому якийсь малотямучий співак, що проказував йому сю віршу; імена козаків, Грицько й Андрій, не мають ніякого значіня; взято, які попали на память, щоб заступити забуту назву „гетьмана Феликорниса“. Та за тим текст Руліковского не позбавлений інтересу при реконструкції прототипа вірші; власне вставка в середині другого уступа з фальсіфікатом показує, що тут вірша вже вчасно почала псувати ся. Поступ того псованя бачимо в варіянті Чубинського; уступу про Феликорниса і його намови до буджацького „султана“ нема, та за те маємо уступ про те, яке становище заняла Ведмедівка супроти турецького нападу, разом з епізодом про ведмедівську попівну. Чи можемо сказати, що сей уступ — пізнїйша народня видумка і не належав до первісного складу вірші? Менї здаєть ся, що катеґоричного суду тут висловити не можна, бож наша копія вірші дуже пізна і могла бути написана з дефектного оріґіналу. З другого боку бою ся, чи й Чубинський, або той, хто піддав йому сю знахідку, не позволив своїй руцї та своїй фантазії троха погуляти над нею. Не богато, а дуже троха. Про те, щоб ведмедівська попівна справдї „з коний повалила“ сїмсот яничарів, нема, розумієть ся, що й балакати. В устнім оповіданю, що правда, сказано, що вона стояла в тїсній, але отвореній брамі і вбивала Турків, поки ті не вбили її списами. Але пісня, коли уважно читати її, малює девчому иньшу ситуацію. Ведмедівку, очевидно зовсїм безоборонну, нападають Турки серед

білого дня і жадають, аби піддала ся. Переляканe міщанство домагаєть ся від своєї старшини, щоб піддала місто Туркам. Та в тім із юрби переляканих вирізуєть ся голос смілої попівни: „Не будемо корить ся, будем боронить ся!“ Сей окрик від разу „зсаджує“ Турків із коний, вони кидають ся грабувати та руйнувати місто, при чім учинила ся бійка, в якій Турки могли понести значні страти і дівчина була вбита. Певне за її горячий поклик Турки по здобутю місточка помстили ся й на попі Йвані, її батькови, якого втопили в річці. Зрештою Турки задовольнили ся обграбованєм церкви та домів та покаранєм міської старшини, а не руйнували Ведмедівки до тла; се можемо бачити з кінцевого двовірша співанникового варіянта, де виразно кажеть ся, що другого дня по тім нападі, себто в неділю „не в звони звонили, а старії й молодії ревне голосили“. Значить, рядки про повну руїну Ведмедівки в варіянті Чубинського треба вважати пізнійшою приставкою, зрештою досить шабльоновою в укр. піснях.

З тими застереженями можна доконати реконструкції сеї вірші-пісні, може не в тій формі, як була первісно написана, але в тій, у якій дійшла до нас двома течійками — в пізнім відписі і ще пізнійших устних переспівах.

Славна була Ведмедівка всіма сторонами,
Не много в ній люди жили перед[1]) ворогами
Славний гетьман Феликорнис, на віру гонитель,
Християнського народу праздний разоритель,
Буджацкому султанови він ради додавав,
Гди од боку своєго сім вождів посилав.
„Іди, княже, на Вкраїну, от тепер час маєш,
Бо під рукою своєю добрих вождів маєш“.
А в суботу барзо рано под город подступали,
Бо там вони із собою всї риштунки мали.
На святую Пречистую в усї дзвони дзвонять,
А старії і малії у голос голосять.

(Тут у варіянтї Чубин. бракує очевидно одного рядка, де було сказано, хто саме кричить Ведмедівцям отсї слова:)

„Вийдіть, вийдіть, Ведмедівцї проти орди з хлїбом!“
„Ой не будемо, прокляті, не будем корить ся,
Єсть у нас ясне оружжя, будем боронить ся“.
Ведмедівськая попівна голос учинила,

[1]) Язиково кращий варіянт Чуб. і А. Шевч. та за ворогами.

Сімсот Турків яничарів з коней повалила.
А в суботу у полудне города достали,
Старих людей, славних міщан всїх под меч побрали.
До заходу соняшного церкви грабували,
З ікон святих вельми златі очи видирали;
Всї святости церковніє под ноги топтали,
А образи полотняніє під кульбаки клали.
Священника отця Йвана в річцї утопили,
До пристола, до святого коників вязали,
Восковими ставниками коней поганяли,
А ризами, патрахилями коней накривали.
А в неділю барзо рано не в звони звонили,
Як старіє, так маліє ревне голосили.

Наведені висше історичні деталї вичитуємо з самої вірші-піснї. Ніяких посторонніх жерел для історичного виясненя сего факту не маємо. Цитована Драгомановим Лѣтопись Грабянки анї на стор. 224 анї на жаднїй иньшій зовсім не згадує про Медведівку чи Ведмедівку, і ми не знаємо, відки взяв Драгоманов сей цитат. Та менї насуваєть ся думка, чи за прозвищем того „славного гетьмана Феликорниса“, (рогатого кота або котячого рога?) не треба бачити „гонителя“ й „разорителя“ України та турецького підніжка, Юрася Хмельниченка? В такім разї похід Турків на Ведмедівку був би одним із тих походів Юрася по його осадженю турецьким султаном у Немирові, якими він держав під загрозою околичні українські повіти при помочи турецьких та татарських сил. І в такім разї сам факт турецького нападу на Ведмедівку треба б посунути від 1677 р. назад до р. 1668—9.

(Далї буде).

Студії над українськими народніми піснями.

Подає др. Іван Франко.

XXII. Проба систематики укр. пісень XVII в.

Крім пісень про поодинокі чи то історичні, чи історично-побутові події в роді тих, які розібрали ми доси і яких довгий ряд лишив нам XVIII вік, маємо в скрабівні української людової поезії ще величезний засіб пісень імперсональних, типових, не звязаних, здавалось би, ні з яким місцем ані часом. У деяких із тих пісень лишили ся одначе замітні й доси признаки часу їх повстаня; иньші не мають таких признаків, і дослїдник беручи їх на увагу одну за одною не знає, куди їх приткнути. Сказати по правдї, над тими піснями, о скілько вони ані виразно історичні, ані виразно балядові, у нас доси майже не було спеціяльних дослїдів, головно мабуть задля хаотичности матеріялу.

Бажаючи розібрати ся в тім хаосї і протерти стежки в тім пралїсї нашої народної творчости, я держу ся індуктівної методи. Доси ми бачили піснї з XVI—XVII в. з більш або менше безсумнївними слїдами їх часу повстаня або часу їх записаня. Звертаючи увагу на зверхню форму тих пісень бачимо перевагу або навіть пановане (о скілько можна судити з малого числа розібраних доси пісень) трьох ритмічних типів: пісень 12-складових (Пісня про Штефана воєводу), пісень 10-складових (Колядка) і пісень 8-складових (найбільша часть розібраних доси пісень про турецько-татарські відносини). Зовсім натурально буде думати, що і в XVII в. наша народня пісенна творчість, не виключаючи, розуміє ся, й иньших форм (див. строфічну

будову пісень про Кулину, про Кочубая і т. и.), розвивала ся головно в сих трьох ритмічних формах. І справді, перебравши всі пісні наших найбогатших збірок пісень, головно Вацлава з Олеська, Жеґоти Паулї, Цертелева, Максимовича, Метлинського, Головацького, Чубінського, Кольберґа та Грінченка, а надто беручи до помочи досить значну збірку рукописних збірників з ріжних літ, яка була менї доступна, я зробив інвентар пісень сих трьох ритмічних типів і подаю тут його головні здобутки.

Вже д. Ф. Колесса в своїй цінній праці „Ритміка укр. нар. пісень“ (Зап. Наук. тов. ім. Шевч. т. LXXIII, стор. 92—95) в увагах про „дванацятоскладовий стих-період“ підносячи велике розповсюдженє пісень сеї форми в укр. нар. поезії, зазначує в рамах 12-ти складів два ритмічні типи, залежні від цезури, отже тип, що можна виразити формулою $6+6$ і другий тип, що відповідає формулї $5+7$ або $5+5+7$ (з повторенєм першої половини, залежним головно від мельодії). Пісні з иньшими ритмічними ґрупами належні до сего самого розміру, як ось $4+4+4$ або $7+5$, повстали пізнїйше.

Розміром $6+6$ з його модіфікаціями $4+2 \mid 4+2$ або $2+2+2 \mid 4+2$, або $3+3 \mid 2+2+2$ і т. д. „уложена велика часть лїрницьких пісень, баляд і взагалї пісень мандрівних, що вказувало б на чуже походженє сеї форми; стих $6+6$ улюблений особливо в народній поезії західних Славян“. Побачимо зараз, що ся думка д. Колесси хибна, бо власне найдавнїйша наша пісня про Штефана воєводу уложена вже сим розміром, а XVII в. дав нам подібних пісень дуже значне число; власне лїрницькі пісні і баляди зложені сим розміром — найпізнїйші і сягають своїм початком не далї XVIII в.

Варто звернути увагу на ритміку пісні про Штефана воєводу як найстаршу відому нам укр. пісню сего розміру. Отже з 18 рядків сеї пісні всі без виємка мають головну цезуру по шестім складі, але обі половини дуже ріжнородні що до ритміки. Маємо тут такі комбінації: рядок $1: 3+3 \mid 2+2+2$, р. $5, 9, 10, 11: 3+3 \mid 3+3$, ряд. $12: 4+2 \mid 4+1$, р. $13: 4+2 \mid 3+3$, р. 14 і $15: 2+2+2 \mid 2+2+2$, р. $16: 3+3 \mid 2+4$; р. $17: 2+4 \mid 3+3$; р. $18: 3+3 \mid 4+2$. Як бачимо, ритмічна будова її при основній правильности має ще повну свободу в деталях, що позволяє їй також на натуральність і плястичність у висловах.

Що до пісень другого ритмічного типу $5+7$, то найстарший відомий нам її зразок сягає половини XVII в. В віднай-

деній недавно Петровим вірші про битву під Берестечком, уложеній десь незабаром по тім факті (1651) і під сьвіжим його вражінем, читаємо на початку ремарку: Na tę nutę: Ey postyłab ja sim ponediłkiw, osmuju nedileńku. Пісня з сим початком живе й доси в устах українського народа (див. Чубінський, Труды V, 1202). Значить, у часї, коли укладано віршу про битву під Берестечком, пісня „Ой постилаб я сїм понедїлків“ була не тілько відома, але мусїла бути дуже популярна і її мельодія загально розповсюджена, коли автор вірші про битву по просту відсилає до неї як до загально відомої.

До тогож часу належить прегарна пісня про Перебийноса, один із немногих продуктів людової музи про Хмельнищину, уложена тим самим розміром, що й вірша „Ой постилаб я сїм понедїлків“, розміром в основі 12-складовим з цезурою по пятім складї, але з повторенєм першої части. Значить, коли така розширена форма була популярна вже в половинї XVII в., можемо сьміло допустити, що прімітивнїйша, первісна, чисто 12-складова була далеко давнїйшою. Чи і який звязок має ся друга ритмічна форма з першим типом 6 + 6, не беру ся рішати. Обсервація наличного скарбу пісень обох типів показує одначе, що піснї типу 6 + 6 — переважно мужеські, а піснї типу 5 + 7 — жіночі. Коли додати надто, що піснї обох типів звичайно дуже гарні і мають високу артистичну вартість, а особливо піснї другого, назвім його жіночого типу визначають ся незвичайною ніжністю чутя і добірною та мельодійною мовою, то будемо мати найважнїйші загальні уваги про сї піснї.

Дванацятискладових пісень обох типів маємо в наших друкованих і рукописних збірках коло 200 нумерів, але записи дуже рідко дають повні варіянти; декуди зацїлїли лише поодинокі строфи або довші уривки, що тілько при порівнаню з текстами иньших збірок складають ся в ширші поетичні малюнки. Коли полишити на боцї баляди уложені сим розміром, як піснї мандрованого походженя, то одержимо коло 40 основних мотивів, до яких належать варіянти всїх тих пісень. Зведемо тут насамперед балядові піснї, про які у нас буде мова пізнїйше:

1. Дївчина Марія спалена розбійниками (Гол. III, 66, Чуб. V, 393, ч. 763, Кіевская Старина, де їх охрещено назвою „Волынская злополучница“, моя Жіноча неволя і т. д.).

2. Невістка тополя (Гол. III, 170, Метл. 286, Чуб. V, 704—711).

3. **Дочка-зазуля** (Гол. III, 256—258, Чуб. V, 748—751, 757; Грінч. III, 392).

4. **Свекруха шле невістку в поле з дитиною** (Чуб. V, 720—722).

5. **Сирітка** (Грінч. III, 411; Kolb. II, 193—196; Гнат. IX, 147).

6. **Мати отрійниця** (Гол. I, 81, Чуб. 711—718).

7. **Вдова і поручник, її непізнаний син** (мотив близький до пісень про кровосумішку, Гол. III, 156).

Найчисленнійші мотиви між піснями сего розміру дотикають козаків і їх ріжнородних відносин до сім'ї, до дівчат і жінок. Ось головнійші ґрупи і мотиви пісень на сю тему:

1. **Козак уводить дівчину** (Гол. I, 72).

2. **Отаман братовбійця** (Гол. I, 92).

3. **Козак женить ся з дівчиною по довшій розлуці** (Гол. I, 104; II, 91; Чуб. V, 353).

4. **Козак умирає, дівчина виходить заміж** (Гол. I, 105; Чуб. V, 372, 409; Грінч. III, 251).

5. **Козак убиває Ляха, мужа любленої ним дівчини** (Гол. I, 124; Чуб. V, 131; Етн. Зб. XI, 214).

6. **Козак пяниця і його кінь** (Гол. I, 111; III, 311; Ż. Pau. II, 81; Чуб. V, 478).

7. **Дівчина тоне, щоб не бути жінкою козака** (Гол. I, 184; III, 134; Метл. 101).

8. **Козак топить дівчину** (Грінч. III, 261).

9. **Козак убитий, над ним плачуть** (Гол. I, 192).

10. **Козак виїжджає, дівчина вмирає** (Гол. I, 124; Грінч. III, 245).

11. **Козак видає сестру заміж** (Гол. I, 190; III, 147; Чуб. V, 764).

12. **Два козаки питають у дівчини дороги** (Гол. I, 184; III, 155, 270).

13. **Два козаки бють ся за одну дівчину, один із них гине** (Гол. I, 60; Чуб. V, 835, 1078, Етн. Зб. XI).

14. **Козак хоче звести дівчину** (Грінч. III, 258).

15. **Дівчина вмирає з туги за козаком** (Чуб. V, 766).

16. **Козак без дівчини** (Чуб. V, 869—872).

Отсї піснї на мою думку всї походять із XVII віку і заслугують на спеціяльний розбір, який буде даний далї. Зазначу тут ще другу ґрупу пісень сього розміру, що повстали може

рівночасно з сею першою, але мабуть ширше розвили ся аж у XVIII в., де козаки відступають на задній плян, а на перед висувають ся проблєми семейного житя:

1. Дівчина вагаєть ся, чи йти замуж, чи остати ся дівкою (Гол. I, 270).

2. Чужа мати (Гол. III, 145; Чуб. V, 698).

3. Дівчина за старим мужем (Гол. III, 144; Грінч. III, 358).

4. Силуваний шлюб дівчини (Гол. I, 285; III, 169; Чуб. V, 616).

5. Муж покидає молоду жінку (Гол. I, 323).

6. Дівчина і сім'я мужа (Гол. I, 232; Чуб. V, 927).

7. Дівчина сирота, маса варіянтів (Гол. I, 238; III, 312, 343; Метл. 26, 48, 244—245, 264; Чуб. V, 448, 631; Грінч. III, 409, 415; Етн. Зб. XI, 245).

8. Жінка розлучена з мужем (Гол. I, 246; Чуб. V, 201, 619—621).

9. Вдовина доля (Гол. I, 271—2; Чуб. V, 811, 144, 858—864).

10. Житє жінки з мужем (Чуб. V, 643—5; Грінч. III, 325).

11. Немилий муж (Чуб. V, 572, 574, 643—645).

12. Міщанка за селянином (Чуб. V, 1075).

13. Свекруха (Чуб. V, 726).

І сї пісні, незвичайно цікаві для характеристики нашої людової творчости, будуть розібрані далї в усіх многочисленних варіянтах. Нарештї стрічаємо в тій ґрупі деякі пісні загальнїйшого змісту, як ось:

1. Побратав ся сокіл з орлом (Чуб. V, 851).

2. Туга за веселістю (Гол. II, 703; Етн. Зб. IX, 137).

3. Мандрівка (Надійшла весна).

Отсе була б перша ґрупа пісень, яких початків, а може тільки значнїйшого розвою треба шукати в XVII віцї, і то переважно в першій його половинї, в тій добі рідкій у нашій історії, коли всї сили нашого народу виявили значне розбудженє, пориви до орґанізації і проби критичного відношеня до старих традицій.

Пісні в десятискладовім розмірі менше численні від пісень 12-складових, в них переважають мотиви семейного житя, історична закраска значно слабша, нїж у піснях попередньої ґрупи. Про те й тут маємо пісні дуже давнього часу, може ще XVI,

в усякім разї не пізнїйше XVII в. Найінтереснїйші для нас і тут піснї, де містять ся згадки про козаків, а власне:

1. Брат убиває брата за дївчину (Грінч. III, 405).

2. Тройзїля (дївчина дурить козака, що вона хора і посилає його за тройзїлєм, а сама тимчасом бере шлюб з иньшим; козак вернувши з тройзїлєм стинає їй голову — див. Грінч. III, 234—241; Метл. 104; Чуб. V, 112, 167, 386).

3. Поставлю я коня у оградї, прощанє козака з родиною (Метл. 238—9; Чуб. V, 502—504).

4. Козак ловить вінок і тоне, пісня мандрована (Грінч. III, 279; Метл. 19).

5. Ой там в полї береза стояла, згаданий уже уривок піснї про татарський напад.

6. Рейментар (Ż. Pauli I, 163, Гол. I, 29).

7. Дївчина втїкає з козаком (Гол. I, 77; III, 17).

8. Козак убиває жінку (Гол. I, 119).

9. Проводи козака на війну (Гол. I, 24).

З пізнїйших пісень XVIII та початку XIX в. сим розміром зложені загально відомі Петрусь та Кармелюк, про які у нас буде мова далї.

Щож до пісень осьмискладового розміру, то в них також не мало історичних слїдів. Крім пісень і уривків розібраних висше уложені сим розміром ось які піснї зі згадками про козаків:

1. Козаки намовляють дївчину з собою (Гол. I, 85, 116—118).

2. Убитий козак на степу (Гол. I, 95, 97—101).

3. Мати прогонює сина до Турків і Татар (Чуб. V, 890).

Надто маємо сим розміром уложені деякі мандровані баляди, як ось:

1. Настя вбита заздрісною панею (Гол. I, 70).

2. Роман убитий жінчиними братами (Гол. I, 87).

3. Сербин (сестра троїть брата: Гол. I, 206—7, Чуб. V, 915).

4. Жінка вбиває мужа (Чуб. V, 839).

Нарештї се був у XVIII в. улюблений розмір для складаних тодї пісень про розбійників і опришків, отже прим.:

1. Довбуш (Гол. I, 152).

2. Роман розбійник (Гол. I, 158).

3. Три вязнї (Гол. I, 167).

4. Безіменний розбійник (Гол. I, 173).

Сим розміром уложені також деякі новочасні пісні соціяльного характеру, прим. прегарна пісня „Бурлак“ (Гол. I, 180). Отсей схематичний перегляд не має претензії ані на повноту мотивів, ані на повний виказ відомих доси варіянтів; усе се, повинен дати і узглядинти детальний розслід. Та вже й з тої схеми видно стежку, якою повинен іти розслід у масї тих напів історичних пісень, щоб дійти до здобутків відповідних до наукових вимогів.

XXIII. Брат брата вбив за дївчину.

Свій розбір отих пісень почнемо з десятискладової пісні про братовбійство, якої маємо три варіянти в збірці д. Грінченка (стор. 405—407). Усі три варіянти з лївого боку Днїпра, з Острогожського, Остерського та Чернигівського пов. і всї три представляють ся як далекі відгуки пісні про Штефана воєводу, розуміеть ся, зі значними змінами в змістї.

Горою туман і низом туман,
В тому тумані три війська стоять:
В єдному війську конї вороні,
В другому війську шаблї золоті,
В третьому війську вийшла новина,
Вийшла новина, що брат брата вбив,
Що брат брата вбив, голівку врубав,
Голівку врубав і кудра вчесав,
І кудра вчесав, на воду пускав.
„Ой пливіть, кудра, ой пливіть руса
До мого роду, Новогороду“.[1])
Ой вишла мати води набрати,
[Кудру пізнала], стала питати:
„Ой ти сину мій, де ти брата дів?
Чи в поход послав, чи у плїн зайняв?“
„Я в поход не слав, а й у плїн не гнав,
Тілько й усього — головку врубав,
Головку врубав і кудра вчесав,
І кудра вчесав, до тебе послав“.

---

[1]) У Грінч. К новому городу.

У другім варіянті „в першому війську коні заржали, в другому війську шаблї зазяли[1]), а в третьому війську брат брата вбив“. У третїм варіянті „на лужку, на жовтім піску стоять три доми, а в них три полки“. Експозиція, як бачимо, вповні відповідає експозиції пісні про Штефана воєводу з її трьома ротами.

Кінцева розмова сина з матїрю через волосє вбитого брата, се попсований стародавнїй пісенний мотив про силу волося, що виступає вже в староєгипетській казці про двох братів[2]). Та тут сей мотив затемнений і не дає нїякого мотивованя братовбійства. Два иньші варіянти лишають на боцї мотив з волосєм і повернули на реальнїйший спосіб повідомленя.

Напишу я лист аж до матїнки:
Прибудь, матїнко, сина хоронить!
Старшого брата будемо ховать,
Меншого брата будемо карать,
На руки й ноги залїзо кувать.
Служилиж бо ми у однім полку,
Любилиж бо ми дївочку одну;
Та стріли ся ми в тїсній вулицї.
Дак яж то йому добридень сказав,
А він же менї правди не 'дказав,
Дак яж то йому з пліч головку зняв.
Котила ся головонька як маківочка,
Вискочила душечка, як ластівочка.

В третїм варіянтї сказано лише:

Шабелька схитнула ся, головку стяла.

Вже з самого розміру, значно попсованого у всїх трьох варіянтах[3]), можемо догадувати ся, що пісня належить до дуже давнїх творів людової музи і перебувала ріжні переходи. Можливо, що на зміну ритмічної форми вплинула, як се дуже часто

---

[1]) Старинна форма від кореня знь, староч. znít, відки звук, звін і т. и.

[2]) Див. мій переклад сеї казки в книжцї В. А. Клоустон, Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни, Львів 1896, стор. 111—125.

[3]) Реконструуючи в висше поданім текстї пісню з трьох варіянтів, я рівночасно, пропускаючи зайві слова в кождім рядку, спробував, крім двох остатнїх рядків, реконструувати також первісний розмір.

бачимо, зміна мельодії старої та прімітівної на нову, модну в даній хвилї.

Атмосфера, якою надихана пісня — давня, воєнна, для якої людське житє нїчого не стбїть. Рядки про кару на братовбійця, які тут вставлено в уста чи в лист самого братовбійця, се очевидно пізнїйший додаток. В ту саму атмосферу веде нас і друга пісня про братовбійство, якої героєм виступає козацький атаман чи навіть гетьман. Ся пісня записана була уперве в 30-х роках у Галичинї і надрукована в Русалцї Днїстровій стор. 30—31, відси передрукована Жеґотою Паулї (Pieśni ludu ruskiego, t. II, стор. 6—7) з деякими самовільними змінами, а нарештї в просторійшім варіянтї поміщена в збірцї Головацького, т. I, стор. 92—93. Ще один варіянт сеї піснї записав Кольберґ у Чортівцї снятинського пов. (Pokucie II), а один записаний мною з уст Кароля Батовського з Ценева, коломийського пов. Пісня зложена 12-складовим розміром. Подаю її тут у текстї реконструованім із усїх сих варіянтів.

Ой там при долинї, ой там при потоцї
Пють мед і горівку козаки молодцї.
Між ними атаман[1]) склонив головоньку,
Склонив головоньку коню на гривоньку.
Ой він не їсть, не пе, лиш думку думає;
Питають ся други, що за журу має? [2])
„Чому, пане, не пеш, чому не гуляєш?
Відай ти на серцю тяжку тугу маєш“.
„Ой маюж я тугу з зеленого лугу:
Не їсть ся, не петь ся і сон не бере ся,
Коло мого серця як гадина веть ся.[3])
Відай бо[4]) я забив свого близенького,
Свого близенького, брата рідненького.
Не дивуйте, братя, що я брата забив:

[1]) Так у ценївськім варіянтї; в Рус. Дн. і у Гол. меже ними гетьман, у Ж. П. і Кольберґа Jeden meże nymy.

[2]) Сї два рядки лиш у Кольб.

[3]) Так цен. вар., у Кольб. натомісь:

„Щож ти не їш, не пеш, лиш думку думаєш?
Лиш думку думаєш, тай гадку гадаєш?“
„Братїж мої, братя, щось менї тяженько,
[Щось менї тяженько], на серцї нудненько.

[4]) Так цен. вар., Кольб. Oj widaj my wbyły; Рус. Дн. і Гол. Либонь бо я.

За димом не видно, за стрільбов не вчуе.[1])
Витачайте, братя, вози кованії,
Виводіте, братя, коні воронії,
Запрігайте в шлиї, шлиї ремінвії!
Повеземо брата долом долиною[2])
На три дороженьки, на битий гостинець.[3])
Викоплемо йому глубокую яму,[4])
Висиплемо над ним високу могилу,
Посадимо на нїй трояков зїле:
Ой одно зїленько — хрещачий барвінок,
А друге зїленько — рутка дрібнесенька,
А трете зіленько — пахучий васильок.
Буде тут військо йти, буде зїле рвати
І мойого брата буде споминати:
„Ой не той тут лежить, що панщину робив,
Але той тут лежить, що у війську служив.
Ой не той тут лежить, що Ляхам слугував,
Але той тут лежить, що Турка воював“.

Закінчене пісні комбіную з ріжних варіянтів. У Рус. Дн. і Ж. П. на гробі брата садять барвінок, васильок і руту; у Гол.

Першое зїленько пахнющая мятка,
Щоби поминала його рідна матка;
Другое зїленько крещачий барвінок,
Щоби поминав го увесь його рідок;
Третое зїленько рута дрібнесенька,
Щоби поминала його милесенька.

Щось воно та символїка виглядає на штучну тай форма рідок як би умисне уклепана для кепського риму з „барвінок“. У Кольб. замісь того читаємо:

Посадим на братї дві-три деревинї:
Одна деревина — червона калина,
Друга деревина хрещатий барвінок,
Трета деревина пахнущий васильок.

---

[1]) Тих двох рядків у Цен. і Кольб. нема; так у Рус. Дн. і Ж. П., у Гол. не видів... не чувем.

[2]) Так цен., Рус. Дн., Ж. П. і Гол. межи три дорозї.

[3]) Так цен., Кольб. vac, Рус. Дн. і Гол. биті гостинці.

[4]) Так цен., давнїйші вар. глубоку долину.

Усї варіянти крім Кольберґового вставляють сюди слова, що нарушують розмір і взяті з иньшої пісні:

Будут дївки прихожати, теє зїля рвати,—

лише Кольб. має вірно, як і Цен.: буде тут військо йти. Та́к само у всїх варіянтах крім ценївського остатнї слова остатнїх рядків покладені в часї теперішнїм: робить, служить, господарює, воює; цен. вірнїйше кладе їх у минувшім часї.

Причина братовбійства, як бачимо, тут зовсїм забула ся; зі слів старших варіянтів можна б було догадувати ся, що се був якийсь припадок: „За димом не видно, за стрільбов не вчує", отже певно в битві, де в сутолоцї та куряві трапляєть ся вистрілити до свойого замісь ворога. На се натякає також опис похорону з військовою парадою. Можливо одначе, що мотив і тут був з разу иньший і вбійство не було припадкове; за тим промовляв би й теперішнїй початок піснї — турбота отамана-братовбійця. Про якийсь близший історичний підклад сеї піснї не važу ся робити нїяких комбінацій.

XXIV. Два козаки бють ся за дївчину.

Пісню про поєдинок двох товаришів-козаків, поповича і вдовиного сина, маємо в богатьох варіянтах із України й з Галичини. Найстарший варіянт надрукований у Русалцї Днїстровій стор. 22—25 і у Жеґоти Паулї, коротенький уривок у збірцї Ів. Колеси (Етноґр. Збірник т. XI, на самім кінцї); просторі варіянти знаходимо у Головацького (т. I, стор. 60—62), у Кольберґа (Pokucie II, 83—84) і в Чубінського V, стор. 1078—9 (три варіянти). Надто є в мене один варіянт-уривок записаний М. Павликом у Манастирську коло Коссова. Всї ті варіянти виявляють один тип і роблять досить легкою реконструкцію первовзору.

Ой війшли, війшли два місяченьки ясні,
Ой мандрували два козаченьки красні;
Ой мандрували, так собі говорили:
„Яку б ми собі дївчину намовили?"[1])
Ой нема в селї, іно єдна вдовонька,
Та є у неї найкращая дївонька.[2])

---

[1]) Сї 4 рядки лиш у Чуб. [2]) Сї два рядки лише в Гол. і Кольб. Пропускаю тут 4 рядки Гол. і Кольб.:

Ой ідуть вони без вдовине подвіре,
Вдовина дочка замітає підсїне.[1])
Попович каже: „Дївчина моя буде!“
Вдовин син каже: „Хиба мене не буде!“
Попович каже: „Ходїм ся пробувати,
Котрий маємо тую дївчину взяти“.[2])
В зеленім гаю два явороньки гнуть ся;
Ой за дївчину два козаченьки бють ся.
Вдовин син мовить: „Та вже ся погодїмо,
Так, товаришу, той побоєц устріймо:
Ой ходїм же ми та на долину рівну,
Один другому право в серденько мірмо.
А як вийдемо на широку долину,
Покажем собі хорошую дївчину;
А як вийдемо на широкеє поле,
Один другого най копієньков коле“.[3])
Попович став си на високій могилї,
Вдовин син став си на широкій долинї.
Попович стрілив, долину перестрілив,
Вдовин син стрілив, в саме серденько вцїлив.
„От, поповичу, та хорошая дївка!
В твоїм серденьку калиновая стрілка!“
Бодай калина нїколи не родила,
Що поповича марне з сьвіта згубила![4])
За поповичом дзвони ся розщибають,
А вдовин-сина вже тратити гадають.
За поповичом тай у всї дзвони дзвонять,
А вдовин-сина вже тратити виводять.
Над поповичем отець та мати плаче,

Ой годьмо ся, товаришеньку, годьмо,
Та до тої дївчиноньки на вальоти ходьмо.
Взяли до неї оба парубки ходити,
Взяли ся за ню оба товаришеньки сварити.
Се очевидно пізнїйша вставка, взята вже з звичайних сїльських обставин.

[1]) Сї два рядки лиш у Чуб. [2]) Сї два рядки лиш у Гол. і Кольб.

[3]) Сих 10 рядків у Чуб. нема.

[4]) Сих двох рядків у Чуб. нема, та в варіянтї Б. додано:
„Ой вдовин сину, дарую тобі дївку,
Вийми в серденька калиновую стрілку“.
„Ой як тяжко каміня підоймати,
Тяжче калинову стрілу виймати“.
Вже попсований розмір показує, що се пізнїйша, зайва вставка.

Над вдовин-сином лиш чорний орел кряче.
Вже поповича та до гробу проводять,
На вдовин-сина шибеницю лагодять.
„Стійте, панове, ще мене не губіте,
Пишіть листоньки, до братчика пошліте!“
Братчик читає тай назад відсилає:
„Як брат наробив, так нехай відбуває“.
„Стійте, панове, ще мене не губіте,
Пишіть листоньки, до сестроньки пошліте!“
Сестра читає тай назад відсилає:
„Як брат наробив, нехай так відбуває!“
„Стійте, панове, ще мене не губіте,
Пишіть листоньки, до матїнки пошліте!“
Мати читає, ще борше відсилає:
„Най ми панове годинку зачекають“.
Матїнка їде, хусточкою махає,
Свойого сина червінцями обсипає.[1])

В варіанті Головацького ще додано 14 рядків, а власне повторено в 6 рядках ще раз, хоч у иньшій формі, контраст між поповичем і вдовиним сином з увагою, що вдовин син бере шлюб з дівчиною, а далї в 8 рядках оповідано, що вдовин син вийшовши орати під могилу згадує свого товариша і омлїває з жалю за ним. Сей остатнїй уступ є також у Кольб., та менї оба сї уступи видають ся зайвими, пізнїйшими додатками, коли явило ся змаганє пересаджувати старші піснї з козацького мандрівного стану на хлїборобський. Пісня характеризує так само як і попередня жорстокий час ненастанних війн, і в тім часї людий скорих на імпульси, з сильною волею, у яких між наміром і дїлом майже нема ріжниці часу. Так само важне для характеристики того часу, що кару смерти за вбійство між вояками можна було відкупити грішми. Нарештї важне й те, що поєдинок відбуваєть ся через стрілянє з луків, яких уживали козаки ще лиш десь у першій четвертинї XVII в. Все те позволяє нам дату зложеня сеї піснї покласти не пізнїйше, як на першу половину XVII віку.

---

[1]) У варіанті Чуб. викупляє вдовиного сина його мила, коли брат і сестра не захотїли, у вар. В. нема мови про викуп і кінчить ся:

Що поповича да й у яму пускають,
А вдовиченка на три частї рубають.

Се закінченє можливе і в первовзорі.

XXV. Тройзїле.

Кождому познайомленому з українською літературою відома талановита поемка Т. Шевченка, що починаєть ся словами: „У тієї Катерини хата на помості“, поемка спопуляризована ще надто прегарною Лисенковою музикою. Та може не кождому відомо, що Шевченко для уложеня сеї своєї поемки, в якій схотів схарактеризувати і глубину козацького почутя, і козацьке завзяте для осягненя взятої на себе мети і нарештї козацьку гордість, що не терпить анї тїни брехнї, покористував ся народною українською піснею, одною з найпопулярнїйших пісень укр. народа, відомою дослїдникам піснею про „Тройзїле“. Маємо її варіянти у Вацлава з Олеська (стор. 402), Головацького (Звід із шістьох записів І, 112, III, 43—45 і 216—218), у Чубінського (V, 112, 386), у Грінченка (III, 234 - 241 9 варіянтів), у Метлинського (стор. 104), у Кольберґа (Pokucie II, 80—81, два вар.), а надто майже в кождій рукописній збірцї, яка попадеть ся до рук (у моїй збірцї зап. Теодора Яціва, зап. І. Л., І. Стефанчука в Воскресїнець, з Гусятина, Апіяна в Вижницї і з Кропильник коло Рудок). Відмін у тих усїх текстах зглядно не богато; що найбільше перероблювано вислови, псовано розмір і завдяки тому надштуковувано текст пізнїйшими вставками, або в народнїй памяти затрачували ся деякі частини піснї. Найповнїйші варіянти Головацького І, 112—113 і Грінченка III, 234—235, записаний у Полтавській ґубернії, не відомо в якім селї та повітї. Комбінуючи сї два варіянти, з яких кождий має 50 рядків, та притягаючи декуди иньші, звичайно більше попсовані, можемо ось як відтворити текст піснї зближенний до оріґіналу.

Ой їхали козаки з обозу,
Стали собі близько перевозу,
Стали собі гадоньку гадати:
„Деж ми будем нічку ночувати?“
Єден каже: „Ой темная нічка!“
Другий каже: „Ой бистрая річка!“
Третїй каже: „Хоть ся коня збуду,
А в дївчини на вечерю буду“.[1])

[1]) W. z Ol. Третїй каже: ту ночуймо і здоровля си не псуймо. У Кольберґа початок піснї відмінний:

Ой їхали три козаки з Венґер,
Питали ся до Ганусї весь день:

Приїхали тай стали на дворі, —
Ще ся світить в Марусї в коморі.
„Чи не вийде Марусина мама —
Не так мама, як Маруся сама?“
Ой не вийшла Марусенька з хати,
Іно вийшла Марусина мати.
„Не ночуйте, козаки, на дворі,
Не збудіте Марусї в коморі.
Бо Маруся недужа лежала,
Чорним шовком головку звязала,
Із за моря зіля забажала.
Котрий козак тройзіля дістане,
Той з Марусев до шлюбоньку стане“.
Перший козак на те засміяв ся,
Другий козак за голову взяв ся,
А остатнїй отак обізвав ся:
„Ой є в мене три конї на станї,
Єден коник як сокіл сивенький,
Другий коник як лебідь біленький,
Третїй коник як ворон чорненький.
Ой тим сивим до моря доїду,
А тим білим море переїду,
А тим чорним тройзіля дістану,
З Марусеньков до шлюбоньку стану“.
Ой став козак тройзіля копати,
Взяла над ним зазуля кувати:
„Тяжко тобі тройзіля вкопати,
А ще тяжше до шлюбоньку стати.
Ой не копай, козаче, тройзілє,
Бо в Марусї вже з иньшим весїлє“.
Таки козак тройзілє копає,
Накопавши на коня сїдає.
Ухватило його за серденько,
Став на дворі в Марусї живенько.

Ой деж то та Ганусечка жиє,
Що хороше кощулечку шиє?
Оден каже: „Я Ганусю любю“.
Другий каже: „Я Ганусю возму“.
Третий каже: „Я до слюбу стану“.

Се очевидно пізна вставка, взята з піснї про поповича і вдовиного сина. Троха подібно в варіянтї Чуб. V, 112.

Прибіг козак, з коника злїзає,
А Марусї вже й дома немає.
Їде козак із дому з тройзїлєм,
А Маруся вже з церкви з весїлєм.
„Ти, Марисю, неправду сказала,
Свого слова тай не додержала“.
„Ой я тебе одного любила,
Стара мати усе наробила.
Булаб рада, козаченьку, ждати,
Не звелїла старенькая мати“.
„Ой заграйте, музики-орґанцї,
Нехай піду з Марусею в танцї“.
То не хмара-в-горі зашуміла,
То в козака шабля задзвенїла;
На городї маківка бренїла,
То Марусї головка злетїла.
„Отож тобі, Марусю, тройзїлє,
Не зачинай без мене весїлє!
І всїм буде такая заплата,
Котрі зводять вірного козака“.

Подаю тут огляд варіянтів сього звідного тексту пісні. Отже українські варіянти загалом не мають вступного оповіданя, що займає в Вацлава з Олеська і у Головацького перших 15 рядків. Се оповіданє зберегло ся лише в галицьких записах, відки я й узяв деякі поправки до тексту; Гол. і Вацл. з Ол. мають у розмові козаків таку форму:

Єден каже: „Ой бистрая річка!“
Другий каже: „Їдьмо, незеличка!“

Менї видав ся вірнїйшим варіянт, який я записав від моєї мами ще при кінцї 60-их років мин. віку і де стоїть так, як висше в текстї. Так само з устної традиції беру звороти „до шлюбоньку стане“ (так має й запис Вацлава з Олеська і всї українські) замісь самовільної поправки Головацького „до вѣнчаня“. Кладу також скрізь укр. форми „Маруся“ зам. гал. „Марися“. Із варіянта Головацького пропускаю рядки 22—25, яких нема і в Вацл. з Ол., зайві в сьому місцї:

Обібрав ся козак тройзїля дістати,
Взяла над ним зазуля кувати:
„Тяжко тобі тройзїля дістати,
А ще тяжше до вінчаня стати“.

Се віщуванє не має тут ніякого значіня; на мою думку воно вставлене самим Головацьким як дублєт пізнійшого подібного віщуваня зазулї р. 33—38. Від рядка 37 йду за варіянтом Грінченка, хоч у ньому дещо, прим. рядки 39—40, видаєть ся новійшою роботою. Традиції, що Маруся вимовляла ся наказом матери, в галицьких варіянтах нема і в загалї в тих варіянтах козак нічого не розмовляє з Марусею. Таксамо можливо, що й два остатнї рядки нашого тексту, взяті мною з Головацького, пізнійший додаток; вар. у Грінченка має тут також додаток із двох рядків:

Не схотїла, щоб у парі жити,
Тепер будеш в сирій землї гнити.

Як сказано, пісня про тройзїлє розширена по всїй Українї як мало яка друга. Що вона своїм повстанєм належить до значної давнини, не пізнїйшої XVII в., про се свідчить не тілько її розповсюдженє і богацтво та при тім попсованє значної части варіянтів (див. напр. варіянт В. у Грінченка III, 236—238, ширший від усїх иньших, бо має 86 рядків, але без ніякої вартости для критики тексту, бо оповідач очевидно не співає, а рецитує, перетягаючи дещо на лад подібний до кобзарських дум, а дещо просто на прозу). З варіянтів Чубінського інтересний хиба варіянт Б. записаний Степаном Руданським десь на Поділю, що дає, хоч у попсованій формі, маленьке доповненє до тексту пісні. Почувши про Марусине жаданє заморського тройзїля як ліку на її хоробу, „перший і другий козак за головку взяв ся, а послїдний отак обізвав ся“. Перший рядок тут очевидно попсований із двох; я позволив собі тут уставити текст на основі сего варіянта, рядки 22—24.

Варто зазначити ще закінченє другого Кольберґового варіянта (Pokucie II, 81), записаного в Тишківцях городенського пов. Почувши віщуванє зазулї козак їде до дому.

Приїхав козак тими гороньками,
Ой заїхав аж до єї мами,
Вона сидить межи жіночками.
„Ой помагай біг, моспя панно,
Я давний коханий!“
Ой она ниц не казала, лише сплакала:
„Ой побий мя, милий Боже,
Щом тї не чекала“.

Польонізми в мові і сантиментальний концепт сьвідчать виразно, що се пізна, дворацька прищіпка.

Та маємо ще один доказ давности сеї пісні, а власне дві її перерібки доконані в народнїх устах, одна в Гуцульщинї, а друга невідомо де і в невідомім часї. Гуцульська перерібка (Гол. III, 216—218), записана в 60-их роках минулого віку в гуцульськім селї Криворівнї від Гуцулки Марини Грицючки, переводить стару козацьку пісню на гуцульську обстанову і на коломийковий склад.

Ішов леґінь з полонини на нове подвірє,
Та повернув до дївчини на єї задвірє.
Ой повернув до дївчини та став си питати:
„Ой ци можно, дївчинонько, старости прислати?"
„Ой а можна, леґінику, старости прислати,
Сли ми зможеш молоденький тройзїля дїстати".
Ой пішов він молоденький коника сїдлати,
Тай поїхав межи гори тройзїля копати.
Прилетїла зазуленька тай стала кувати:
„Ой лиши ти, леґінику, тройзїлє копати.
Ой лиши ти, леґінику, сесе троє-зїлє,
Бо в твоєї дївчиноньки грає вже весїлє".
Ой класти би тай на коня новії сїделця,
Та їхати до дївчини, до щірого серця.
Ой прийшов він на весїлє, та став там стояти,
Ой віносят йому братя горівочки з хати.
„Ой не хочу я, братчіки, вашої горівки,
Лиш я хочу ісказати дві слові до дївки.
Бо я маю до дївчини шос заговорити:
Ци буде вна іще бірше з розуму зводити".
Правов ручков із коника тройзїлє подає,
А з лївого свого боку шабельку віймає.
Ой кувала зазуленька на верху, на млинї:
„Най не буде, песїй сину, нї тобі нї минї!"

Аж душа радуєть ся, читаючи таку перерібку високо-поетичної старої пісні на новий — Німець назвав би його „hausbackener" — тон та на гуцульські норови. Автор перерібки видержав характер дуже добре, з виємком хиба тої шабельки, що була натуральним оружєм у козака, але у „бідної Гуцулії" зовсїм не вживаєть ся. Краще вже було б вивести Гуцула по старому звичаю з пістолями за поясом, на подобу того, як

каже гуцульська співанка: З пістолета, бре, вістрілю, з карабіна гримну, А дівчини не покину, хоч зараз погину. А то з шаблею він у двоє комічний.

Далеко глибше в річ сягає і краще характеризує переміну людських характерів ся перерібка пісні про тройзілє, яку я записав 1871 р. від моеї пок. матери, а якої нема в жадній відомій мені друкованій анї рукописній збірцї укр. пісень, крім натяків на її закінченє в одній пісні Чубінського (V, 167—4), про яку скажу далї. Ся перерібка записана мною з уст моєї матери, а вона навчила ся її з уст якоїсь чужосільної жінки, з якою ще дівчиною провела одну ніч у млинї дожидаючи свойого млива; вона виглядає ось як:

Ой служив я у Риму
Три літенька тай зиму
За хорошу дівчину.
А вна поки не знала,
То зо мнов розмовляла;
А скоро ся дізнала,
Тай зараз перестала;
В тяжку недугу впала,
Зіленька забажала.
Росте зіленько з краю
При самому Дунаю,
Дунаю глубокому,
На камени білому.
Став я си тай думаю,
Що чинитоньки маю?
Сідлаю коничепка
Тай їду до Дунаю:
Росте зіленько з краю
З Дунаю глубокого,
З під каменя білого.
Став я си тай думаю,
Що чинитоньки маю:
Ци бів камінь лупати,
Ци зіленько копати?
Бів камінь не лупав я,
Зіленька накопав я
Повную тоболоньку,
Тай їду до домоньку.
Приїхав на гороньку,
Поглянув в долиноньку:
„Ци то дзвононьки дзвонят,
Ци то музики грают?
Ой як дзвононьки дзвонят,
То дівчину хоронят;
А як музики грают,
То дівчину вінчают“.
Либонь музики грают —
Мою милу вінчают!
Коби ще хоць далеко,
А то туй у сусіди
За сусідського сина!
Через моє подвірє
По водицю ходила:
Що коновками дрёнькне,
А в мнї серденько меркне;
Що фартушком зелеїє,
А в мнї серденько млїє.

Як сказано, пісня доси невідома і недрукована. Та що вона колись була відома широкому кругови укр. люду, се доказує менї той її невеличкий уривок, що зберіг ся нам у записі Кулїша

і був надрукований у збірці Чубінського, т. V, стор. 167—8. Він виглядає ось як:

Ой чого козак смутен невесел,
Смутен, невесел і нерадостен?
„А якже мені веселому бути?
Ще вчора із вечора дівчина була,
А сьогодня нема, засватаная!
Не жаль би мені, коли б в стороні,[1])
А то через двір, да й товариш мій!
По воду іде, жалю завдає,
Із водою йде, добри-день дає.
„Здоров, здоров був, несуджений друг!“
„Здорова була, чужа не моя,
Чужа не моя, товаришова,
Товаришова зарученая!
Через двір не йди, жалю не роби,
Бо я з того жалю відерця побю!“
„Ой милий чужий, відерця не бий,
Мені молодій[2]) слави не роби!“

Читаючи сю пісню думав би на перший погляд, що се якась перерібка з московського, такий неукраїнський її розмір (типовий московський) і подекуди й язик. Та коли зблизимо її з поданою висше піснею моєї матери, то побачимо значну близькість кінцевої сцени і Кулїшевого запису. Можливо зрештою, що оріґінал Кулїшевої пісні справді московський, а зближене до нашої пісні закінчене або припадкове, або дійсна ремінїсценція перерібки пісні про тройзїлє.

Ся перерібка тим характерна, що малює нам дуже реальними рисами перехід козака в наймита. Він бідний як той біблїйний Яков служить три роки у хозяїна, надіючись одержати його дочку за жінку; за той час він купує собі земельку і будує хату (певно не батьківська!), а коли вже мало сповнити ся його сердечне бажанє, дївчина для жарту завдає йому важку працю і лишає його самого. І він мовчить, не сьміє сказати анї слова, тілько в тихости „думáє“ над своїм положенєм і „млїє“ при її появі на його подвірю. „Люди глубокого чутя і слабої волї“ — сказав би критик.

Вертаючи ще до Шевченкової перерібки сеї пісні завва-

[1]) В друку: з сторони. [2]) В друку: молодої.

жуємо поперед усього, що Шевченко перемінив основний мотив — добуванє тройзїля — на иньшу задачу в щиро-козацькім дусї: Катерина загадує козакам увільнити її брата з татарської неволї. Два козаки накладають головою в тім небезпечнім дїлї, третїй увільняє полоняника, та їдучи з ним із Криму на Україну якимось дивом не запитує його, чи він справдї брат Катерини. Аж коли стали в хатї Катерини і вона сама признала ся, що се не її брат, а милий, обурений Ярошенко зрубав їй голову. Як бачимо, мотивованє сього вбійства умотивоване не краще від народньої піснї, хоча само перенесенє мотива з тройзїля на визволенє козака з неволї робить честь живому поетичному почутю Шевченка.

XXVI. Подолянка.

Між козаком, зглядно героєм піснї, і дївчиною заходить конфлїкт, скоро їх обопільні відносини дійдуть до певної рішучої точки. Ми бачили вже такі конфлїкти в наших найстарших піснях. У піснї про Штефана воєводу дївчина бачучи своє нестерпне положенє скаче в Дунай, та не видержує характеру: Штефан ловить її і вона піддаєть ся йому за любку. Давнї часи, давнї й обичаї з підрядним, підневільним положенєм жінки. В піснї про козака і Кулину бачимо анальоґічний конфлїкт: переконавши ся про нуждарське житє козака і його цинїчний еґоїзм дївчина здобуваєть ся на характер і покидає козака нездібного до мирного, хозяйського житя. Вона перемагає своє чутє та видержує характер. Але се не у всїх варіянтах: ми бачили, що в варіянтї, де козака заступив Ґречин, він на питанє дївчини, кудиж ми підемо, відповідає ляпідарним:

Я піду в мир, ти скочиш в вир,
Дївчино, дївчинонько.

Сей конфлїкт між дївчиною, хозяйською дочкою і козаком-бурлакою, обробляє наша народня творчість у ріжних піснях на ріжні лади, з добрим і з траґічним закінченєм. До пісень із траґічним закінченєм, де дївчина волить у Дунаю втонути, нїж бути козаковою любаскою, належить, а властиво сю ґрупу репрезентує досить розповсюджена пісня про Подолянку. На жаль, ся пісня, хоч відома в кількох варіянтах, доси не звернула на себе увагу головно задля того, що всї ті варіянти, особливо

українські (Метлинського ст. 105, Чубінського V, 367—369, пять варіянтів) тай Головацького три варіянти (т. I, 183 і 184 і т. III, ст. 134) значно поплутані, неповні, з попсованим розміром, а реконструкцією первісного тексту, який би дав добре понятє про характер і красоту тої пісні, доси не займав ся ніхто.

Мені пощастило в р. 1877 у львівській тюрмі записати незвичайно гарний варіянт сеї пісні враз із мельодією від рогатинського міщанина Францішкевича, інтересний тим, що крім повноти тексту подає майже бездоганно ритмічну форму пісні, майже у всіх инших варіянтах значно попсовану. Надто в моїх рукописних збірках єсть іще один варіянт „Подолянки“ записаний 1884 р. Антоніною Калинович у Шишківцях, заліщицького повіту. Пробую з усіх тих варіянтів реконструувати текст пісні, хоча мушу признати, що й вони не дають скрізь ясного і мотивованого тексту. Основою кладу рогатинський варіянт.

Ей вийшла, вийшла Подолянка по воду,
Тай сподобала козаченька на вроду.
По той бік Дунаю козак на дудку грає,
По сей бік Дунаю Подолянка гуляє.
Ой та перестань, козаче, в дудку грати,
Тай перестане Подолянка гуляти.
Ой та перестав козак на дудку грати,
Тай перестала Подолянка гуляти.
„Ой ти козаче, є зрада надомною,
Гей возьмиж мене я в той човен з собою!
Ой приплинь, приплинь, козаченьку, до краю,
Зараз з тобою я в той човен сідаю“.
„Ей Подолянко, ти біленькая утко,
Ей ступай, ступай та на той човен хутко!“
Ще Подолянка на човен не ступила,
Вже Подолянку бистра вода піймила.
„Ей ти козаче, та ратуй же мя, ратуй,
Та будеш мати від матінки заплату“.
„Ой не хочуж я від матінки заплати,
Тількож тя хочу за миленькую взяти“.
„Ой волюж бо я в тім Дунаю втопути,
Ніж козакови за миленькую бути.
Я в Дунай втону, то на морі виплину,
Як за козака піду, то на віки загину“.

Гей Подолянка та по Дунаю плавле,
А молодий козак білі рученьки ламле.
„Ой подайтеж ми хоть якую тичину,
Нехай ратую та хорошу дївчину!“
Ей, хлопці, хлопці, Подолянка втонула,
Гей, лиш червона китайочка сплинула.
Ей закидайте та дрібненькії сїти,
Гей будем, будем Подолянки глядїти.
Вони глядїли штири дни і три ночи —
Нема Подолянки, лиш чорненькії очи.
Гей, викопали на Подолянку яму,
Ой заплакав козак, як за ріднойов мамов.
Гей ізробили на Подолянку трумно,
Ей заплакав козак, аж усім людям сумно.
„Наж тобі, дяче, мою сиву конину,
Тай прочитай ти Подолянцї псавтиру!
Наж тобі, попе, мою сїру корову,
Тай запровадь ти Подолянку до гробу!“

Се в головному звід галицьких варіянтів, на основі рогатинського. Другий варіянт Головацького (I, 184) має початок недоладний і взятий з инших пісень:

Ой коби я мав та орловії крила,
Полетїв би я [там], де дївчина мила.
Полетїв би я понад воротами,
Де дївчина з чорними бровами.
Ой поплину я по під воротима (!),
Вийде дївчина з чорними очима.

Вже сам попсований розмір та нечиста форма „воротима“, сфабрикована для риму, вказують, що се пізнїйша прищіпка до старшого тексту піснї, спричинена може затемненєм її первісного початку. Варіянт панї Калинович починаєть ся словами: „Пішла Подолянка до Дунаю по воду“ — важна тут назва річки Дунаєм, та розмір промовляє против первісности сего варіянта. Рядки 3—6 малює тільки рогатинський текст; можливо, що се пізнїйша вставка, для умотивованя того, що дїєть ся далї. В другім варіянтї Головацького Подолянка сподобавши собі козака зараз і каже:

„Ой ти козаче, ти [мій] любий соболю,
Возьми ти мене на Дунай із собою“.

В рогатинськім варіянті по сцені танцю Подолянка говорить козакови, що „над нею зрада“ і се головний мотив того, що вона йде на човен, але що се за зрада, того не пояснено. Рядки 11—12, хоч по троха дублєт попередніх двох рядків, вставляю з першого вар. Голов. (I, 183). Факт упадку Подолянки до води малюють ріжні варіянти не однаково. В варіянті з Шишковець маємо таке:

Ой десь ся взяла наддністерськая хвиля,
Вода човен вивернула, дівчину втопила.

І тут розмір показує нам пізну, коломийкову вставку; в старших варіянтах човен не перевертаєть ся, Подолянка паде в воду при всіданю до човна. Так само недоладно говорить перший варіянт Головацького:

Скоро дївчина в човен уступила,
Зараз ся зійшла вітровая хвиля.
Ой повна, повна, повна річка, повна,
Ой вищеховзла дївчинонька з човна.

Так само неясно і в другім варіянті:

Скоро дївчина на Дунай ступила,
Фаля повинула (?), човен затопила.

Детальнїйше розвинено сю вставку в варіянті Метлинського (101), де цілу сцену втопленя дївчини (без назви Подолянки) перенесено на море. Ситуація тут така, що дївчина буцїм то „поле да поле да все кукіль вибірає, Як загледить да козаченька на море“ — щось зовсїм недоладне. Нї з сього нї з того вона просить ся до нього на човен.

Тілько дївчина да у човен уступила,
Десь взяла ся да із моря синя хвиля,
Верне да верне всяку рибу ізо дна,
Вивернула да дївчиноньку з човна.

Щось зовсїм поплутано, хоч можливо, що в основі лежить якийсь старий, забутий мотив.

Із пятьох варіянтів Чубінського (V, 368—369) остатнїй, записаний Кулїшем, має інтересний другий куплєт:

Ой ще дївчина води не набрала,
А вже з козаком у розмову стала —

та замість розмови йде її освідчене любови до козака: „Ой ти козаче, а ти мій соболю“, як у Головацького. У першім варіанті, записанім невідомо де, дівчина набиваєть ся козакови сама:

Ой ти козаченьку, возьми мя з собою,
Я за рік, за два буду тобі слугою —

чому? по що? — невідомо. Третій вар. з Ушицького пов. замість козака має дяка і говорить про втоплене дївчини в Днїстрі. Першому і третьому варіянтови спільна ще одна подробиця. Дївчина тоне і заявляє козакови, що не хоче бути його любкою. На те перший вар. додає:

Ой крикнув козак на свою дружину:
„Подайте менї ще довгу тичину,
Най потручу на Дунай дївчину, —

а в третїм козак велить свойому чурі:

Гей подай, хлопче, ясную оружину,
Нехай прострілю вражую дївчину.

Другий варіянт приплїтає до піснї закінчене з иншої піснї иншого розміру (правдоподібно з піснї: „Ой дївчина по гриби ходила) з ріжними не зовсїм доладними додатками:

Волїла-б я горе покупати,
Як з тобою та до шлюбу стати;
Волїла-б я гіркий полинь їсти,
Як з тобою на посаї сїсти.

А на се козак говорить до тонучої:

Ой випю я коновочку меду,
Таки я тебе з розуму зведу;
Ой випю дві коновоньки пива,
Таки ти будеш моя чорнобрива.

Розуміеть ся, все те з текстом нашої піснї не мало первісно нїчого спільного, так само як перших 6 рядків третього варіянта Чубінського, де знов, як у Головацького, починаєть ся від орлових крил, але виведено мотив ще недоладнїйше:

Ой коли б я мав орлові крила,
Полетїв би я, де дївчина мила.
Гей сяду, паду над воротами,

Вийшла дївчина з чорними бровами;
Ой сяду, паду орлом на воротях,
Вийшла дївчина краща від злота.

Остатнї 4 рядки мойого звідного тексту, про відчитуванє і похорон Подолянки коштом козака заховали ся лише в шишковецькім варіянтї; та мусїло щось анальоґічне бути і в прототипі, коли третїй варіянт Чубінського й самого героя пісні, козака, перемінив на дяка.

Що можемо сказати про зміст і основну ідею сеї піснї? Не все в нїй ясне, особливо ж початок не дає ясної картини ситуації анї ясних мотивів для поступків дїєвих осіб. Що се за танцї над річкою? Чого замануло ся дївчинї перевозити ся човном через річку? Що за роля козака, який плаває човном і очевидно не сповняє функції перевізника, бо в нещасливім випадку тратить голову і зовсїм не вміє ратувати потапаючої дївчини? Все се і значне число суперечних із собою і новійших, ad hoc уложених варіянтів початку піснї вказує на те, що пісня мусить бути давня і початок її попсований. Та її ідейна основа ясна для нас вповнї: дївчина волить утонути, як бути козаковою любовницею, іграшкою його хвилевої похоти. Се характеристика часу, коли контраст між козацьким кочовим та воєнним житєм і хозяйським, хлїборобським побутом був іще так сильний, як його малює пісня про козака і Кулину. І се буде підстава для датованя сеї піснї коли не XVI віком, то в усякім разї першою половиною XVII в.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XXVII. Пісня Київській Братській Богородиці.

Хоча пісні й вірші духовного змісту виключені на разі з пляну моєї праці, бо се розширило би її рамки по над усяку міру, то про те поневолї приходить ся зробити виємок для деяких пісень того рода чи то задля їх мови, популярности, чи задля оброблених у них історичних моментів або фолькльорних мотивів.

Ще 1900 р. в додатку до мого нарису „Карпаторуське письменство XVI—XVIII в.", описуючи під ч. XX Камянський Богогласник із р. 1735, подав я з сього рукопису поміщену там „Пѣснь Кіевскую" (стор. 130—131), полишивши її зрештою задля сильно попсованого і декуди зовсїм незрозумілого тексту без ніяких уваг. Знайшовши повнїйший і поправнїйший текст сеї пісні (хоча все таки декуди його приходить ся поправляти лєкціями камянського тексту), подаю тут її в повні і в формі скілько можна справленій на підставі сих двох копій.

Друга копія містить ся в інтереснім співаннику, зложенім із самих духовних пісень та віршів, що входить у склад музея А. Петрушевича в бібліотеці Народного Дому під ч. 233. Рукопис у подовжнім „кантичковім" форматї писаний ріжними руками десь у половині XVIII в. (впрочім єсть записи також пізнїйші) читким і гарним скорописом, і що до свойого складу являєть ся інтересним матеріялом для досліду духовних пісень перед зредаґованєм почаївського Богогласника 1790 р. Най-

більша часть пісень у співаннику 233 не війшла в „Богогласник“, правдоподібно задля свого виразно православного характеру, або як отся київська, за те, що величали православну святиню. Зрештою камянський варіянт, у якім пропущено строфи про напад Радивила на Київ 1651 р., показує, що були й політичні мотиви, які спиняли розширене сеї пісні.

Пѣснь прстой Бци Кїевской зостаючой в монастири Братском.

1. Побѣдителнаꙗ всѣм кїевскиꙗ странни,
Воспойте Мтцѣ бжой пришедшей ѿ брани,
Ѿ Вишгорода Днѣпром Києва Подоли,
Єгда варварским полкомъ преславно ѡдоли.

2. Преизбраннаꙗ ѿ всѣхъ родовъ воевода
Потопи силꙋ [в] Днѣпрѣ агарꙗнска рода,
Ꙗко иногда [1]) в морѣ фараѡна силна,
Пѣдъ Константиномъ полемъ скитска звѣра дивна.

3. Въ тисꙗщном шестъсотъ рокꙋ шестъдеꙗтом втором
Хотꙗчи плысти през Днѣпръ зо своим табором [2]),
Взꙗли иконꙋ на плотъ [3]) [в] Выжъгородском храмѣ,
В Днѣпровой Агарꙗне да не втонꙋтъ ꙗмѣ.

4. Стопоша за [4]) ӥконꙋ врази вси во водѣ [5]).
Славна побѣда, славна силной воєводѣ:
Столпом ѡгненнымъ страшним над Днѣпромъ ꙗвленным,
Шꙋмомъ бꙋрнимъ воднимъ и ѡблаком дождевним.

5. Богородичива же ӥкона намѣстна,
Два пречꙋдно славна, мти безневѣстна
Носꙗщаꙗ на рꙋкахъ єдночадна сна,
Прїꙗтъ на свой ѡбразъ и врага Татарина.

6. И не ꙋтопе ни на странꙋ Днѣпра ӥннꙋ,
Лечъ Днѣпром вдолжъ понесе в Кїевскꙋ долинꙋ;
Єгда же ста подъ Кіевъ Марїꙗ невѣста,
Плѣненна Кїевꙗне взꙗвши, не видѣста.

---

[1]) В рукоп. иѡна, в Кам. иногда.
[2]) Беремо знов лекцію Кам., у Петр. ꙋпором.
[3]) Петр. плитъ, Кам. плотъ.
[4]) Обі копії мають: на.
[5]) Так Кам., Петр. родѣ.

7. Образомъ быти плотъ вси, Мти Бга жива,
Пвстиша плисти Днѣпром, ѡ преславна дива!
Рождшія [1]) творца свѣтв, и рѣкъ стремленію
Противо идетъ, Бга по повеленію.

8. В монастыр братцкій просто по Днѣпрѣ змѣряет;
Же недвижно против ста, вещ тя вѕвѣряет;
Познавши люди [2]) чвдо, иноци пришедши,
Сосвдъ взяли божественъ бисеръ произведшій [3]).

9. Ох якъ щасливіе свтъ води Днѣпровие,
Ибо родятъ сосвди неба перловие;
Ѿ води взяли [4]) ковчегъ, Мойсея новаго;
Желал Кіевъ усердно здавна таковаго.

10. Ѿсѣченный ѿ горы камень Вышъгорода
Взятий, Татарвв в Днѣпрѣ поразивый рода.
Над воды выходь, брацтво, дщери фараѡня;
К твоемв брегв спѣшит гора та Сіѡня,

11. В нейже Бгъ явленъ ей и блговоли жити.
Гора сія хощет твой Іѡрдан здобити.
З таким триумфомъ мѣсто по войнѣ приходитъ,
Знак [5]) побѣди — ѿ Татар єднаго приводит.

12. Уподоби ся квпцв Владимеръ ищвщв
Бисер Ха, и поткалъ двъю несвщв;
Ѿрвжне корни стают княжіе два брата,
До брацтва, в княжій свой двор, ѿмикают врата.

13. Где цръ со князи, тамо да бвдетъ црица,
Принесши цря всемв свѣтв владычица;
Знати, в князей російских Бориса и Глѣба
Не ставало в' трапезѣ небеснаго хлѣба.

14. В трапезв [6]) хлѣбъ агглскій принесшвю вносят,
До каменной полати цра нба просятъ,
Да вкрѣпит инокомъ всѣмъ серце тѣлесно,
Ѿдоит ссвщихъ млеко млдница словесно.

15. Оцкни ся, цній Могило, витай Бга матк8!
Приходитъ фвндаторка тебе в недостаткв.
Ѿкрый, Могило, смерти могилв и ямв:
Изволи ся зде быти премвдрости храмв.

---

[1]) Так Кам., Петр. рождши. [2]) Так К, П. людв.
[3]) П. произведши. [4]) П. взяти. [5]) П. знай. [6]) П. трапезѣ.

16. Утвердит ся твой домъ сей на мечахъ дѣдичних
Премудрости бо, як на столпахъ седморичних,
На мечахъ зижде дом ти, мечемъ усѣченна,
Тысящу щитовъ на вся враги ѡполченна.

17. Пріемшая иногда язву в тварь пречисту
Геретика желѣзом ѿ руку нечисту:
Радивилъ вожд литовскій в Вышгородѣ градѣ
На упадок гонилъ іды в кіевской ѡградѣ,

18. И ѿишолъ со вои во снѣ наказанный
Явленіемъ, абы был смртїю каранный:
Уязвивый ѡбразъ, и ѡбвѣшенъ єст вервомъ
В року тысящном шест сот пятдесятом первомъ.

19. Ѡбразъ любъ малярская рука маліѡвала,
Незамаліѡванная язва в нем востала;
Ѿ лѣвія страны кто предстанешъ, назначишъ:
В' твар ѡбраз с правой страны уязвленъ ѡбачишъ.

20. Блгодарственная всѣ росийскіе [1]) страны
Воспойте воеводѣ бющей Агаряни!
Бо не тогда толко, и днес гонитъ яко волки,
Ѿ Кіева ѿгонитъ дѣмонскіе полки.

21. Та и инніе чуда хартія покажетъ
При иконѣ списанна; кто дознал, сам скажет;
Скажет и той, который ѡ молебенъ просилъ,
По молебнѣ матерню блгдть ѿносилъ.

22. Повѣст икони силу и самое брацтво,
Ѿ тридцяти лѣтъ и болшъ беручи богатство.
За що блгодарствуем: „Радуй ся Субботнымъ!"
Поючи акафисти словом доброхотнымъ.

23. И хвалити ся будем во вѣчніе роди:
Єст ѡбразъ — Мойсей, яко взяхъ его ѿ воды.

24. Блгодарственная всѣ россійскіе страны
Воспойте матцѣ божой [2]) пришедшой ѿ брани!
Пойте свободшой вас ѿ руки Агаряни,
Блгодарственная, всѣ росыйскіе страны!

Судячи по мові і складї сеї піснї, її треба вважати витвором київської Братської школи, написаним незабаром по зазна-

[1]) Кам. кіевскіе. [2]) Кам. Братцкой.

чених у пісні подіях, отже по р. 1662. Мова в ній церковна, тверда, декуди аж темна задля неприродної складні (пор. зараз рядок 3, р. 4 у шестій стр., ціла стр. 7 і 9), та декуди якось поневолї проблискує жива, народня говірка в родї тої, що у руських князїв Бориса і Глїба не стало небесного хлїба, або поклик до пок. Могили, щоб відкрив свою смертну могилу і побачив нову фундаторку свого храма. Отсей текст показує нам інтересне явище, як Київо-братський манастир силкував ся скріпити своє становище супроти инших храмів, особливо супроти Печерської Лаври, одиноким у тих часах практичним способом, циклом чудесних леґенд, що торкаючи патріотичні почутя народньої маси мали притягати її до церкви та до манастиря з його школою. Перенесенє Вишгородської ікони Матери божої, памятної вже тим, що на ній (як врештою на многих чудотворних іконах Богородиці, в тім числї й на Ченстоховській) видно на правім лиці два шрами від шаблї — рани задані Пречистій еретичою рукою князя Радивила в часї його захопленя Київа в р. 1651 — із Вишгорода до Братської церкви в р. 1662 робить ся темою леґенди, що буцїм то образ із Вишгорода взяли Татари на свій пором, яким хотїли перевезти ся через Днїпро в бурливу хвилю; взяли сей образ на те, щоб його чудотворна сила була їм охороною, але перечислили ся: хвиля затопила їх усїх окрім одного, що сидів на образї, тай сей на тім же образї поплив до гори Днїпром, поки не доплив до київського берега проти Братського манастиря.

Що торкає ть ся історичного підкладу леґенд, що лягли в основу сеї віршї, то бодай що до першого факту крім побіжних лїтописних записок маємо інтересне свідоцтво вишгородського попа Василя Прокоповича, що в часї нападу Поляків під Янушем Радивилом 1651 р. був на місцї в Вишгородї і потерпів при тім повну руїну. Втїкши з жінкою й дїтьми до Путивля в Московщину він лишив там свою рідню, а сам подав ся до Москви, і там у цвітнї 1652 р. написав „челобитную", себто просьбу до царя Олексїя Михайловича, благаючи запомоги. „Въ прошломъ 159 (1651) году — читаємо в його писаню — внезапу пришло лядское войско и церковь божiю сожгли, меня до конца разорили, а отца моего и брата, священниковъ, и Ивана Нѣмца разстрѣляли. И я, Государь, слышачи твою неизреченную милость, вышелъ въ твое Государево имя на вѣчное житье. А мать моя съ женишкою моею и съ дѣтишками живутъ въ Путивлѣ городѣ и помираютъ голодною смертiю, всѣхъ 12 душъ,

а я нынѣ скитаю ся здѣсь до Москвѣ“ (Акты Южной и Зап. Россіи, т. III, ст. 481). Як бачимо, про те, щоб Радивил шаблею рубав ікону, піп Василь не згадує, хоч його оповіданє велить догадувати ся, що коло вишгородської церкви мусїли тодї відбувати ся дуже драматичні і кроваві сцени. Та важнїйше ось що: піп Василь каже, що церков спалено, тимчасом загальна традиція впевняє, що Поляки бажаючи перебрати ся на той бік Днїпра і не знайшовши матеріялу на пором розібрали церкву і з її делиня та з ікон збудували пором, яким і переїхали на другий беріг [1]). Можливо, що се й була правда, бо в звістках про напад Татар на Вишгород з р. 1662 (коли наша пісня датує перехід ікони з Вишгорода до Київа), маємо знов відомість про те, що Татари розбирали церкву і робили з неї пором.

Коли на тлї отсих подїй виробила ся леґенда оповідана в нашій вірші і коли була уложена вірша, годї напевно сказати; в усякім разї думаю, що се стало ся швидко по самих подіях, при кінцї XVII в. В таких бурливих часах леґенди ростуть як гриби під дощем.

Що до фолькльорної теми, положеної в основу леґенди, обробленої в нашій вірші, то найблизшу, але все таки досить далеку лїтературну паралелю до неї маємо в „Чтенію на крещеніє Господнє“, перекладенім із грецького отця церкви Григорія Богослова. Се властиво перерібка із двох слів Григорієвих „*Εἰς τὰ ἅγια φῶτα* і *Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*“, що визначає ся досить численними вставками і додатками перекладача Славянина. По дослїдам А. Н. Попова (А. Н. Поповъ, Библіографическіе матеріалы, выпускъ II—VII, Москва 1880, ст. 263) ся перерібка була доконана ще в IX в. в Панонії в крузї учеників св. Методія, і в тій своїй старій формі вчасно, певно ще в XI або XII в. перейшла також на Русь. Між славянськими вставками того Чтенія найцїкавійша і найважнїйша для нас ось яка:

Тѣм же оубо, понеже мнозы ѡбразы соуть великыє сеє таины, сего ради соущеи тамо хрстїанїи тѣмь ѡбичаємь не ѡбразь, нь самоу ӥстїноу твореть сь великею чьстию, да бы и врѣменїи незабвена была, и҆ лѣти многы непокрьвена толика благодать. аще бо ѥсми слышали ѡ многь, на коѥже лѣто, рече, сь чинньм чиньмь и пѣсньми хвалнами и славнами и хвалою бж҃иєю великою ставше на рѣцѣ ст҃го Иωрдана, млтви творетъ. на дьскахъ свѣще поставльше, и вьврьгше вь рѣкоу, да вьнегда

1) Див. Н. Закревскій, Описаніе Кіева, т. I, стор. 261.

смоутит се вода, абиє дьскы сь свѣщами вьспеть пловоуть вьз-рѣкоу. и разоумѣвше ѿ того, ꙗко благдать стго дха сьниде на воды вь тоужде годину, вь ню же и вь то врѣме велиємь веселиємь начноуть скакати вь рѣкоу. а дроузи кропеще се чрьпати на стыню тѣлесь и дшь и домовь и на прогонениє всакого зла. тѣмь же ѿ всѣхь юзыкь стаꙗ цркви хрстїꙗньскаꙗ на коиждє странѣ земли и мѣстѣ тѣм се подобеще тожде творить на коєждо лѣто в врѣме тожде. поставльше бо сьсоуды чьстныє посрѣд црквє, напльнше воды чисти, свѣще своє вьжегше поють пѣсни красны и чтоуть чтениꙗ подбнаꙗ того празника. и светещимь їерешмь водоу, веселеть се тѣлесно и дшвно, ꙗко тамо соуще тогда. и потомь разидоут се сь великою радостию. тѣм же ѡбразомь пакы прѣємши ѿтоудоу и римьскаꙗ цркви сщениє, и сама дрьжещи доселѣ, и всемоу западоу семоу подала єсть. ѿ мнозѣх бо слышали єсмы, ꙗко же рече, вь Иєрусалимѣ оу всѣх люди и всемоу ѡгню оугашеноу, вь стѣи цркви вьскрснѣи над гробѡм Гнємь, вь ню же годиноу вьскрсноуль, в тъжде самоую свѣтилникь вьзгарает се благтью стого дха, и ѿ того новаго свѣта разносеть людиє вси и вьзгнѣщають ѡгнь на всако лѣто [1].

Чи авторови нашої пісні відоме було те Чтеніє, чи може леґенда про чудо ікони Богородиці дійшла до нього з устного переказу, не можна поки що рішити, так само як не можна рішити питаня, відки взяв ту леґенду автор моравсько-панонського тексту. Із цитованого висше оповіданя видно, що він узяв сю леґенду з устної традиції, але чи се була традиція грецька, чи латинсько-ґерманська, чи може місцева славянська, — бо всї три ті комбінації на мораво-панонськім ґрунтї були можливі, — сього на разї не можна рішити.

Надію ся в протягу отсих студій вернути ще до сеї теми.

XXVIII. Битва під Хотином 1739 р.

Про сю битву, в якій брало участь не мало Українців і яка закінчила ся славною побідою Росії над Турками, відома здавна пісня, друкована ще Вацлавом з Олеська (Pieśni pol. i ruskie, стор. 481) і передрукована Головацьким (Пѣсни I, ст. 21 ч. 16). Подаємо тут її текст:

[1]) Се оповідане було перекладене на українську мову в моїй статї „До історії небесного огню в Єрусалимі“, Л.-Н. Вістник 1908, т. XLII, ст. 166—169.

В славнім місті під Хотїном, гей, гей, у потоку,
Ой бє ся Турок з Москалем більше як пів року.
Коли стали тай Москалї від рана до ночи,
Та не єден Турок баша замкнув свої очи.
Коли стали тай Москалї яко в половині, —
Нехай знає Турок баша, котрий день нині.
Коли крикнув Турок баша та на свої[1]) Турки,
Голос іде: „Досить буде! Погинемо тутки!
Утїкаймо в Волощину, в волоськоє місто,
А чей би нас боронило від Москалів міцно“.
Чорні кави, чорні врони круту гору вкрили,
А молодих Турків башів Москалї побили.

Ся пісня записана мабуть із уст народа; польонїзми такі як „у потоку“ зам. при потоцї або „врони“ зам. ворони можливі і в устах нашого чоловіка, особливо міщанина, що привик до польської мови. Інтересний і тут брак конкретних рисів і шабльоновий малюнок битви та втеки Турків. Сей брак велїв би догадувати ся істнованя старшого, повнїйшого варіянта сеї пісні, а може анальоґічно до пісні про Ведмедівку велїв би догадувати ся старшої, сучасної самим подіям вірші, з якої потім обривки перейшли в уста народа. Маємо, що правда, одну руську сучасну віршу про хотинську битву 1739 р., віднайдену і опублїковану о. А. Петрушевичем[2]), але ся вірша певно не була взірцем висше наведеної пісні. Про те для доповненя матеріялу репродукуємо її тут зазначуючи, що о. Петрушевич знайшов її в збірцї духовних пісень та віршів, що належала до церкви в Добрянах біля Стрия і була списана в другій пол. XVIII в.:

Пѣснь о войнѣ.

Охъ нещастная година,
Котра прійшла зла новина:
Кроля въ Польщи не достало,
И на свѣтѣ зле ся стало.
Тысячъ сѣмсотъ трицять девятого [года
Идетъ фелмаршалъ зъ охотою
Хотѣнъ мѣсто разорити,
Бѣсурмановъ побѣдити.
А гды прійшли ку Днѣстрови,
Мовитъ фелтимаршалъ вахмѣстро[ви:
„Ступай въ воду, ступай скоро,
А мы посполу съ тобою,
Богъ съ нами!“

А гды прійшли ку Хотѣню,
Мѣли въ Бозѣ всю надѣю.

[1]) Так у Гол., у W. z Ol. na swojeji.

[2]) А. С. Петрушевичъ, Сводная галичско-русская лѣтопись съ 1700 до конца августа 1772, часть I. Львовъ 1887, стор. 146.

Казалъ войско шихтовати,
Набоженство отправляти.
А гды прійшли въ Буковину,
Просилъ Бога о причину,
Бы ся войско не достало
И до купи ся вобрало
Въ Туреччину.

Гды выѣхалъ оглядати,
Геретиковъ разсмотряти,
Якъ моцъ може войска быти,
Абы его побѣдити, —
Сталъ ся вельми дивовати,
Же не можетъ враговъ стяти[1]).
Росказалъ ревне плакати,
Посты войску задавати.

А гды Турчинъ наступаетъ,
Вельми яко левъ рыкаетъ,
Въ той часъ зъ Москвы огню
Геретиковъ спотикали. [дали,
Гды казано наступати,
Солтанъ старшій сталъ утѣкати.
Турчинъ вѣчне погибаетъ
И въ неволю ся достаетъ
Баша хотинскій.

„Охъ нещасная година,
Фортеція южъ загибла!
Ласку въ царя утратилемъ
И въ неволю ся досталемъ, —
Щожъ маю чинити!"

За поганскои державы
Церкви божіе пусто стояли, —
Фелтимаршалъ ихъ поправилъ
И преввитеровъ поставилъ
По всѣхъ церквахъ.

За помощію пресвятыя
Иконы Буцневскія,
Же не дала христіаномъ
Въпасти въ руцѣ бисурманомъ,
У неволю.

Даруй ласку королеви,
[Даруй] побѣду на враги,
И на тронѣ посадити,
Покой въ Польщи учинити.
Такъ тежъ преосвященному
Онуфрѣю Шумлянскому
Зъ кардиналомъ долго жити,
Святую Троицу умолити
За насъ грѣшныхъ.

Із закінченя вірші бачимо, що автором її був якийсь Русин і священик, що вважав себе польським підданим і стояв у близких зносинах із Онуфрієм Шумлянським, який тілько що в серпні того самого 1739 р. силою запису перемиського епіскопа Єроніма Устрицького осягнув можність старати ся о висвячене на епіскопа (пор. Петрушевич, op. cit. 147).

XXIX. Пісня про Варшаву.

В гарній рукописній збірці народнїх пісень, списаній Теодором Яцївим десь у початку 80-их років мин. віку в жидачівськім та калуськім повітах (на жаль не зазначено при кождій пісні місцевости) знайшов я пісню, яка не попала анї в збірку

[1]) У Петр. стати.

Головацького, ані в жадну иншу друковану доси. Наводжу її тут, транскрібуючи з тодішньої етимольоґії на сучасну правопись.

1. Ой чи чував хто о ляховській славі,
Котрі доступили до міста Варшави?
Ой почали Ляхи бунти починати,
Однак перед рускими мусіли втікати.

2. Як в кошару вівці, так їх запудили,
Коло Варшави всїх їх обступили;
Вдарили з гармати, аж баня упала;
В той то час на Ляхів вся трівога впала.

3. Любилисте, Ляхи, в той час панувати,
Любіт же в неволи тепер зоставати!
Любилисте, Ляхи, їсти кури, гуси много,
Сидіт же в неволи, не їжте нїчого.

4. Дають мало Ляхам їсти, а ще менше пити,
Аби Ляхи памятали, як бунти чинити.
Оден Ляшок каже: „Биймо!“ другий: „Утїкаймо!“
Третий [каже]: „Всї ся російським піддаймо“.

5. „Будут мене, будут тебе на ґраніци хваліць:
Ґодвен Пулавскі од Француза збавіць“ [1]).
Жандар сто коменди взяв,
До Француза одіслав —
О, то зле, то зле, то зле, не добре!

Читаючи сю пісню з разу можна б подумати, що вона передає народні спомини подій 1831 р., коли російські війська по 11-місячнім повстаню здобули Варшаву і повязнили богато Поляків. Правда, остатня строфа зовсїм не вяжеть ся з попередніми і говорить щось недоладне про Пулавского, значить, переносить нас у 60-ті роки XVIII віку, в часи Барської конфедерації. Се мабуть чи не остатній уже в устах нашого народа відгук пісні про Пулавского, що колись, уложена на великоруській мові, була розширена і у нас, як можна догадувати ся з того, що Головацький помістив її в першім томі своєї збірки (Пѣсни I, ст. 27—28). Се пісня зовсїм не народня і недоладна; Донцї козаки просять ся у Пулавского, щоб не губив їх і не нївечив так як Конрадова, якого зарубав із його комендою.

---

[1]) В рукоп. биць.

Вони, „Москва“, обіцюють Пулавскому не лише бути його приятелями, але ще вставити ся за ним до царя, щоб зробив його фельдмаршалом. Се власне ся строфа, що попала в нашу пісню:

А на столиці будем тя хвалить:
Достоин Пулавскій фельдмаршал быть.

У попередній строфі говорить ся про геройські вчинки Пулавского, який „всім офіцирам пардон дав“, а „наші ребята всї розігнав“, і далї йдуть два рядки, що також перекручені попали в нашу пісню:

Штандар гусар коменду погромив,
Дунців, бранців загонив.

Коли судити по текстї Головацького, то пісня про Пулавского — польський фабрикат уложений навмисно з тою метою, щоб передати її в уста козаків і загалом російських вояків. На се вказує її антімосковська тенденція, докір ніби то салдатів, що вони йдуть у похід присилувані і ще до того

В так малій дружинї
Крутит нас по всїй країнї.
Ах, ах, ах, ах превосточний цар!

Зрештою й сама мова вказує мимовільні польонїзми автора, допущені з незнаня московської мови, в роді незрозумілого для Москалїв і Русинів „штандар“, із чого в руськім відгуку зробив ся „жандар“, і просто недорічна заява російських вояків до Пулавского:

Як ся покой зділает,
Нехай Полска з нас мает
Ах, ах, ах, ах, вірних воїнов.

І польська форма „Польска“ і ще більше сама тенденція тих слів показує виразно їх жерело — pia desideria барських конфедератів — повернути навіть Москалїв на услугу польської справи.

Але щож значать перші строфи нашої пісні і як вони вяжуть ся з ремінїсценцією про Пулавского? Сказати від разу — вяжуть ся дуже слабо, силою частого в народнїх піснях зілляня двох фактів хронольоґічно розділених кількома або кільканацятьма роками. І Варшава в тій пісні первісно ні при чім і заступила в ній місце первісного иншого міста — Станїсла-

вова. Ось що писав я про се 1894 р. в „Житю і Слові“ (т. II, ст. 273—4), не знаючи ще про істноване нар. пісні про Варшаву. „Як відомо, д. 5 жовтня 1763 р. вмер польський король Август III у Дрездені. В часї безкоролївства завязали ся в Польщі дві конфедерації: в Берестї литовськім і в Галичі, в цїли нїби пильнованя внутрішнього супокою і ладу в Польщі, а на правду для того, щоб перецерти свого кандидата на польський престіл. Тим часом у мартї 1764 р. король пруський заключив з Росією умову, в якій нїби то обіцяно боронити цїлости Польщі і не допустити, аби польський престіл переходив у спадку з батька на сина, чого тодї дуже бояла ся польська шляхта як ущербу в її праві вибираня короля. Та на правду, як можна легко догадати ся, метою тої умови було удержане Польщі в станї слабости і неладу. Не чекаючи на вибір короля війська російські війшли до Польщі, щоб порозбивати шляхетські конфедерації, які б могли противити ся тому кандидатови на престіл, якого хотїла би на нїм бачити російська цариця Катерина II.

„Згадана вже мною галицька конфедерація стояла під булавою маршалка Потоцкого, старости любачівського. До неї пристали ще два Потоцкі, староста снятинський і староста блонський. Головним збірним місцем конфедерації був Станїславів, якого людність певно не мало мусїла терпіти від сваволї гордих панів і їх жовнїрів та добровольців-товаришів. Аж ось дня 7 серпня, в четвер військо російське зайшовши від Каменця Подільського, вдарило на Станїславів, обступило його і почало бомбардувати. Впала фронтова вежа єзуїтського костела (нинї руської епіскопської церкви), розбита кількома кулями. Конфедерати боронили ся довгий час, та нарештї не могли остояти ся против перемоги; Росіяни здобули місто, забрали все, що знайшли в міських складах і маґазинах, а на місто наложили контрібуцію. Конфедератське військо мусїло зложити оруже, а начальників, усїх трьох Потоцких, узято до неволї і держано під арештом у Станїславові, аж поки д. 26 вересня не випущено їх „на пароль“, тобто за словом чести, що не будуть виступати против Росії. Росіяни господарювали в Станїславові аж до 5 жовтня, по чім вирушили до Львова, а відси до Варшави.

„О. А. Петрушевич, із якого „Сводної лїтописї“ беремо се оповідане, виписане з метрики хрещеня львівської лат. катедри, наводить із своєї рукописної збірки інтересну руську сучасну віршу про сю пригоду“. До написаного тодї додаю, що руко-

писний співанник, із якого взято текст вірші, містить ся тепер у музеї А. Петрушевича в Народнім Домі під ч. 194, з якого й передруковую її тут з деякими моїми додатками, вимаганими розміром та взятими в гранчасті скобки.

Пѣснь свѣцка ѡ Лыхахъ из Москалыми (к. оє. — оѕ.)

1. Гей чи чꙋвавъ хто ѡ лыховской [славѣ],
Которой достали въ мѣстѣ Станѣславѣ? [1])
Ꙗкъ почали бꙋли мѣсто рабꙋвати,
Передъ Москалѧми почали вътѣкати.

2. Ꙗкъ в кошарꙋ вѣ[в]цѣ, такъ ихъ запꙋдили,
А въ Станѣславовѣ южъ ӣхъ ѡсочили;
Москалѣ ӣ[з] жартꙋ почали стрилѧти,
А Лыхи зо страхꙋ почали вмирати.

3. Оу҆дарилы з гарматъ, ажъ банѧ ѿпала
З певнаго костела, тамъ ментрога стала;
Виходѧтъ Лѧхи, аби не пꙋстити, —
Москаловъ ѿ мѣста не могли ѿбити.

4. Лечъ не доказали, бо не годни [того],
Москаловъ ѿбити, хоць ихъ [и] не много:
Дали собѣ палоръ на середꙋ рано,
А дрꙋгим' Москаломъ в той часъ знати дано,

5. Аби на всю нощъ ишли на ратꙋнокъ.
В той часъ ѿпавъ на нихъ велики фрасꙋнокъ.
Єденъ каже: „Быймо!" десѧтъ: „Оу҆тѣкаймо!"
А сто каже: „Всѣ сѧ Москаломъ поддаймо!"

6. Били сѧ ѿ ранѧ, ажъ [мали] доволѣ,
А въ вечеръ зостали в' Москаловъ в неволѣ.
Любилисте, Лыхи, ӣсти кꙋрїи, гꙋсїй мнѡго,
Седѣтъ же в неволѣ, не ѣждте нѣчого!

7. Такъ Москалѣ вмѣютъ Лыховъ частовати,
Жеби сы зарекли болше рабꙋвати:
Даютъ мало ѣсти, а ще менше пити,
Щоб сѧ зрекли [2]) болше бꙋнтовъ [не] чиныти.

Рукопис, із якого взято сю віршу, був списаний при кінці XVIII в. і зберегав ся в церкві в Добрянах біля Стрия, відки

[1]) В рукоп. в' котромомъ. [2]) В рукоп. зарекли.

й дістав ся до музея о. Петрушевича. В записці д. Яцїва маємо інтересний доказ, що ся вірша в XVIII в. справді співала ся — певно, не простим народом, а в сферах руської інтелїґенції, в попівських та міщанських родинах. Чи в тій самій сфері повстала пізнїйше, по 1831 р. й її перерібка на тему здобутя Варшави, не можемо сказати, не знаючи, від кого саме д. Яцїв записав свою пісню; та припущенє про те, що вона і в тій формі держала ся лише в вузшій, міщанській сфері, скріпляєть ся також притуленєм до неї шматка зовсїм уже не руської пісні про Пулавского, а надто й тим, що з уст руського селянства доси ніде ані шматочка не записано. Маючи на увазї також ту обставину, що рукопис вірші зберіг ся в Добрянах, а пісня про Варшаву була записана в жидачівськім повіті, а може й у самім Жидачові, я просив би тих, хто се може зробити, пошукати на місці за иншими її слідами або евентуально за копіями в инших співанниках.

XXX. Бандурка.

Коли я в р. 1868—75 був у дрогобицькій ґімназії, там серед учених кружків була дуже улюблена ось яка пісня:

Ой їхав козачок долї рікою —
    Гоп дзень-дзень, гоп дзень-дзень, долї рікою.[1])
Надибав дївчину з бандуриною.
„Добрий день, дївчино, як ми ся маєш?
Позич ми бандурки, що на нїй граєш“.
„Я бим ти бандурки не боронила,
Коби мя матуся за ню не била.
Бо моя бандурка з самої міди,
Хто на нїй заграє, не знає біди.
Бо моя бандурка з самого срібра,
Хто на нїй заграє, трясе го фрибра.
Бо моя бандурка з самого злота,
Хто на нїй заграє, знесе охота“.

Пісня уложена гладко, співаєть ся на досить веселу нуту і школярі співали її радо, навіть у присутности вчителів, бо ж у нїй не було нїчого доганного. Та менї тодїж впало на увагу,

[1]) Повторяєть ся по кождім рядку з другою половиною того рядка при співаню.

що в селї я нїколи не чув тої піснї, і скілько собі пригадую, її приніс був та розповсюдив між ґімназіястами мій товариш Рихлицький, син економа з Якубової Волї чи зі Снятинки.

В збірцї Головацького, скілько бачу, сеї піснї нема, певно лише через звичайний недогляд при редаґованю збірки. Бо вона була друкована давно перед тим, у збірцї Жеґоти Павлї (Pieśni ludu ruskiego w Galicyi zebrał Zegota Pauli. Tom II. Lwów 1840, стор. 158) п. з. Kozak ось у якій формі:

Jichaw kozaka hory z wodoju,
Hej! hej! z wodoju.
Taj nadybał diwczynu z banduryпoju,
Hej! hej! z bandurynoju.
„Pomahaj Bih! jak mi sia majesz,
Hej! hej! jak mi sia majesz?
Ta daj meni bandurku, szczo w neju hrajesz,
Hej! hej! szczo w neju hrajesz!“
„A moja bandurka z samoho zołota,
Hej! hej! z samoho zołota —
Kto w neju zahraje, zbere ho ochota,
Hej! hej! zbere ho ochota.
A moja bandurka z samoho serebra,
Hej! hej! z samoho serebra —
Kto w neju zahraje, strese ho febra,
Hej! hej! strese ho febra.
A moja bandurka z samoi midi,
Hej! hej! z samoi midi,
Kto w neju zahraje, ne znaje bidy,
Hej! hej! ne znaje bidy“.

Як бачимо, Жеґота Паулї очевидно сам записав сю пісню з уст невідомого співака. Мабуть мельодія, якою сей співак виконував пісню, була трохи відмінна від нашої дрогобицької, бо вірші тут довші і рефрен відмінний, та в головному, лишаючи на боцї помилки допущені мабуть самим записувачем, оба варіянти піснї дуже близькі до себе, майже ідентичні, тільки що дрогобицький упрощений, вигладжений що до форми і мови так, що далї вже годї.

Та ось у мене два варіянти сеї піснї з XVIII в., один руський, тоб то писаний Русином, а другий писаний Поляком. Руський варіянт старший; він містить ся в рукописній збірцї о. Свідзїнського, писаній 1726—28 р. (Бібліот. Нар. Дому, му-

зей о. Петрушевича ч. 102). Подаю її тут дословно, поправляючи в нотках деякі очевидні помилки копіста.

Пѣснь козацкаꙗ.

1. Ой там за Днѣпром, тамъ над водою
Стоꙗла дѣвчина з бандѹркою своею.

Ой ихавъ козакъ дай з Ѹкраины,
Надибавъ дѣвчинѹ з чорными ѡчима.

2. „Бгъ помагай бѹгъ, дѣвчино, та ꙗкъ же сꙗ маешъ?
Дайже ми заграти, бо бандѹркѹ маешъ“.

„А в мене бандѹрка велми краснаꙗ,
Чорнаꙗ ꙗкъ жѹкъ, жѹкъ, тай волосꙗнаꙗ“.

3. „Дай же ми, дѣвчино, на бандѹркѹ грати,
Маю ꙗ слѹшный палецъ перебирати“.

Дѣвчина ему тай позволила,
Бандѹрки дала, ѡчи закрила.

4. Ох ꙗкъ взꙗлъ козакъ на бандѹркѹ грати,
Стала сꙗ дѣвчина велми смѣꙗти.

„Ох цитъ дѣвчино, прошѹ, мовчи же,
Передъ маткою ничъ не кажи же“.

5. „Ой рада ж бы ꙗ тай не казати,
Может сꙗ панѣ матка сама здогадати“.

„Охъ цитъ, козаче, ѡхъ бѣдажъ менѣ,
Сказивъ єсъ бандѹркѹ, не забѹдѹ тебѣ“.

6. „Ꙗ еще молодъ[1]) тай не женив сꙗ,
На бандѹркѹ грати рад бым навчив сꙗ.

„Бѹдже ты, дѣвчино, на тое здорова,
Тилко ты за мене тай проси Бога“.[2])

В такій формі обертала ся та пісня в кругах тодішньої руської інтеліґенції і належала очевидно до репертуару „веселих“ пісень, що співали ся по котрійсь там чарці, „не при дамах“ або й при дамах, бо тодішні дами (не лише руські попаді, ні! Спомини з тих часів, за панованя „Августа Сильного“ в Польщі, показують нам серед високої польської арістократії

[1]) В рукоп. мовивъ. [2]) Текст сеї пісні був опублікований В. Перетцом у LXXXVI т. „Записок“, ст. 143.

норови мало чим делїкатнїйші, як у кляси чнім Петронієвім „Бенкеті Трімальхіона“) вміли толєрувати веселе і в дотепній формі сказане, хоч і грубовате слово.

Поглянько, як виглядає се слово в перерібцї на норови і смак польського панства. У мене є незвичайно богата збірка польських віршів та пісень, списана десь коло р. 1780 (одна з остатнїх поміщених там пісень має сю дату). Обік великої сили польських ся збірка, очевидно зладжена для потреби якогось двірського рапсода, без яких тодї не обходила ся ніяка панська забава, містить у собі також звиш 20 руських пісень, ніби то народнїх, а властиво так званих дворацьких, тоб то таких, що або брали поодинокі мотиви звісних уже руських нар. пісень і вплїтали їх у свої відмінні концепції, або користували ся руським словом лише для оріґінального та досадного висловлюваня ріжних цинїзмів та насміхів. Я дістав сю збірку в половинї 80-их років за посередництвом Михайла Подолинського від д. Валашкевича, аптикаря тодї у Львові, а пізнїйше в Залїщиках. Ось у якій формі маємо тут нашу пісню про бандурку:

Ey płynął kozak doły wodoju,
Hey dzium, hey dzium, doły wodoju [1]).
Nadybaw diwczynu z bandurynoju.
„Den dobry, diwczyno, jak my sia majesz?
Day mini bandurki, szczo z sobu majesz“.
„Jabym tobi dała, ne boronyła,
Żeby mene maty za to ne była.
U mene bandurka z samoho złota,
Kto na nei zahraiet, beret ochota.
U mene bandurka z samoho srebra,
Kto na nei zahraie, trese ho frebra.
U mene bandurka z samoi stali,
Kto na nei zahraie, to sie zapali.
U mene bandurka z samoi midy,
Kto na nei zahraie, zabude bidy.
U mene bandurka z samoi blachy,
Hrały już żołnire, ieszcze budut Lachy.
Ty chody, żołnire, z sini do chaty,
Dam tobi bandurku na wsiu nocz hraty“.
Ne dokazał żołnir Lachowy sprawy:
„Ey chody, Lasze, do toy poprawy!“

[1]) Очевидно рефрен, що в співаню повторяє ся по кождім рядку.

I usił Laszok w poprawu hraty,
Aż sia diwczyna wznak wypynaty.
„Ot teper Laszok dohodyt myni,
Rozkołow bandurku na połowyni.
Teper mene maty budet łajaty,
Żem dała bandurku rozkołupaty.“
„Ot skażesz matery[1]), szczos z hory wpała,
Aż ty sia bandurka rozkołupała“.
„U mene bandurka ne po takomu,
Brałam ja wid nei po czerwonomu.
Na moiey bandurci ne małam straty,
Brałam ja od nei po try dukaty.
Na moiey bandurci wołosiany strony,
Toy tylko zachraie, kto ne maiet żony.
Ba y toy zachraie, kto maiet żonu,
Da koły widide w dałekuiu stronu.
Ne żałuy że tynfa, szostaka, talara,
Budet ty bandurka na wsiu noc hrała“.
Diwczyna płocha ne chotyła werzec,
Ja za nią, fik na nią, musiała leżec.

Пісня в копії Свідзінського з р. 1726 певно не належить до скромних та невинних, але всеж таки порівнюючи її з отсею дворацькою ампліфікацією можемо зрозуміти, яку масу цінізму, деморалізації та зневаги до людини вносила в нашу пісню, і певне також у наше народнє житє дармоїдна, розпущена польська двірня.

Що до походженя сеї пісні годі сказати щось рішучого. Народньою вона не була і не є. Інтересна в найстаршім варіянті згадка про Дніпро, але вона занадто голословна, не вяжеть ся ні з якою конкретною картиною і не наводить ні на який слід. Думаю, що се було складанє козаків-двораків.

[1]) В рукоп. maty.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XXXI. Пісні про комаря.

Гумористична пісня про комаря, що впав із дуба, розбив собі голову, вмер і був з парадою похований, розповсюджена скрізь по Україні і в Галичині. Д. Грінченко нотує (Этнографическіе матеріалы III, стор. 669) варіянти надруковані у Чубінського V, 1169, 1170 і 1171, у Головацького II, 503, 514, у Лукашевича ст. 81, ч. 22, передрукований у Коціпінського під ч. 87, та у того-ж Лукашевича ст. 126, ч. 13. Сам д. Грінченко подав ще три варіянти пісень про комаря (ч. 1626, 1627 А і Б і 1628, стор. 665—667). Не зазначено Жеґоти Павлї II, 95—96, де передруковано якийсь український варіянт. Не зазначено також (пропущений зрештою й Головацьким) варіянт друкований у Зорѣ Галицкôй 1851 р. стор. 103—104.

Попробуймо звести всї ті варіянти до купи. Поперед усього треба завважити, що українські варіянти коротші від галицьких, і хоч збудовані на тїй самій епічній основі, розвивають инші моменти, ніж галицькі. Українських співаків цікавить поперед усього те, які були відносини між комарем і мухою. В галицьких варіянтах ті відносини не означені близше, а властиво означені досить характерно: комар упав із дуба і вмирає; муха вилїтає з хати, заявляє йому своє співчуте, рада б допомогти йому, та коли він умер, справляє йому похорон. Се аллеґоричний малюнок долї бурлаки, над яким хоч при смерти милосердить ся чутлива жіноча душа. Українські співаки розвивали сей момент зовсїм інакше.

Ой щож то за шум сочинив ся?
То комарь на мусї оженив ся.
Та взяв собі замишлянку,
Та не вміє шити нї білити,
Нї хороше комарика поводити.
Ой знявсь, полинув на діброву,
Тай сїв собі на дубочку,
Схилив свою головоньку ік листочку,
А ніженьки к кореньочку.
Де взялись буйні вітри, збуйнували,
Та комаря на поміст ізвалили.
Як упав комар на помості,
Побив, потрощив комар кості. (Чуб. V, ст. 1169)

Инші співаки залюбки переробляють сей мотив. У Грінченковім варіянті 1627 читаємо:

Комарь на муху залицяв ся,
Він її взяти обіцяв ся.
Тая муха не вміє нї шити, нї прясти,
Тільки вміє сметану красти,
Бідного комаря годувати,
По під стріхою зиму зимувати.
Знявсь той комарь тай полетїв,
Тай сїв той комарь та на дубочку
І схилив і склонив свою головочку
Ік зеленому та листочку.
Де взяли ся буйнії вітри,
Іздули, ізмели комаря з дубочка.
Стукотить, гуркотить,
Комарь з дуба летить.
Ой упав той комарь на помості,
Тай побив, потрощив свої кості.

Далї в обох варіянтах нема вже згадки про муху, тілько від разу переходить до похорону комаря і переносить ся зі сфери звірів у сферу людську. Цитувати-мемо далї. Грінченків вар. 1627 Б. сю саму тему обробляє коротшим розміром, очевидно для иншої мельодії:

Ой що сьогодня таке буде?
Комарь муху сватать буде.
А я муха полетуха,
Шить і прясти охотуха.
Я в погребі зимувала,
Сир і масло поїдала,

Комарика годувала.
Сидить комар на дубочку,
Схилив свою головочку
Аж із верху до долочку.
Де взяла ся шуря-буря,
Комарика з дуба здула.
Упав комарь на помості,
Розсипались його кості.

І знов далї анї слова про муху. У всїх трьох варіянтах комарь не бездомний бурлака, а муж зажурений поводженем своєї жінки. В вар. Чуб. V, ч. 207 фантазія співака пішла ще далї і робить із нього зажуреного вдівця:

Ой був комарь, оженив ся,
Та з мушкою не нажив ся:
Вона вмерла,
По колки[1]) ніжками задерла.
Пішов комарь у лїсочок,
Й а в лїсочок на дубочок.
Ой впав комарь з високости,
Побив, поломав свої кости.

Мало що не самовбійця! Можемо сказати на певно, що се мотив секундарний, пізнїйше розвитий і причеплений до піснї про комаря, що первісно мала инший характер. Доказує нам се ясно в звязку з тим, що буде сказано далї, Чубинського вар. ч. 206, де комар виступає вже не як скривджений муж або вдовець, а як „Комар-комарище, Із великої армії ковачище“. Тут нема вже анї слїду мотивів про женячку комаря з мухою, і пісня зачинаєть ся від разу комаровою катастрофою:

Був собі комарь-комарець,
Вилїз на дубище, зажурив ся,
Пробив головочку на пиньочку.

Варіянт очевидно дуже неповний, забутий співаком, який згадує з нього лише шматочки без звязку. Те саме треба сказати про Грінченків вар. ч. 1628, де з усього початку лишили ся лиш три рядки:

Стукнуло, гримнуло в лїсї,
Комар з дуба повалив ся,
Великий грім учинив ся.

І тут фіґура комаря стоїть у звязку з козацтвом; пісня кінчить ся словами:

Ой тут лежить комарище,
Славний донський ковачище.

Певно, що те „донський“ не належало до первісного тексту, та не менше певно й те, що початкові рядки сього ва-

[1]) мб. Від кольки.

ріянта зберегли автентичний початок пісні, яка прим. у галицьких варіянтах, а також у польських починаєть ся передачею того гуку, що зчинив ся в лїсї через упадок комаря.

До сеї самої ґрупи, що й обговорені доси, належить і той варіянт, що передрукував Жеґота Павлї — може з Лукашевича. Що правда, згадки про семейне житє комаря з мухою тут нема, але вірші схожі:

Siw komar na duboczku,
Słonyw hołowoczku na łystoczku.
De wziały sia bury (у Паулї hury) i witry,
I stuczat i hruczat,
Komara do dołu mczat.

Анї опису самої катастрофи, анї згадки про муху нема — потім іде опис похорону, про який буде мова далї.

Із галицьких варіянтів найстарший друкований маємо в збірцї Вацлава з Олеська під ч. 206 (стор. 364—365):

1. Oj stuknuło w bujnom lisi,
komar z duba powaływ sia,
istowk sobi hołowyszcze
o dubowu [sic!] korenyszcze.

2. Wyłetiła mucha z chaty
komarońka ratowaty:
„Oj komaru, gospodaru,
żal my tebe nepomału.

3. „De sia każesz pochowaty,
kosti twoji szanowaty?“
„Pochowajteż mene w lisi,
w bujnom lisi pry horisi.

4. „Posijteż na mni rutoczku
z zełenoho barwinoczku;
kto tu rutu bude rwaty,
bude mene spomynaty“.

5. Oj tut łeżyt komaryszcze,
toj wełykij hultajiszcze;
ne jednomu hraw na nosi,
teper tiło jeho w prosi.

6. Oj du, dudu, dudu, dudu,
komareńka ne zabudu:
oj tut łeżyt jeho tiło,
szczo wczera z duba złetiło.

Рукописні галицько-руські варіянти сягають що найменше кінця XVIII в. і мають характер не чисто народнїй, а того характерного для XVIII в. типу віршованя, який можна би назвати дворацько-школярським. Один із тих варіянтів містить ся в польсько-руськім співаннику, одержанім мною від д. Валашкевича і писанім коло 1780 р. Він так само як вар. Вацлава з Олеська має 6 строфок:

1. Oy szczoś tam puknuło w lisi!
Komar z duba obaływ sia,
Oy sztołk sobi chołowyszcze
O dubowe konaryszcze.

2. Wyłetyła mucha z chaty,
Komaruczka ratowaty:
„Oy komaruż mij, komaru,
Toż mi te żal nepomału.

3. „Gde sia każesz pochowaty,
Twoiu starość szanowaty?“
„Pochowayte mene w lisi
Tam na moiey Hory Łysi.

4. „Nasiiaty tam rutoczki,
Zełenoi marunoczki,
Budud [sic!] iei lude rwaty,
Komaruczka wspomynaty.

5 „Oy tu łeżyt komaryszcze,
Wełykoie hultaiszcze,
Ne iednomu hrał na nosi,
Teper o mołytwu prosit“.

6. Zlituyte sia ptyci z lisa,
Pochowaty toho bisa.
Oy du dudu, dudu, dudu,
Komaruczka ne zabudu.

Другий рукописний, далеко просторійший варіянт міститься в рукописнім співаннику, списанім очевидно з давнійших рукописних збірок 1839 р. Іваном Дронжевським, парохом Білобожниці, з якого копія зладжена 1857 р. Францїшком Скібіньским у Могильниці, входить у збірку рукописів музея о. А. Петрушевича під ч. 107. Дещо з сеї збірки опублїкував я вже в своїй працї „До історії українського вертепа XVIII в.“, ст. 93 і далї, а тут подаю текст пісні про комаря, поміщений у рукописї під ч. 30.

Пѣснь 30 ѡ комарꙋ.

1. Ахъ стꙋкнꙋло ꙋ бꙋйномъ лѣсѣ,
Комаръ зъ дꙋба повалив' сѧ;
А пѣдъ дꙋбомъ коренища
Розбивъ собѣ головища.

2. Вилитѣла мꙋха зъ хати
Комарен'ка ратꙋвати:
„Ахъ комарꙋ ґосподарꙋ,
Жалꙋю тѧ непомалꙋ.

3. „Чимъ тѧ маю ратꙋвати,
И ѧкꙋ ти радꙋ дати?
Скажи, бѣднѣй, нехай знаю,
И ѡ лѣкарство стараю“.

4. „Не можешъ мѧ ратꙋвати,
Анѣ минѣ ради дати.
Рꙋшивъ сѧ мозокъ ꙋ головѣ,
Кости поломавъ здоровѣ.

5. „Поломавъ ѧ ноги, рꙋки,
Не требажъ мнѣ бѣлшой мꙋки.
Жили сѧ во мнѣ пѣрвали,
И болю тѧжко додали.

6. „Въже мнѣ треба ѹмерати
И васъ всѣхъ тѹ пожегнати.
А такъ ви сѧ добре майте,
Ѡ комарѣ памѧтайте“.

7. „Ахъ нещаслива година,
Коли потѣха не мила!
Братъ мѣй вѣдъ мене Ѿходитъ
И тѧжкій жаль въ сердцѣ робитъ.

8. „Вже и ѧ жити не хочѹ
И на того дѹба скочѹ,
Зъ него ѹпадѹ на долинѹ
И зъ комаремъ разомъ зъгинѹ.

9. „Кто колвекъ на мене глѧнетъ,
Нехай собѣ припомѧнетъ,
Же жаль горкій зъ бѣдной мѹхи
Ѡстатніи вигнавъ дѹхи.

10. „Ал'бѡ тежъ меча достанѹ
И тимъ вроблю въ сердци ранѹ.
И такъ зъ комаремъ тѹ мѹшѹ
Положити свою дѹшѹ.

11. „А кто мою кровъ ѿбачитъ,
Нехъ въспѣмнѹти собѣ рачитъ,
Же милаѧ въ житю страта
Длѧ рѣдногѡ свого брата.

12. „Ал'бѡ скочѹ въ бистрѹ водѹ
И затоплю свою в'родѹ,
И на долѣ самомъ станѹ,
Такъ жалости перестанѹ.

13. „Кто тѣло моє споймаетъ,
Нехай собѣ спамѧтаетъ,
Же слези ѧкъ рѣки плили,
Ґди вже ѹмеръ братъ мой милїй.

14. „Але то ѧ такъ гадаю:
Комаръ смерти самъ хтѣвъ, знаю.
Не треба сѧ клопотати,
Треба тѣло поховати.

15. „Зълѣтайте сѧ зъ лѣса птицѣ,
Сови, коси и синицѣ,

Бѹдетъ погрѣбъ комаровы,
Великомѹ трембачови.

16. „Въ лѣсѣ єго поховаймѡ,
Вѣчнѹю памѧть спѣваймѡ!
И нагробникъ тѹ лишѣмо,
Тїи слова напишѣмо:

17. „Ахъ тѹтъ лежитъ комарище,
Великое ґѹлтаеще;
Не едномѹ на носѣ гравъ,
А теперъ зъ дѹба тѧжко въпавъ.

18. „Ахъ тѹтъ лежатъ его рѹки,
Же дознали тѧжкой мѹки,
И тѹтъ лежатъ его ноги,
Же дознали злой дороги.

19. „Ахъ тѹтъ лежитъ его трѹба,
Же летѣла вразъ зъ нимъ зъ дѹба,
И тѹтъ лежитъ его салѡ,
Що кождого смаровалѡ.

20. „Насѣймо емѹ рѹточки,
Пахнющой марѹночки,
Бѹдѹтъ собѣ люде р'вати,
Комарен'ка споминати.

21. „Типеръ же сѧ розлѣтайте,
Вѣчнѹю памѧтъ спѣвайте!
Нехай вѣчнїй покой маетъ,
Мене мѹхѹ споминаетъ!"

Характерний для сеї перерібки монольоі мухи, що з жалю за своїм улюбленим комарем, якого вона називає своїм братом, хоче сама зробити собі смерть, і то аж трояким способом (упасти з дуба, застрілити ся і втопити ся), та нарешті, роздумавши, що комар сам собі шукав смерти, і в такім разї не варто так дуже жалувати його, справляє йому похорон.

Від сього епізоду віє духом сантіментальних романс XVIII в., що були попередниками польського романтизму першої половини XIX в. Се й заставляє мене віднести сю, очевидно в дворацькій сфері доконану перерібку до кінця XVIII, або початку XIX в.

В иншу сферу, а власне в круги руських священиків, дяків і народнїх учителів, отже того, що в першій половинї

XIX в. можна було називати галицько-руською інтелїґенцією, веде нас третя простора перерібка піснї про комаря, яку можна назвати нагуївською. Вона була опублїкована 1851 р. в „Зорі Галицкій“ ч. 12, ст. 102—104 разом із листом непідписаного міщанина з Яворова, який вводить нас по троха в духову сферу руського маломіщанства, в якім після подій 1848 р. почало будити ся національне самопізнанє. Подаю тут сей лист дословно, переміняючи тілько правопис.

„З Яворова. Читаючи нискілька чисел Вѣстника, що в Відни чесниї Господинове і тамошниї Русини хорошо вечерници отправляют, сего ради забагло ся і нам спробовати доселї ще не ізвістних розривок; понеже вперед не дуже часто посїщали ми друг друга, тим більше, що наше состояніє не позваляло нам в сиї сліди вступати, но по вашем приміру на Богоявленіє по западї сонця сойшлисьмо ся до г. Іоанна, з працї рук жиючого чоловіка, а отспівавши кондак Просвіщенія і многая лїта, благосклонноє почтеніє і долговременноє житіє предпоручилисьмо сему достойному Господину. Кромі того запросил сей ґазда з иної сторони ґостеньків, межи иними знаходил ся також наймолодший учитель і реєнт міскої церкви, котрий своїм дзвінким голосом восхищал нашиї серця пініями і стихами народно-рускими, де любу і доселї ще не извістную пісоньку занотовалисьмо в памяти: „Нуже, нуже, встань Русине“ і „Я щастний Руску Матерь маю“. Далї перечитал нам Петра і Сенька з книжочки Перемишлянина, а порозумівши тиї стихи радовали ся ними серденька, що руский нарід мовби жайворонок висше все підлїтає. Може хто закине з всеч. читателей, щосьмо си співали Соловія, Воробія, Щигла тай Комара? Абож то не суть пісни наших отців і матерей руских? Ми кажем: наші попередники не могли укладати стихи о отечестві, понеже вражда була на нас такая, що наші очи не могли прозирати, наші ушеса недочували, нашая слава під ногами оставала, а дїла наших отцїв єсли засіяли коли, то цурал ся ними кождий. А зносивши так много пакостей не мішали ся до жадних дїйствій, токмо з серпом или з косою виходили на ниви і луги, а по воздусї лїтающая птиця восхищала їх серденька, а навіть при западї сонця і комарі докучали. Про тоє їх ум, їх уста укладали для них стихи, бо знали, що їм ся не спротивлять. І так сидячи у нашого чесного Івана видобулисьмо одну пісоньку вже давно от людей співаємую, но в году 1846 от преставльшого ся учителя бувшого в Нагуєвичах докладнїйше виароблену. Переспі-

вавши ю потім за приміром честних віденьских господинів, котрі многая літа за живучих Русинів співали і перекидали порціями в їх здоровля, ми вічная память сотворили покойному рабу, котрий комареви, що з дуба впал, остатную волю дописал“.

Не вважаючи на не зовсім чисту мову тої дописи (тут мабуть винна дещо сама редакція Зорѣ Гал.) її зміст дає дуже інтересний культурний образок із житя галицько-руського міщанства з того ранку народнього відродженя. Спеціяльно що до пісень тзв. звірячого циклю (Соловія, Воробія, Щигла, Комаря) автор натякає на їх укриту, сатиричну тенденцію і для її ілюстрації цитує пісню про комаря як раз у такій перерібці, яка виявляє сю тенденцію яснійше від давнійших, відомих варіянтів. Автором тої перерібки він називає не пойменованого на жаль народнього вчителя в Нагуєвичах[1]), який сю роботу довершив у р. 1846, очевидно під вражінєм слухів про криваву пімсту польських селян на тих „комарях“, що довгі літа ссали їх кров, ще й безкарно та безцеремонно „грали їм на носї“. Се збільшує наше зацікавленє сим варіянтом, і я подаю його ось тут, знов зміняючи правопис Гал. Зорі.

1. Гримнуло, тупнуло в лїсї,
Комар з дуба повалив ся,
Розбив собі головище
На дубовім конарищи.

2. Вилетіла муха з хати
Комаренька ратувати:
„Ой комару-ж мій, комару,
Тож ми тя жаль непомалу!

3. „Чим же я тя тепер влїчу?
Вір ми, що ти добре зичу!
Піду масти купувати,
Головоньку смарувати“.

4. Клїщі з дуба посипадали,
Головоньку постискали;
Свірки почали співати,
Би біль могли розірвати.

5. Мурашечки[2]) тож прибули,
Подушочки підстелили;
Пчоли з поля прилїтали,
Плястри з меду прикладали.

6. Всї комара посїщают,
Жалість над ним обявляют.
„По щож ся ви тут зібрали?“
„Би ми тобі раду дали“.

7. „Як же по собі зважаєш,
Чи умреш, чи подужаєш?“
„Кінчат ся житя години,
Нема смерти без причини“.

8. „На когож то все лишаєш?
Таж жони, дітий не маєш“.
„Єдну часть на боже даю,
Другу на умственність краю.

[1]) З устного переказу можу сказати, що сей учитель називав ся Петрика. Він очевидно тїшив ся у місцевих селян великою прихильністю, коли ще по довгих роках старі люди згадували його приємно.

[2]) В друку через помилку: Комареньки.

9. „Трету на акт погребовий,
Дві на сироти і вдови,
Шесту на шпиталь убогих,
Старих, слабих, калїк многих.

10. „Сему, осму тра тим дати,
Що мя будут жалувати,
До гробу мя спроваджати
І рочне мя одвиджати.

11. „Дві най возьмут кревні, бли-
Тілько маю в готовизні. [жні;
Довги довжникам дарую,
Би ся взмогли, се віншую.

12. „Гори, лїси, луки, поля
Най лїдичит чия воля,
Лиш би ся не колотити, —
Кождому тра в світї жити".

13. „Деж ся кажеш поховати,
Твою старість шанувати?"
„Поховайте мене в лїсї,
Там при зеленім горісї.

14. „Та насїйте на мя зїля!
Як прийде свята недїля,
Будуть люде зїля рвати,
Комаронька споминати.

15. „Десь тут лежит комарище,
Той великий піячище;
Десь тут лежит єго труба,
Котра вчора впала з дуба.

16. „Десь тут лежит єго тїло,
Не одного ся наїло;
Десь тут лежит єго жила,
Не одного ся напила.

17. „Десь тут лежат єго кости,
Що робили много злости;
Десь тут лежит єго сало,
Не одного ся нассало.

18. „Десь тут лежат єго зуби,
Що робили много згуби;
Десь тут лежат єго руки,
Що робили много муки".

19. І деж лежат єго ноги,
Що поробили дороги?
Злїтайте ся птиці з лїса,
Споминайте того біса!

20. Десь тут лежит комарище,
Той великий піячище;
Не одному грав на носї,
Тепер вже лежит в поросї.

Яворівський міщанин пишучи про сю пісню не дармо підносить як заслугу її перерібника лише те одно, що він „дописав остатну волю комарови, що впав із дуба". Нагуївський учитель Петрика справдї позволив собі тут простору вставку, о скілько інтересну і чоловіколюбну саму собою, о стілько неорґанічну в самій піснї. Варіянт Головацького (II, 503—504) в першій половинї залежний від отсього з Зорі Гал. Перших 6 строф у обох сходять ся майже дословно (відміни у Гол. 1 стр. Ой гримнуло в буйнім, На дубове коренище, 2 стр. Ой комару господару, стр. 4 Щоби болїсть, стр. 5 повторено навіть помилку з Зорі Гал. Комареньки зам. Мурашечки, бож не комарі, а „мурашки мають подушки", як каже нар. приповідка; стр. 6. Всї комара відвіджают — чистий польонїзм odwiedzają, зам. церковного посѣщаютъ покладеного в З. Гал.). Аж від стр. 7 починаєть ся у Гол. троха самостійний варіянт:

7. „Чим же я вам нагорожу,
Ваші труди осоложу?
„Нагородить сам Біг з неба,
Умирати всім потреба“.

А далї пропущено всю вставку нагуївського вчителя (стр. 7—12) і навязано до стр. 13, де Гол. має вар. „Свої кости шанувати“ і „В буйнім лїсї при горісї“. Стр. 14 у Гол. виглядає ось як:

14. Посійте на мнї руточку,
Зеленого барвіночку,
Будуть люде рутку рвати,
Будуть мене споминати.

В стр. 15 зам. „піячище“ Гол. має „гультаище“ і зам. „Котра вчора впала з дуба“ менше конкретно: „Що упала із ним з дуба“. Далї у Гол. маємо иншу, також штучну, вставку з трьох строф про траґічну долю мухи, взяту із варіянта Дронжевського:

16. Хто тілько на мене гляне,
Той най собі іспомяне,
Що жаль тяжкий з бідной мухи
І остатнї вигнав духи.

17. Або я меча достану,
Ним зділаю в серцу рану,
І так з комаром тут мушу
Положити свою душу.

18. Ой насійтеж там рутоньки,
Пахнющої маруноньки;
Будут собі люде рвати,
Комаронька споминати.

І потім знов повторяєть ся друга половина 15 стр. попереджена двостихом:

Ой тут лежит єго тїло,
Що із дуба ізлетїло.

Кінчить ся варіянт другою половиною стр. 19 і двостихом:

Ой ду, дуду, дуду, дуду,
Комаренька не забуду.

Варіянт Духновича зовсїм короткий (6 строф) і залежний від вар. Головацького; в стр. 1 На дубовий коренище, стр. 2 Комарушка жаловати, мабуть відгук варіянта Валашкевича, стр. 2 Твое тѣло честовати і При дубовім конарисї — очевидно помилка зам. конарищі. Стр. 4:

Насадьте ми петрушоньки,
Зеленої маруноньки,
Тоту будут дївки рвати,
Комарушка шановати.

Не диво, що ті просторі перерібки або зовсїм не переходили в уста люду, або коли переходили, то держали ся в них у неповній, іноді попсованій формі. Із великого числа рукописних збірок народнїх пісень, які посписувала в 60-их і 70-их роках галицько-руська народолюбна молодїж, найбільша часть не має анї одного варіянта тих просторих версій піснї про комаря, що співали ся ще в першій половинї XIX в. Тілько в однїй рукописній збірцї, підписаній буквами П. Ст. Б., писаній 1865 р., маємо під ч. 16 ось який короткий варіянт піснї про комаря, записаний від якоїсь баби, як зазначує автор збірки, та невідомо в якім селї.

1. Ой у лїсї бук розвив сє,
Комар з дуба повалив сє,
Розбив собі головище
На дубовім конарищи.

2. Мушки з лїса прилїтают,
Єму меду приношают,
Головоньку намащают.

3. „Ой комаре, ґосподару,
Жаль ми тебе не помалу.
Та де-ж тебе поховати,
Твоє тїло шановати?“

4. „Поховайте мене в лїсї
При зелененькім горісї;
Будут мушки прилїтати,
Комаренька навіжати“.

5. „Ой тут єго лежит тїло,
Не єдного воно їло;
Ой тут єго лежит сало,
Не одного воно ссало;

6. Ой тут єго лежат кости,
Не єдному робив злости“.

В остатнїх неповних рядках можна добачити спомини панщизняних порядків, де „комар-господар“ був паном, що мав можність не одному робити злости і не одного висисати.

У Поляків, Мораван і Чехів маємо також пісні про комаря, і то також двох редакцій. Найблизша до обговорених доси галицько-руських буде мабуть польська, записана мною у Львові:

1. Oj coś w lesie huknęło,
Oj coś w lesie puknęło!
Oj to komar z dęba spad,
Złamał sobie w karku gnat.

2. Pyta mucha komara:
„Czy trzeba ci doktora?“
„Nie trzeba mi doktora,
Jeno księdza przeora;
Ani leków z japtyki,
Jeno rydla, motyki“.

3. Był to pogrzeb nie mały,
Wszystkie muchy płakały,
I spiewały rekwije,
Że nasz komar nie żyje.

Се варіянт певно неповний, середня строфа певно була колись зложена з двох.

Найстарший відомий нам польський варіянт, записаний на

Мазовші, опублікував Войціцкий у другім томі своєї збірки „Pieśni ludu Biało-Chrobatów“, ст. 269—270, який подаю тут для повноти:

1. Coś tam w boru stuknęło,
Coś tam w boru puknęło —
Komar ci to z dębu spadł,
Złamał sobie w karku gnat.

2. Złamał sobie golenie
O dębowe korzenie.
Dowiedziała się mucha,
Że już komar bez ducha,

3. Przyleciała do niego,
Poratować chorego.
Pyta mucha komara,
„Czy nie trzeba doktora?“

4. „Nie trzeba mi doktora,
Tylko księdza z klasztora;
Ani żadnej apteczki,
Tylko rydla, motyczki“.

5. Mucha się go pytała,
Gdzie go pochować miała?
„Spraw mi pogrzeb w dębinie,
Pochowaj mnie w leszczynie,

6. „Zaspiewaj mi requiem,
Requiem, requiem“.
Był tam pogrzeb wspaniały,
Wszystkie muchy płakały.

Як бачимо з закінченя, текст пісні записаний не зовсім докладно. Повнійші варіянти позаписував Кольберґ у Познанщині [1]). Подаю тут варіянт із т. XII, ч. 592:

1. Na boru coś ciuchnęło,
Na drodze słychać było:
Pewno komar z dębu spadł,
Złomał sobie w karku gnat.

2. Potłuk sobie golenie
o dębowe korzenie,
potłuk sobie paluszki
o dębowe gałązki.

3. Przyszła mucha do niego,
odwiedzając chorego;
pyta mucha komara:
„Czy ci trzeba doktora?“

4. „Nie potrzeba doktora,
tylko księdza przeora“.
Pyta mucha kolegi:
„Czy ci trzeba apteki?“

5. „Nie potrzeba apteki,
tylko rydla, motyki.
Nie płacz mnie ty, siojstrzyczko,
ostanie ci tu wszystko.

6. „A z kolanów dwa sadła,
co będziesz miała jadła;
a z goleni pieczenie,
będziesz miała jedzenie“.

7. Pyta mucha komara:
„Gdzie cię będę chowała?“
„Chowajcie mię w dębinie,
sprawcie pogrzeb w olszynie“.

Досить близько до сього польського варіянта підходить Кашубський, уділений мені ласкаво В. Гнатюком, опублікований

[1]) Oskar Kolberg, Lud, jego zwyczaje, pieśni, podania i t. d. Serya VI, № 415—16 i Serya XII, № 592—3.

у збірці дра Ценови [1]). Ось його текст із захованєм його правопису:

Komór.

1. Raz tès komór z dębu spadł,
Złamał sobje v łebku gnat.
Hej, hej! ha, ha! Złamał so-
[bie v łebku gnat.
Połamał tès palufkj
O dębove korufkj.

2. Połamał tès golenje
O dębove korzenje.
Nie trzeba tu doktora,
Anj xjędza przeora,

3. Anj sadnèj aptekj,
Tilko ridla j motikj.
Dovjedzjała się muha,
Se komór jus bez duha,

4. Przilecjała do njego,
Pozdrovjła mjłego.
„Ah, mój mjłi komorze,
Jus nje będzjem sicj v parze!"

5. I zalała sję łzamj
Nad kohanka mękamj.
„Ah, nie płač se, sjostrzičko,
Zotrzimaj po mnje vsitko,

6. Zotrzimaj po mnje rogj,
Takse tès i ostrogj".

Другий варіянт Кольберґа (XII, № 593) складаєть ся з двох частин; перша говорить про комарове весїлє з мухою — про се далї, а друга (стр. 5, 6 і 7) дуже близько підходить до попереднього варіянта (стр. 5: A cóż to tam stukło, co na boru hukło? а кінець стр. 7: Zaśpiewajcie wilije (або raduwije), bo już komar nie żyje). Сей упрощений польський варіянт інтересний головно тим, що майже в дословнім перекладї попадаєть ся у Мораван:

1. Co tak mocně zvunčelo,
a tak hrozně šuštělo?
A to komar z nebe spad,
złamal sobě križem zad.

2. Pýtali se komara,
či je třeba lekara?
Ej ne treba lekara,
treba kněza farara.

3. Pýtali se komára,
či je treba aptéky?
Ej ne treba aptéky,
treba ryla, motyky.

4. Být to pohreb nemałý,
všecky muchy płakały
a řikały rekvije,
že naš komár nežije.[2])

Що се не оріґінальний чеський твір, а переклад із дуже

[1]) Sbjór pjesnj svjatovih, które lud słovjanjskj v królestvje pruskjm spjevacj lubj, vidał Dr. Florjan Cenôva, Wójkasin ze Sławòfésza. Sefit trzecj. Frantóvkj, Sętopórkj, Prosjbi na vesele i t. d. V Svjecja nad Vjsłą, 1878, ст. 5—6, ч. V.

[2]) František Bartoš, Národní písně Moravské v nově nasbírané. V Brně 1889, ч. 570, ст. 336—7.

скупого польського варіянта, се видно від разу, а потверджуєть ся й таким забавним непорозумінєм перекладача, який польське „z dębu“ перемінив на чеське: z nebe. Та є у Мораван инша, давнїйша пісня про комаря, а власне про його весїлє. У Бартоша (op. cit. ст. 337) зараз за цитованим тут варіянтом читаємо другий:

1. Komaři se ženili,
Troška vina ně meli.
Přiletél tam slaviček,
Přiněs vina židliček.

2. Komaři se opili,
Až komara zabili.
Komar leži v komoře,
Muška płače na dvoře.

3. „Ně płač, muško, co ti je?
Ešče komar ožije“.
„Těžke jeho ožiti,
Dy už něma puł řiti“.

4. „Mamy desku dubovu,
Urobimy řit novu“.

Сей мотив є й у давнїйшій збірцї Сушіля в трьох варіянтах, без цинїчного закінченя.

1. Dyž komára ženili,
Krapky vína [1]) ne měli.
Přiletěl k nim slaviček,[2])
Dal jim [3]) vína židlíček.

2. Jak se vína napili,
Hned komárka zabili.
Komár leží na dvoře,
Muška plače v komoře.

3. „Ne plač, muško, co ti je?
Šak komárek ožije“.
„A jak mně má ožíti,
Dyž je na smrt zabitý?“

4. Sádlo z něho vybrali,
Za sto zlatých prodali.[4])
Kůžu ešče za tolar.
To byl Bože za komár! [5])

У Чехів ся пісня, здаєть ся, ще менше популярна, як у Моравії. Чеський варіянт поміщений у збірцї Челяковського, ще скупійший змістом ніж моравський. Ось його текст, який подаю з книжки Pieśni ludu Biało-Chrobatów, Mazurów i Rusi z nad Bugu, z dołączeniem odpowiednich pieśni ruskich, serbskich, czeskich i słowiańskich. Zebrane przez Kazimierza Władysława Wojcickiego. Ozdobione rycinami i muzyką, wydania Józefa

---

[1]) Kouska chleba. [2]) По сій стрічцї йде нова: Dal jím chleba krajiček. [3]) K tomu. [4]) Далї:
Prodali ho řeznici
Na turecké hranici.

[5]) F. Sušil, Moravské národní písně s napevy. Brno 1853, стр. 694, ч. 810. Під сим числом подано три варіянти сеї піснї, з яких відміни подаю в нотках.

Kaczanowskiego. Warszawa, w drukarni Piotra Baryckiego 1836, t. II, ст. 287—8:

1. Ked komára ženilí,
Ferdunk wjna wypili.
Prilětel k njm slawjčok,
Nalial gim on žegdljčok.

2. Tak se oni napili,
Že komára zabili.
Komar ležj w komore,
Muška pláče na dwore.

3. „Ne plač, muška, nič ti je,
Wed ti komar odžije“.
„Horke jeho odžiti,
Ked je na smert zabity!“

4. Sadlo z něho wybrali,
Za sto zlatých předali,
A kožtičku za meru,
Na moj prawdu a weru.[1])

Порівнюючи ті варіянти можна сказати, що у Чехів і Мораван у початках XIX в. була більше менше спільна коротка пісня про весілє комаря з мухою і смерть комаря на тім весїлю. З Моравії сей мотив, хоч дуже неповний, перейшов також до польських Мазурів, бо в цитованій висше збірцї Войціцкого маємо на ст. 269 ось який чотиростих:

1. Poszła mucha po wodę
Do zimnego zdroju,
Napotkał ją komar w lesie,
I nie dał pokoju.

2. „Oj komarze, komarze,
Com ci na przeszkodzie?
Zajechałeś mi drożynę,
Ku chłodzącej wodzie“.

Се виглядає на залицяне комаря до мухи, що могло попереджувати опис весїля комаря з мухою. В инших польських варіянтах сього уривка мова йде про ударемнене сватане комаря до мухи. І так у Козловского читаємо:

Posła mucha po wodę do zimnego zdroju,
Komar za nią, komar za nią, nie dał ij pokoju.
„Komarze, komarze, com ci na przeskodzie,
Zastępujes muse drogę w zdroju, zimnej wodzie?
Nie widziałeś mnie, komorze, jakiem była panną,
A teraz cie ocka bolą spoglądając za mną“.

У Кольберґа (XII, ч. 593) маємо варіянт сього уривка, також неповний, але додано промову комаря:

„A pamiętasz ty mucho, kiedym był młodzieńcem,
Jakim to miał kapelusik z lewendowym wieńcem.

---

[1]) F. Ladisl. Čelakovský, Slovanské národni pisné. V Praze, 1822, t. I.

Цілої пісні, де-б розвито сей мотив, у Поляків нема. Та се відповідає по троха моравському варіянтови у Сушіля:

1. Chtěl so komár ženiti,
Chtěl sobě brat muškú.
Přiletélo hovado,
Chtelo byt za družku.

2. Cuky, cuky hovado k hovadu,
Ne maĺ se nam do řadu.
Vezmu li já sekyrku,
Já ti utnu hlávu.

3. A šel komar do šenku,
Ubožátko chudý,
Upadl tam přes slámku,
Vyrazil si zuby.

Як бачимо, текст дуже поплутаний і звязок поодиноких строф зовсім не ясний. Що овад хоче бути дружбою комарю, се ще не рація, щоб комар за те хотїв стяти йому голову. Ще менше рації бачимо в варіянтї до середньої строфи, поданім також у Сушіля:

A hovade, hovade,
Vypuča si metlu,
Ty potvoro, skaredá,
Já ti hlavu zetnu.

Все те свідчить про факт, що пісня про весїлє комаря з мухою на чесько-моравськім ґрунтї або не виробила ся на стілько, щоб утворила більшу заокруглену пісню в родї тих, що у нас оспівують смерть комаря, або може в ту пору, коли Чехи почали записувати свої народні пісні, давня цїлість уже забула ся і держала ся в памяти народа тілько в ріжнородних уривках. Я схиляю ся до першої альтернативи, а власне, що пісня про комаря в Чехо-Моравії не виробила ся в одну більшу цїлість, і лишила ся in statu nascendi в ріжних мотивах. За сим промовляє третїй варіянт Сушіля, де мотивом являєть ся стріча комаря з мухою при кошеню та грабаню сїна:

1. Seče komar votavu,
Muška nahrabuje,
Komár házi do žebřiu,
Muška našlapuje.

2. Skladali ju na půdu,
Muška pravi: „Ne půdu,
Ja bych spadla dolů,
Zlámala bych nohu“.

3. Vlk seče, liška nahrabuje,
Komár na vůz dáva,
Mucha utlačuje.

4. Komár sa přisahá,
Že sa žénit bude;
Liška boty natahuje,
Že na svadbu půjde.

Бачимо тут немов відривки двох ріжних пісень: в однїй косить комар, а в другій вовк; та оба ті відривки звязані орґа-

нічно тим, що в першім комар жартує з мухою велячи їй іти на копицю, з якої вона боїть ся упасти, а в другім комар уже присягає ся, що буде з нею женити ся. Сей відривок цікавий для нас головно тим, що без сумніву з Моравії перейшов в уста нашого люду, а власне лемківських гірняків, грибівського повіту, де о. Лещишак записав коло р. 1880 ось яку пісню:

1. Комар косит заграду,
Мушка заграбує;
Комар копи накладат,
Мушка потоптує.

2. Рад би комар з ньом гварити,
Рад би ся женити;
Павут бути обуват,
Рад би му дружбити.

3. Блещиця ся опасала,
Била за кухарку,
Мацька [1]) хвостом помирдала,
Била за шафарку.

4 .А вош ся уфундрувала,[2])
Нарту [3]) поставила,
Аби шуна [4]) була,
Вшиткым ся спачила.[5])

5. Як комара женили,
Жидлик вина лем мали;
Пришол ґу ним чловечек,
Налял він їм жидлечек.

6. Так они ся попили,
Аж комара забили.
Лежит комар во дворе,
Плаче фафта [6]) в коморе.

7. „Не плач, мушко, чьто ти є?
Ще твой комар ожиє".

Порівнюючи сей текст з мораво-чеськими бачимо, що руська запозика заховала мотив сватаня і весіля комарового подекуди повнійше, ніж чеські оріґінали, не додавши зі свого боку нічого.

Цікава річ, що мотив про сватане мухи з комарем у досить самостійнім оброблeню, досить механічно склеєний з мотивом смерти комаря, записано з уст люду минулого року в селі Теклївці, скалатського повіту. Текст пісні, записаний Павлом Стадником, був ласкав уділити мені д. В. Гнатюк. Хоча записаний з уст люду, він виявляє досить виразні сліди літературного оброблeня.

1. Ой там в лісї на бискруху (?)
Там засватав комар муху.
Де там, мамцю, де там, де там?
Там засватав комар муху.

2. Дала муха роду знати,
Що сї буде віддавати.

3. Летят хрущі, летят джмілї
Та до мухи на весілє.

4. Летят пчоли, летят оси
Розплїтати мусї коси.

5. Вбрали єї в білу сукню, —
Грайте віват, ней си тупну.

---

[1]) Кітка. [2]) Упудрувала. [3]) Викладана хустка. [4]) Гарна. [5]) Подобала, пор. польське spatrzyć się komu. [6]) Молода вдова.

6. Взули єї в черевики, —
Грайте віват всї музики.
7. Дала муха чвертку пива, —
Що там було чуда-дива!
8. Тай випили всї по скляньцї,—
Грайте віват, разом таньцї!
9. Дуб на дуба похилив сї,
Упав комар тай забив сї.
10. Вилетїла муха в хати
Комаренька ратувати:
11. „Ой комарю мій, комарю,
Жалую тї не помалу.
12. „Піду масти купувати,
Головоньку смарувати;
13. „Повезу тї до аптики,
До дохтора, до Микити“.
14. „Не поможе ми аптика,
Анї дохтор, нї Микита, —
15. „Поможе ми штири дошки,
Саджінь землї, зїля трошки.
16. „Не ховайте ми в долинї,
Бо там вириют ми свинї;
17. „Поховайте мене в лїсї
При яворі, при ўорісї.
18. „Та насїйте рути-зїля:
Як прийде сьвата недїля,
19. „Будут дївки зїля рвати,
Комаренька споминати“.

Тї чесько-моравські варіянти з їх східнїми паростями польськими та лемківсько-руською стоять у безпосереднїм свояцтві з західно-европейськими народнїми піснями про муху й хруща, а власне нїмецькими та датськими. В богатій збірцї нїмецьких народнїх пісень: Deutscher Liederhort. Auswahl der vorzüglichsten deutschen Volkslieder nach Wort und Weise aus der Vorzeit und Gegenwart, gesammelt und erläutert von Ludwig Erk, neubearbeitet und fortgesetzt von Franz M. Böhme, Leipzig 1893, т. I, ч. 164, ст. 517 і далї поміщено два варіянти пісні п. з. „Romanze von der Fliege“, з яких один узятий із збірки Ерляха (III, 289) виглядає ось як:

Ein Käfer auf dem Zaune sass (brum, brum)
Die Fliege die daneben sass (sum, sum).
„Fliege, willst du mich heiraten?
Ich hab noch drei Dukaten“.
„I, dass ich nicht ein Narre wär,
Und mir nen solchen Käfer nähm!“
Die Fliege flog zum Bade,
Viel Leute musste sie haben:
Die erste trug den Badestuhl,
Die zweite trug das Tuch dazu,
Die dritte trug die Seife,
Die vierte muss sie streiche,
Die fünfte trug die Kanne mit Wein,
Die sechste musste Schenke sein.
„Wo ist meine Magd die Mücke?

Sie soll mir streichen mein Rücke,
Sie soll mir streichen meine Hand,
Denn ich bin eines Käfers Braut“.
Die Fliege flog vom Bade,
Viel Leute musst sie haben;
Sie tanzten wohl so öte (leicht),
Dass sie die Braut nicht träte.
Sie tanzten all im Sprunge,
Der Käfer und der Brumme.

Як бачимо, пісня виказує досить далеке свояцтво з західнославянськими варіянтами, а натомість досить виразно вказує на жерело, з якого виплила, а власне на відоме кождому обсерваторови лїтньої природи явище роїв дрібних мушок та комарів, що уносячи ся в повітрю то спускають ся в низ, то знов підіймають ся в гору чи то в полудневу спеку, чи частїйше в вечірній прохолоді. Для означеня сього явища німецька мова має навіть влучне слово Mückentanz.

Другий варіянт із надренської Франконії взятий із збірки „Jungbrunnen“ ст. 164 і виглядає ось як:

Ein Käfer auf dem Zaune sass,
Der hat ein goldnes Hemdlein an.
Es sass eine Fliege drunter,
Der Käfer nahms gross Wunder.
„Ein Jungfer Fliege wollt ich nicht han.
Ich bin ein wackrer Käfersmann“.
„I, dass ich nicht ein Narre wär,
Und mir den goldnen Käfer nähm“.

Далї йде опис танцю, а потім рядки:

Ich weiss nicht, was sie taten,
Dass sie die Braut zertraten.
Da gieng der Käfer in Leide
In seinem schwarzbraunen Kleide.
Da gieng der Käfer im Harme
Mit seinem ganzen Schwarme.
Da kam der Hahn gesprungen,
Der hat den Käfer verschlungen.
Nun haben die Hochzeitleut grosse Not,
Denn Braut und Bräutigam sind todt.

Датська пісня, взята видавцями із розвідки панї Тальві

(Talvj, Charakteristik der Volkslieder verschiedener Nationen. ст. 276), виглядає в німецькім перекладі ось як:

Bremse zog Stiefeln und Sporen sich an,
Und klopft an Flieges Hoftor an.
Und als er kam an Flieges Tor,
In Marder gehüllt stund sie davor.
„Und hör, du Fliege, schön und fein,
Willst du mein Allerliebste sein?"
»Dein Lieb zu sein passt nicht für mich,
Denn du bist arm und reich bin ich.
Wenn ich sitz auf König Schüssel und Krug,
Ist dir der Pferderücken gut genug!"
Da nahm er sie an dem Schwingebein,
Und schleudert sie in den Rinnstein hinein.
Auf stand Frau Flieg, im Herzen rein:
„Wann soll denn unsre Hochzeit sein?"
„Marientag, der im Herbste fällt,
Giebts Bremsen und Fliegen zumeist in der Welt".
Bremse drauf Fliege inbrünstig umfasst
Und trägt sie ins fertige Bett in Hast.
Das war ein Lust im Hochzeitschmaus,
Da hüpfte der Floh, da tanzte die Laus.

Як бачимо, фантазія ріжних народів досить ріжна, хоч усе антропоморфічно розмальовувала природне явище танцю мух і комарів.

А тепер вернемо до кінцевого мотива українських варіянтів пісні, до похорону комаря. Ми бачили, що польські тексти лиш голословно згадують, що „był to pogrzeb niemały"; в українських варіянтах розвиваєть ся образ сього похорону по троха. У Чуб. V, ч. 207 кажеть ся по немотивованій нічим смерти комаря:

Прилетіли дві мушки,
А дві мушки щебетушки,
Взялиж вони щебетати:
„Деж би свого комаронька поховати?
Поховаймо в садочку,
В квітчастім барвіночку".

В варіянті Грінченка 1628 „мухи старухи, славні громотухи" питають комаря, де його поховати, а він їм каже:

Поховайте мене в полю
Під зеленою тополею,
Там козаки проїжджають,
Мед і вино попивають,
За комаря споминають:
„Ой тут лежить комарище,
Славний донський козачище“.

Уривок подібної пісні подано у Чуб. V, ч. 212, ст. 1171, де читаємо — питає невідомо хто:

„Ой що се лежить за войовник,
Чи цар, чи гетьман, чи полковник,
Чи з чужої сторони чужестранець?“
„Се не царь, не гетьман, не полковник,
Ні з чужої сторони чужестранець.
Ой сеж лежить комарище,
Славного війська козачище“.

Сей уривок велить думати, що була й ціла пісня в сій формі, з тою тенденцією — змалювати комаря як славного козака. Дальші уривки з неї маємо в варіянтах Жеґоти Павлї, Чуб. та Грінч. Описавши впадок комаря з дуба вар. Ж. П. (II, 96) так ґоворить далї:

Oj tam tesły tesłuwały,
Komarowi trunu zbudowały,
Dorohymy suknamy okładały,
Zołotymy cwiakamy pobywały.
Pochowały komara w czystom poli
Kraj doroženky.

У Грінч. вар. 1627 А. „майстри майстрували“, труну „срібними бляхами обкували“,

Глибокую яму йому викопали,
Там того комаря й поховали.

Замісь сього Чуб. V, ч. 205 каже лише, що його „Між шляхами, між дорогами схоронили“. Та на тім не кінець, комарю й по смерти значні особи віддають честь. У Чуб. V, ч. 205:

Їхали купцї стародубцї,
Стали думати і питати:
„Ой щож то лежить за покійник?
Чи князь, ґенерал чи полковник?“
„Ой сеж той комар, комарище,
Над усіми комарями командище“.

В варіянтї 206 „Іде майор і полковник, Питають ся, що лежить за покойник?“ А в Жеґоти Павлї амбіція співака сягає ще висше:

Oj idut tuda cary i pany:
„Oj szczo se łeżyt za pokojnyk,
Czy car, czy hetman, czy połkownyk?
Czy z czużoj storony czużozemec?“
„Se ne car, ne hetman, ne połkownyk,
Ni z czużoj storony czużostranec,
Oj seż łeżyt komāryszcze,
Sławnoho wojska kozaczyszcze“.

Дуже добрим потвердженєм сього догаду являєть ся найстарший відомий нам варіянт піснї про комаря, захований у рукописній збірцї Леонтія Ягольницького, списаній мабуть у Ягольницї 1719 р. і опублїкованій проф. Грушевським у Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XV [1]). Ось текст сеї піснї:

1. Стукнуло, грануло в лѣсѣ,
Комар з дуба ввалив ся;
Трафивъ на кореннще,
Збив собѣ голѣн, плечище.
2. Почули мухи-горухи,
Принесли єму кожухи:
„Наш комару, сподару,
Жал тя намъ не помалу.
3. Не чомъ ти в насъ не буваєш?
Аж ти ся зле маваєш“.
4. „Поховайте ви мене в поли
При зеленой дубравѣ;
Коли я буду вмирати,
Кажѣт мою дружину зобрати.
5. „А хрущъ буде нести,
А оводъ буде густи,
А журавел буде спѣвати,
А муха буде плакати.
6. „Обгородѣтежъ ви мене
Друбненкими стрѣлойками;
Положѣтеж ви на мнѣ
Мой тугесейкій лучокъ.
7. „Коли будутъ козаки ѣхати,
Мене будут споминати:
„Тутъ лежит комарище,
Славній наш козачище“.

Як бачимо, варіянт не зовсїм повний, але похорон комаря, уявленого тут козаком, описаний ще докладнїйше, як у попередніх уривках.

Коли можна з приводу тих варіянтів (а їх збірка певно не повна) висловити свою думку, то я формулував би її ось як. У тих варіянтах маємо два окремі мотиви, які на українськім

[1]) М. Грушевський, Співанник з початку XVIII в., ст. 17. Рукопис Леонтія Ягольницького, переданий о. Петром Білинським із Зарваницї крилошанину о. А. Петрушевичу, містить ся тепер у біблїотецї Народного Дому у Львові між рукописами Музея Петрушевича ч. 135.

ґрунті пару разів зливали ся до купи. Перший мотив повстав під впливом народнього вислову „Mückentanz“ у Німеччині, перейшов через Чехію і Мораву до Польщі і дійшов на Україну не поминаючи й Галичини: се мотив сватаня комаря з мухою та їх спільного житя, що у нас перемінив ся (під впливом другого мотива) в образ нещасного мужа або вдівця, що знаходить собі наглу смерть. Другий мотив, се смерть бурлаки чи бездомного козака, що вмирає від злої пригоди, і якому при смерти і по смерти робить услуги милосерна женщина або більше їх. На сей мотив мусіла бути в Україні дуже гарна пісня, яка одначе дійшла до нас лише в уривках. В Галицькій Руси була мабуть у XVIII в. зложена инша пісня про комаря, де представлено його як ґільтая або пяницю, що погибає марно; ся пісня не була народнього, лише книжного складаня, але з часом увійшла в народ, і в XIX віці була кілька разів (що найменше двічі) перероблювана інтелїґентними людьми, що розширювали її текст своїми вставками та поправками. Сї нові редакції подекуди затемнювали змисл первісного тексту і мабуть тому не війшли в уста народа. Можливе припущене, що мотив про смерть і похорон комаря власне з України або з Галичини перейшов до Поляків і в однім відприску дійшов аж на Мораву.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші).

Чотири попередні студії (про битву під Хотином, про Варшаву, про бандурку і про комаря) являють ся екскурсом у нашу народню та полународню творчість XVIII—XIX в., отже хронольоґічно відбігають від попередніх студій. Я помістив їх тут між иншим тому, що вони були написані перед усіми попередніми студіями і доси лежали в рукописи. Студію про комаря мені довело ся тепер значно доповнити і поправити.

Після сего невеликого відскоку, спричиненого, так сказати, потребою часу, вертаю знов до другої половини XVII в. і розгляну тут у хронольоґічнім порядку пісні, думи та вірші про українських гетьманів та козаків того часу, починаючи Богданом Хмельницьким і його товаришами. Кладучи в основу своїх студій поперед усього українські пісні, думи та вірші, я користую ся для провіреня їх історичної та літературної вартости також історичними жерелами, писаними та друкованими на ріжних мовах, і працями новочасних істориків. Значне місце в тих помічних матеріялах займуть польські вірші, писані, а по части також друковані сучасниками, які доси занадто мало були використані істориками Хмельнищини.

Значну скількість польських віршів опублікував і коментував я у своїй розвідці „Хмельнищина 1648—1649 років в сучасних віршах“, друкованій у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. XXIII—XXIV і поданого там матеріялу не буду тут

повторяти. Ряд спеціяльних розвідок, що повинен складати сей розділ, розпічну деякими загальними увагами про козаків і Хмельницького перед його виступом на широку арену політичної діяльности при кінці 1647 р.

1. Козаки і Хмельницький перед р. 1648.

Маючи майже від самої половини XVI в. не мало діла з козаками, польська суспільність загалом досить слабо обзнайомлена була з походженєм і побутом козаків. Переважав погляд, що се були „chłopi“, піддані польських панів, що цураючи ся роботи на панських ланах та при панських дворах утікали в степи, де займали ся головно розбоєм, а попри те ловами на диких звірів та рибальством. Ті, що жили близько заселених міст, привикали звільна також до хліборобської праці, хоча ненастанні напади Татар змушували їх жити раз-у-раз на воєнній стопі. Ось як характеризує Самуїл Твардовський житє окраїнних козаків коло половини XVI в.:

Wszakżeż ci z nich daleko byli swowolnieyszy,
Którzy morzu y pladze tamtey przyległeyszy,
Ustawicznym rozbojem w polach się bawili,
Lubo to wirozuby po Dnieprze łowili,
Lubo lądem lisice strzelali i kozy,
(Zkąd zowią się kozaki), to w tajemne łozy
I trawy przypadając, kogo gdzie napadli,
Turki li, Tatary li koczujące kradli.
Do takiego w lekkości swego przyrodzenia
Przykładając z zwyczaju oraz i ćwiczenia,
Żyli jednak bez rządu i żadney zwierzchności,
Prócz, gdy zima wstawała, schodzili na włości.
Na wiosnę zaś i nowe rozpary słoneczne,
Jako muchy ożyli, i mając tamteczne
I lasy i sposobność wszytkę do żeglugi,
Wodą się opuszczali w ostrowy i ługi,
Których tam jest nie mało, przez Dnieprowe progi [1]).

---

[1]) Woyna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami, i z Węgry, przez lat dwanaście za panowania Nayjaśnieyszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się, na cztery podzielona xięgi oyczystą Muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego, opus posthumum, Calissii 1681, Część I, ст. 3—4.

Далї польський поет згадує, що король Степан Баторій дав тим козакам военну орґанїзацію, якою вони

Kontenci przestawali. I z tego początku
Wiele dokazowali w takim swym porządku
Na morzu y na ziemi. A dzieł ich dawnieyszych
Tu nie licząc, co mogło naszych lat późnieyszych
Turkom być strasznieyszego, jako kiedy dali
Nad tysiąc mil w Azyę samą zaieżdżali,
Wyścinali Trapezunt, Synop z gruntu znieśli,
I pod Konstantynopol nieraz sam podeśli,
Prętkością niesłychaną mury okurzywszy.
Ale nie mniey i ziemią bywali szczęśliwszy,
Nadewszytko z Osmanem, gdy nam wszytko czoło
I przedmur wytrzymali.

Автор натякає тут на славну битву під Хотином 1621 р., в якій козаки під проводом Петра Сагайдачного відіграли дуже важну ролю. Може се відносити ся також до битви на Цецорі в р. 1620, в якій турецький комендант Скендер-паша по тяжких боях побідив польське та козацьке військо і в якій поляг польський гетьман Жолкевський, а також чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, батько Зиновія (Богдана) Хмельницького, а він сам був узятий Турками до неволї [1]).

Для Твардовського, що на війну Хмельницького з Поляками дивив ся по троха власними очима, незрозуміле завзяте козаків проти Поляків.

Zkąd wam ta złość, o chłopi, i rankor zażarty
Ku swym panom? Nie był że inny świat otwarty
I morze pozwolone, gdziebyście te byli
Tak ciężko zamierzone razy wytoczyli?
Nie podobniey na Turki y brzydkie pohańce
Wywrzeć było tych jadów, nie mizerne brańce
W turmach przepadające i ciężkich robotach
Po Rodysach i morskich różno Galeotach,
Bracią swoje wyzwolić, albo jedney wiary
Z sobą spólne narody, Serby y Bułgary,

[1]) Лѣтопись событій въ Юго-западной Россіи въ XVII вѣкѣ, составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска Запорожскаго 1720, т. IV, Кіевъ 1864. Приложеніе, Записки Матвея Титловскаго 1620—21, ст. 157.

I cożkolwiek około Dniestru y Dunaiu
Sobie tak przyległego oswobodzić kraiu? [1])

У Твардовського, як і загалом у Поляків, була очевидно коротка память, бо пишучи ті, по троха навіть славянофільські рядки після погромів Хмельницького він не тямив мабуть, що одною з найважнійших причин попередніх польсько-козацьких війн було власне те, що Польща не хотіла пускати козаків на море і навіть у Крим, аби не дразнити могучої Туреччини, і воліла платити Татарам дань і руйнувати власні пограничні посілости та вирізувати тисячами не тілько уоружене козацтво, але також безоружних селяи, аби тілько не дати розрости ся сему ненависному народови.

Переходячи до особи самого Хмельницького, вважаю потрібним висловити деякі загальнійші уваги про відносини двох галузий історичної науки, а власне тої, що називає ся історіоґрафією в тіснійшім значіню і яку можна вважати або відтворюванем розвою політичних та суспільних відносин з узглядненем більшого або меншого впливу визначних людських одиниць на розвій тих відносин, або відтворенем подій, доконаних визначними одиницями при помочи більших або менших народніх мас із узглядненем суспільного та політичного стану тих мас, — і тої, що називає ся французьким терміном традіціоністикою, а анґлійським фолькльором і займає ся слідженем народніх традицій у найріжнійших формах, себ то слідженем зображеня минулого житя, відносин, вірувань і фантазійних витворів ріжних поколінь, збережених при помочи чи то устного переказу, чи писаного або друкованого слова. Вдумуючи ся глубше в відносини сих двох галузий історичної науки побачимо, що між ними не можна потягнути докладної границі. Бо коли історіоґрафія в тіснійшім значіню змагає до відтвореня того, що ми привикли називати історичними фактами, то для осягненя сеї мети вона розпоряджає засобами або матеріяльної натури (такими як могили, шанці, замки, будівлї, зброї, убраня і т. и.), що творить т. зв. матеріяльну культуру людського роду, або писаними, друкованими чи устними переказами та свідоцтвами, що майже всї, з виемком хиба таких як урядові реєстри, збірки законів, судові та цівільні акти та статистичні виказн новійших часів, входять у обсяг також традиціоністики. Кожде людське оповідане про факт людського житя, а особливо про подію доконану більшою

[1]) Op. cit. ст. 1—2.

масою людий, містить крім фактичної основи домішку фантазії, і ніяке людське оповідане, хоч би найточнійше і найтверезійше, не може передати ані одного т. зв. історичного факту у всій повноті його звичайно незлічених деталів та його звичайно укритих у глубинах людських душ та невловимих для ніяких спостережень ріжнородних обставинах. Оттим то кожда проба історіоґрафії являєть ся або більше-менше поетичною конструкцією подій на основі більш або менше критично провірених (через порівнане деталів), доступних авторови свідоцтв, при чім у талановитого автора випукло виступають визначні історичні діячі на тлї їх окруженя, або більш або менше вірним представленем суспільно-полїтичних відносин, у якому за масою нагромаджених для сього з конечности деталїв блїднуть або майже зовсїм щезають визначні історичні діячі.

Особа Богдана Хмельницького і ті суспільно-полїтичні рухи українського народа, в яких він відограв важну ролю, дійшли до нас у великій масї ріжнородних сучасних та пізнїйших свідоцтв, із яких значна часть, прим. судові акти галицько-руських бунтівників, листи самого Хмельницького та його численних сучасників, урядові трактати, універсали та реєстри мають визначну історіоґрафічну вартість, хоча й тут не треба забувати, що в листах, протоколах і навіть у трактатах та універсалах стрічає ся богато незгідного з дійсністю, що крім автентичних документів до нас дійшло богато пізнїйших фальсіфікатів, а всї історіоґрафічні проби, писані або друковані чи то сучасними чи пізнїйшими, подають масу деталів про один і той сам факт суперечних, та масу видумок, у яких дїйсні факти перенесено з одної особи на другу або перемінено до непізнаня.

Поклавши собі метою вияснити історичне та лїтературне значіне тих поетичних памяток зложених нашою мовою ріжними людьми і в ріжних часах, що вяжуть ся з іменами Хмельницького та його товаришів, я уважаю потрібним сягнути глубше в ту трацдіоністичну історіоґрафію і притягнути для провіреня її вартости як найбільше і як найхарактернїйших свідоцтв, не маючи зрештою претенсії ані потреби вичерпати всї свідоцтва, або дійти при кождім спорнім фактї до зерна історичної дійсности. Моя близша мета, при помочи лїтературно-історичного порівнаня зложити критичний апарат для оцїнки поетичних памяток нашої нації. Сей апарат може придати ся також спеціяльному історіоґрафови, охороняючи його від помилок, які неминуче випливали

з користуваня матеріялами більше традиціоністичними ніж історіоґрафічними.

До таких, більше традиціоністичних ніж історіоґрафічних памяток нашого письменства треба зачислити головне жерело звісток про житє Богдана Хмельницького перед 1647 р., а власне т. зв. „Руську достовірну літопись“, що не дійшла до нас у самостійній формі, а тілько в формі виписок, доконаних в р. 1770 козацьким полковим обозним Степаном Лукомським у Прилуках у його доповненю до перекладу оповіданя польського письменника Матвія Титловського про дві війни Турків з Поляками в рр. 1620 і 1621. Сей переклад разом із доповненем Лукомського був опублікований у четвертім томі літопису Величка[1]). Не можна сказати, чи Лукомський у своїх виписках вичерпав увесь текст „Руської достовірної літописи“, та думаю, що задля її важности і невеликого обему, а також задля того, що вона фаховими істориками доси вважає ся зовсім затраченою, не від річи буде тут подати повний текст усіх виписок Лукомського, цитованих як узяті з тої літописи.

1. „1606 году Петръ Конашевичъ Сагайдачній, отозвавшись гетманомъ, хотячи своего щастія отвѣдати, ходилъ съ войскомъ запорожскимъ водними судами подъ Кефу, городъ турецкій; тотъ городъ своевавши и зъ неволѣ многихъ христіянъ освободивши, съ пребогатими користми изъ Чорного моря въ Украину возвратилъ ся, ради котрой знатной прислуги его Поляки зѣло его возлюбили, и козаки, его весма почитаючи, ему доброжелателствовали.

2. 1620 года гетманъ козацкій Самойло Кошка съ козаками, при гетманѣ коронномъ Жолковскомъ, во время султана турецкаго Османа Гордаго, на коварной, подъ видомъ мира съ Поляками, на урочищѣ прозиваемомъ Цоцьора войнѣ находилъ ся, но взятъ ли онъ Турками въ полонъ и викупилили его козаки изъ того полону, такъ якъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, или ни, не извѣстно, токмо сіе за подлинно вѣстимо, что онъ гетманъ Кошка въ городѣ украинскомъ Каневѣ погребенъ, чего въ доказательство тамъ его гробъ свѣдителствуетъ.

3. Тогожъ года по гетманѣ Кошкѣ избранъ козаками гетманомъ Бородавка, которій Кримъ воевалъ, однако его за непостоянство и за пянство его Петръ Конашевичъ Сагайдачній убилъ, и онъ Сагайдачній гетманомъ отъ козаковъ избранъ и отъ

[1]) Самоилъ Величко, op. cit. ст. 155—182.

короля Жигмонта III подтвержденъ, понеже его, якъ више сего сказано, не токмо козаки, но и всѣ Поляки любили.

4. Михаилъ Хмелницкій, сотникъ козацкій, которій съ Чигирина съ козаками тамошними въ висше реченій походъ былъ взятъ, тамъ же убитъ, а синъ его, Михайла — Зѣновій Хмельницкій съ нимъ, отцомъ, въ тотъ же походъ для присматриванія къ военному дѣлу былъ взятъ, онаго живаго непріятели въ полонъ взяли, однако по двухъ годахъ козаки плѣнникомъ же изъ той неволи его викупили.

5. Михайло Хмелницкій родомъ изъ Украинскаго города Лисянки, и когда старинній городъ козацкій Чигиринъ отъ короля Полскаго вновъ на староство переменен, и тое староство воеводѣ Рускому, Ивану Даниловичу Жолковскому жаловано, то онъ, Михайло Хмелницкій, пришедъ туда съдѣланъ былъ писаромъ для записки податей, изъ народа тамошнего оному старостѣ принадлежащихъ, въ которомъ званіи мало поживъ сплодилъ сего сина Зѣновія, котораго отъ младихъ лѣтъ отдалъ въ наученіе: первѣе въ Кіевъ, а потомъ въ городъ, что надъ рѣкою Саномъ, въ Ярославле до Єзуитовъ, и тамъ въ наученіи проводилъ свои лѣта до совершеннаго возраста. Будучомужъ ему тамъ еще отрокомъ, приключилъ ся такій случай удивленія достойній: когда онъ около костела съ соучениками прохожалъся, то вихоръ изъ той компаніи его самого бѣгающаго ногами подхватя, трижды вкругъ онаго костела обнес, и на томъ мѣстѣ, изъ котораго подхваченъ, опять его поставилъ. Єзуиты сіе странное, небывалое приключеніе разніи розно разсуждали, однакожъ тѣмъ согласно заключили провѣщавая: будетъ де отъ сего отрока великое на костелъ Римскій гоненіе. И такъ онъ Хмелницкій Зѣновій окончивъ тамъ свои ученія къ отцу своему Михайлу въ Чигиринъ возвратилъ ся.

6. Тогожъ 1620 года гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачній къ королю Жигмонту III. писалъ съ прошеніемъ, чтобъ унія изъ Русѣ была изнесена. Хотя король ему въ прошеніи его не отказивалъ, однако проволѣкая ничего не здѣлалъ. Однако гетманъ Сагайдачній тую унію такимъ образомъ опровергъ: святѣйшій патріярхъ іерусалимскій Өеофанъ ѣдучи изъ Москви прибылъ въ Кіевъ, и за позволеніемъ короля Жигмонта нѣсколко времени прожилъ въ Кіевѣ. Гетманъ Сагайдачній яко ревнитель святаго благочестія, его, святѣйшаго патріярху, съ радостью принялъ и со сподручними своими, православними Руссами, онаго патріярха упросили, чтобъ онъ имъ православнихъ на мѣсто

унѣятскихъ владиковъ посвятилъ тѣхъ, коихъ они сами чесних и умнихъ согласно избрали. Святѣйшій патріярхъ, увидѣвшись съ эксархомъ престола апостолскаго Константинополскаго, тогда въ Кіевѣ бывшимъ, тѣхъ особъ избранних, а имянно: Іова Борецкаго на митрополію Кіевскую, а въ другіе епископства достойнихъ людей хиротонизовалъ. Когдажъ тотъ святѣйшій патріярхъ изъ города Кіева въ Грецію отѣздилъ, то гетманъ Сагайдачній за вѣдомомъ короля Жигмонта даже до границы волоской съ козацкимъ войскомъ его проводилъ, со всякимъ отъ всѣхъ благодареніемъ, и такъ, отъ святѣйшаго онаго патріярхи получа со всѣмъ войскомъ благословеніе, въ домъ свой въ Кіевъ возвратилъ ся.

7. Часто упоминаемій свѣтлѣшій принцъ Владиславъ, главній войсковій предводитель, по отшествіи Турокъ и Татаръ, заразъ своихъ больнихъ и раненихъ куда кому надлежало съ подъ Хотина въ доми отпустилъ, а самъ съ виборнѣйшимъ и зъ дворовимъ полскимъ войскомъ, а съ козаками всѣми, въ томъ числѣ съ болними и ранеными, въ старомъ своемъ лагирѣ остался, и перво, рады любопитства, всѣ непріятелскія укрѣпленія: рви, окопи и другія мѣста осматривалъ, потомъ изъ своего онаго лагира просмердѣвшаго въ полъ милѣ на свѣжое мѣсто лагиръ свой перевелъ, всякую предосторожность учредивши. Въ семъ новомъ лагирѣ съ генералитетомъ, съ полковниками и съ другими полскаго войска офицѣрами, при пушечной и мушкетной палбѣ разнихъ увеселеній употреблялъ, котораго увеселенія и козаковъ участниками здѣлалъ: ибо отправилъ онъ къ нимъ, въ ихъ лагиръ, на вистрѣлъ съ лука отъ полскаго отстоящій, въ которомъ гетманъ козацкій Сагайдачній раненій лежалъ, разнихъ съ харчевими припасами, напитками, какъ то: волоскаго вина, меду питейнаго, горѣлки простой по нѣскольку десятковъ бочокъ; прислалъ гетманужъ Сагайдачному выборънѣшихъ харчей, такъже разнихъ конъфектовъ (или заидокъ) и большой ящикъ съ штофами серебраними, пестро визолоченими, водками аптекарскими наполненими, винъ разнихъ по бочкѣ, а венгерскаго, самого первѣйшаго, седмъ анталовъ, и свою палатку подарилъ. Междужъ тѣмъ, посѣщая само-персонално его, Сагайдачного, и увидя простой возокъ, ковромъ покритій, которимъ его раненаго везутъ, подарилъ ему коштовную свою подъ балдахиномъ коляску и лошадей пару съ шорами богатими, визолоченими, а сверхъ того потретъ въ семьдесять червонцовъ, на которомъ отца его, короля Жигмонта персона, съ одной сто-

рони рубѣнами, а съ другой гербъ корони полской: орелъ одноглавній, шафѣрами дорогими осипание, пожаловалъ, на него самъ сложилъ и, въ голову его поцѣловавши, къ ручкѣ допустилъ, и при томъ такъ его, гетмана, какъ и все войско козацкое, подъ Хотеномъ и на Черномъ морѣ бывшое, тѣмъ обнадежилъ, что онъ для нихъ у короля, отца своего, исьпросить жалованье, которое и прислано къ нимъ быть имѣетъ. И такъ съ нимъ, гетманомъ, какъ и со всѣмъ войскомъ козацкимъ простился, однакожъ козаковъ 5.000 при хотинскомъ гарнизонѣ на время оставилъ, а прочіихъ съ гетманомъ Сагайдачнимъ въ Украину отъпустивши, самъ съ полскимъ войскомъ сегожъ октября 24 пошолъ въ Краковъ.

8. По прибитіи гетмана Сагайдачного въ домъ свой, въ Кіевъ, козаки съ нимъ изъ Хотина пришедшіи заразъ ему начали жаловатися на господъ полскихъ и на ихъ старостовъ или прикащиковъ, что они по отходѣ ихъ въ походъ къ Хотину, въ домахъ ихъ матерамъ, женамъ и дѣтямъ ихъ несносія обыди дѣлали, мучили и къ работизнамъ господскимъ ихъ принуждали. Гетманъ Сагайдачній за болѣзнію своею о тѣхъ козачіихъ обыдахъ докладивать королю до спободнаго въремени поудержалъся, однако принцъ Въладиславъ, за прибытіемъ своимъ въ Краковъ, его, гетмана Сагайдачного и козаковъ, храбріе ихъ дѣйства и вѣрніи услуги отцу своему, государу королю зѣло восхвалялъ, представляя, что достойними они за тѣ свои кроваві труди великого награжденія. И такъ у его величества по обѣщанію своему исходатайствовалъ имъ доволное жалованье, которое къ гетману Сагайдачному въ Кіевъ и прислано, при грамотѣ королевской 1622 году, генвара 1 числа на полскомъ языку, такого на россійскомъ діалектѣ содержанія:

„Жигмонтъ третій, Божіею милостію король полскій, великій князь литовскій, рускій, прускій, мазовецкій, кіевскій, жмудскій, волинскій, инфляндскій, смоленскій, чернѣговскій, готскій, вандалскій дѣдичній король.

Урожденному, намъ вѣрнолюбезному и искрено желателному Сагайдачному, войска запорожскаго гетману, со всею старшиною и съ цѣлимъ рицарствомъ козацкимъ украинскимъ, милость и поздравленіе наше королевское“.

Въ сей грамотѣ своей король Жигмонтъ, такъ его, гетмана Сагайдачного, какъ и всего войска запорожскаго непоколебимую къ нему, королю, и коронѣ полской вѣрность, а противъ непріятеля вѣри христіянской богатырскую козачію храбрость и дѣл-

ность весма похваляя, права и волности ихъ стародаваніе отъ антецессеровъ своихъ, какъ то: отъ великаго Казимера, отъ Стефана Баторія и отъ другихъ королей полскихъ наданіе и утвержденіе подтвердилъ, и при томъ подтвержденіи жалованіе, а имянно: на козаковъ съ ихъ старшинами такъ на тѣхъ, кои подъ Хотинемъ дѣйствовали, какъ и на оныхъ, кои съ Хмелницкимъ на Чорномъ морѣ въ поискахъ воинскихъ находились, а кто съ нихъ убитъ или въ тѣхъ походахъ натуралною смертію умре, то на ихъ свойственниковъ, а всѣхъ на 50.000 человѣкъ, чрезъ подскарбія своего надворного, въ равній подѣлъ 400.000 таларей битыхъ, къ гетману Сагайдачному въ Кіевъ, а ему, гетману и старшинѣ войсковой 400.000 червонцовъ на подѣлъ, подъ разсмотрѣніе его, гетмана, прислалъ. Самомужъ ему, гетману знамя свое королевское и булаву, цѣною же 1.000, а портретъ въ 500 талярей битыхъ пожаловалъ, и впредъ такъ его, гетмана, какъ и все войско Запорожское украинское, во всякихъ ихъ нуждахъ и прошеніяхъ своею королевскою милостью и благопризрѣніемъ обнадежилъ.

9. Тогожъ 1622 году февраля 15 Сагайдачній листомъ своимъ королю Жигмонту III. за присилку на войско козацкое, подъ Хотинемъ и на Чорномъ морѣ съ Хмелницкимъ бывшее, съ старшинами ихъ, такъ же и ему, гетману и старъшинѣ войсковой денежнаго жалованія, а особливо за знамя и за булаву и за портретъ всеподаннѣйше благодарилъ, чтобъ войско запорожское украинское содержимо и сохраняемо было при своихъ правахъ и стародавнихъ волностяхъ, отъ королей полскихъ имъ наданнихъ и утвержденныхъ. Да при томъже онъ, гетманъ Сагайдачній жалился ему, королю, на господъ полскихъ, на Вишневецкихъ, на Конецполскихъ, на Потоцкихъ, на Калиновскихъ и на иннихъ, представляя, что они въ предвѣчной козацкой отчизнѣ власть свою широко распространяють, хотячи козацкую славу погребти въ пепелѣ, а ихъ, козаковъ, братію свою, королю, государю своему и коронѣ полской слугъ вѣрнихъ, въ подданство поработити. Къ томужъ и сіе прибавилъ: не такъ де жалко козакамъ на тѣхъ господъ, какъ на ихъ прикащиковъ, пяницъ и сустратцовъ, ни къ чему годнихъ, кои ни Бога не боясь, королевскихъ указовъ не слушаясь, какъ только козаки въ походъ подъ Хотинъ и на Черное море изъ домовъ выступили, такъ тотчасъ они женъ, дѣтей и матерей ихъ на всякія господскія работизни гонить, вязать и мучить начали, а козакамъ, изъ службы королевской съ ранами еще не улѣченними

и червей полними въ домы пришедшимъ, толь тяжкія своихъ мученія видѣть и слышать такъ было несносно, что едва и утерпѣть возмогли. Къ томужъ сюда вѣсти приходятъ, что Татари Азовскіе, Кубанскіе, Черкескіе, вишедши, намѣреваютъ напасти на Украину, а безъ козаковъ, кои для оборони Украини всегда потребни и нужни стоять, противъ тѣхъ непріятелей весма былобъ трудно. Того ради гетманъ Сагайдачній тѣмъ листомъ у короля Жигмонта наусерднѣйше просилъ, отъ такихъ лядскихъ напастей строгаго защищенія, представляя, ежели де козаки отъ того защищени не будуть, то чтобъ отъ нихъ (какъ то уже пошемруютъ или поговориваютъ) не возросла какая новость, ради которой не толко господа, но и всѣ Ляхи сами на себе впредь нарекать и жалѣть будуть принуждени. При семъ же онъ, гетманъ Сагайдачній, надѣясь себѣ уже близкой смерти, того доктора, котораго принцъ Владиславъ еще при Хотини въ лагиръ для излѣченія его ранъ ядовитыхъ ему далъ былъ, къ королю Жигмонту съ глубочайшимъ благодареніемъ отправилъ.

10. Тогожъ 1622 году, оній Петръ Конашевичъ Сагайдачній, славній гетманъ войска запорожскаго украинскаго, великій церкви православнія, каеолическія, апостольскія поборникъ и ревнитель, Кіевскаго братскаго монастыра ктиторъ и школъ латинскихъ любитель, въ маи мѣсяцѣ въ Кіевѣ на Подолѣ жизнь свою на смерть переменилъ. Въ трапезѣ того монастира тѣло его православнимъ митрополитомъ кіевскимъ, Іовомъ Борецкимъ честно погребено, съ неутолимымъ всего войска запорожскаго украинскаго и всѣхъ людей православнихъ плачемъ и риданіемъ.

11. По смерти гетмана Сагайдачного и прежде его смерти князя, воеводы и старосты, въ Кіевѣ и въ другихъ украинскихъ городѣхъ и мѣстахъ, церкви Божія православнія украинскія благочестно почитали, сами будучи православними, и народу благочестивому украинскому, найпачежъ козакамъ никакихъ утѣсненій и озлобленій не дѣлали. Когдажъ на Ляховицахъ поженились, то отъ благочестивой, апостолской, кафолической вѣри отступивши, къ костелу римскому, по прошенію тѣхъ своихъ женъ, присоединились, и тогда церкви рускіе и православнихъ къ той же уніи или присоединенію съ костеломъ римскимъ силою приводить, а подданимъ своимъ великія труды и подати налагать начали. Къ томужъ гетманъ коронній Конецполскій ради болшаго народа православнаго украинскаго отягощенія, по окон-

чаніи съ Шведами войни, въ кіевскомъ воеводствѣ полское войско виведши на Украину, въ городахъ и въ селахъ на квартирахъ розставилъ, кои постоялци еще тяжчайшіе народу православному украинскому обыды причиняли, каковаго народнаго отягощенія козаки не возмогли утерпѣть и, вмѣстѣ собравшись, Ляховъ постоялцовъ такъ побѣдили, что оставшіись въ живыхъ, куда кто улучивъ, разбѣглись.

12. 1628 году козаки, всѣ собравшись, гетманомъ себѣ знатнаго заслугами козака, именемъ Тараса, избрали. Гетманъ коронній Конецполскій, о семъ собраніи козаковъ послишавши, многую полскую силу на нихъ виправилъ. Козаки, при своемъ гетманѣ Тарасѣ, съ оними Ляхами подъ Переясловлемъ въ баталію вступивши, толикое ихъ число побили, сколько ихъ чрезъ многіе года во всей шведской войнѣ не побито. Сверхъ же того и золотое ихъ гусарское знамя за Днѣпромъ въ бору стрѣлбою своего все подиравили и разбили; однако наконецъ Ляхи сказали, чтобъ имъ и Русѣ никакихъ обидъ не дѣлать, помирились.

13. 1629 году Богданъ Зѣновій Хмельницкій, при другихъ своихъ службахъ, двухъ Кантемировъ привелъ и отдалъ плѣнниками королю полскому, отъ коихъ король много о тайнихъ турецкихъ на Полщу замислахъ увѣдомился.

14. Въ тѣже и въ слѣдующіе времена Ляхи, желая козакамъ отмстить подъ Переяславлемъ надъ собою приключшуюся отъ нихъ побѣду, первѣе убогихъ людей податьми и постоялцами начали жесточайше отягощать, а потомъ козаковъ знатьнѣйшихъ тайно, а начальнѣйшихъ явно захватывая, различными смертми убивали.

15. 1631 году Іовъ Борецкій, православній митрополитъ кіевскій, преставился и погребенъ въ монастырѣ кіевскомъ Святомихайловскомъ, а на мѣсто его посвященъ митрополитомъ кіевскимъ архимандритъ печерскій, воеводичъ молдавскій, Петръ Могила, великій поборникъ греческаго православія и защитникъ вѣры благочестивія. Сей очистилъ церковь митрополитанскую святіи Софіи отъ Униатовъ.

16. 1633 году Сулима, гетманъ войска низоваго запорожскаго, въ моноксиляхъ или въ судахъ веселнихъ морскихъ, изъ Сѣчи по Днѣпру, чрезъ Босфоръ Киммерійскій въ Меотическое илы Азовское море запливши, прекрѣпкій въ Азіи городъ Азикъ или Азовъ взялъ. Сему гетману Сулимѣ король Владиславъ IV

голову отсѣкти повелѣвъ въ Аршавѣ, по жалобѣ на него, за взятіе Азова отъ Турковъ.

17. 1637 году козаки, чувствуя на себе отъ Ляховъ очевидную, всекрайнѣйшую погибель, опять собравшись, избрали изъ межъ себе Павлюка гетманомъ своимъ, пошли подъ Кумейки, гдѣ гетманъ полскій Николай Потоцкій съ Ляхами козаковъ оболстивши, декабря 6 числа побѣдилъ, а потомъ подъ Боровицею миръ съ ними заключилъ; но вскорѣ гетмана козацкаго, онаго Павлюка, лестно словивши, въ Варшаву его отослалъ, гдѣ Ляхи ему голову отрубили съ повелѣнія королевского.

18. Тогожъ 1637 году согласились 4.000 человѣкъ храбрихъ козаковъ, которіе часто помянутихъ лядскихъ утѣсненій болѣе нести не могли, искать своего щастія въ другихъ краяхъ; пошли къ Персіянамъ, чтобъ на войнѣ противъ Турковъ служить. Они прошли чрезъ кримскіе и нагайскіе орды со всякою осторожностію къ Дону, и имѣли на дорогѣ частой случай сражаться съ Татарами. Тамъ встрѣтились они съ 3.000 человѣкъ Донскихъ козаковъ, которіе приняли ихъ весьма пріятно, и при томъ освѣдомились о ихъ намѣреніи и походѣ; услишавъ причину онаго, представляли тамъ они имъ опасности похода чрезъ толь многіе народы и сомнѣніе свое, что найдуть ли они у Персіянъ то, чего желають. Они говорили имъ: „Мы де имѣемъ для васъ, браття, запасу доволно. Чего вы такъ далеко искать намерени, то найдете вы у насъ. Будемъ другъ другу вѣрни. Вотъ Азовъ! Когда мы возмемъ этотъ городъ, то будемъ имѣть способной проходъ въ Меотическое или въ Чорное море, гдѣ мы въ одинъ походъ можемъ столко взять добычи, сколко вы во всехъ кровопролитіяхъ . . . . сраженія у Персіянъ никогда не получите“.

Запорожскіе Козаки, посовѣтовавъ между собою, согласились на послѣдокъ на предложеніе Донскихъ, пошли они вмѣстѣ подъ Азовъ, гдѣ турецкій гарнизонъ, котораго отъ трехъ до четирехъ тисячь человѣкъ было, ихъ предпріятію посмѣялись. Козаки начали тотчасъ въ землю вриваться и продолжали день и ночь свою работу съ такою ревностію, что они при непріятельской стрѣлбѣ отъ яничаръ въ городъ вошли и непріятеля принудили отступить въ замокъ. Яничари находились тогда въ столь великомъ страхѣ, что и замокъ немедленно здали, хотя козаки толко четире фалконеты при себѣ имѣли, которими бы никакого пролому учинить не могли. Они ограбили городъ и здѣлали тотчасъ

надлежащее учрежденіе: Донцы овладѣли Азовомъ, а Запорожцы съ добычами въ Сѣчъ возвратилися.

19. З покликом на „Руську достовірну літопись“ подає Лукомський ще одно оповідане про Богдана Хмельницького під р. 1639, яке тут подаю в перекладі на нашу мову: „1639 р. гетьман коронний Станіслав Конецьпольський боячи ся, аби козаки, до крайности роздратовані, не виходили з українських міст, і збираючи ся в Запорожі не множили ся та не мстили ся на Ляхах за свої кривди, скликавши найстарших у свойому війську прирадив спільно з ними, щоб запобігти козацьким замислам і виставити над першим горішнім порогом Дніпра місточко Кодак із замком, буцім то для того, що турецький султан жалував ся у польського короля на козаків, що ходять на Чорне море і нападають на близькі міста його держави, руйнують городи й села, а на правду тілько для згуби козаків. Збудувавши той замок гетьман посадив у ньому німецький ґарнізон для його бережена, а на Запороже виправив значну свою команду, щоб Ляхи пробуваючи там, переловлювали всіх, хто би з України йшов на Запороже, топили в Дніпрі, або в степах убивали всякими способами, тай самих Запорожців погубляли за найменші провини. Трапило ся раз гетьманови бути в Кодаці в супроводї Хмельницького, який як чигиринський сотник був при гетьмані зі своїми козаками. Проходячи поуз Богдана Хмельницького гетьман для дошкуленя запитав козаків хвастливо: „Як вам, панове козаки, подобає ся сей Кодак?“ На се козаки мовчали, а тілько Хмельницький обізвав ся: „Що людські руки зробили, те й розвалити можуть.“ Чуючи таку смілу відповідь Хмельницького, Конецпольський повзяв проти нього деяке підозріне, але знаючи його досвід і вірні заслуги для польської корони, що він у часї війни султана турецкого Османа з Поляками і козаками, яка була під Хотином, на Чорнім морі бувши головним комендантом, потопив у тімже морі більше як 20 турецьких кораблів із запасами, двох Кантемирів королеви Жигмонтови III. як полоняників доставив, від яких король довідав ся про лихі замисли султана на Польщу, і його, Хмельницького, поминаючи сенаторів, уживав до поради та повірював йому ґоловну коменду морської фльоти, він, гетьман Конецьпольський не важив ся зробити йому, Хмельницькому, за сю відповідь ніякого лиха“. (op. cit. ст. 299—300).

Чи сей текст, переданий Лукомським, вичерпує весь зміст „Руської достовірної літописі“, се можна поставити під знаком

питаня, але супроти того, що вона фактично дає, се байдуже. Важнійше питане, чи маємо текст літопису в вірній копії, чи може в більше або менше свобідній перерібці. Деякі признаки промовляють за тим, що Лукомський передав текст літопису досить вірно; до таких признаків належить татарська форма назви города Кафи (тепер Теодосія), що по татарськи називаєть ся Кефе. Також досить незугарний та невироблений стиль промовляє за давністю тексту. Натомісь деякі великорусізми, що досить часто трапляють ся в тексті, приміром такі, як „подлинно вѣстимо", „виступя въ походъ", „податей", „подхватя" і т. и., можна покласти на карб значно вже русіфікованого українського письменника другої половини XVIII в. Один уступ літопису, який показує в її автора близьку знайомість з місцевостями Канева, а власне з тим, що за його часів на канївському кладовищі показувано гріб козацького гетьмана Самійла Кушки, можна взяти за свідоцтво, що літопис був зложений у Каневі. Не підлягає сумнїнови, що автором літопису був письменний козак, знайомий з козацькою традицією від початку XVII в., хоч ся традиція подекуди більше або менше відбігала від історичної правди. Що до часу написаня літопису, то одиноке внутрішнє свідоцтво мали-б ми в уступі 5, в якому оповідає ся про чудесну пригоду Богдана Хмельницького біля єзуїтського костела в Ярославі. Се оповідане має для нас двояку вартість: одно те, що позволяє звістку „Достовірної літописи" про побут Хмельницького в Ярославі на науці в Єзуїтів віднести до ряду леґенд, а друге те, що коли по звичайній псіхольоґії твореня подібних леґенд вони повстають ex post, треба догадувати ся, що й се оповідане, з рештою вандрівно-фолькльорного характеру, причепило ся до особи Хмельницького аж по вчиненій ним заверусї 1648 р. Автору очевидно було цїкаво подати на письмі дещо про житє славного вже козацького ватажка, про якого задля недалекого сусідства Канева з Чигирином він міг знати на певно тілько те, що Зиновій Хмельницький був сином Михайла Хмельницького, чигиринського старшини, вбитого на Цоцорі, і що тодїж молодим парубком дістав ся до татарської неволї, з якої був викуплений козаками по двох лїтах. Усе инше, що він подає про Хмельницького, з виїмком пригоди з Конецпольским на Кодацї, треба віднести або до творів фантазії автора, або до досить забавних непорозумінь. Перейду за порядком усї точки „Руської достовірної лїтописи", прикладаючи до них те, що зроблено доси історичною критикою для їх оцїнки.

Найстарший факт, про який згадує „Руська достовірна лїтопись“, здобуте козаками Кафи під проводом Сагайдачного, можна вважати фактом історично ствердженим, хоча можня сумнївати ся про те, чи Сагайдачний був тоді гетьманом, чи може правдоподібнїйше тілько атаманом Запорожської Січи [1]). Про гетьмансто Сагайдачного треба сказати, що воно ніколи не було потверджене королем. Гетьманом війська запорожського підписав себе Сагайдачний у письмі до гетьмана Жолкевского з остатнього жовтня 1617 р.[2]) Одначе вже в письмі до того-ж гетьмана із 17 жовтня 1619 р. Конашевич підписує ся не гетьманом, а „starszy na ten czas“ запорожського війська. Так само не було анї часу, анї змоги Сагайдачному в вереснї 1621 р. в часї хотинської війни узискати від короля затверджене свойого гетьманства, осягненого вибором запорожського війська. Взагалї треба зазначити, що запорожське військо і вся його старшина аж до часів Хмельницького по дусї польських державних законів і соймових ухвал усе стояли на нелеґальнім становищі. Їх толєровано, поборювано, з ними пактовано, або їх каптовано, але ніколи не трактовано як леґальну, державну орґанїзацію.

Далеко цікавійша друга відомість про козацького гетьмана Самійла Кушку, що буцім-то 1620 р. був з козаками при гетьманї Жолкевськім на Цоцорі і там дістав ся до турецької неволї. В своїй цінній розвідцї „Происхожденіе малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ“ [3]) д. В. Науменко звів до купи історичні звістки про Самійла Кушку на ст. 218—221.[4]) Не можна сказати, щоб сей звід був систематичний або критичний. Д. Нау-

---

[1]) Пор. М. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, Сказаніе о гетманѣ Петрѣ Сагайдачномъ, ст. 359.

[2]) Pisma Stanisława Żołkiewskiego, wydał August Bielowski. Lwów 1861, ст. 318, 322.

[3]) Кіевская Старина, 1883, т. VI, ст. 212—232. Для усуненя непорозумінь, які вяжуть ся з прозвищем сего козацького ватажка і також героя одної з найкрасших козацьких дум, якого одні називають Кошкою (з московська: кіткою), а инші Кишкою (сїмя Кишок була в Білій Руси і з неї походив відомий митрополит Лев Кишка), не вадить тут зазначити, що „кушка“, се деревляний прилад уживаний косарями при кошеню, який вони носять за ременем і в якому держать камяну оселку намочену в водї, потрібну для підострюваня коси в часї кошеня. Сам Кушка під своїми польськими листами підписував ся Koszka.

[4]) Новійший перегляд звісток в VII т. Історії України-Руси проф. М. Грушевського, с. 248 і далї.

менко починає дуже пізною і майже на скрізь фантастичною „Историіею Русовъ", у якій згадано про козацького гетьмана Демяна Кушку, котрого буцім-то козаки в р. 1598, скинувши з гетьманства Сагайдачного, вибрали гетьманом із сотника, і котрий того самого року недалеко города Акерману був узятий до неволї Татарами чи Турками. Далї приводить автор ряд козацьких лїтописців та істориків із XVIII та XIX в., що повторяють або сю звістку „Историіи Русовъ", або звістку про полонене Кушки в битві на Цоцорі 1620 р. Науменко цитує відомість про се „Руської достовірної лїтописї" як відомість лїтопису Величка, не зазначуючи виразно, що вона взята з жерела правдоподібно невідомого Величкови.

Супроти тих звісток, а також супроти не менше сумнївної вартости листу атамана Сірка до кримського хана, поміщеного в лїтописї Величка т. II, ст. 380, д. Науменко згадує також оба жерела безсумнївної історичної вартости, а власне 6 листів Кушки до Станїслава Жолкевского з років 1600—1602 і лист кошового Гаврила Крутневича із 24 марта 1602 р., в якім згадано про смерть Самуїла Кушки; сї листи містять ся в виданю „Listy Stanisława Żołkiewskiego 1574—1620", Kraków 1868, і були вказані вже видавцями „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа", т. I, ст. 227. Друге жерело, вказане Науменком, се т. зв. Боркулабівський лїтопис, опублїкований Кулїшем у першім томі його „Матеріяловъ для историіи возсоединенія Руси", Москва 1877, ст. 45—88. З огляду, що д. Науменко подає тілько один короткий цитат із того лїтопису на ст. 220, наведу тут оба уступи, в яких згадує ся Кушка.

„Року 1600 панове волынские, панове литовские, также козаки запорозкие, змовивши ся и знявши ся вси въ купе Волохи отгамовали, войска Могилови побили, армату отняли. Воевода Молтянский втекъ изъ Мигалемъ. Троха не поймали, и много за нимъ гонили ажъ до границы Молтянское. Троха ся было успокоило. За то была дана козакамъ лежа у Киеве. Гетманомъ былъ Самуель Кошка. Лежали у Гомли, въ Речицы, въ Рогачове, у Баркулабове на пристанстве, ажъ уехали" (ст. 75).

„Тогожъ року 1601 были у Швецыи козаки запорозкие люду четыре тысечи. Надъ ними былъ гетманомъ Самуель Кошка. Тамъ же того Самуйла убыто, а поховано у Киеве. Нижли тамъ у Швецыи козаки запорозкие ничого доброго не вчинили, ани гетманови и пану королю жадного ратунку не дали, только зъ Швецыи утекли, а тутъ на Руси Полоцку великую

шкоду чинили, и место великое Витебскъ звоевали, злата, сребра множество побрали, мещанъ учтивыхъ порубали, и такъ шкоду, содомию чинили горше злыхъ неприятелей альбо злыхъ Татаръ“ (ст. 77).

Із сих свідоцтв, безсумнівно автентичних, бачимо виразно, що Самійло Кушка вмер у початку 1602 р., не був мабуть у татарській або турецькій неволі, і хоч був атаманом, не гетьманом (у листах він підписував себе, так само як Хмельницький іще в червні 1648 р. в листі до короля „старшим“ війська запорожського), а що до своєї военної діяльности на Білій Руси, де був писаний Боркулабівський літопис, заслужив собі на назву не чесного та хороброго лицаря, а радше розбійника та грабівника.

На скілько правдива звістка Боркулабівського літопису, що він був похований у Київі, не можна сказати нічого певного; тут літописець занотував тілько з наслуху, і можливо, що поклав Київ замісь Канева. В такім разї фантастичну записку „Руської достовірної літописи“ про полонене Самійла Кушки 1620 р. Турками на Цоцорі треба вважати льокальною канївською леґендою, що повстала значно пізнійше, десь у 40-их роках XVII в., рівночасно з леґендою про довголітнїй полон Кушки в турецькій неволї та про романтичне освободжене з неї християнських невільників, яка під впливом відомих нам тепер писаних жерел мусїла виробити ся серед українського козацтва в тих же 40-их роках XVII в. і тодїж, а не вчаснїйше дала початок відомій кобзарській думі про втеку Самійла Кушки з товаришами з турецької неволї.

Третя точка „Руської достовірної літописи“ під тим самим 1620 р. подає кілька фактів, які на перший погляд виглядають поплутані, одначе новійшими дослїдами потверджують ся в значній части. Найстарший козацький літописець, який користував ся „Руською достовірною літописю“, Григорій Грабянка [1]), оповідає про ті факти під р. 1621 ось що: „Но между симъ въ р. 1621,

---

[1]) „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ крвавшой, небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана Запорожского съ Поляки за найяснѣйшихъ Королей полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира въ року 1648 отправовати ся начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмелницкого не оконченной, въ розныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу трудомъ Григорія Грабянки собранная и самобитныхъ старожиловъ свѣдительстви утвержденная року 1710“, видане в Київі „Временною комісією для разбора древнихъ актовъ“ в р. 1854 п. з. „Лѣтопись Григорія Грабянки“.

егда Османъ, царь турецкій, избивши на Цоцорі полскую силу, прійде въ годъ на полскую землю зъ неіщетними силами, тогда Жикгмонтъ, кроль полскій, послалъ сина своего Владислава з полскими войсками противу Турковъ. А занеже далече болшія сили турскія бяху паче полскихъ, того ради въ крѣпкомъ обстояніи и тѣснотѣ полское войско бѣ отъ Турковъ. Тогда Жикгмонтъ посла по козаки за пороги, призивая их на помощъ и мзду среброиъ и свободою дати обѣщевая. Петръ же Сагайдачній, убивши Бородавку гетмана за непоспѣх для ратунку кролевичови за пянствомъ, принялъ на себе повторе гетманство і собралъ шесть тисячъ козаковъ реестровихъ и запорожскихъ такожде виборнихъ, пойде кролевичу на помощъ подъ Хотѣнъ яко найскорѣй, и пробивши ся чрезъ войско зъ великою турецкою шкодою, ста при кролевичу во облеженю. Идеже егда брани прійде время, поставлено бѣ войско запорожское на предѣ, на него же огнь і мечь Турки испустиша и всю свою силу, але оперли ся аки о муръ крѣпокъ. И бисть того дне сѣчъ великая, и много тогда паде турской сили, козацкой же и полской мало, тако Богу защищающу отъ поганъ христіяни. Нашедшей же нощи, Туркомъ спящимъ, козаки впадоша въ обози ихъ и всю нощъ убиваху Турковъ по наметахъ. И егда бисть утро, узрѣвши Турки безчисленнихъ своихъ побитихъ, возвѣстиша царю своему. Ужасе ся серце єго, и начатъ просити мира у Владислава кролевича, и сотвори ся миръ вѣчний. За что Сагайдачній у кроля и у Рѣчи Посполитой зъедналъ милость и свободу великую народу Малороссійскому. И когда би гетман сей запорожскій Сагайдачній зъ козаками Туркамъ и Татарамъ не воспятилъ, то би Турки въ Россіи і Полши зъ церквей й костеловъ для коней стойла поробили".

Як бачимо, Грабянка взяв звістки „Руської достовірної літописи" про Бородавку і Сагайдачного in crudo і прикрасив їх оповіданєм про хотинську побіду, держаним більше в біблійнім стилю, ніж відповідно історичній правді.

Новійші досліди[1]) виясняли ряд фактів, зібраних у тій записці „Руської достовірної літописи", що доконали ся на протязі рр. 1619—1621. Їх вихідною точкою можна вважати умову польських комісарів з козаками над Раставицею, заклю-

[1]) I. Tretiak, Historya wojny chocimskiej, 1889; П. Жуковичъ, Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей. Третій выпускъ (1620—1621), 1906; М. Грушевський, Істо̂рія України-Руси, т. VII, 1909.

чену 8 жовтня 1619 р., яка викликала між козаками роздвоєнє, при чім значна партія незадоволених замісь дотеперішнього гетьмана Петра Сагайдачного вибрала Якова Неродича Бородавку, який на перекір змаганям миролюбного Сагайдачного лїтом 1620 р. попровадив Запорожцїв на Чорне море. Сагайдачний із гетьмана на якийсь час став полковником, і в тій ранзї супроводив єрусалимського патріарха Теофана в цвітнї 1621 р. з Київа до Молдавії.

Під Хотин у липнї 1621 р. ішли козаки під проводом Бородавки, коли тим часом Сагайдачний з епіскопом Курцевичем, з порученя Іова Борецького їздив у посольстві до короля в Варшаву. Він приїхав з поворотом 21 серпня до польського табору за Днїстром, але козаків не застав іще на місцї; гетьман Бородавка 8 серпня переправив ся з козацьким військом через Днїстер біля Могилева, і замісь іти просто під Хотин, почав пустошити Молдавію. Ще 21 серпня Поляки не знали, де стоїть козацьке військо. Пробираючи ся до козацького табору Сагайдачний наткнув ся на табор турецького віддїлу, від якого ледво втїк; під ним забито коня і його самого ранено кулею в руку. Се стало ся 26 або 27 серпня. Скоро тільки одначе Сагайдачний появив ся в козацькім таборі, козаки зкинули з гетьманства Бородавку і вибрали його гетьманом. Відперши дня 30 серпня напад 5.000 віддїлу Татар і продираючи ся ще дві доби немов крізь огонь турецьких віддїлів, Сагайдачний мабуть вечером 1-го вересня злучив козацьке військо з польським. Дня 9 вересня козаки відрубали Бородавцї голову, правдоподібно без участи в тім Сагайдачного; так бодай можна судити з записки в дневнику опублїкованім Амброзієм Ґрабовским, де читаємо: „Tegoż dnia Zaporożcy Brodawkę, który nimi w niebytności Sahajdacznego regimentował, ścięli dla tego, że nimi źle rządził". Проф. Жукович силкуєть ся (op. cit. ст. 182—3) регабілїтувати память сего ефемерного запорожського гетьмана, признаючи йому заслугу навіть у відновленю православної єрархії патріархом Теофаном. Супроти сего все таки певне значінє має „Руська достовірна лїтопись", та її свідоцтво, що Бородавка був убитий „за непостоянство і за пянство".

Четверта точка подає відомости про батька Хмельницького і першу появу Богдана Хмельницького на історичнім ґрунтї. В її достовірности не маємо причини сумнївати ся, і з неї можемо приняти за певні історичні факти, що 1) батьком Зиновія Богдана Хмельницького був Михайло Хмельницький,

2) що той Михайло був убитий у битві на Цоцорі, в якій брав участь разом із чигиринськими реєстровими козаками, і 3) що його син Богдан у тій самій битві був узятий до неволї, в якій пробував два роки і з якої викупили його козаки не грішми, а обміною за якогось татарського бранця. З тої остатньої відомости випливає само собою, що Богдана взяли в неволю Татари, а не Турки, і що він ті два роки пробув у Криму, а не в Константинополї.

Клясичним доказом правдивости сих звісток служить лист Хмельницького до короля Яна Казиміра, писаний у таборі під Зборовом дня 15 серпня 1649 р., надрукований у оріґінальнім польськім текстї 1864 р. в збірцї Якова Міхаловского „Księga pamiętnicza“ під ч. 143, ст. 431—2. Наводжу з сего листу в оріґінальнім текстї найважнійший уступ, що має автобіоґрафічне значінє: „Widzi Pan Bóg, żem ja najniższym podnóżkiem będąc N. Majestatu WKMci, z dzieciństwa lat moich, urodziwszy się Urodzonym Chmielnickim (се можна розуміти: шляхтичем) do tych sędziwych lat moich (виходило би з тих слів, що Хмельницький мав тодї коло 60 літ) nie byłem w żadnej rebelliej przeciwko Majestatowi WKMci. Jakoż to znaczy wierna moja usługa jeszcze pospołu z sławnej pamięci niebożczykiem rodzicem moim Michałem Chmielnickim, podstarościm czehryńskim, który na usłudze śp. Ojca WKMci jako i wszystkiej Rzpltej na Cecorze głowę swą położył, gdzie ja przy niebożczyku ojcu mym srogie więzienie przez dwa roki przecierpiałem. Gdy mię Pan Bóg z tej niewoli wyzwolić raczył, zawszem bywał wiernym przy wojsku Rzpltej, i teraz Bogiem świadczę, że bym bardzo rad, aby się krew chrześciańska więcej nie lała“ (op. cit. ст. 431).

З того, що Хмельницький називає свойого батька podstarościm, а не сотником, виходило би, що Михайло Хмельницький був адмінїстраційним урядником при чигиринськім старостві, а не военним старшим, яким пізнійше був його син. Із того, що Хмельницький запевняє, що по своїм виходї з неволї завсїди служив вірно Річи посполитій, можна догадувати ся, що він нїколи не був членом Сїчи Запорожської, в якій служба з польського погляду була нелеґальною.

В звязку з тою звісткою про дволїтню неволю Богдана Хмельницького стоїть також оповіданє турецького історика Хаджі Саад-ед-Діна про приняте Хмельницьким ісляму, перекладене на польську мову І. І. Сенковским, яке подаю тут у перекладї

на нашу мову. В другім томі літопису того історика на ст. 377 читаємо: „В місяці Мугарремі р. 1065 (падолист і грудень 1652) прибув до Царгорода один мусулманин з листом від гетьмана козаків до одного муфтія (турецького духовного), запевняючи, що він близько знайомий з гетьманом, мав нагоду розмовляти з ним сам на сам і пізнати його найтайнїйші наміри. З його запевнень і признань самого гетьмана стало відомо, що той хоробрий, діяльний і дуже оглядний та дотепний козак був колись у Константинополї бранцем одного урядника султанської фльоти і жив у дільниції Касім-паша, відки втїк у супроводї кількох инших осіб із свойого народа недовірків. Значний рід, особиста хоробрість і незвичайний розум вивели його ступнево на гідність найвисшого начальника. Та що в часї своєї неволї він приняв музулманську віру, то й тепер, стоячи на вершку достоїнства, заховав усе прихильність до ісляму, і коли не признає ся до того прилюдно, то тілько тому, аби володіючи над умами своїх недовірків, тим лекше міг прислужити ся оттоманській державі. Сильно взявши в руки найвисшу власть над козаками, він відкрив свої наміри кримському ханови, і бачучи ся з Іслям-Ґіраєм, коли сей не хотїв вірити щирости його признаня, переконав його вповнї відправленем разом із ним вечірньої молитви і читанем Корану звичаєм правовірного мусулманина. Ся його проба переконати хана про його вірну належність до раз принятої віри пророка наразила його на небезпеку утрати житя; бо козаки, що складали його дружину, почувши про сей поступок свойого гетьмана, почали бурити ся і грозити йому смертю. Переляканий перспективою страшних наслїдків, які могло би се потягнути за собою, постарав ся як найшвидше заспокоїти трівогу своїх недовірків присягою, виконаною після їх обряду, збудованем церкви і виконанем у їх присутности всього того, що могло переконати козацьку юрбу про незмінну приналежність його до християнської віри. Се вдало ся йому дуже добре. По тім випадку він написав лист до муфтія і повірив його знайомому мусулманинови, якому разом із тим поручив донести про все те турецьким властям. В листї гетьман запевняв, що має під своєю властю більше як 100.000 хоробрих і добре узброєних вояків на услуги падишаха і жде тілько його розказу, щоб міг дїлом доказати свою прихильність до ісляму" [1]). Легко догадати ся, що се опо-

---

[1]) I. I. S. Sękowski, Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących, t. I, Warszawa 1824, ст. 201—206.

відане, не вважаючи на його ніби документальну форму, не має історичної основи і повстало тілько наслідком звісток про успіхи Хмельницького при помочи Татар у рр. 1648—50, про які кримський хан ніколи не забував повідомляти турецького султана (пор. Collectanea I, ст. 200—201).

Пята точка подає деякі близші подробиці про обох Хмельницьких. Навівши свідоцтво польського історика Веспазіяна Коховского, який Михайла Хмельницького виводить із жмудської землї, Лукомский наводить супроти того відмінне свідоцтво „Руської достовірної літописі“, по якому Михайло Хмельницький був родом із Лисянки і служив т. зв. провентовим писарем при дворі чигиринського старости. Тим чигиринським старостою мав бути воєвода руський Іван Данилович Жолкевський. Ся відомість о стілько недокладна, що ніякого руського воєводи Івана Даниловича Жолкевського не було, а був руський воєвода і якийсь час також чигиринський староста Іван Данилович. Невідомо, від коли й доки він був чигиринським старостою. Про те можна приняти за певне, що власне при ньому служив Михайло Хмельницький і дослужив ся до уряду підстарости. Що міг осягнути такий уряд при дворі польського маґната, се можна вважати доказом його шляхецького роду.

Можна припустити, що в р. 1619 обставини змінили ся о стілько, що чигиринське староство перейшло в посїданє Станїслава Конєцпольского, який у тім році був іменований полевим гетьманом (М. Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. VII, ст. 442). Із цитованих у дальшім роздїлї свідоцтв побачимо, що лїтом 1620 р. чигиринським старостою був зять коронного гетьмана Станїслава Жолкевского, який до помочи йому в війнї з Турками припровадив між иншим і чигиринську сотню реєстрових козаків, у якій був також Михайло Хмельницький зі своїм сином Богданом. Відомо, що Ян Данилович і Станїслав Конєцпольский оба були зятями гетьмана Жолкевского. Відомо також на певно, що Станїслав Конєцпольский брав участь у нещасливій для Поляків битві на Цецорі, в якій поляг коронний гетьман Станїслав Жолкевский, а польний гетьман Конєцпольский разом із 1800 недобитками польського війська дістав ся до турецької неволї, з якої вийшов аж по трех лїтах [1]). Вернувши з неволї Конєцпольский як полевий гетьман визначив ся

[1]) Wielka Encyklopedya powszechna ilustrowana, serya I, tom XXXVII. Warszawa 1904, статя Koniecpolski, ст. 602—5.

в кількох битвах з Татарами та козаками і вмер 6 мая 1646 р. в своїй маєтности Бродах, кілька тижнів після третьої женячки з панною Опаліньскою, і то вмер досить незвичайною смертю, як подає Єрліч, „od konfortatywy, którą zażywał dla młodej żony, a którą przesadzono, bo mu aptekarz na razy kilka był dał, co on razem zażył, i tak swego życia wiek dokonał“ (Latopisiec, t. I, ст. 49). Нема сумніву, що при його дворі служив також Богдан Хмельницький весь час від свойого повороту з неволї аж до його смерти, пробуваючи весь той час у ненарушенім посіданю дарованої його батькови маєтности Суботів. Що поміщене в тій самій точці оповідане про шкільну науку Хмельницького в Ярославі у Єзуітів і чудесну пригоду його біля ярославського костела треба вважати пізнійшою видумкою, може не самого автора „Руської достовірної лїтописи“, се було зазначено висше. Більше віри заслугує свідоцтво Коховского, цитоване далї, що Хмельницький відбув шкільну науку „in gymnasio Kijoviensi“, себто в київській братській школї, заснованій 1616 р., в якій від самого її початку крім церковно-славянської та грецької вчили також польської та латинської мови.

(Далї буде).

Студії над українськими народнїми піснями.

Подає Іван Франко.

XXXIII. Хмельнищина (думи, піснї та вірші).

(Далї).

Точки 5—9 можна вважати головною piéce de resistence „Руської достовірної лїтописи“. Вони говорять про Сагайдачного і його заслуги коло відновленя руської єрархії 1620 та в хотинській битві 1621 р. і про його смерть. Те, що говорить наш лїтописець (точка 6) про ролю Сагайдачного в справі відновленя православної української єрархії, на основі найновійших дослїдів проф. Жуковича і проф. М. Грушевського можна вважати зовсїм правдивим. Натомісь досить просторе оповіданє про те, що стало ся по закінченю хотинської кампанїї, являєть ся одиноким історичним жерелом власне для сього моменту тої історичної подїї. На жаль се свідоцтво так просторе і докладне, що тяжко йому дати віри в такім зглядно пізнім жерелї, особливо супроти цїлковитої мовчанки сучасних, що правда, польських жерел. Не диво отже, що найновійші історики сеї подїї глянули скептично на се оповіданє, і хоча прим. І. Третяк передрукував його в польськім перекладї в додатку до своєї моноґрафії, то все таки анї він, анї проф. Жукович, анї проф. Грушевський не вважали потрібним користувати ся ним хоч по части. Одначе деяке потвердженє оповіданя нашого лїтопису про співчутє королївського двора, в першій мірі, розуміеть ся, королевича Владислава до хороби Сагайдачного, маємо в цитованих проф. Грушевським (op. cit. ст. 486) словах Саковича, що Сагайдачний „На докторы отъ кроля самого коштъ мѣвалъ“. Треба під-

нести ще одну дрібницю, яка могла збудити підозріне новійших істориків що до вірности сеї реляції, а власне уступ про те, як королевич Владислав допустив Сагайдачного до цілованя своєї руки, „и при томъ такъ его гетмана, какъ и все войско козацкое, подъ Хотеномъ и на Черномъ морѣ бившее тѣмъ обнадежилъ“, що випросить для них королївську заплату. Згадка про козацьке військо, що було на Чорнім морі рівночасно з хотинською кампанією, вставлена правдоподібно самим Лукомським і не належала до первісного тексту „Руської достовірної лїтописи“. Про се переконує мене маленький фальсіфікат, пришпилений тимже Лукомським до реляції Титловського, саме перед оповіданем „Руської достовірної лїтописи“ про зносини королевича Владислава з Сагайдачним. Читаємо там: „А донскихъ козаковъ 20.000 тогда уже къ полскому обозу пришли, когда уже Поляки съ Турками почали мирити ся, и не были они ни на одномъ съ Турками сраженіи“. Доси очевидно текст Титловського, а далї читаємо додаток очевидно Лукомського: „Особливожъ подъ предводительствомъ Богдана Зѣновія Хмелницкаго было на Черномъ морѣ козаковъ 10.000, кои суденъ турецкихъ пушками и розними припасами наполненихъ болше 20 на томъ же морѣ потопили. Здѣсь кончит ся исторія Титловскаго“[1]). Не треба, здаєть ся, й порівнювати друкованого тексту Титловського з перекладом Лукомського, щоб бути певним, що сеї зовсїм фантастичної подробиції у нього нема. А раз переконавши ся, що Лукомський підсунув сю відомість Титловському, можемо бути певні, що він на тїй основі вставив згадку про неї в реляцію „Руської достовірної лїтописи“ в точцї 7 і другий раз у переповіди королївських листів у точках 8 і 9.

Для історії сего питаня варто зазначити, що Максимович у своїх „Письмахъ о Богданѣ Хмельницкомъ“, писаних у роках 1859—60 з приводу появи моноґрафії Костомарова, обстоював за історичністю морської побіди козаків над Турками в р. 1621, і задля того готов був факт дволїтнього полону Хмельницького посунути в зад перед р. 1620. Він опирав ся головно на листї запорожського кошового Сірка до кримського хана, поміщенім у другім томі лїтопису Величка[2]). Поминаючи одначе те, що Сірко в тім листї згадуючи про морську побіду Запорожців над Турками в р. 1621 не називає виразно Хмельницького як їх

[1]) С. Величко, Лѣтопись, т. IV, ст. 174.

[2]) М. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, ст. 452—459.

проводиря, сам лист Сірка, як і загалом майже всї документи, поміщені в лїтописї Величка, підлягають закидови фальсіфікатів.

Точка 8 містить між иншим ніби то свобідний переказ листу короля Жигмонта III до Сагайдачного. Сей переказ не має ніякої історичної вартости, і коли не був скомпонований Лукомським на основі пізнїйшої козацької традиції, то міг опирати ся на дійсно виданім Сагайдачному королем Жигмонтом III похвальнім листї з р. 1619, хоч своїм змістом він зовсім неподібний до нього [1]).

Точка 9 містить знов зміст листу короля Жигмонта до запорожського війська, в якім найкраще буде бачити фальсіфікат самого Лукомського, власне задля згадки про побіду Хмельницького над Турками на Чорнім морі. Натомісь дальше оповідане сеї точки про зажаленя Сагайдачного, подані перед його смертю до короля Жигмонта III, заслугують на близшу увагу істориків, бо можуть бути відгуком дійсно написаних Сагайдачним жалів.

Може не зайвим буде тут згадати про два польські віршовані оповіданя про хотинську війну 1621 р., що правда, оба писані не очевидцями, але письменниками з другої половини XVII в., та про те оба варті згадки не лише з історико-лїтературного, але також із історичного погляду. Першу з них написав Самуїл Твардовский п. з. „Władysław IV. król polski y szwedzki, Samuela z Skrzypny Twardowskiego. W Lesznie, u Daniela Vetterusa roku MDCL (1650) fol. str. 275“. В нїй коротко описана була війна з Москвою і хотинська, в яких обох брав участь Владислав IV, але задля образливих слів про московського царя ся книжка була спалена в Варшаві наслїдком домаганя московських послів із наказу корола Яна Казимира, не вважаючи на те, що автор власне йому присвятив її [2]). Другий твір, присвячений спеціяльно хотинській війнї, належить до найкрасших оздоб старо-польського письменства і може вважати ся найкрасшим поетичним твором у Польщі XVII в., не вважаючи на те, що не був друкований у своїм часї. Се була тілько що цитована поема „Wojna Chocimska“, видана у перве 1850 р. вченим бібліотекарем закладу Оссолїньских у Львові Ст. Пши-

[1]) Пор. М. Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. VII, ст. 379—80.

[2]) Wojna Chocimska, poemat bohatyrski w dziesięciu częściach przez Andrzeja Lipskiego, podwojewodzego Sandeckiego, podczaszego Chełmskiego z rękopismu współczesnego wydał Stanisław Przyłęcki. Nakładem Xięcia Henryka Lubomirskiego, kuratora Zakładu narodowego Ossolińskich. We Lwowie 1850, ст. 30.

ленцким під назвою Андрія Ліпского, але автором її швидко опісля загально признано Вацлава Потоцкого, коли не найвизначнійшого, то певно найплоднійшого польського віршописа другої половини XVII в.

Свій твір він написав десь незабаром по р. 1673, у часї пановання короля Михайла Вишневецкого. Не вважаючи на так пізний час написаня автор виявляє дуже докладну знайомість із подіями війни 1621 р. Йому без сумніву були відомі найважнійші реляції про сю війну Якова Собєского та Любомірского, та можливо, що він мав у руках матеріяли невідомі нам тепер або устні перекази, що позволяли йому описати дещо докладнійше від відомих нам польських реляцій.

Твір Вацлава Потоцкого крім віршованої та прозової дедікації Янови Ліпскому, що обіймає 51 сторін друку, складає ся з 10 частий (427 ст. 8⁰), із яких перша знов після просторого вступу містить оповідане про поражене Поляків на Цоцорі 1620 р., друга опис подій з кінця 1620 і початку 1621 р., третя опис подій від весни 1621 р. до злученя козаків з Поляками під Хотином, четверта до десятої просторий опис кампанії день за днем аж до заключеня мира. Автор оповідає дуже незвичайним, крутим, субєктивно забарвленим стилем, сипле натяками та порівнанями, допускає ся що крок відскоків та рефлексій, а його мова незвичайно богата та повна неольоґізмів та провінціоналізмів, так що вчений видавець не пожалував труду додати до поеми словарець, що обіймає 14 сторін друку. Не маючи наміру вдавати ся в подрібний розбір сеї поеми та оцїнку її літературної й історичної вартости, подаю тут для проби деякі виписки, головно про Сагайдачного, про якого сучасна історіоґрафія розпоряджає досить скупим запасом відомостий.

Ось поперед усього характеристика Татар і козаків (часть I, ст. 69—71):

Ordy naprzód tatarskie, posiadłszy te kraje,
Gdzie przedtym Tauryka, dziś Krym i Nahaje,
Urywczy wiodąc żywot, o kobylim zdoju,
Ani chcą ani mogą posiedzieć w pokoju.
Ani handlow prowadzą lądem albo wiosłem,
Ani się pospolitem parają rzemiosłem,
Ani ci wsi budują, ani wprzągłszy wołu
Pługiem w ziemi ludzkiego szukają żywiołu.

Dom — talaga pleciona, strój — futro baranie,
Bankiet — źrebię, w bachmacie ukontentowanie.
Żon co trzeba któremu, z niewolników sługi,
W domu zabawa — derhy, uzdeczki, kańczugi.
Więc czego nie dostaje, jakby słusznem prawem,
Jeśli ukraść nie mogą, bojem biorą krwawym.
Ta przeklęta szarańcza tak się w Polskę wpasła,
Że dotąd tamta ściana nigdy nie wygasła;
Bo lada dzień, w bok koniom włożywszy ostrogi,
Świeżym dymem, świeżemi kopcą ją pożogi.
Tak giną wsi i miasta, a za każdym razem
Sto tysięcy dusz weźmie, sto zgładzi żelazem.
O, jako bardzo często kwiat koronnej młodzi
Wpośród ziemi ojczystej w tej tonął powodzi!
A dziewek krwie szlacheckiej — ciężki żal bez miary! —
Pełne i dziś pogańskich przekupniów bazary;
Z niemowlątek zaś owych, z których bite szlaki
Za nimi, w kilku leciech widzim poturnaki,
Któřzy drogą krwie Pańskiej opłaceni ceną,
Sprosnego Mahometa uspieni Syreną,
Onę myśl chrześciańską jako paraliżem
Masłokiem [1]) zaraziwszy, świętym gardzą krzyżem,
Starłszy z czół chrześciańskich charakterów cechy,
Krwią własną przez obrzezkę wpisani do Mechy. [2])
Takieć w Polsce rabieży robiły i mordy
Tatarskie pod skrzydłami tureckiemi hordy.

Z drugiej strony kozacy, naród także ludny,
Spadłszy mskłemi [3]) z porohów swego Dniepru sudny,
Oświecą Czarne morze, i tej, co Podole,
Orda, trwogi nabawią Konstantynopole.
Ci pobrzeżne fortece i portowe zamki,
Których podziśdzień sterczą okropne ułamki,
Głębiej, niźli na pięć mil w krąg zapadłszy w ziemię,
Ogniem i mieczem niszczą bisurmańskie plemię.
Często po swych dzardynach, [4]) gdzie się Flora poci
Balsamem, gdzie rozkoszne pomarańcze złoci,
Częstokroć po zwierzyńcach przechodząc się hardy

---

[1]) Напій із ріжних трав, що опяняє і доводить до одуру.
[2]) Мека, центральна святиня ісляму.
[3]) гнучкий. [4]) огород.

Sułtan, gdy patrząc na lwy cieszy się i pardy,
Razem ognie kozackie urażą go w oczy.
Których flota, jeżeli na morzu zaskoczy
Ładowane okręty, zwłaszcza po swym plecu,
Część ich Neptun ma na dnie, a część Wulkan w piecu.
Aleć i w samych portach, kiedy insperacie [1])
Zbiegną kozacy, toż ich spotka na Gałacie,
A woda krwią rumieni. O hańba, o wzgarda!
Pełne dział arsenały, pełna kortygarda [2])
Ustrzępionych janczarów; odlewani z miedzi
Ryczą smocy, po wieżach wyją hodże bledzi,
Wre miasto, ziemia jęczy, a pomorskie skały
Szkaradnych kajthaonów [3]) echem rozlegały.
Darmo, bo zaporożec mając to za bajki,
Sunie chyżo ku Dniepru obciążone czajki.
I jeżeli za sobą pobaczy pościgi,
Tak z bliska, jak z daleka pokaże im figi.

Takieć się w Polsce rzeczy, także w Turczech działy,
A przecie mir zostawał na papierach cały.
Była wojna obroną tej i owej stronie,
Częściej jednak Tatarów gromiono w Koronie,
Gdzie koń konia, chłop chłopa, na morskiej zaś głębi
Okręt czółnów dogania, ni kania gołębi.
Dobrzem rzekł, że mir cały, ale na papierze.
Ktoby był chciał w obiedwie serca wejrzeć szczerze,
I Turczyn na kozaki, i Polak na ordy
Za pierwszą okazyą wecowali kordy,[4])
Żeby ich w ichże gniazdach i w własnym popiele
Jako szkodliwe wyrżnąć do korzenia ziele.
Turków to osobliwie korciło bez miary,
Gdy nasi porażali na nogę Tatary,
Naród udzielny, bitny, który dotąd głosem
Wolnym pana obierał, a im ci pod nosem
Bez wszelkiej pomsty kurzą, co Dniepru porohy
Osiedli, wzgardzonego pospólstwa motłochy.

Ось із третьої части характеристика положеня польського війська за Днїстром у ожиданю з одного боку приходу козаків

[1]) несподївано.
[2]) З француського corps de garde, поміщене сторожі.
[3]) шайтан, так прозивали козаків. [4]) острили шаблї.

на підмогу, а з другого турецьких і татарських сил. Гетьман Ходкевич одержав відомість, що султан Осман зі своєю армією переправив ся через Дунай.

Kiedy takie hetmana dochodzą awizy,
Rad by wojska sprowadził, rad by wprawił w ryzy,[1])
I choć cera wesoła, ale serce w ciszy
Korci, że o kozakach nic dotąd nie słyszy.
Nie bliżu Konaszewski, rotmistrz lekkiej roty,
Szedł przeciw nim, i o tem żadnej nie masz noty.
Lwów bawi królewicza, król w Warszawie siedzi,
Szlachta się domów trzyma, ni kot gołoledzi;
Słucha jak zając bębna, rychło wicie trzecie
Każą zbrojno każdemu w swym stawać powiecie,
I na one Tatary, — niechaj ich Bóg skarze! —
O samej ciągnąć wodzie i twardym sucharze.
Cóż, niźli się król ruszy, niż się szlachta zcedzi,
Tymczasem spadnie orda, przeprawy uprzedzi,
Pasy pozastępuje, że Władysław ani
Król przejdzie, i mają z kim co począć pogani!
Tego hetman z starszyzną kiedy gryzie mola,
Aleć poseł kozacki, który był u króla,
Wyprawion z Zaporoża, pomyślnej odprawy
Dostawszy, prosto w obóz przyjeżdża z Warszawy.
Tuszy, że swych kozaków już pod Chodkiewiczem
Na tem zastanie miejscu, których pewnie niczem
O łasce i królewskiej przeciw sobie chęci,
Dlaczego był posłany od nich, nie zasmęci.
Konaszewskim się przedtym, teraz od armaty
Sajdacznym między swymi zowie się pobraty.
Ten to przy znacznym wielkiej dzielności dowodzie
Dotrzymał wiary, rzadkiej w kozackim narodzie;
Dał słuszny kontest[2]) siły i swojego męstwa,
Gdy go nieraz pogaństwa otoczyła gęstwa;
Z ich trupów groble robił, a chociaż na susze,
Kąpiel sobie i swoim naprawiał w ich jusze.
I teraz, gdy się hetman, gdy się rada miesza,
Wszystkich prawie ożywia, wszystkich jak rozgrzesza,
Upewniając, że wojsko z Dnieprowego progu
Nie omieszka przysługi ojczyźnie i Bogu,

[1]) запровадив дисципліну. [2]) свідоцтво.

Zwłaszcza mając od królu na to przywileje,
Że nie darmo dla polskiej korony krew leje.
Siła przytym o pańskiej powiedział dobrocie,
Siła o swych kozaków wierze i ochocie,
U których, gdy lat kilka szczęśliwie hetmani,
Że im doma surowie ich zuchwalstwa gani,
Zsadzili go z urzędu, a na jego ławce
Dali miejsce marnemu pijaku Brodawce.
Kędyż bez ambicyi — dla Boga! — na ziemi,
Gdy między kozakami znajdzie się biednemi!
Pod którego buławą przeto i leniwo
I rozsypką szli na to wiecznej sławy żniwo.
Aleć prędko fortuna obruciła wiosłem:
Sajdaczny, który dzisiaj do króla był posłem,
Otrzymał zaś buławę i dał się znać światu,
Brodawka za niecnoty swe szedł pod miecz katu.
Już świat znał Sajdacznego i łodzią i koniem,
Już go widał oczyma, nierzkąc słychał o niem
Wielki cesarz turecki, gdy znalazłszy przeście
Przez Dnieprowe porohy, palił mu przedmieście
Pysznego Carogrodu, któremi pożogi
Pogańskie zabobony, brzydkie synagogi
Płonęły kopcąc dymem Bramę onę jasną,
I tylko muzułmańską krwią te ognie gasną.
Tak gdy obaj Azyej i Europy klucze
Wiotchym perzem okurzy i w sadzach obrucze,
Skoro w głąb na mil kilka wszystkie brzegi zmaca,
Do swoich się porohów z korzyścią powraca.

To tak Turkom wyrządzał na pojezdnej czajce,
Koniem zasię Krymczuki gromił i Nahajce:
Albo im plon odbijał, gdy szli z ziemi naszej,
Albo im stada czatą zajmował na paszy;
Częstokroć więc bachmaty, bawoły i skopy
Pod samemi ich prawie bierał Perekopy.
Często z takiej nowiny u samego hana
Chociaż w Bakczysaraju, zadrżały kolana.
Napatrzył się Oczaków, choć nie bardzo smacznej
Krotofile,[1]) gdy nieraz odważny Sajdaczny,
Opędziwszy ich w mieście i zamknąwszy w skrzynce,

[1]) розривка, забава.

Słał trupem równe pola i długie gościńce.
Aleć nie tylko z Turków i ordy miał serca;
Doznał go i stokrotny Moskal przeniewierca;
Gdy prawa swego mieczem Władysław dochodził,
Lekką rotę Sajdaczny w jego wojsku wodził.[1])

Тому що „Руська достовірна лїтопись“ широко оповідає про дружні зносини королевича Владислава з Сагайдачним по закінченю війни, а проф. Грушевський відкидаючи се оповідане як видумку Величка збуває се закінчене дуже коротко, не знаходячи в польських реляціях нїчого докладнїйшого про відхід козаків і Поляків з під Хотина, наведу з поеми Потоцкого уступ із стор. 425—6, що може троха доповнить наші відомости про сей історичний момент. Королевич Владислав, про якого Потоцкий не без їдкости в передмові каже: „Władysław jako wszedł w obóz, tak z łóżka nie wstał i razu, podobien owemu królowi, co go Węgry z sobą na wojnę w kolebce wozili“, (op. cit. **ст.** 31) **зі своїм підчашим**

Sobieskiego z Lesniowskim wyślą Matyaszem
Do kozaków, bo i tym wiedzieć należało,
Co za postanowienie z Turkami się stało.
Dziękują im imieniem Rzeczy Pospolitej
Za prace, które na jej podjęli zaszczyty,
Za krew chustem przelaną, ślubują, że żadną
Miarą te ich fatygi bez płacy nie padną,
Że prócz tego, na co już w ręku oblig mają,
Wszelakiej po Koronie wdzięczności doznają.
Powiedzą potym, jako poganie się byli
Na ich zgubę, swą pomstę bardzo zasadzili,
Ale by naszy raczej tu traktaty rwali,
A pociechy hardemu pogaństwu nie dali.
Więc Rzeczy Pospolitej imieniem to cały
Rozkazują, porohy żeby pokój miały;
Bowiem na tym dzisiejszy mir gruncie zawisnął,
Żeby się ani kozak na morze nie cisnął,
Ani Tatar w Podole. To przyczyna zwady,
To waśni okazyja już między sąsiady.
A potym Sajdacznego Sobieski napomni
Imieniem króla pana, żeby jak najskromniej

---

[1]) Wojna Chocimska, **ст.** 138—140.

W ciągnieniu się zachował i szkody nikomu
Nie czynił do swojego wracając się domu.
Toż każe od hetmana, aby nasze przodem
Wojska się przeprawiły, on został odwodem.

Nazajutrz, skoro się wzbił Febus złotopióry
Na niebo i objaśnił świata positury,
Nim podczaszy piechoty, nim przeprawi działa,
Drugi raz słońce zaszło i noc zaczarniała.
Toż we wtorek rum w drogę, kędy się kto zmieści.
Ale nam tu Sajdaczny uszedł w rękojeści.
Albowiem hetmańskiego nie słuchając zdania,
Swą haramzę kozacką najpierwej przegania
Przez Dniestr mostem tureckim, czym uraził siłu,
Że się wydarł na czoło ten, co miał strzedz tyłu.

Подаю на закінченє згадку про Хмельницького, поміщену в дедікациї Лїпскому, що брав участь у війнї 1648 р.

I szedłeś, kędy na kieł wziąwszy Rusin gruby,
Zniosłszy naszych kilka kroć, do tej przyszedł chluby,
Że się xięstwem oderżnąć od Korony śmiele
Odważył, panów miawszy zą nieprzyjaciele.
Kędy chłop nałożony cepom, pługu, bronie,
Zwątpiwszy za niecnoty swoje o pardonie,
Do tej przyszedł rozpaczy: woli, niźli robić
Pługiem albo cepami, dać się śmierci dobić.
Najgorsza z takim wojna, który za swe zbrodnie
Żyć nie może, bić może. Takiemu śmierć słodnie.
Taki na cudzy żywot tym bezpieczniej jedzie,
Gdy się przy swym opiera, jako kot na ledzie.

Не можна сказати, щоб сей погляд на повстанє Хмельницького був зовсїм вірний; важне тільки те, що й він зазначує первісний намір Хмельницького відірвати Україну від Польщі і утворити з неї окрему державну орґанїзацію.

Точка 10, де згадано про смерть і похорон Сагайдачного, вповні згідна з історичною правдою. Так само точка 11, в якій піднесено в загальних нарисах громадну апостазію руської шляхти від православя і зріст натиску польської военної сили на українську людність у 30-их рр. XVII в., вповні відповідає історичній дійсности.

Точка 12 „Руської достовірної літописи“ вяже ся безпо-

середно з 14 і оповідає факт загально відомий із Шевченкової поеми „Тарасова ніч“, датуючи його роком 1628. Варто зазначити, що автор літопису не знає про нічний напад козаків на сонний польський табор, а навпаки говорить про формальну битву, „баталію“, в якій козаки побили Поляків. Дальші репресії польські на Україну в початку 30-их років автор літопису вважає пімстою Поляків за переяславський погром.

Відомість подана в точції 13 про захоплене Хмельницьким двох Кантемировичів і переслане їх польському королеви, була вже предметом наукової діскусії, яка доси, скільки знаю, не вичерпала всего предмету. Тому, що Костомарів помістив сю відомість у своїй моноґрафії, опираючи ся на літописі Грабянки, Максимович уже 1859 р. звернув увагу на те, що відомість Грабянки полягає на помилції, і що факт, приписаний ним Хмельницькому, властиво належав до Степана Хмелецкого (op. cit. ст. 411—12), а в слідуючім роції у 15-ім письмі присвятив сему питаню окрему розвідку. Полємізуючи з Костомаровом, який у окремій статї боронив свойого твердженя, Максимович покликає ся на свідоцтво сучасника, надруковане в книжції Амброзія Ґрабовского „Starożytności historyczne polskie“, яке цитую далї, а головно на свідоцтво Єрліча, який у своїм „Літописції“ подав (op. cit. I, ст. 35—38) дві згадки про Стефана Хмелецкого, які наводжу тут у дословнім перекладї.

„Року 1626 П. Стефан Хмелецкий, полковник, якому гетьман Конєцпольский, ідучи з королем до Прус, поручив коменду разом із козацьким гетьманом Дорошенком і козацьким військом, аби пильнували Україну від Татар і від усякого ворога, побив Татар під Білою Церквою, де на місції полягло їх 11.000 окрім узятих до неволї.

„Р. 1630 дня 10 лютого вмер у містї Барі Стефан Хмелецкий, київський воєвода, який одержавши воєводство не доїхав до нього, але зараз зійшов із сего світа. Його тїло поховали тамже (в Барі), і по нїм був великий жаль многим воєводствам, шляхтї, панам і простим людям. Бувши рейментарем квартяного війська в неприсутности короля і гетьманів, занятих війною з Ґуставом, королем шведським, він держав коменду не малий час (із повисшого виходить, що від 1626 до кінця 1629 р.). Він сильно розгромлював і нівечив татарські відділи та табори, побивав на голову не тілько їх, але й самих ханів, царів татарських, страшив раз під Тернополем, другий раз під Білою Церквою, третїй раз під Бурштином, а четвертий за Днїпром, де й

синови Кантемировому відтявши голову віддано в дарі королеви, а другого з иншими вязнями-мурзами живого відіслано до королївського двора".

Пропускаю дальшу характеристику Хмелецкого, яку дає Єрлїч, і зазначую тілько, що на початку сеї уваги стоїть очевидно наслїдком друкарської помилки замісь Хмелецкого „P. Stefan Chmielnicki". Єрлїч, що служив військово від молодих лїт і брав участь у битві під Хотином 1621 р., міг знати Хмелецкого особисто; але не можна сказати, щоб його оповідане про сего майже лише титулярного київського воєводу вповні відповідало історичній правдї. Маємо про Хмелецкого близше що до часу (Єрлїч писав свій Лїтописець коло р. 1660) історичне свідоцтво в проповіди домінїканського монаха Фабіяна Бірковского, виголошеній у Варшаві 1632 р., адресованій до п. Казановського, але присвяченій памяти Стефана Хмелецкого [1]). Проповідь звичаєм того часу повна реторичних фраз і біблїйних цитатів, і між иншими екстраваґанціями містить простору християньску притчу про однорога, з яким порівнюєть ся Хмелецкий. Варто завважити, що ся християнська притча про однорога, зовсїм відмінна від буддійської, мабуть із сеї проповіди Бірковского була перероблена Ґалятовським у його книзї „Ключъ разумѣнія".

Про житє й дїла Стефана Хмелецкого Бірковский знав дуже мало і скрізь допомагає собі загальниками. Хмелецкий був нелїнивий шляхтич, „żył w wierze katolickiey, bronił Ukrainy y z paszczek wilków bisurmańskich wydzierał dusze chrześciańskie. Żył bogoboynie, y na tym był wszytek, aby szlacheckie córy u psów pogańskich nałożnicami nie były" (ст. 6). Хвалячи його як невтомного войовника проповідник підносить шкідливість лїнощів тодїшньої польської шляхти. „Wiedział on o tym, co umie to spanie; wiedział, co więc głupiey szlachcie hordyniec mówi, gdy ich w spiączki zastawa: „Ty spisz, a moia horuiesz". (Ти спиш, а я труджу ся гірко). Із воєнних дїл Хмелецкого Бірковский згадує особливо те, що він 1626 р. увільнив із татарської неволї богато бранців, і самих дрібних

[1]) Stefan Chmielecki albo Nagrobek Jaśnie Wielmożnego Jego Mći Pana P. Stephana Chmieleckiego, Woiewody Kiiowskiego, pobożnego, rycerskiego, szczęśliwego, pamięcią pogrzebną wspomniony przez W. O. X. Fabiana Birkowskiego z zakonu Dominika Sw. W Warszawie. R. P. 1632. 4°, ст. 22, в тих 8 ненумерованих, а 14 нумерованих. Примірник у Бібл. Оссол. ч. 1345.

дїтий вивезено кілька драбинних возів зі Львова, щоб їх розпізнавали родичі. В р. 1629 у днях 4—7 жовтня він побив Татар під Мартиновом, і тут убито татарського ватажка, Кантемирового сина, якого голову разом зі зброєю здобутою козаками Хмелецкий вислав до Варшави. Хто саме вбив молодого Кантемира? Проповідник згадавши про похвалки старого Кантемира, який висилаючи свойого сина на війну велїв йому не щадити невірних і купати ся в їх крови, говорить далї про упокорене тої татарської гордости: „a móy sułtan Kantymir iusz był padł umarły do nóg kozackich, leżał we krwi swoiey zbroczony posoką poganstwa swego, iusz bez duszy, a nędzny barzo“ (ст. 6). Значить, із двох полонених Хмелецким Кантемировичів робить ся один, убитий союзними з ним козаками. Та найважнійша річ, Бірковский нїчого не знає про битву з Татарами під Білою Церквою 1626 р., про яку згадує Єрлїч і яка вже задля величезного числа 11.000 убитих Татар являє ся історично дуже підозреною. Спеціяльно про битву під Мартиновом, що мала місце не 1629, а 1624 р. в днях від 13—23 червня, говорив Бірковский у Львові тогож року проповідь, яку незабаром по тім опублїкував у Варшаві [1]). В тій битві мав провід Станїслав Конецпольский. Хмелецкий відіграв у нїй досить видну, та все таки підрядну ролю. Досить докладну реляцію про неї опублїкував ще в р. 1840 Амврозій Грабовский[2]). Бірковский у своїй проповіди величає тілько гетьмана Конецпольского і не подає про битву майже нїяких подробиць, згадує лише про факт, який пізнїйше приписав Хмелецкому, що по тій битві привезено до Львова богато христіянських дїтий, „na wozów kilkadziesiąt pozbieranych“, яких у білих убранях заведено до костела і про яких проповідник на проповіди

---

[1]) Kantymir Basza porażony, albo o zwycięstwie z Tatar, przez Jego M. Pana P. Stanisława Koniecpolskiego, hetmana polnego koronnego w roku 1624. dnia 20. miesiąca czerwca w octawę s. Antoniego z Padwi, między Haliczem a Bołszowcem otrzymanym. Kazanie przez W. O. X. Fabiana Birkowskiego, zakonu kaznodzieyskiego s. Dominika napisane. W Warszawie r. p. 1624. 4⁰, карток ненумерованих 12.

[2]) Ambroży Grabowski, Starożytności historyczne polskie. W Krakowie, 1840, т. I, ст. 129—130. Nowiny o niesłychanem zbiciu Polaków pod Cecorą r. 1620. Обік Станїслава Жолкевского були там Станїслав Конецпольский, князь Корецкий, Калиновский, староста каменецький і Струс, староста хмельницький; сей остатнїй належав до 1800 людий узятих до неволї. Пор. Diaryusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1620 dostatecznie wypisany (ст. 134—146).

озвав ся ось якими словами: „Nuże, nuże, rozbierzcie między się ręce białychgłów miłosiernych te osierociałe, te nędzne dziateczki, od matek swych obłąkane, a wychowaycie na chwałę bożą“ (к. 4). Було в тім незвичайнім факті, про який Бірковский згадує аж два рази, щось немов польоване польських вояків на руські діти, які потім везено до Львова, аби там одержали польське та католицьке вихованє, бож тяжко припустити, щоб Татари з Кантемирової орди спеціяльно охотили ся за руськими дітьми, які треба було тодїшнїми дорогами везти на возах від Галича в Крим і годувати, щоб не померли з голоду. Зазначу в тій проповіди Бірковского ще одну особливість, а власне наведені на остатній сторонї польською мовою слова, які 1639 р. мав Хмельницький сказати гетьманови Конецпольскому при оглядинах Кудака: „Co ręka zbudowała, ręka zepsowała“ (по латинї: Manu facta manus destruit).

До брошури Бірковского про Стефана Хмелецкого додана була на остатній картцї польська пісня, якої одначе нема в примірнику бібліотеки Оссолїньских; удїлене її тексту завдячую дру Василю Щуратови, який зробив для мене її копію зі свойого примірника брошури Бірковского. З огляду, що Войціцкий у передмові до свойого видання лїтописця Єрлїча (ст. XXXI) ставить високо її вартість („cudna historyczna pieśń“), подаю тут її текст.

Pieśn o Chmieleckim, dzielnym a nieśmiertelney pamięci godnym mężu.

Cny Chmielecki, mężu sławny,
Jakiego czas nie miał dawny,
Nie ieden wiek ni dwa minie,
A twa sława nie zaginie.

Jako drzewa w okrąg świata
Cicho rosną w swoie lata,
Tak twe dzieła znamienite
Poydą w głosy pospolite.

Jako rzeki nabieraią,
Im się daley oddalaią,
Tak odważne twe posługi
Czas pamięci wezmą długi.

Nie vstaną twoiey siły
Opowiadać te mogiły,

Ktorych barzo gęste kupy
Bisurmańskie cisną trupy.

Z tychże trupow krwawe wały
Miasto kopcow przez cie wstały,
Żeby za nie Turek srogi
Nie zanosił swoiey nogi.

Krew, ktora się z trupow lała,
W regestr wieczny napisała
Twe zwycięstwa y pogromy,
Żeby ich był świat wiadomy.

Przeciw mnostwu z tobą Polska
Posyłała małe woyska;
Przecie zawsze przy wygraney
Sławę miała otrzymaney.

Szczęśliwieś ty granic bronił,
Mężnie Turki w polach gromił,
Śmiele wielkie kosze znosił,
Słusznie cię też każdy głosił.

Twe Europa chwali męstwa
Y dziękuieć za zwycięstwa,
Te y ktora cnotę dusi,
Sama zazdrość przyznać musi.

Takie ludzi wszystkich głosy
Staną tobie za kolosy,
Stanieć to za pyramidy,
Żeś tureckie łamał dzidy.

Cny Chmielecki, mężu sławny,
Jakiego swiat nie miał dawny,
Nie ieden wiek ni dwa minie,
A twa sława nie zaginie.

Як бачимо одначе з сього тексту, пісня задоволяє ся самими загальниками, не визначаючи виразнїйше анї одного факту, анї одної місцевости. Про те, а може власне задля того вона в своїм часї була досить популярна, коли визначний польський поет Станїслав Ґроховский свою власну пісню про смерть Ґабріеля Кадлубка, що поляг у битві під Бичиною, супроводив увагою: „Nuta iako o Chmieleckim“. Др. Щурат додає до сих уваг іще одну, що того самого 1632 р. в Кракові вийшла инша пісня про Хмелецкого, друкована на окремій картцї.

В додатку до сих звісток, що вяжуть ся з помилкою „Руської достовірної лїтописи“, варто додати ще деякі подробиції про Кантемира, що в перших двох десятилїтях XVII в. був незвичайною, можна сказати, геройською появою серед Татар і певно не малим пострахом українського народа та польської шляхти. В своїх „Collectanea-х“ Сенковский у виписках із лїтопису турецького письменника Наїма Еффенді про хотинську війну 1621 р. кілька разів підносить незвичайну хоробрість Кантемира (пор. т. І, ст. 162, 169, 171). На остатньому місцї автор пише: „Мирза Кантемир, що служив у тій війнї з незвичайним завзятєм, проливав хоробро кров за справу ісляму. В часї нічного нападу ворогів він сам один здержав їх напір і змусив їх до відвороту. Скілько невірних він погубив, скілько нечистих козацьких душ зіпхнув у пекольну безодню!“ А в описї битви на Цоцорі р. 1620, коли говорить ся про нараду Турків над пропозиціями Поляків що до перемиря, і коли всї турецькі проводирі хилили ся вже до заключеня мира, „до шатра війшов Кантемир весь у залїзній зброї з величезним шоломом на голові, лицар безмірної постави на подобу слона, що сіяв пострах самим своїм поглядом. Своїм звичаєм поздоровивши насамперед присутного везира громовим „Selám aleykium!“ і не оглядаючи ся на инших присутних достойників заняв найвисше місце обік сердара. На вид того Татарина польський посол пронятий страхом мимо волї встав з місця і змішаний усів знов, а Кантемир міряючи його острим поглядом запитав везиря: „Чого хоче сей недовірок?“ — „Се посол — відповів Іскендер — що приходить просити мира, обіцяє данину і дарунки, але жадає закладників тебе та Гусейн-пашу, поки їх військо не перейде Днїстра“. При тих словах очи Кантемира запалали шаленим огнем; вибухаючи диким гнївом він сердито крикнув до везира: „Як то, чи для жадоби паскудного золота й ти сам зробив ся недовірком? Я трицять лїт уже своїм залїзом різавши їх батьків та синів маю сьогоднї віддати себе в їх руки, щоб мене живого посадили на паль? Се поганцї, з якими нема жадного мира, жадної умови, крім кінжалів“. По сих словах він скочив як розлючений лев і сквапно вийшов із шатра, весь почорнїлий від гніву та лютости“ (op. cit. ст. 141—142). Сей виступ Кантемира розбив дальші переговори; польського післанця увязнено, а волоського посередника вбито на паль.

В р. 1624 спіткало одначе Кантемира дуже прикре пораженє, в якому він сам був ранений. В р. 1629, знов над Днї-

строи між Монастирисками, Устєм та Галичем татарський загін був розбитий Степаном Хмелецким, при чім один син Кантемира був убитий, а його сестрінець із кількома мурзами взятий до неволї [1]). Наведу на закінчене сього екскурса невеличке оповідане Бірковского про Кантемира, подане в його проповіди по битві під Мартиновом 1624 р. „Usiadł tyran bezecny pod baldachinem, który z iednego kościoła porwany był ręką świętokradzką iego hordyńców, rozkazał do siebie przyprowadzić brańca świętego, zakonnika karmelitańskiego, chcąc tego, aby iako Bogu ziemskiemu czołem przed nim uderzył człowiek zakonny. Mężnie się oparł tyranowi y czci, która pod tym baldachinem bywała Chrystusowi Panu, nie chciał oddać Tatarze plugawemu, który podawał mu boty swe krwią niewinnych chrześcian zbroczone do pocałowania. Ale on odpowiedział: „Chrystus móy, którego chwalę, może mię wyrwać z ręku twych, tyranie; co ieśli nie zechce, wiedz o tym baszo, iż ciebie za Boga chwalić nie będę ani ia nóg twoich prędkich na wylewanie krwi chrześcianskiej całować będe“. Na które słowa rozgniewany Kantymir sam szablą swoią dwie ranie mu zadał, w głowę iednę, drugą w ramię, od których on ś. zakonnik umarł szczęśliwie“ (к. 5).

Точка 14 подає, хоч у загальній формі подробицю, на мою думку важну для означеня часу написаня „Руської достовірної лїтописи“. Сказано там, що в 30 і певно також пізнійших роках Ляхи крім податкових тягарів, накладаних на вбогу людність, „козаковъ знатнѣйшихъ тайно, а началнѣйшихъ явно захватывая различними смертьми убивали“. Се може відносити ся до тих козацьких старшин, що в часї польсько-козацьких війн діставали ся в руки Полякам і бували карані ріжними, іноді дуже жорстокими родами смерти, але правдоподібнійше натякає на інтриґу, якої жертвою мав упасти Хмельницький, якого в часї спокою, тілько на основі ріжних підозрінь та доносів гетьман Потоцкий велїв полковникови Кречовському арештувати і навіть самовладно умертвити. Се стверджувало би догад висловлений уже висше, що ся памятка козацького лїтописаня була зложена не ранїйше, але й не дуже пізнїйше 1648 року.

Точка 15, в якій автор під р. 1631 зазначує смерть митрополита Іова Борецького і настанє на митрополію молдав-

[1]) Реляцію про сю битву див. Ambroży Grabowski, op. cit. I, ст. 241—2.

ського воєводича Петра Могили, який відібрав від уніятів київський Софійський собор, свідчить про те, що автор крім козацьких інтересів цікавив ся також справами православної церкви.

В точці 16 під р. 1633 оповідає автор про похід козацького гетьмана Сулими на Азовське море. Відомість у тій формі, як її маємо у нашого літописця, о стілько недокладна, що Сулима після походу на Азовське море 1633 р. напав на свіжо збудовану польську твердиню Кудак, і вирізав у ній польську залогу, що не надіяла ся нападу, та виданий опісля гетьманови Конецпольскому власне за се був покараний смертю в Варшаві.

В точці 17 автор оповідає коротко про повстанє Павлюка і битву під Кумейками 1637 р., не зазначуючи, що в тій війні брав участь також Богдан Хмельницький у числі тих реєстрових козаків, що тоді станули проти польського війська, і що під Боровицею написаний був від імени козаків, але певно не самими козаками капітуляційний акт, під яким містить ся підпис Богдана Хмельницького як писаря військового [1]).

Цікаво, що „Руська достовірна літопись" нічого не згадує про війну Поляків з Острянином і Гунею 1638 р. Коли на основі висше цитованої реляції Окольского можна припустити, що Хмельницький 1637 р. разом із чигиринськими реєстровими козаками, як їх сотник, брав участь у війні і то по стороні Павлюка проти польського війська, то в війні з Острянином і Гунею він правдоподібно не брав уділу, і в другій брошурі Окольского п. з. „Kontynuacya ekspedycyey woienney Imci panów hetmanów z kozaki odprawioney w r. 1638", виданій у Кракові 1639 р., імя Хмельницького стрічаємо два рази, а власне раз під днем 9 вересня 1638 р. в числі депутатів

[1]) Diariusz transactiey wojenney między woyskiem koronnym y zaporoskim w roku 1637 miesiąca grudnia, przez Jasnie Wielmożnego I. Mci pana Mikołaja z Potoka Potockiego, woiewodę Bracławskiego, hetmana polnego Koronnego, generała Podolskiego, Kamienieckiego, Laticzowskiego, Nizińskiego &c. &c. Starostę sczęśliwie zaczętey y dokończoney. Za dozwoleniem Starszych wydany przez W. Oyca Simona Okolskiego, Zakon. Dom. S. Kaznodzieię Woyskowego. Jędrzey Jastrzębski, roku pańskiego 1638 (Оссол. Бібл. старі друки, ч. 11.431). На карті 15 r. згадано козацьких полковників у Білій Церкві, старого Ячиненка і молодого Клишу; к. 16 v. подає відозву Карпа Павловича Скидана, полковника війська запорожського, з дати з Чигирина 24 жовтня 1637, яку підписує власноручно Роман Попович, писар полковий. К. 44—46 містить акт піддання і присяги козаків, підписаний Богданом Хмельницьким іменем цілого війська як писаря військового, під Боровицею в навечеріє Рiздва 1637 р.

реєстрового козацтва до короля (С. Величко, op. cit. IV, ст. 275), а другий раз у числї старшини в ранзї чигиринського сотника (тамже ст. 283). Коли під капітуляційним актом 1637 р. Хмельницький підписав ся „іменем запорожського війська писар військовий“, то се не значить, як коли-б він був колись постійним військовим писарем у Сїчи, а тілько значить, що моментально заступав місце писаря в збунтованій армії. Таким самим військовим писарем у капітуляційнім актї 1638 р. виступає Мартин Незнанський, „писар на той час войсковій“ (С. Величко, op. cit. ст. 270). Постійна назва, якою наділяють Хмельницького думи, „козак лейстровий, писар військовий“, полягає на непорозуміню, бо в рядї реєстрових козаків Хмельницький був сотником. На такім самім непорозуміню полягає також оречене Коховского, який подає, що Хмельницький у своїй промові до козаків перед утекою на Запороже зимою 1647 р. між иншими своїми заслугами покликав ся також на те, що був давнїйше „notarius exercitus Zaporoviensis“.

В точцї 18 „Руська достовірна лїтопись“ подає досить просторе оповіданє про похід 4000 козаків на Дон і здобутє ними в спілцї з донськими козаками Азова в р. 1637, епізод сам собою цікавий, якого історичности нема інтересу тут справджувати.

Остатня відомість „Руської достовірної лїтописи“, яку Лукомський подає у своїм доповненю до руського перекладу дневника Окольского про війну Поляків з Острянином і Гунею 1638 р., датована р. 1639 і оповідає епізод про оглядини Конецпольским відновленої твердинї Кудака і про слова Хмельницького сказані при тій нагодї польському гетьманови. З того, що знаємо від Бопляна про збудованє Кудака і його пізнїйше відновленє та укріпленє по нападї Сулими, можемо спростувати сю дату на р. 1636, коли Конецпольский зі значним числом свойого війська протягом чотирьох місяців працював над укріпленєм Кудака, поки не довів його до кінця.

Із пізнїйших козацьких лїтописцїв користував ся „Руською достовірною лїтописю“ головно Грабянка, якого твір був писаний у першім десятилїтю XVIII в. і докінчений в р. 1710. Виписки з „Руської достовірної лїтописи“ містять ся у нього на ст. 25—31 київського виданя 1854 р. Грабянка користує ся тим старшим лїтописцем досить свобідно, плутаючи иногдї зовсїм безцеремонно. І так, виписавши на ст. 25 відомість про похід Сагайдачного на Кафу з р. 1606, він додає ось яку істо-

ричну нісенітницю: „Також року 1608 за Жигмонта, короля полского, не требуючи уже къ себѣ въ помощъ войска Запорожского, собра зъ Украини козаковъ и потягъ гетьманъ коронный Жолковскій на Цоцору въ Ляхами и козаками. Между же ими бѣ въ то время и Михайло Хмелницкій, сотникъ надъ козаками“. Розуміеть ся, се відгук оповіданя про битву на Цоцорі з р. 1620, яке Грабянка подає зараз-же на ст. 26, не дбаючи на хронольоґічну суперечність з попереднїм. Так само некритично користує ся він тим літописцем і далї, подаючи пр. на ст. 30, що твердиня Кудак збудована була аж 1639 р., чого „Руська достовірна літопись“ не каже так виразно.

Пізнїйший о десять літ козацький літописець Величко очевидно не мав під руками „Руської достовірної літописи“, але з двох уступів його оповіданя про Хмельницького видно, що традиція „Руської достовірної літописи“ дійшла до нього мабуть в устній передачі. І так на самім початку свого оповіданя він подає зовсїм белєтристичну перерібку історичної анекдоти про обзорини Кудака. Подаю сю перерібку в повнім тексті в перекладі на нашу мову.

„Не міг я дійти того і дослїдити з книжкових історій, якого власне року оснований і докінчений у Польщі славний і сильний замок бродський. Того тілько дійшов я з оповіданя деяких польських шляхтичів, що Зиновій Богдан Хмельницький, свобідний і значний син шляхти руської, пробував у Польщі в уряді конюшого у вельможного пана Потоцкого, фундатора брідського замку, в ту пору, коли той замок був зовсїм на укінченю. І коли той Потоцкий з многими і високими, рівними собі особами з польської шляхти прибув до Бродів, щоб оглянути ту свою фундацію брідського замку, тодї з тим своїм товариством ходячи по брідських валах тїшив ся дуже, що його старанєм і коштом здвигнена така значна і велика твердиня. Чуючи від своїх товаришів многи похвали собі і захвалюваня тої твердинї, яку всї називали нездобутою, він обернув ся також до свойого конюшого, Богдана Хмельницького, що недалеко від нього ходив по тих же валах, а задля своєї природної чемности, розсудливости й науки мав у свойого пана велику прихильність, і запитав його такими словами: „Пане Хмельницький, як видає ся тобі ся твердиня? Бо я вважаю, і всї признають се, що вона нездобута“. Тодї Хмельницький, забуваючи про лиху, о скілько в підпитім станї, фантазію свойого пана, дав на панське слово необережно таку відповідь: „Ясневельможний пане добродїю, що

рука людська зробить, те й зопсувати може". Що хоч було правда, одначе та відповідь Хмельницького дуже вразила пана Потоцкого. Хмельницький зразу не завважив того, але перестережений від своїх товаришів, а особливо від слуг, найблизших до панського боку, з якими мав добрі відносини і приязнь, дізнав ся від них, що ще сего самого дня від панського меча мав стратити свою голову. Тоді не дожидаючи тої смертної чаші, коли почали приготовляти панський обід у новозбудованих замкових будинках, він, Хмельницький, вийшов із замку на свою кватиру в місті Броди; тут забравши свої найліпші коні і зложивши на них, що було тоді при нім рухомого добра, рушив зі своєю челядю поспішно і без оповіди в намірену дорогу. Поки прийшло до половини панського обіду в брідськім замку, Хмельницький тим часом здужав улузати три або чотири милї. В половині обіду, коли пан Потоцкий уже добре загрів чуба вином, велить свойому покойовому винести собі з кімнати палаш, а другому слузї велів покликати конюшого Хмельницького. Той слуга не знайшовши Хмельницького в усім замку, побіг на його кватиру і там від домашніх одержав таку відомість, що Хмельницький посїдлавши та навючивши свої коні рушив поспішно з кватири, не сказавши нікому, куди. Коли слуга приніс пану Потоцкому сю звістку про виїзд Хмельницького з Бродів, тоді всякий догадав ся, що Хмельницький на віки покинув свою службу уходячи від панського гніву. Пан Потоцкий почувши сю вість про виїзд Хмельницького тим дужше розсердив ся і зараз велів своїм слугам найліпшими своїми кіньми гнати за Хмельницьким і завернути його до себе. Ся погоня за Хмельницьким, хоч і була, але на дармо, бо Хмельницький недігнаний без ніякої перешкоди щасливо з Бродів прибув на Вкраїну. Де проживши якийсь час і обізнавши ся з добрими козацькими молодцями заїхав з ними на Низ до Запорожської Січи. А там пробуваючи кілька літ набирав потрібних собі відомостий працею і трудами военними, ходячи з запорожськими козаками полем і морем за военним промислом під бісурманські оселї і в военних пригодах не жмурячи свого ока перед ворогом. За те мав особливу честь і повагу у запорожського війська. А коли нарештї затоскував у Запорожській Січи, відїхав до міст українських малоросійських і осївши в чигиринськім повітї оженив ся з панною Анною Сомківною, з якою сплодив двох синів, Тимоша і Юрія, і третю дочку Єлену. Але що був письменний і в службі реєстрових козаків визначний,

а в военних пригодах проти бісурман (особливо на Чорнім морі з 10.000 козацького війська р. 1621 за пановання в Польщі Жигмонта III і його сина королевича Владислава, в часї війни польської під Хотином і з Османом, царем турецьким, і в инших часах та випадках) завсїди оказував королеви польському і Річи посполитій дуже значні і всякої надгороди гідні прислуги та заслуги, задля того від короля Жигмонта і його сина королевича Владислава та від Річи посполитої одержав певну часть ґрунтів і земель у чигиринськім повітї в Суботові собі надану і вічним привілеєм королївського мандату стверджену, і живучи на тих своїх добрах осадив слободу Суботівську і почав доробляти ся на ній значного маєтку. Тому позавидів ворог людського добра, і через свій знаряд, Чаплїньского, вигнав Хмельницького на якийсь час із дому та маєтности на Запороже" (Величко, op. cit. I, 11—14).

Вже Максимович при кінцї 1860 р. підніс повну неісторичність оповіданя Величка про втеку Хмельницького з Бродів (Собраніе сочиненій, т. I, ст. 450—452) вказуючи на жерело сеї вигадки, а власне наказ гетьмана Миколи Потоцкого, даний при кінцї 1647 р. переяславському полковникови Кречовському як найшвидше арештувати або й умертвити Хмельницького, про який наказ Кречовський повідомив Хмельницького листовно, і тим остаточно спонукав його до втеки на Запороже. Друга складова часть оповіданя Величка, се очевидно анекдота про оглядини Кудака, яку Величко, як сам запевняе, взяв із оповіданя якогось шляхтича.

Другий слїд впливу „Руської достовірної лїтописи" у Величка, се його натяк на морську побіду Хмельницького над Турками в 1621 р. Коли не вважати той натяк пізнїйшою інтерполяцією в лїтопис Величка, то можна припустити також, що він дійшов до нього через устну передачу. Основувати на оповіданю Величка твердження про довголїтній побут Хмельницького в Запорожській Сїчи, про який нїчого не знає анї „Руська достовірна лїтопись", анї жадне з найстарших жерел, нема найменшої підстави. Так само безпідставними треба вважати всї пізнїйші відомости про кількоразовий побут Хмельницького в Варшаві, а особливо в справі його спору з Чаплїньским. Безсумнївним історичним фактом треба вважати одноразовий побут Хмельницького в Варшаві при кінцї 1638 р. по закінченю війни з Острянином і Гунею, в якій він, тодї чигиринський сотник,

певно не брав участи, а тілько був одним із депутатів реєстрових козаків, вибраним спеціяльною комісією в Київі.

Для характеристики пізнійшого козацького літописаня, а особливо Самійла Величка, вважаю не зайвим навести тут у дословнім перекладі признане самого Величка про головне жерело його відомостий про Хмельницького — поденні записи та матеріяли Самійла Зорки, буцім то секретаря Хмельницького від самого першого його побуту в Січи в грудні 1647 р. Ось що читаємо у Величка т. I, ст. 54:

„В той час, коли Хмельницький із Чигирина прибув до Січи, були на Кошу два писарі дуже добрі і в писарських ділах славянською та польською мовою добре вправлені: один старший Степан Брацлавський, а другий молодший Самійло Зорка з Волиня. З них старший лишив ся на Кошу, а молодшого пустили з Січи з Хмельницьким, з яким був також у Криму. І весь дальший час протягом війни козаків з Поляками той Зорка зістаючи писарем і секретарем при Хмельницькім знав дуже добре всї діла та розмови і описував їх докладно і просторо в своїм дневнику. Той дневник був у мойого товариша, Сильвестра Биховця, військового канцеляриста. Його батько, Іван Биховець, був канцеляристом при тогобічних (т. зн. правобічних) чигиринських гетьманах і там переписав був собі той дневник подій Хмельницького. І з нього-ж і я, дібставши його від названого його сина, а мойого товариша, дуже скорочено вичерпавши і винотувавши потрібнійші та важнійші воєнні діла Хмельницького, потрудив ся виложити і висловити їх у отсій книзї. А що в тім дневнику висше названого Самійла Зорки були дословно переписані (в оріґ. ретелне положени) листовні кореспонденції Хмельницького про тодішні справи та події до посторонніх монархів та володарів, але я їх, хоч і дуже були менї потрібні, лишив без переписаня, раз для короткости оповіданя, а по друге для браку свобідного на се часу, бувши раз-у-раз занятий та обтяжений ненастанними і щоденними писарськими ділами в військовій канцелярії".

А про те той сам Величко майже на кождім кроці діяльности Хмельницького подає просторі листи та універсали, в яких аж надто виразно пробиває ся стиль і тенденція радше Мазепинщини, як Хмельнищини. Що одначе той сам Величко, хоч без сумніву талановитий белетрист, умів критично глянути на історичне жерело, бачимо з його дописки до перекладу „Kontynuacyi" Окольского про війну 1638 р. з Гунею й Острянином,

яку я тут цитував замісь польського оріґіналу. „Увидѣвши и вычитавши, чителнику ласкавый, тотъ Окольского Діаріушъ зъ печатного полского на славянскій языкъ переведеный, увидѣлемъ въ немъ много непотребныхъ, панагиричныхъ речей и несправный переводъ неискусного переводчика. Для чого намѣрилемъ былъ и переводъ тотъ лучше исправити, и панагиричніи викинути речи. Лечъ розсмотрѣвши ся, абимъ тимъ не укривдилъ чителника, ничого не дерзнулемъ въономъ перемѣнити, развѣ мало що на мѣсцахъ приличнихъ приложилемъ зъ лѣтописца козацкого" (С. Величко, op. cit. IV, ст. 290). З того „козацького літописця", в якім треба бачити жерело окреме від „Руської достовірної літописи", Величко наводить досить просторе оповідане про прихід Филоненка до козацького табору над Старцем, далї про посольство Хмельницького до короля, про напад козаків із Запорожя на Чорне море 1638 р., про татарський напад на околицї Корсуня та Переяслава в р. 1640, про вступлене на престол у Росії царя Алексїя Михайловича в р. 1644, про велику саранчу на Вкраїні в р. 1645, про польський авантурний похід на козацького ватажка Півтора Кожуха в тім же роцї зимою і про смерть Петра Могили в початку марта 1647 р.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає Іван Франко.

XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші).

2. Хмельницький, Чаплїньский і Барабаш.

На початку лїтопису т. зв. Самовидця маємо ось яке оповіданє:

„Въ Чигиринѣ мѣстѣ мешкалъ сотникъ Богданъ Хмелницкий, козакъ росторопній в дѣлахъ козацкихъ военнихъ, и у писмѣ бѣглій, и часто у двора королевского в поселствѣ будучій. И подчасъ бытности своей с козакомъ значнимъ переясловскимъ, з Іваномъ Ілляшемъ (а тотъ Іллягъ барзо зичливимъ билъ королевѣ его милости), и упросили писмо албо привилей на роблення челновъ на море мимо вѣдомость гетмановъ коронныхъ, що и одержавши, тое скрито держали отъ полковниковъ въ Переясловлю. А под тотъ часъ у вышъ менованного Хмелницкого подстаростій чигиринскій Чаплинскій, зостаючій от Конецполского, отнялъ хуторъ с пасѣкою и млиномъ на урочищи Суботовѣ, полтори милѣ отъ Чигирина, и за той хуторъ посваръ сталъ с подстаростимъ Хмелницкому. И Хмелницкій, видячи, же оного вѣчистіе добра оному кгвалтомъ видрано, старал ся фортелемъ, жебы тотъ привилей, данній от короля от его милости на роблення чолновное волное козакомъ достати, що и доказалъ: бо маючи в дому своемъ у гостяхъ того Іллаша Ормянчика переясловского, и у оного вивѣдавши ся о схованню того привилея, упоивши оного, ключъ у пяного узявши, послалъ своего посланця по тотъ привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привѣзлъ его посла-

нець. И такъ з онимъ привилеемъ Хмелницкій за пороги пошолъ и козакомъ ознаймилъ, же на волности козацкіе мѣетъ привилей короля его милости; до которого много войска козацкого почало ся горнути. А же на Запорожу зоставати не моглъ задля залоги, которая на тотъ часъ с полковниками лядскими посполу з жолнѣрами зоставала, пойшолъ на Низъ ку мору, на поля к Лиману, и тамъ войско ку оному купило ся, утѣкаючи от полковниковъ лядскихъ. Которого Хмелницкого полковникове посилали на тіе поля имати и розгромити, але оній тихъ посланнихъ лядскихъ погромилъ, а козацтво до оного пристало. И такъ Хмелницкій видячи, же юже учинилъ задоръ з Ляхами, и своего набытку албо кгрунтов жалуючи, вислалъ своихъ посланцовъ до хана кримского, чинячи з оними згоду и пріймуючи братерство, жеби ему помагали войска лядскіе зносити; що ханъ кримскій с солтанами и ордами з радостію на тое позволивъ, и прославши своихъ значнихъ мурзъ до Хмелницкого, межи собою присягу з обоихъ сторонъ виконали на Низу, и заразъ ханъ посилаетъ съ ордами великими Тугайбея до Хмелницкого. С которою ордою Хмелницкій на Запороже наступилъ, до которого все войско, зостаючее на Запорожу, пристало, и Хмелницкого собѣ за старшого приняли"[1]). Як бачимо, оповідане майже на скрізь недоладне і зовсім позбавлене орґанічного звязку. Факт відібраня Хмельницькому хутора Чаплїньским нїяк не вяже ся з викраденєм королївських паперів у Іляша, якого назва Барабаш навіть невідома авторови. Королївські привилеї, що могли мати значінє для городового козацтва, не могли мати нїякого значіня на Запорожі. Автор не знає нїчого про побут Хмельницького в Криму, і подає натомісь зовсїм абсурдну відомість, що Хмельницький із якимись многочисленними козаками пробував довший час на Низу в чистім полї, і відтам вів переговори з кримським ханом. Усе те показує, що автор лїтопису Самовидця про початок і причини повстаня Хмельницького мав дуже скупі та неясні відомости. Се й не здивує нас, коли пригадаємо, що лїтопис Самовидця писаний значно пізнїйше по смерти Хмельницького, правдоподібно між роками 1672—1702, і що автор живучи переважно в Лївобережній Українї, подає загалом скупійші і недокладнїйші відомости про Правобережну

[1]) Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, „Краткаго Описанія Малороссіи", и „Собранія Историческаго", издана Кіевскою временною коммиссіею для разбора древнихъ актовъ. Кіевъ 1878, ст. 5—7.

Україну, а особливо про часи Хмельницького. Пишучи початок свойого лїтопису він певно не мав у руках першого виданя поеми Твардовского „Woyna domowa z Kozaki y Tatary“, що вийшло в Кракові 1660 р., в якім подїї, що дали привід Хмельницькому до втеки з Чигирина і до почину повстаня, оповідано досить докладно. Ось оповіданє Твардовского:

Chmielnicki skąd się wziął?

Jest posada niemała, chorążemu tedy
Koronnemu poddana, a starych niekiedy
Kozakow kolonia, niźli fozą nową
Starostwa tam nastały, Czechrynem ją zową.
Gdzie Chmielnicki nieiaki futor blisko mając,
Nie owszem mąż wzgardzony: ile ktory znaiąc
Y woynę y litery, w woysku nie mniey wzięty;
Iako ztąd był humorem niezmiernym nadęty,
Że kiedy król Władysław woynę oną knował
Przeszkodzoną do Turek, z nim komunikował,
Naprzód o tym, i wielki regiment mu dawał
Morskiey wszystkiey armaty. Więc na tym przestawał,
Cożkolwiek miał na szable do tego futoru
Gruntu wymierzonego. Aż jako z dozoru
Y iego w tym zabiegów poczęła się sadzić
Za czasem tam słoboda, wnet mu to zawadzić
U zawisnych musiało. Bo Czapliński zatym,
Nie kształt bydź rozumiejąc chłopu tak bogatym,
Y w miasta się fundować, pod nim ją uprosił.
Więc gdy ów pokrzywdzony o tym się z nim znosił,
Wrzucon za tym do turmy kilka dni przesiedział,
A patrona nie maiąc, co rzecz z tym, nie wiedział.
Że potym na przyczynę własney jego żony,
Nic nie wziąwszy, przynamniey wolno wypuszczony.
Z którego alterując w sobie się niewdzięku,
Snadź zaraz to wyzionął, że miał szablę w ręku.
Ani jeszcze Czapliński pobrał mu ostatka:
„Żyie Bóg, i kozacka nie umarła matka“.
Jakosz tylko wyszedszy począł wnet społkować
Z malkontenty drugiemi i coś już budować.
Że hetman przestrzeżony list do Krzeczowskiego,
Pułkownika na ten czas Pereasławskiego,
Poszle o tym, koniecznie, żeby go poimał,

Y do informacyey dalszey swey zatrzymał.
Który iednak swoie z nim mając zachowanie,
Dał i owszem przestrogę, owo mu pisanie
Pokazawszy umyślnie, żeby czuł o sobie.
Jakosz dosiadł rączego w oney zaraz dobie.

По мітольоґічних рефлексіях автора оповідає ся далї:

Tedy ile zmoże,
Przybrać sobie drużyny, wprzód na Zaporoże
Końmi zbieży rączymi. Zkąd się nie wracając,
A tylkoż do hetmana listki posyłając,
Zdradziecki ten postępek swój wymawiające,
A prócz na Czaplińskiego się uskarżające,
Czym by go tak zatrzymał, prosto szedł do Ordy.
Gdzie wspomniawszy Tatarom przeszłe swe akkordy,
I posiełki dodane ich Sangiereiowi,
Wzajem prosi o pomoc. Długo ta hanowi,
Długo twarz podeyzrzana. Co by to za zgodą
(Gdysz podobniey ogniowi pojednać się z wodą)
Skliić mieli? Ale gdy zastawił w tym syna,
A sam przysiągł na szablę, zaraz poganina
Tym uchwycił. Który jusz swoie miał przyczynki
A dotąd zatrzymane sobie upominki
Dawno do nas, że pierwey każe się co pręcy
Siedmiom z nim nagotować Tatarom tysięcy,
Toż się sam obiecując, iedno by z północy
Woyska mu nadciągnęły, w prętkiey bydź pomocy.

В обох виданях поетичної повісти Твардовского, першім, що обіймає тілько час 1648 і 1649 р. і другім, посмертнім і повнім, виданім у Калїші 1681 р., се оповіданє читаємо на ст. 5—6, у першім виданю поправнїйше, як у другім.

Сучасний Твардовскому польський історик Йоаким Пасторій, що жив у Варшаві і стояв близько до королївського двора, присвятив свою книжку „Bellum Scythico-Cosacicum seu de Coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis russicae contra regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Ioanne Casimiro profligata“ (Dantisci, anno 1652, 4° ст. 16 ненум. 269 нум. і ще 3 ненум.) головно звеличаню мудрости, хоробрости та щастя короля Івана Казимира. Його оповіданє обіймає час лише від кінця 1647 до кінця вересня 1651 р. Се, як висловлює ся автор у титулї: „narratio plenioris Historiae operi praemissa“, тимчасовий нарис, за яким мала слїду-

вати повнійша історія. У своїй дедікації королеви автор між иншим зазначує, що король Ян Казимир у тих перших роках свойого панованя поніс три родинні страти, а власне дочки, потім сестри, а нарешті одного сина. В оповіданю про історичні події він хоч старає ся фільософічно освітлювати кождий факт, усе таки не фантазує [1]) і досить вірно держить ся дійсности, тілько декуди дуже скупий на деталі.

Схарактеризувавши у вступі українських козаків (ст. 1—4) автор ось що оповідає про початки діяльности Хмельницького: „Їх ватажок і справець бунту Богдан Хмельницький був козак старої мілїції (реєстрового козацького війська) і окрім володіня оружєм, якого навчив ся в попередніх війнах, був також троха обізнаний з письмом (literarum non rudis), що рідко трафляє ся у сих варварів. Оттим то вперед із рядового він став сотником, потім послом козацьким до короля й сойму, нарешті був писарем того реєстрового козацького війська, яке з довільного і безмежного з разу числа зведене до 6000, служило під польською командою, проти якої вже й давнійше не раз бунтувало ся [2]). Але сей чоловік видав ся хороброму королеви Владиславу IV, який приготовляв довгу війну, здібним на проводиря цілого козацького війська, що мало бути головним орґаном тої війни і для неї мало бути значно побільшене. Се вбило його в пиху, а коли з волї Річи Посполитої до зовнішної війни не дійшло, він шукав роботи дома, а зайшовши припадково в сварку з Чаплїньским, підстаростим Конецпольского, за межі своєї землї, дійшов до того, що за приватну зневагу вчинену йому на його погляд постановив помстити ся публичним лихом. Спільників для свойого проступка знайшов легко в місцях, де всї памятали про давню свободу і де в надії та бажаню тої свободи спокій видавав ся тяжким як основа неволї. З ними він утік до звичайного пристановка козаків, на запорожські острови“ (ст. 5—7).

Вже в марґінальній ноті до передмови сеї книжки Пасторій зазначив, що про події 1648—51 рр. має написане просторійше оповіданє, основане на документах та споминах видних

[1]) Про те не можна відмовити йому фантазії, коли число війська, яке поставила Україна супроти Поляків у перших роках Хмельнищини, Українців і Татар разом подає на мілїон і 200 тисяч (ter quadringentorum prope millium) (ст. 2).

[2]) Автор очевидно натякає тут на бунт Павлюка з р. 1637, в якого війську був Хмельницький і одинокий раз під капітуляційним актом підписав ся писарем війська запорожського.

діячів того часу, між иншими на дневнику князя Радивила. Се оповіданє вийшло друком одначе аж 1680 р., що був роком смерти самого Пасторія, як бачимо з двох посмертних віршів на його память, надрукованих після його передмови. Ся книжечка має титул: „Joachimi ab Hirtenberg Pastorii Historiae Poloniae pars prior. De Vladislai IV. regis extremis, secutoque inde interregno, et Joannis Casimiri electione ac coronatione. Interserta Cosacorum et Tataricae simul gentis descriptio, ac multa alia. Gedani 1680“. Із кінця передмови до сеї книжки, що має дату 2 мая 1680 р., довідуємо ся, що Пасторій належав до духовного стану, був апостольським протонотарієм холмським, канонїком вармінським і парохом ґданським, а надто королївським секретарем. Із досить довгого ряду його писань латинською мовою варто зазначити трактат про початки Сарматії і головний твір „Florus Polonicus“, що в XVII—XVIII вв. мав богато видань і зєднав Пасторію прозвище лехітського Лївія.

„Historia Poloniae“ Пасторія складає ся з 6 книг і доводить оповіданє до Переяславської угоди 1654 р. В першій книзї заслугує на увагу простора характеристика козаків (ст. 10—26) і характеристика Татар (ст. 39—70). Про початки Хмельницького довідуємо ся (ст. 27), що він 1638 р., по втихомиреню бунту Острянина, з двома иншими козаками був послом до короля, в реєстровім війську дослужив ся ранґи сотника, володів латинською мовою, і що вже гетьман Конєцпольский за щось підозрівав його, натомісь король Владислав IV мав намір зробити його гетьманом козацького війська з 12.000 людий, що мало розпочати війну з Туреччиною. На ст. 31—35 оповідає Пасторій троха просторійше пригоду Хмельницького з Чаплїньским, буцїм то на основі листу Хмельницького до гетьмана Миколи Потоцкого. Автор не наводить того листу, але оповідає своїми словами досить реторично, що Хмельницький на теріторії Чигирина мав маєтність, одідичену по батькови. Той батько, шляхтич родом із Литви, женатий із Русинкою, мав маєтність надану від гетьмана. В битві під Цецорою він дістав ся до неволї і був заведений до Туреччини, а його сина взяли Татари до Криму, відки його викупила мати. Від тодї він жив дома займаючи ся господаркою, поки Чаплїньский, одержавши маєтність від гетьмана Станїслава Конєцпольского, не прогнав Хмельницького з його посїлости. Коли не помогли просьби й переговори з сином Конєцпольского, Хмельницький удав ся до короля до

Варшави, але й се не помогло йому, бо від Чаплїньского за забрану посїлість він одержав ледво 50 злп. Надто Чаплїньский у Чигиринї велїв прилюдно побити сина Хмельницького і грозив йому самому. Небезпеку положеня Хмельницького побільшили доноси козацького сотника Романа Пешти, так що нарештї на розказ молодого Конецпольского його арештовано. З вязницї він вийшов тільно завдяки поруцї свойого приятеля полковника Станїслава Кричевського, і не чуючи себе безпечним у Чигиринї втїк на Запороже. Пасторій додає (ст. 35), що пізнїйше, по смерти короля Владислава IV. Хмельницький перед козаками хвалив ся, що коли устно жалував ся королеви на свою кривду, король показав йому шаблю, яку мав Хмельницкий при боцї, як знаряд до шуканя справедливости [1]).

Одним із немногих освічених Европейцїв і письменників, що мали нагоду бачити на власні очи Хмельницького і розмовляти з ним, був Альберто Віміна, родом із венецького присїлка Беллюни, що пробувши досить довго в Віднї, а по тім два роки в Польщі, в Варшаві, лїтом 1650 р. був висланий до Хмельницького до Чигирина, відки вернув до Варшави з кінцем червня. Відомість про се його посольство на основі актів віденського архіва мінїстерства справ заграничних подав др. Мирон Кордуба в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ з р. 1907, кн. IV, ст. 51—89. Там же ст. 57—8 подано декілька відомостий про житє Віміни і реєстр його творів, а власне трьох: 1. Historia bellorum civilium Poloniae, вид. в Венеції 1671 р., 2. Irruptio Moscorum in Poloniam et notitia Mosciae, мабуть ще не оголошена друком (так догадує ся др. Кордуба) і 3. Relatione dell' origine e dei costumi dei Cosaccai, вид. з рукопису проф. G. Ferraro в р. 1890 і перекладена на російську мову та опублїкована Н. Молчановським у „Кіевской Старинѣ“ р. 1900, кн. I, ст. 62—75 п. з. „Донесеніе Венеціанца Альберто Вимина о козакахъ и Б. Хмельницкомъ“ (1656 р.). Молчановський подає титул книжки Віміни по італїйськи: „Storia delle guerre civile di Polonia di don Alberto Vimina Bellunese“ і зазначує, що сей твір цитує Костомаров у своїй моноґрафії про Богдана Хмельницького.

Маючи змогу покористувати ся сим твором, якого примір-

[1]) Подаю се інтересне реченє в оріґінальнім текстї: „Quinimo postea rege mortuo iactasse is fertur, sibi cum iniurias suas et neglecta de satisfactione iussa regia quereretur, ostensum a principe, quem gestabat, gladium.

ники находять ся в бібліотеках Оссолїньских і мійського архіву у Львові, подаю тут поперед усього докладно титул і опис книжки. Се звичайне 4°, 4 ненумеровані і 368 нумерованих сторін п. з. „Historia delle gverre civili di Polonia diuisa in cinque libri. Progressi dell' armi moscovite contra Polacchi. Relatione della Moscovia e Svetia, e loro gouerni, di don Alberto Vimina Bellunese. Dedicata all' illustrissimo et eccellentissimo Signor Caualier Michel Morosini, per la Serenissima republica di Venetia ambasciatore ordinario appresso la santita di nostro signore papa Clemente X. Con le annotationi in margine di don Gio. Battista Casotti, Dottor di legge. In Venetia M. DC. LXXI. Appresso Gio. Pietro Pinelli Con licenza de' superiori e privilegio". Оповідане про домашню війну між Поляками і козаками складає ся з 5 книг на 270 стор. і обіймає події до половини 1652 р., кінчачи описом битви під Берестечком. Опис московсько-польської війни з р. 1654 п. з. „Breve racconto dei profitti dell' armi de Moscoviti contra la Polonia in Lituania" обіймає ст. 271—284. Далї на ст. 285—324 містить ся „Relatione della Moscovia, dove consta il sito di quell' imperio, clima, costumi, religione, governo, force, ricchezze etcet. descritta dal medesimo auttore", а на ст. 325—368 містить ся „La Svetia, osia epitome del governo, forze, entrate, condition d' huomini et altre osservationi del regno di Suetia e regia corte et motivi, on de si riffolse la regina Christina a rinontiare il regno. Di don Alberto Vimina Bellunese".

З передмови, підписаної Дж. Баттістою Казотті і датованої в Венеції 31 жовтня 1671 р., довідуємо ся, що книжка видана по смерти автора з рукопису, якого достарчив брат автора Леонардо. Із другої передмови „Al lettore" довідуємо ся, що автор довший час пробував у Віднї і писав драматичні твори для віденського театру, в якім очевидно по тодїшній моді панував італїйський язик. На четвертій ненумерованій картці поміщено на обох сторонах по одній латинській вірші дра філь. і мед. Антонїя Пери, першу на смерть Віміни:

Ergo Alberte iaces? Sic Te nox ultima tandem
Occupat? Aeternum sic Tibi lingua tacet?
Lingua etenim Moscos iam Te flexisse Scythasque
Scimus, Hyporboreo quotque sub axe rigent.
At non hac licuit rigidas mollire sorores,
Ferrea vel Stygiae frangere iura Deae.

Nimirum surda stat inexorabilis aure
Persephone, Lachesi verba nec ulla placent.
Si dura humano possent sermone moveri,
Tu poteras doctis fata movere notis![1])

А ось як виглядає надгробний вірш, зложений із шістьох двостихів:

Hic iacet Albertus, prolixis ille viarum
Laxatus spatiis, hac requiescit humo.
Sauromatas adiit Moscamque orator in aulam
Missus, abhinc Scythicas venit ad usque domos.
Baltica dicentem stupuit regina trucesque
Submisere oculos ad sua verba Getae.
Frigora sed passus toties Aquilonis et acres
Riphoeas hiemes Sarmaticasque nives
Languorem exhaustis contraxit viribus, unde
Paulatim lenta tabuit ipse nece.
Nec lethum ingemuit, patriae sed verba iuvandae
Amplius ingemuit non superesse sibi.[2])

---

[1]) Ось той вірш у перекладі на нашу мову:

На смерть Альберта Віміни.

Так ось, Альберте, лежиш? Так тебе ніч остатня нарешті
Вкрила? Отак і по вік вже замовчав твій язик?
Знаємо, що язиком Москалїв ти ворушив і Скитів
Всїх, що там мерзнуть у тих гіперборейських снїгах.
Та не здолїв той язик ізмягчити трьох сестер суворих,
Анї зелїзний закон Стиксу богинь ізломать.
Не дивота, бо стоїть невмолима глуха Перзефона;
Слів так солодких нема, щоб Ляхезіду вблагать.
Як би міг людський язик відмінити твердую Конечність,
Ти один був би здолїв навіть Судьбу вговорить.

[2]) Ось і сей вірш у перекладі на нашу мову:

Нагробний напис йому-ж.

Тут той Альберто лежить, що в житю далечезні дороги
В ріжних краях проходив, в сїй спочиває землї.
В Польщі був і в Москалїв при дворах виступав яко речник,
І до козацьких також він заглядав домівок.
З подивом слухала слів його шведська потім королева,
Голос його зворушав навіть суворих Татар.
Та перемерзши не раз від холодних вітрів, і суворі
Зносячи зими в Москві, зносячи польські снїги,
Вичерпав сили й придбав у грудях невлїчиму сухоту,
Що непастанно жручи звільна вбивала його.
І не страшна була смерть йому; того лише пожалїв він,
Як потїшать вітчину слів не достало йому.

Хоча, як було згадано, Костомаров користував ся сею книжкою, про те можна сказати, що взяв із неї дуже мало, а при праґматичнім характері його оповіданя подробиці взяті з сеї книжки пропадають у масї инших і не дають понятя про її властивий характер. На мою думку книжка Альберта Віміни варта докладнійшого вивисканя. В отсїй працї я не можу сего зробити і тому подаю лише дещо, що торкаєть ся порушуваних тут тем.

До звісток про походженє Хмельницького, кольпортованих у західній Европі в другій половині XVII в., варто додати те, що подає Віміна (op. cit. ст. 6—7). Читаємо там: „Сей Хмельницький (в італїйськім оріґіналї Chimelniki), хоч варвар, походив із польської шляхти, т. зн. був членом одної із значнійших родин краю (nato fra le meno oscure famiglie del paese). Є відомість, що його отець був литовським шляхтичем, який утік на Запороже, щоб уникнути судової кари, яка засуджувала його на баніцію, що Поляки називають інфамією, і позбавляла шляхетства. В своїй молодости він пройшов якусь гуманїстичну школу в Кракові, в якій, як кажуть, робив добрі поступи. Тому то був він далеко більш освічений, як звичайні козаки, які не мають ніякої науки крім воєнної, що служить їм для розбоїв на Чорнім морі“. Як причину бунту Хмельницького Віміна (op. cit. ст. 3) подає буцїм то факт, що гетьман Конєцпольский, який умер в р. 1646, безправно відібрав Хмельницькому мале сільце Суботів, а його син, королївський хорунжий, замісь задоволити його жалобу, посадив його в темницю, зневаживши перед тим жорстоко. З темниці увільнили його приятелї, які допомогли йому втекти на Запороже.

Оповіданє про нещастє, яке спіткало Польщу через повстанє Хмельницького, Віміна починає ось як: „Се нещастє мало початок у р. 1646, коли вмер гетьман Конєцпольский і коли несправедливо відібрано невеличку оселю Суботів (в оріґ. Sabbatouia) у славного козака (vn Cosacco di molto nome), що звав ся Богдан Хмельницький (в оріґ. скрізь Chimelniki). Не богато помогла судова тяганина простого чоловіка з гетьманським сином, і так само не мали щастя часті просьби до сойму, щоб звернено йому в посїданє його добра. Навпаки Александер Конєцпольский, великий хорунжий королївський, у якого маєтности була заграбована та невеличка оселя, почув себе ображеним, що Хмельницький жалує ся так сміливо на забранє його добра і на судову несправедливість, несподівано велїв зловити

його і всадити в темницю, допустивши ся надто многих варварських жорстокостий на його особі. Але не довго довело ся Хмельницькому мучити ся в тій тюрмі, бо йому пощастило при помочи деяких приятелів не тілько узискати увільнене з неї, але надто в добрім здоровлю схоронити ся в сторону досить віддалену від його житла. Відібране маєтности, а до того ще загрожене свободи й житя викликали в душі Хмельницького не тілько жаль, але сильну постанову зірвати кайдани всякого респекту і зважити ся на рішучий виступ, тим більше, що й многі його земляки обурені на те, що стало ся з ним, готові були слїдувати за ним на всякий випадок. З разу невелике було число таких, що зібрали ся довкола сього ватажка, але знов і не таке мале, щоб напад якогось малого польського відділу міг переловити або розбити їх. Оттим то обіцявши повний послух Хмельницькому для даня опору Полякам, вони подали ся Днїпром у низ на Запороже, що лежало недалеко Чорного моря" (A. Vimina, op. cit. 3—4).

Другий освічений Європеєць, що ще за житя Хмельницького опублїкував оповідане про події перших літ його гетьманованя, Петро Шевалїє, надворний радник француського короля і секретар француського посольства в Варшаві, написав історію війни козаків проти Польщі, якою ще в другій половині XVIII в. покористував ся козацький лїтописець Александер Ріґельман і якої неповний титул наведено у вступі до моноґрафії Костомарова „Богданъ Хмельницкій" (т. І, ст. VIII) під числом 55, п. з. Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne etc. par Pierre Chevalier, conseiller du Roy en sa cour des Monnoyes. Paris 1663. Оповівши коротко про давнїйші війни Польщі з ріжними ворогами, яких Поляки перемагали при помочи руських військ, він підносить зміну, яка настала 1648 р., від якого почавши козаки протягом чотирьох літ зробили чотири великі напади на Польщу в спілцї з Татарами і задали їй великі страти.

„Богдан Хмельницький — цитую дословно в перекладі оповідане Шевалїє — був першою іскрою того огню і причиною всеї тої війни. Він був родовитий шляхтич, син польського підстарости, і вписавши ся в козацьке військо рядовим козаком дійшов по ступнях до сотництва, був депутатом запорожського війська на польські сойми, потім ґенеральним комісаром, а нарешті був поставлений військовим старшиною. Мав він деяке знане руського письма, що між козаками в ті часи бувало

дуже рідко. Польський король Владислав, коли ослаб на силах поперед усього від неробства, бо не мав звичаю так як инші христіянські королї та королевичі займати ся ділами, повзяв нарештї 1646 р. намір розпочати війну з Перекопськими Татарами, яких хотів прогнати з Криму. Для сеї експедиції вважав найлїпшим ужити козацьке військо, а для команди над ним призначив Богдана Хмельницького за його здібности і становище. Та коли для сего королївського підприємства инші христіянські володарі, в яких він просив помочи, не могли дати її, занятї иншими ділами, а навіть Венеціяни, на яких особливо надіяв ся король, відмовили йому помочи, а польська Річ Посполита пожалувала видатків для зібраня війська, король був змушений залишити свій плян і розпустити військо, навербоване вже коштом його жінки.

„Задля того й Хмельницький лишив ся без служби, але швидко знайшов собі инше занятє задля сварки, що виникла за границї землї з Чаплїнським, відпоручником і дозорцею польського пана хорунжого коронного, а головно задля зневаги і лихого поступка з його жінкою й сином, якого Чаплїнський через ту сварку побив палицями. Ся зневага дала Хмельницькому привід відкрити козакам свій намір освободити себе від Поляків, яких козаки чим раз більше не могли терпіти через те, що ті тїснили їх і силували до всякої роботи мов підданих. Для лїпшого довершеня свого наміру, впевнивши ся в запомозї козаків і боячи ся, щоби Поляки тимчасом не зловили його, він у початку 1648 р. втїк на Запороже, де відкривши свій намір почав приготовляти ся до війни“ [1]).

Як бачимо, в оповіданях Твардовского і сих Европейців одинокою причиною втеки Хмельницького і початку війни являєть ся його покривджене Чаплїньским. Се мусїла бути версія розповсюджена в Польщі, коли про неї дуже докладно, на підставі оповідань Станїслава Любовіцкого написав Ґрондский у своїй книжці: „Historia belli Cosaco-Polonici, authore Samuele Grondski de Grondi, conscripta anno MDCLXXVI. Ex manuscriptis monimentis historiae Hungaricae in lucem protulit Carolus Koppi MDCLXXXIX“. Ґрондский оповідає на ст. 38 і далї про остатні роки панованя

[1]) Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще..., собрано и составлено чрезъ труды инженеръ-генералъ маіора и кавалера Александра Ригельманна 1785—86 года. Москва 1847 ст. 50—51.

Владислава IV, що сей утомлений до крайности інтриґами та сварами польських маґнатів задумав при помочи козаків викликати польсько-турецьку війну. Подаю се інтересне оповідане Ґрондського в перекладі на нашу мову.

„Король не давав пізнати по собі тяжкого болю, який почував у души, та про те не переставав робити заходи для своєї цїли иншими способами. Користаючи з нагоди смерти двох сенаторів, Конєцпольского та Собєского, що померли швидко після того сойму (не без підозріня, що їх отроєно), післав на Вкраїну Оссолїньского, королївського канцлєра, з довіреним йому Станїславом Любовіцким, цєханівським підчашим, під позором буцїм то ревізії пограничних твердинь, а на правду для побудженя козаків, аби своїми нападами шарпали турецькі посїлости, і аби сим способом не явною зачіпкою, але ніби з незначних передирок та пересварок спричинити війну і накинули на Поляків конечність самооборони.

„Козаків запевнено, що не тілько не мають бояти ся нїякої кари анї догляду від польських висших урядників (король вірив, що Миколай Потоцкий, який по смерти Конєцпольского став великим гетьманом, держати ме королївську сторону), але для сеї цїли передано Хмельницькому від короля хоругов і військову булаву і при тій нагоді назначено його найвисшим провідником або гетьманом. Хмельницький відповів, що се дїло великої ваги, але козаки під строєю военною карністю доси не власновільні і до таких наглих виступів зовсїм не приготовані. Треба би про се нарадити ся і підготовити уми козаків, треба оружя і для всього того немалого часу. Тим часом він дякує його величеству за так велику ласку та довірє і обіцює, о скілько зможе, доложити сил для сповненя плянів його величества.

„Отсї подробицї оповідав менї сам Станїслав Любовіцкий, коли разом із ним я був у козацькім таборі біля Львова в р. 1655, і те саме говорив менї Іван Виговський, військовий писар козацький, коли іменем шведського короля я був послом у Хмельницького в р. 1656.

„Нагода тут сказати тепер дещо про самого Хмельницького. Він був син шляхтича Поляка, що допустивши ся якогось злочину і загрожений після польських законів карою інфамії, та винятий з під права, схоронив ся між козаків. А що був здатний до військового дїла, козаки приняли його радо, від них він одержав жінку, з якою пізнїйше мав сього одинокого сина, якому на знак того, що ним сповнили ся його горячі бажаня і з вдяч-

ности для козаків дав імя Богдан, що в руській мові значить Богом даний. По його смерти Богдан ріс між козаками, одержавши шкільне виховане, і не згадуючи ніколи про батьківську родину, лишив ся при своїй матери, а дійшовши до літ вправив ся у військовій службі, маючи невеличку письменну освіту. До чого тілько взяв ся, провадив усе дуже добре і був щасливий, і був би з літами за згодою козаків легко доступив найвисших військових ступнів, але задля опору королівських комісарів не міг одержати ніякого повисшеня в службі. Про те одначе Конецпольский, гетьман польського війська, вподобав собі дуже зручність Хмельницького в веденю діл і точність у службі, і поставив його писарем козацького війська, що тоді було найвисшим урядом у військовій адміністрації. А щоб зробити його прихильнійшим до себе і до держави для веденя діл, дарував йому просторий ґрунт над Дніпром, щоб там для свойого власного пожитку заложив собі нову оселю. І справді по кількох роках Хмельницький устроїв там гарну оселю Суботів (в оріґіналї Sambotovo), віддалену милю від Чигирина, старинного українського міста. Дехто оповідає одначе, що Конецпольский чуючи себе близьким смерти, признавав ся, що жаль йому дуже, що він умирає а Хмельницького лишає живим, бо той доси тілько його добродійствами (між иншим він мав дати йому також немалі суми готовими грішми) вдержував ся від незаконних махінацій, улягаючи його повазї; колиж козаки зірвуть ся колись до бунту, і він обійме над ними провід, то він, Конецпольский, боїть ся, що Польща зазнає від нього богато лиха, бо ніколи ще між козаками не було такого здібного та великодушного чоловіка, як він.

„По смерти Конецпольского, як сказано було висше, Хмельницькому поручено було розпочати війну з Турками. Та поки ще дійшло до неї, незабаром по смерти гетьмана його одинокий син Александер Конецпольский, зроджений з великими надіями, що доси одначе не зробив іще ніякого геройського діла для придбаня слави свойому імени і тілько що недавно вернув ізза границї та за намовою батька оженив ся з панною з дому Замойского, бажаючи доказати, що й він може дорівняти свойому батькови, зібравши з собою коло 4000 війська свойого і своїх приятелїв, напав на татарські области і там зробивши великий погром увільнив кілька тисяч невільників і забрав богато стад коний та волів. Се з разу декому подобало ся і многими хвалило ся, але швидко показало ся, що для цілої держави се було

велике лихо. Якимось припадком Хмельницький не взяв участи в тім нападі. Коли-ж Александер Конецпольский по доконаню нападу вернув до дому, один із визначнійших його двораків, на прозвище Чаплїньский, що й перед тим був досить приближений до свойого пана, а в згаданім нападї оказав дещо хоробрости, користуючи ся тим, що Хмельницький, хоч надїлений добродійствами його батька, про те занедбав піти з ним у той похід, почав намовляти пана Конецпольского, щоб дав йому посїлість Суботів, яку Хмельницький власним промислом здвигнув на дарованім йому батьком пустім полї, і в якої посїданю жив спокійно вже немало літ. Чаплїньский обіцював мододому Конецпольскому далеко більше користий із своєї служби, ніж із доходів від одного невдячного козака. Конецпольский зразу звиняв ся, що се була-б йому велика нечесть відбирати те, що дарував його батько, та Чаплїньский налягав чим раз дужше доводячи, що Хмельницький безправно дістав сей дар від його панаотця, а коли виложив деякі кошти на збудоване сеї оселї, то з її доходів побрав уже десять раз більше користи. Та коли й сими доказами не міг осягнути нїчого, попросив у пана тілько тої ласки, щоб позволив йому на власну руку напасти Хмельницького, і, коли зможе, викинути його з його добра. А коли він ограблений таким способом удасть ся до пана і попросить його опіки, то пан нехай відповість йому, що се стало ся без його дозволу, і коли він чує себе покривдженим, нехай доходить свого в дорозї права. А що він, Чаплїньский шляхтич, а Хмельницький козак, то ніяким способом не дійде свойого права і не знайде собі патрона, і тодї нехай робить що хоче. На таку безличну намову подав ся пан.

„Тодї Чаплїньский нишком зібрав собі товаришів для виконаня свойого наміру. Хмельницький, хоч чув дещо про те і бачив, як збирали ся до Чаплїньского деякі вояки, не надїяв ся одначе того, що Чаплїньский заміряє ся на нього, але думав радше, що Конецпольский знов лагодить ся напасти на Татар. Зібравши відповідну силу товаришів, з якими міг надїяти ся захопити оселю Хмельницького, виконав на нього несподїваний напад. Хмельницький не сподїваючи ся нїчого злого і не приготований до оборони, втік потаємно. Бажаючи одначе хоч в части заховати своє право на свою маєтність, лишив у нїй свою жінку, надїючи ся, що вона може там лишити ся безпечна. Сам же побіг до Конецпольского і виложив йому свою скаргу на Чаплїньского. Пан упереджений про все своїм слугою від-

повів, що се стало ся без його дозволу, як приватне діло Чаплїньского. Не маючи ніякої потїхи з такої панської відповіди Хмельницький удав ся до правних дорадників. Ті велять йому показати запис покійного гетьмана Конєцпольского про той дар. Хмельницький показав тілько приватну записку, яка після польських законів не мала ніякої вартости; бо закон вимагав, щоб запис був облятований у городській книзї, яка надавала правне значінє всїм дїлам, заключеним у воєводстві. Хмельницький по козацькій простотї не жадав від покійного пана такої забезпеки і задоволив ся приватним письмом, дуфаючи більше слову свого добродія, як найсильнїйшим урядовим затвердженям. Оттак не маючи правних основ адвокати відправили Хмельницького, не можучи його іменем розпочинати процесу. Порадили йому лише удати ся з тим до державного сойму і предложити свою жалобу послам від усеї держави.

„Тим часом, поки ще зібрав ся сойм, Чаплїньский обнявши в посїданє Суботів і бажаючи ще лїпше забезпечити себе в тім посїданю, взяв шлюб із жінкою Хмельницького, яку той полишив був дома, невідомо, чи насильно, чи тілько за намовою. Діткнений до живого сею новою зневагою Хмельницький удає ся до сойму і вносить жалобу на відібранє маєтку і знасилуванє жінки. Йому відповідають: „Що до маєтку, то його вина, що в своїм часї не одержав на нього законного запису; тепер держава для одного чоловіка не буде перевертати закона“. Що-ж до жінки, то Чаплїньский зробив заяву, що вона не була шлюбною жінкою Хмельницького, а тілько жила з ним на віру, що він сам покинув її, а тепер вона з власної уподоби вийшовши замуж за Чаплїньского, взяла з ним леґальний шлюб принявши також католицький обряд, так, що тепер анї йому не можна відправити її, анї вона сама не хоче вертати до Хмельницького.

„Отак покривджений і зневажений Хмельницький удає ся до короля, і оповідає йому все що стало ся. Відповідає король: „Бачу з твойого викладу, що правда по твоїй сторонї, але не право. Отже правною дорогою не можеш добити ся ніякого заспокоєня. Але бачу також те, що Чаплїньский наступив на тебе силою, а не правом. Ти-ж військовий чоловік і повинен знати, що силу відпирають силою. Коли Чаплїньский знайшов спільників і помічників, пошукай собі й ти“. По тих словах король пригадав йому торік предложений йому проєкт війни з Татарами, і обіцяв свою прихильність, коли захоче робити дещо в тім дїлї.

„Вертає Хмельницький не знайшовши ніякого заспокоєння своїх кривд, але неначе висміяний усіми. По дорозі придивляє ся добре станови держави, якого вперед не знав, містам, кріпостям та селам, які стрічав по дорозі, і яких не видав у перед. Вернувши на Вкраїну розповідає своїм довіреним з великим жалем про своє діло. Всї жалують його, та жалують ся також на ріжні свої кривди, яких уже майже стерпіти не можна; всї висловляють надію, що Бог зішле якогось месника за ті кривди і прирікають, що станули би по його стороні сильнїйше та численнїйше, як ставали доси. Все се приймає до відомости Хмельницький і звірює ся особливо деяким православним попам зі своїм наміром, стати местником за кривди не тілько свої власні, але також загальні, всеї релїґії та руського роду і козацького стану. Коли тепер нема ще такої сили, вона буде, коли тілько з кождого села вийдуть хоч три молоді люди в козаки. Всї обіцюють, що се зробить ся легко.

„Вертає до своїх. Тут на відлюднім місцї перед численним зібранєм він голосно виявляє свої кривди і як у столиці він не знайшов справедливости; сповіщає, яку раду дав йому король, які утиски та кривди бачив по дорозї, і які охочі до пімсти зголошували ся до нього. Ріжні бесїдники підносять також свої кривди приватні та публичні, викрикаючи, що годї вже довше терпіти їх, що пора вхопити за оружє і скинути з себе ярмо. Найбільшу хибу в своїх змаганях бачуть у тім, що козаки не мають гармат; усї козацькі гармати забрали Поляки і держать їх у ріжних містах під доглядом комісарів. Самими рушницями козаки не докажуть нїчого, не можучи навіть доступити до польського війська, яке все має при собі гармати. До того польські вояки, коли все бували добрі, тепер набрали ся найлїпшої вправи і заосмотрені в добре оружє. Починати власними силами велику народню війну річ дуже небезпечна; треба би пошукати помічників, але й се дуже трудно. Бо Москалї тепер у союзї з Польщею і звязані з нею трактатом ніяким способом не дадуть перетягти себе на наш бік. А Татар кілько-ж то разів ми побивали, значить вони наші вороги.

„Тодї Хмельницький за порадою тих, котрі вже вперед були повідомлені про королївський намір розпочати війну з Турками, виголосив довшу промову: „Очевидно, що самі ми проти так сильних наших ворогів не можемо вдіяти нїчого, особливо тому, що майже у всіх замках стоять польські комісарі, що дуже пильно наглядають за всіми нашими рухами, а польські військові

відділи поміщені переважно між нами на зимові стоянки. Тому то, скоро завважуть наші приготованя, зараз і здусять нас. Не менше очевидно й те, що для поратунку в такій небезпеці треба нам дуже сусідньої помочи. Таку поміч можемо знайти тілько у Москалів або у Татар, бо инші наші сусїди або безсильні, або хилять ся до Поляків більше, як до нас. Нема в нас фондів, щоб ми могли за гроші наняти яких вояків, а до того така поміч прийшла би за пізно. Бажав би я просити помочи в Москалів, з якими вяже нас спільність релігії. Але вони в попередніх роках почули на собі польську силу, а надто стративши кілька міст, особливо Смоленськ, і потерпівши страти в війні, ще доси не зібрали ся на стілько з новими силами, щоб могли виступити проти Польщі. І від Татар тяжко нам надїяти ся якоїсь помочи, не лише тому, що ми часто нападали їх, але також тому, що видирали у них здобич, набрану в Польщі, і тим розізлили їх проти себе. Та навіть, коли-б був який спосіб перетягти їх на наш бік, велика завада була би в тім, що вони поганці, а в нас діло з христіянами. Се все треба розважити докладно.

„Деякі козаки завважили: „Вкажи нам лише, пане Хмельницький, спосіб дійти до ладу з Татарами, тоді можемо рішити ся, чи можна його виконати і що треба робити далї“. А ті, що знали про пляни короля, налягали на Хмельницького, щоб говорив докладнїйше. Тоді він промовив: „Не можу довше укривати від вас, братції, того, що король уже від давна, маючи намір розпочати війну з Турками, для сеї цїли мав приготоване загранична військо, але задля опору державних панів мусїв відправити його. Тепер він намовляє нас, аби ми робили напади на турецькі краї і таким способом змусили Турків до нападу на Польщу, аби в такім разї польські можновладцї хотя-нехотя мусїли орґанізувати оборону. А щоб ви повірили, що се правда, ось вам лист короля, переданий менї канцлером у часї його відвідин, ось вам хоругов і булава, передані менї при таких і таких свідках із тим, що король хоче мене поставити ґетьманом. Я не захотів приняти сего уряду знаючи, що дехто може здібнїйший від мене і не бажаючи на власну руку брати ся до такого великого дїла“. Тут він предложив зібраним усе те, про що згадав у своїй промові і представив свідків, а потім мовив далї: „Маючи се все в руках думаю, що добре буде післати з поміж нас послів до Татар і сповістити їх про королївські пляни і при тім порадити їм, що коли хочуть жити

з нами в спокою, нехай допоможуть нам воювати Польщу, а коли ні, то виповісти їм війну. Думаю, що вони не довго будуть вагати ся. Бо вже й так вони були би напали на Польщу за відмову данини, коли-б ми їх не вдержали. А тепер через остатній напад Конецпольского вони розсерджені до крайности".

„Ледво скінчив Хмельницький свою промову, всї одноголосно почали гукати: „Сам Бог дає нам найкрасшу нагоду пімстити ся за наші кривди та за кривди нашої віри. Що до того, що ми християни, а Татари поганці, то вони вважають нас гіршими від собак, а ми так само судимо про них. Рада Хмельницького дуже добра і практична і ми пристаємо на неї, тай сам Бог допоможе нам. Гетьманського уряду, який предложив король пану Хмельницькому, ніхто з нас не позавидує йому. Се стало ся з божого допусту, і ми годимо ся на се. Від сеї хвилї всї радо признаємо його гетьманом і готові всякими способами, порадою, послухом, услугами і своєю кровю все допомагати йому. Та замісь трактувати з Татарами через послів, просимо, щоб радше сам удав ся до них, бо не знаємо нікого здібнїйшого для такої справи".

„За сю заяву Хмельницький подякував, але звиняв ся, що не хотів би на власну руку вдавати ся до Татар без поради і дозволу київського митрополита. Зараз вислано до нього післанців, просячи його поради. Сей не тілько згодив ся, але благословив їх додаючи, що на кождого, хто ухилить ся від спільної справи, і чи то словом, чи дїлом буде шкодити їй, упаде клятва божа. Се оповідав менї — додає у скобках Ґрондський — сам Виговський, канцлер козацький, коли я був між козаками в посольстві від шведського короля".

Отсе досить просторе оповіданє Ґрондського має всї признаки романтичного стилю і лїтературного оброблення, і не вважаючи на покликаних у ньому двох свідків, Любовіцкого та Виговського, уже для самого свойого лїтературного характеру далеке від історичної правди. Важно тут зазначити, що при всїй детальности, з якою розмальована історія з Чаплїньским, про Барабаша і викрадене у нього королївських листів нема нїякої згадки.

Як приклад подібної лїтературної роботи, ще з далеко меншою мірою історичної правди, хоч писаної майже рівночасно зі споминами Ґрондського наведу в перекладї уступ про Хмельницького й Чаплїньского з французької книжки „Casimir Roy

de Pologne. Paris 1679“, якої автор при кінці передмови підписав себе буквами D. L. V. R. Хоча в тій передмові автор запевняє, що його оповідане, хоч може не так „fin et delicat“, як би сего можна було бажати, але за те „trés-veritable“, то про те, як побачимо далї, історичної правди в ньому хиба за макове зерно. Подаю в перекладї початок першого тому (ст. 7—11) зазначуючи при тім, що книжечка в малім форматї, оба томи разом у старій шкіряній оправі, була колись власністю Г. Домбровського, а потім належала до біблїотеки Йосифа Вольфа; перший том числить 207, а другий 248 сторін.

„Королївство польське виборне, та про те Поляки мають той похвальний звичай вибирати все короля зі свойого королївського дому. І так зараз по смерти короля Владислава на його місце був вибраний його брат, королевич Казимір. Він був середнього росту, чорнявий, троха товстий. Був се добрий чоловік, о скілько ним можна бути: лагідного серця, а його головна пристрасть була любов; він був один із найлїпших королевичів, яких знаємо. Він одержав діспензу від папи, щоб міг оженити ся з королевою, вдовою Владислава, відомою колись у Франції під іменем „la Princesse Marie“. Він усе шанував її, тай вона високо цінила його, так що не було причини вважати їх пожитє за инше, як брата з сестрою. Добро держави було причиною, що їх давня прихильність одно до одного закінчила ся шлюбом. Скоро тілько відбули ся шлюбні церемонії, хуртовина занепокоїла початок його пановання, а її причиною була кривда заподіяна одним польським шляхтичем Хмельницькому [1]), ґенералови козацькому. Козацький народ складає ся з ріжних чужинців, а головно з польських селян, які увільняючи себе від неволї панів покидають свій край і тїкають на Україну, провінцію сусідну Татарам і Туркам, і дуже далеку від того, що потрібне до житя. Вони держать ся грецької віри, якої голова-патріярх, пробуває в Київі, дуже великім і гарнім містї, що належить до власти польського короля. Козаки обовязані боронити вступу до Польщі від невірних; вони працюють завсїди уоружені, щоб їх не захопив ворог, і не одержуючи ніякої плати нї від короля, нї від републїки, благородно наражають своє житє, задовольняючи ся тілько здобичю, яку здобу-

[1]) Автор „дуже правдивого“ француського оповіданя називає Хмельницького Chilmilenski, а Чаплїнського Jariński. В загалї в передаваню не-француських імен власних він так само свобідний від історичної точности, як і в передаваню історичних подій.

вають від ворогів корони. Вони дуже прихильні до короля, але їх ненависть до шляхти така велика, що найменша кривда спонукує їх хапати за оруже і мстити ся кроваво за дізнані зневаги. Вони не признають над собою ніякого пана крім того, якого виберуть собі самі; хоч би се був простий пастух, коли тілько він хоробрий і щасливий у боях, вони слухають його вірно і оказують йому велику пошану.

„Хмельницький, їх ґенерал, був сином мельника, але побіди, які він відносив над Турками й Татарами, зробили його так славним, що його вважають за одного з найбільших полководців XVII в. По смерти свойого вітця він попросив у короля Казиміра дозволу відбудувати млин, який лишив йому батько, і прибудувати до нього деякі доми для вшанованя його памяти. Король позволив йому се з уваги на його заслуги та на услуги, які він віддавав републіці. Але шляхтич Жарінський спротивив ся намірови Хмельницького і заборонив йому спровадити воду до свойого млина, твердячи, що та вода робить йому шкоду. Нехай король робить собі порядки на своїм ґрунті, а він на своїм. Та сї слова не спинили Хмельницького, тому шляхтич у його неприсутности спалив його млин і будинки і побив його жінку й сина, що хотіли спротивляти ся йому. Легко уявити собі вражіне сеї напасти на душу того великого чоловіка. Для виконаня своєї пімсти він постановив собі вигубити всю шляхту, а його відвага дописала йому так, що маючи на свій розказ могутню армію він зруйнував усї міста аж до Люблїна, по всьому Поділю аж до Рустембурґа (мб. зам. Lemberg — Львів). Не ощаджено жінок і дїтий анї храмів, а те, чого не знївечили меч і огонь, продано Туркам; дійшло до того, що за один спалений млин зруйновано більше як 60 міст“.

Сучасний Хмельницькому Станїслав Темберський, професор краківської Академії і офіціяльний історіоґраф тої Академії, написав по р. 1660 першу часть своїх „Annales“, які остаточно довів від р. 1647 до 1656 і які не друковані за його житя опублікувала краківська Академія в р. 1897 [1]). З меншим лїтературним талантом, ніж Ґрондський, Темберський на ст. 43—44 своїх латинських Річників оповідає події між Хмельницьким і Чаплїнським ось яким способом. Згадавши про похід молодого Конецпольского та Лаща на Татар, він оповідає далї: „Вертає

[1]) Scriptores rerum Polonicarum, t. XVI. Stanislai Temberski, Annales 1647—1656.

щасливий, обтяжений добичею Конєцпольский і Лащ у нутро Руси і розділює добичу між свої маєтности та приятелїв. Коли їх обох принято по навороті веселими привитанями, виступає Чаплїньский з жалобою на Богдана Хмельницького, що на границях Руси посїдає велику маєтність і вдає з себе шляхтича (iureque nobilitatis gaudere praesumit), користуючи ся правом посїданя млина, цегольнї, рубаня дров, куреня горілки для свойого вжитку, вареня меду та пива. Се на думку Чаплїньского чинило ущерб доходам і власти дворів, належних до Конєцпольского. Визначено ревізорів і комісарів для розслїду стану посїданя Богдана, та вони з'їхавши на його ґрунт і приняті людяно, почали напивати ся і протягом триднева пяниченя та розпусти на сам перед зневажили Богдана образливими словами, потім забрали його дочку чи служницю на знак своєї побіди, додаючи погрози, що Богдан швидко буде змушений уступити зі свойого ґрунту. Про се розповів Хмельницький своїм товаришам, що були в посїданю подібних ґрунтів, закидаючи Чаплїньскому захланність. Він удав ся надто з писаною жалобою до хорунжого Конєцпольского, домагаючи ся спокійного посїданя маєтности, яку одержав із королївського дозволу, і оповідаючи про ласку та прихильність до себе батька Конєцпольского. Заушники гордуючи простим козаком, поперли справу Чаплїньского і відправили просителя ще прикрійшими відповідями. Не узискавши нїчого Богдан таємними дорогами, підозріваючи засїдки на своє житє, удає ся до короля Владислава і викладає йому все, що стало ся. Обурений тим, що бідні люди не мають спокою від панів, король промовив: „Дурню, хиба не маєш шаблї?“ Потім перейшла розмова на инші річи, а власне на плян війни, яку мали розпочати козаки з Турками, при помочи наїздів на чайках. Щирість Хмельницького, якої дізнав король давнїйше в инших справах, була сильно вкорінена в груди короля, і він бажав знайти у нього згоду на свій намір викликаня війни з Татарами, а потім із Турками. Стало на тім, що король передав йому приватне письмо до хорунжого, щоб лишив Хмельницького в спокійнім посїданю, а Чаплїньского покарав за уведенє дочки чи слуги і за доконаний напад. Хмельницький добре затямив собі королївські слова в початку розмови, і вертаючи до свойого дому днями й ночами раз-у-раз думав, що має шаблю в руках і вміє володіти нею. Принесений королївський лист не знайшов послуху у хорунжого, але стягнув на козака нові погрози. Чаплїньский наставав на його зруйнованє. Богдан нара-

джував ся зі своїми близькими і віщував усім козакам, що незабаром постигне їх така сама руїна, коли не подбають про забезпечене своєї цілости. А вважаючи трудним ділом прихилити до себе посшільство голими, як кажуть, словами, подав ся в дорогу до одного козацького старшини Хведора Піровського, якому приніс був від королївського двора універсали або отворені листи в справі списаня перед двома роками козаків у реєстр для приготованя війни з Турками. Отсї листи задумав він тепер, входячи до дому Піровського, викрасти неспостережено. Народнім звичаєм почало ся угощене з медом, горілкою та тютюном, а опісля з щедрим обідом. При обідї пють за здоровлє короля та гетьманів, але Богдан більше дбає про свій інтерес як про чарки та страви. Ідуть ріжні розмови, як звичайно між свобідними селянами; Богдан згадує про королївські універсали і жадає їх показаня та розвідує пильно, де вони сховані. Дізнавши ся про місце схованки пє охотнїйше, а потім разом із господарем лягає спати. Поки Хведір і його родина поснули твердо, Богдан удавав, що також твердо спить, а виждавши відповідну хвилю виняв із схованки листи і заховав обережно. Потім заснувши ще троха збудив ся досвіта і заявивши господарю, що мусить відійти, попрощав ся з ним сердечно. Хведір не догадуючи ся його підступу, побажав йому також щасливої дороги“.

Ще більше фантазії, сим разом більше в біблїйнім стилю, виявляє оповідане заславського Жида Натана Ганновера, поміщене в його книжцї п. з. „Яван Мецуля“, друкованій по жидівськи у перве в Венеції 1653 р., а потім богато разів у ріжних місцях, між иншим також у Жовкві, і доступній менї в російськім перекладї Соломона Манделькерна, виданім другим виданєм у Липську 1883 р.[1]) Читаємо там на ст. 16—22 ось яке оповідане.

„В 5408 р. (1648) у 16-ім роцї панованя Владислава жив у Чигиринї один козак, що по руськи називав ся Хміль, а по польськи Хмельницкий. Він був одним із козацьких сотників і був надзвичайно богатий, мав велику силу худоби, був розумний, хитрий і хоробрий вояк. Чигирин належав тодї до геть-

---

[1]) Богданъ Хмѣльницкій. Лѣтопись Еврея-современника, Натана Ганновера, о событіяхъ 1648—1653 годовъ въ Малороссіи вообще и о судьбѣ своихъ единовѣрцевъ въ особенности. Переводъ съ древне-еврейскаго языка, съ предисловіемъ и примѣчаніями Соломона Манделькерна. Второе изданіе. Лейпцигъ, Вольфгангъ Гергардъ 1883.

мана Конецпольского, який добре знав Хмеля і його змаганя, завидував його великому богатству і все трівожив ся з його приводу, повторяючи не раз своїм дорадникам та урядникам: „Бою ся, аби той чоловік не наробив біди польському королівству". Тому то він старав ся раз-у-раз знайти притоку для його обвинуваченя, щоб його стратити, але се не вдавало ся йому, бо Хміль був дуже обережний і зручний, догадував ся, чим то пахне, і остерігав ся на війні, щоб Конецпольский не міг знайти на нього нічого злого. Коли прийшов час смерти Конецпольского, він передав свойому синови деякі ради в військових справах, бо той син був у тім часї хорунжим, який у часї війни носив хоругов перед королем. Що до Хмеля він заповів йому ось які слова: „Тобі певно відомий Хміль і його поводжене; тому старай ся знайти який будь привід, аби погубити його".

„Коли минула жалоба по смерти батька, хорунжий оженив ся з дуже вельможною панною, сестрою князя Замойского, на яку він видав дуже богато гроший понад свої сили, як се водить ся в цілім польськім королївстві, як у Жидів, так і в инших націй при засватаню. Коли молодий має 1000 золотих, то бере ще на довг і заставляє свій маєток, аби видати на весїле 2000 золотих. І так оженивши ся і витративши всї свої гроші хорунжий задумав зі своєю жінкою удати ся до своїх заднїпрянських маєтностий, де живуть козаки, числячи на великі дарунки для новозашлюбленої, а далї також на те, що разом із козаками нападе на Татар і набере велику добичу, як водило ся у них, Поляків, від давнїх часів. Зібравши своє військо він вирушив із ним у заднїпрянські маєтности. Коли прибули до Чигирина, місцеві мешканцї приняли їх дуже радо і обдарували многими дарунками. Місто було в посесії одного Жида, Захарії Сабіленського, який арендував його від того пана, так як і инші Жиди на Руси, що бували володарями по всїх руських маєтностях, що й було причиною страшного нещастя, яке постигло їх опісля, бо всї завиділи їх нечесному становищу.

„Хорунжий запитав того Жида наївним голосом: „Адже ти володар сего міста. Скажи менї, котрі в нїм найбільші богачі?" Його намір був навести на них напасть, аби таким чином видусити у них богато гроший. Захарія назвав йому богачів і згадав між иншим також про незвичайне богатство Хмеля. Хорунжий промовив: „А гов, мій батько заповів менї щось про сего лукавого чоловіка. Тай справдї, відки взяло ся у нього таке незвичайне богатство? Без сумнїву він ограбив моїх підданих,

що живуть у моїх маєтках; значить, усе се моє“. Хорунжий силою відібрав у Хмеля один хутір зі всею худобою, до кількох сот штук, що творило майже половину його маєтку. Та про те Хміль удавав спокійного, щоб хорунжий не поступив із ним ще острійше. А надто хто в Польщі посміє сказати пану в його місті: „Що робиш?“ Бо пан у своїм місті, то король у королївстві. Але щоб помстити ся на нїм, Хміль листом остеріг Татар: „Стережіть ся, бо наш пан хорунжий зі всїм своїм військом вирушає проти вас“. Татари, що сиділи спокійно і не надіяли ся нападу, одержавши сю відомість зараз вийшли проти хорунжого узброєні. Хорунжий завваживши, що вони повідомлені про його наміри, і почуваючи при тім, що його військо занадто мале супроти Татар, подав ся назад і втїк через свої посїлости з великою неславою. Про те він не знав, хто був винен тому нещасливому випадкови. Одного разу козаки, Хміль і його товариші, сиділи на піятиці у Жида, міського арендаря, і напивали ся. Що в тверезого на умі, те у пяного на язиці. Хміль обернув ся до своїх приятелїв: „А я таки помстив ся на пану за те, що забрав мою худобу“. І розповів їм докладно все діло. Жид, що за другим столом займав ся своїми рахунками, вислухав усе і доніс пану. Тодї сей велїв закувати Хмеля і всадити до темницї, маючи намір покарати його смертю. Та в Чигиринї жив инший Жид, Яков Сабіленський, що був приятелем Хмеля, і той порадив йому, щоб його приятелї взяли його з темницї на поруку, і щоб він потім пішов до костела, впав пану до ніг і благав дарувати йому житє, вияснюючи, що Жид зі злости набрехав на нього, а приятелї зі свого боку посвідчать справедливість його обяснення. Хміль так зробив і се вдало ся йому, і пан на разї увільнив його. Але потім пан розвідав се діло близше і переконав ся, що донесенє Жида, міського посесора, було справедливе. Тодї він другий раз увязнив Хмеля, а вдаючи ся зі своєю жінкою до своєї столицї Бродів у Малій Польщі, велїв чигиринському тисяцькому відрубати Хмелеви голову і прислати йому; в разї несповненя сього наказу тисяцький мав відповідати своєю головою. Що-ж зробив Хміль? Коли товариші прийшли відвідати його у вязницї, він сказав до них ось яку промову: „Чого ви мовчите? Погляньте і подумайте: адже польська власть укріпляє ся над нами з дня на день, обтяжує нас тяжкими роботами. Тай не тілько пани, але навіть Жиди, що стоять на найнизшім ступнї між народами, панують тепер над нами. Сьогоднї зробили таку штуку менї, а завтра зроблять таке саме

й вам; а потім уже будуть нашими братами орати землю як волами. Коли послухаєте моєї ради, то йдіть зараз до тисяцького і попросіть його, щоб випустив мене на вашу поруку на завтрішній празник, а в ночи втечемо зі всім своїм добром на Запороже. А там уже зложимо раду і подумаємо, що розпочати проти Поляків“. Так вони й зробили: всі присутні там сотники пішли до тисяцького, взяли Хмеля на поруку, а в ночи втекли на Запороже“.

Не потребую зазначувати виразно, яке мале зерно історичної правди в тім оповіданю, та може для декого цікаво буде зазначити, що визначний новочасний історик Жидів Ґрец уважає оповідане Ганновера „дуже вірним і поважним“ (sehr treu und zuverlässig), і своє власне оповідане про події Хмельнищини [1]) опирає головно на фантазіях Ганновера, в яких нема й сотої части правди. Що й загалом у історії европейських держав Ґрец навіть у елементарних питанях дуже слабо поінформований, видно хоч би з того, що польських королів Жигмонта III. та його сина Владислава уважає остатніми Ягайлонами, коли се загально відомо, що вони походили зі шведської династії Вазів.

(Далї буде).

[1]) Dr. H. Graetz, Geschichte der Juden. Vierte Auflage. Leipzig 1882, Bd. X, S. 65—73.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші).

2. Хмельницький, Чаплїньский і Барабаш.

(Далї).

Після сих менше або більше романтичних версій історії про причини і початок повстаня Хмельницького подаю те, що знав про се Веспазіян Коховский, якого праґматична історія Хмельнищини п. з. „Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. Climacter primus“ разом із дальшими клїмактерами вийшла в Кракові 1683 р. Коховский силкуєть ся писати стилем клясичних істориків, особливо Лївія й Таціта, не цітуючи, так само як і вони, своїх жерел. Подаю тут із деякими скороченями переклад його оповіданя про Хмельницького до початку 1648 р., поміщений у його книзї на ст. 19—25.

„Перший автор і ініціятор безбожного бунту, Теодор, по людовому Богдан Хмельницький або Хмельниченко, син Михайла, про якого одні оповідають, що походив із Мазовії, а инші, що з українського місточка Лисянки. Сей зайшовши припадком чи судьбою до Жовкви, міста недалеко від Львова, жив між найнизшими слугами при дворі Жолкевского. Коли-ж воєвода руський, Іван Данилович, утворив чигиринське староство, він забрав ся туди і жив там як провентовий писар. Пильний у тім урядї він працював і для пана і для себе, оженивши ся з козачкою, а посвоячивши ся з козаками і бажаючи при дворі до-

робити ся чогось більше, приложив ся до военного ремесла. Коли гетьман королївського війська, Жолкевский, заняв ся введенем Ґраціяна на молдавський трон, Данилович, щоб вигодити тестеви, зібрав немалий відділ козаків уоружених рушницями з околиць Чигирина і вислав їх на сю війну; Михайло Хмельницький був у тім відділї сотником. Оттак від двірської послуги вийшовши на військового старшину при розбитю польського війська під Цецорою він був убитий, а його син Богдан дістав ся до неволї. По двох роках, для памяти його батька, козаки викупили його в Криму з неволї, обмінявши його за своїх полоняників. Вернувши, чи то ведений своїм нещастем, чи задля того, що бувши письменним умів зручно провадити ріжні дїла, він почав набирати впливу між козаками. Хлопцем він учив ся в київській ґімназії, а деякі оповідають, що відбув студії також у Ярославі у Єзуїтів. Певно в дозрілїйшім віці він навчив ся обережности, навчив ся з практики оцінювати кожду нову річ, відкладати надію на будуще і виявляти раз лагідність, то знов жорстокість, промовчувати часто погрози, але нїколи не занедбувати пімсти. Мав дар короткої військової вимови, духа витревалого, лице усміхнене, яким мов блискучий лїд гнилу воду покривав зворушеня своєї душі. Доки був вояком, визначав ся послухом для всякої коменди і нїколи не наражав себе на небезпеки не маючи надії чи то на заплату, чи то на певний вихід. Та годї чоловікови придусити в собі прикрий кашель, а огонь під соломою швидко крім диму видасть полумя. Отак і Хмельницький, коли тілько козаки зривали ся до бунтів, брав у них участь, як ось у бунтї Тараса, а потім Острянина й Гунї, але коли проводирі тих бунтів накладали головами, він умів уйти заслуженої кари. Знаходжу в описї війни під Кумейками, що коли козаки для перепрошеня королївського маєстату змушені були вислати своїх післанців, він був у їх числї [1]) і при сьому придивив ся добре станови Річи Посполитої, немов би проникнувши в її нутро, в яке пізнїйше мав нанести люті рани. Нотую також, що чув я поголоску, буцім то коронний гетьман

[1]) Коховський покликуєть ся тут очевидно на один із Діяріїв Окольского, але о стілько хибно, що в Діярію з р. 1637 про війну під Кумейками та Боровицею імя Хмельницького фіґурує лише як військового писаря під капітуляційним актом, а тілько в другім Діярію з р. 1638 Хмельницький являє ся одним із козацьких делеґатів, висланих до короля. Із сього можна переконати ся, як совісно користував ся Коховскний своїми друкованими жерелами.

Конецпольский мав його завсїди в підозріню за його бурливий ум і вдачу склонну до всього злого. І так, коли для спиненя неправильних козацьких нападів на Чорне море з розпорядженя власти збудовано кріпость Кодак, гетьман уважаючи відповідним показати се козакам як найкращу узду проти їх самоволї, позираючи на них косим оком, запитав присутного при тім Богдана, як йому подобає ся твердиня. Сей не видержав і відповів короткими словами: „Що руки зробили, руки й зруйнують“. Сї слова він справдив опісля, бо перший крок його бунту — се було зруйноване Кодака“.

Далї Коховский досить просторо малює полїтичну ситуацію в остатнїх роках пановання короля Владислава IV і оповідає про його плян війни з Турками, якої початок мав вийти від козаків.

„Між козаками визначали ся тодї над инших воєнним досвідом і практичністю Ілько Барабашенко і Хмельницький. Оттим то король іменував першого гетьманом Запорожцїв, а другого військовим писарем (notarius). Оба вони були своєю вдачею і своїми обичаями зовсїм не однакові. Бо Барабаш, постійний у послусї і готов до війни тілько леґально виповідженої, де тілько бачив людовий рух і сїмя розрухів, уговкував юрбу і відстрашував: „Заклинаю вас святою вірою і вашими дїтьми, не забувайте про нашого непобідженого короля, для якого і під яким ви здобули собі у війнах так богато вічної оздоби, відкиньте всякі новини, що принесуть нещастє, а держіть ся старого та безпечного. Вдача се гадючого плоду роздирати матїрню утробу. Радше вилийте свою силу на розбійничі ватаги Татар або наглим нападом пустїть ся на Чорне море! Поведу вас, як водив нераз, на ворогів королївства, коли се буде догідно Річи Посполитій. Коли-ж одначе думаєте потоптати віру сумним бунтом, я не буду не то вашим учасником, але навіть безчинним свідком, але хоч би й смертю самою запобіжу страшному злочинови“.

„Зовсїм не так невинно поводив ся Хмельницький. Його неспокійна душа вагала ся; раз хилила ся до поспільства, похопного до розрухів, то знов пригадувала, що королївський двір ображений (се було йому відомо) занеханою війною, легко прихилить ся до нього. Попихала його також фатально польська необачність, зроджена довшим супокоєм. Міркував часто, чому війну розпочато і занехано, оруже піднято і відкинено? Чи має відважити ся робити на власну хвалу і користь? Він знав, що при королївськім дворі було немало таких, які вважали вибух

війни великим лихом, а дозвіл козакам випливати на Чорне море легкомисною провокацією Турції, що може викликати велику небезпеку. Знали се козаки і для того юрба не лякала ся розрухів почуваючи свою безкарність, а се раз-у-раз заострювало відносини. Не много бракувало, щоб для бунту повстав ініціятор, а для ініціятора збунтована маса.

„Дуже добре трафило ся як раз, що ворог людової самоволї Барабаш погиб. О скілько вірний вітчині, о стілько за свою добру вдачу ненависний голові бунту. Не треба було довгого часу, щоб його погубити, бо як військовий чоловік він чув себе безпечним і дбав більше про публичні діла, як про себе. Удаючи велику приязнь Богдан запросив його до себе в куми на хрещене дитини, трактував як гостя й кума. Швидко, коли звязок духової приязни усунув усякий страх перед підступом, і Барабаш, богато обдарований, сидів при веселій піятиці, нї з сего нї з того вивязала ся коротка сварка, в якій гетьман проти всякого права гостинности був убитий одним козаком. Деякі винуватили Хмельницького більше, як тих, що закровавили свої руки невинною кровю; бо-ж він очевидно побоював ся, що сей непідкупний і всею душею вітчині відданий чоловік може стати перешкодою бунтови. В усякім разї дивно, що розлив крови убійцям пройшов зовсїм безкарно. По усуненю Барабаша ширили ся поголоски, сходили ся бунтівничі наради, і потаємно кували ся убійчі пляни; юрба оплескувала їх і швидко розходила ся в ріжні сторони. Якийсь Онїяш, сотник відомий зі своєї вірности, писав до Шемберґа, що огонь швидко розгорить ся в велику пожежу, коли не здусити його завчасу. Роман Песта, старий товариш Богданів, але вже тодї його супірник, отвертїйше повідомив Александра Конєцпольского, королївського хорунжого, про початки і порядок змови. Сей нелїнивий у бачности велить Іванови Кречовському наложити руки на Хмельницького і задержати його, доки сам, збираючи ся вирушити до табору, розслїдить пороблені йому закиди. Трафило ся одначе, що многі козаки по старому козацькому звичаю зійшли ся до Бусина, який вернув із татарської неволї. Прийшов сюди також Хмельницький, криючи на час свою глубоку ненависть, намовлений товаришами, а в самій річи, щоб задля особливої небезпеки купити коня. Тут під закидом бунтованя юрби його зловлено і приведено до хорунжого. Хмельницький відпирає ся вини, називає свідків, кличе посередників, покликає ся на свою вірність і заслуги. Були при тім многі двораки Конєцпольского, яких Хмель-

ницький також просив уставити ся за ним до пана. Присутні козаки, хоч самі винуваті, запевняли, що Хмельницький невинен, так що нарешті пан злагіднів супроти обвинуваченого заслуженого чоловіка. Особливо Кречовський предложив свою запоруку, що Богдан лишить ся в панськім обовязку, і він з приязни задержить його у себе в домашній сторожі. Він був із Хмельницьким давно знайомий і оба були собі кумами, а тепер забажав заопікувати ся ним. Конецпольский приняв сю запоруку. Кречовський запровадивши Хмельницького до свойого дому, держав його там як гостя; вони напивали ся та цілували ся сердечно, а коли Кречовський пяний від меду заснув твердим сном, Хмельницький покинувши його опіку швидкою втекою подав ся насамперед на остров Бучок, потім на Микитин Рів, де застав майже триста товаришів козаків, яких порозсилав у ріжні сторони ширити сімена бунту“.

Як бачимо, на класичних взірцях оперта конструкція Коховского не знає нічого про Чаплїньского, а натомісь із Барабаша робить завзятого польського патріота. Викраденя королївських листів тут нема, бо Хмельницький сам має у себе і показує козакам королївські знаки гетьманської власти, а сцена підпоєня тут являє ся два рази, раз між Хмельницьким і Барабашем, при чім Барабаш гине, другий раз між Хмельницьким і Кречовським, при чім Хмельницький утїкає з домашнього арест̧у.

Про пригоду Хмельницького з Чаплїньским Коховский оповідає троха пізнійше, на ст. 27—28, полемізуючи зі словами Хмельницького, який збираючи ся тїкати на Запороже, на таємній козацькій радї буцїм то предложив козакам реєстр кривд українського народа від Поляків, а також реєстр своїх власних кривд. Перший із тих реєстрів буде наведений далї, а тут наводжу лише другий і полеміку з ним Коховского. Зазначу поперед усього, що Коховский очевидно клав велику вагу на ту промову Хмельницького, надрукувавши її курсівним письмом і підкреслюючи у вступі до неї свою правдомовність словами, які для їх важного значіня наводжу тут дословно: Neque causas conquirere arduum; nunquam enim, ut lusciniae cantio, rebellioni debuerit praetextus. Quas ego, ut vulgatae, ut compertae et patre veritatis tempore approbatae expedio“. По нашому се значить: „Не тяжко було знайти причини до жалїв; бо як соловієви співу, так бунтови нїколи не забракне приток. Наводжу їх тут як загально відомі, дізнані мною і справджені

часом, батьком правди". Се не перешкодило одначе Коховскому подати в тій промові Хмельницького річи зовсім неправдиві. „Переходячи до себе самого — пише він по наведеню жалів Хмельницького на публичні тягарі українського народу — він мовив до зібраних козаків: „Гляньте на мене і майте милосердє! Я запорожський військовий писар, старий вояк наділений многими добрами, потерпів варварське увязненє і замісь обдарованя, без жадної провини, окрім тиранської самоволї, попав у небезпеку житя. Сина мойого жорстоко замордовано, жінку уведено, маєток видерто, не лишивши менї навіть коня, а в остатнім часї за мною пошукують, щоб зробити менї смерть. І не лишає ся менї, заслуженому воякови, що проливав свою кров, і якого тїло покрите рубцями від ран, нїчого більше, як тілько під фальшивим закидом бунту невинно згинути від катівської руки. Поступлено зо мною так для прикладу иншим, а коли впаде моя голова, грозить загибіль усїм вам"[1]).

Проти сих жалїв, висловлених буцїм то Хмельницьким, Коховский на ст. 27—8 виставляє ось яке оповіданє: „Переходячи до приватних причин розруху зазначу, що чигиринський підстаростий Данило Чаплицкий (так передає Коховский назву Чаплїньского) розпочав спір із Хмельницьким за фільварок Суботів, який посїдав Хмельницький без нїякої законної основи і без автентичних документів, хвалячи ся ним як своєю власністю. Він покликував ся в дуже оживленім спорі на те, що пусте і нікому неприналежне поле було устною даровизною старости надане його батькови, а посїданє утверджене довгим уживанєм на основі ленного права за його військові заслуги для Річи Посполитої. Ізза сеї суперечки довгі лїта тревала між ними ненависть. Не диво, що Чаплицкий готуючи ся вдарити на Татар, що пустошили чигиринську область, і повіривши Богданови військову хоругов, коли побачив, що хорунжий не спра-

[1]) Подаю тут латинський текст, важний для характеристики сього польського історика: Tum ad semet digressus. „Aspicerent se et misererentur; Zaporoviensium Notarium, tot stipendiorum veteranum, barbaricam captivitatem perpessum, dum rude donari expectat, nullum ob scelus, nisi quod saevire tyrannis voluptas sit, periclitari: occisum sibi crudeliter filium, abductam vi uxorem, ereptum patrimonium, ne equo quidem quo mereret relicto, novissime destinata morti victimam quaeri. Nequae aliud emerito militi, post profusum sanguinem et lacerum per vulnera corpus, restare amplius, nisi ut falso seditionis crimine, sub carnificis manu innocens moriatur. Praeiudiciose agi secum, et postquam in uno capite successerit, exitium imminere universis".

вуе ся відповідно до його волї, зранив його шаблею і вирвавши у нього хоругов зневажив його прилюдно. Відси пішла довголітня ненависть, у якій один погорджував другим як нездарою в военнім дїлї, а другий носив ся з плянами пімсти. Стало ся потім, що процес виточений за фільварок рішено в той спосіб, що ґрунти признано власністю чигиринського староства, але нещасливий фільварок із усім його загосподарованем присуджено Хмельницькому. Сей присуд Хмельницький уважав для себе кривдою, бо з властителя він зробив його тільки посїдачем. Фільварок оцїнено на суму, на яку згодили ся обі сторони, і Хмельницький узявши гроші уступив з фільварку, не покинувши одначе в душі почутя кривди і голосячи скрізь, що видерто йому батьківщину, за яку він одначе взяв грошеву заплату. Відомо на певно, що його недорослого сина, який хлопячим звичаєм викрикав по містї батькові погрози, Коморовский, зять Чаплицкого, серед чигиринського ринку побив палицею, але не забив на смерть. Що до жінки, то жалоба Хмельницького зовсім фальшива, бо навпаки стало ся так, що коли в Українї вибухло повстанє, жінка Чаплицкого втекла з Чигирина і була зловлена Хмельницьким, який з разу знасилував її, потім оженив ся з нею, а в кінцї замордував жорстокою смертю“.

В отсьому оповіданю Коховського зовсім несподївано вириная досить недорічна пригода між Чаплїньским і Хмельницьким, буцїм то Чаплїньский у часї походу на Татар зневажив Хмельницького, вирвав йому з рук хоругов і зранив його шаблею. Се оповіданє являєть ся немов недоладним відгуком анонїмного реєстру козацьких кривд, поданого буцїм то Хмельницьким королеви Владиславови. Сей реєстр, надрукований у збірцї Міхаловского „Księga pamiętnicza“ під ч. 3, ст. 4—6, без означеня місця й часу написаня, кружив мабуть у відписах у початкових місяцях повстаня Хмельницького, ще перед битвою на Жовтих Водах, і був уложений кимось із Поляків, що знали про пригоду Хмельницького з Чаплїньским дещо з наслуху, але не дуже докладно, та нї в якім разї його не можна вважати складанєм самого Хмельницького або якогось иншого автора з козацького стану. Подаю тут сей апокріфічний документ у перекладї на нашу мову для доповненя того традиціонїстичного матеріялу, який уже тодї почав громадити ся довкола особи Богдана Хмельницького.

1. „Його милость пан Чаплїцкий, урядник чигиринський, випросив у небіщика Пана Краківського для себе власний дї-

дичний хутір Хмельницького і його предків та королївські даровизни, дані йому за потвердженєм від теперішнього короля. Наїхавши на заселені слободи з голодним людом пан Чаплїцкий гумно т. є чотириста кіп збіжа забрав і ограбив дім.

2. Той сам пан Чаплїцкий сердячи ся на Хмельницького, коли в нього правним способом допоминав ся своєї кривди, сина його, десятилїтнього хлопця, канчуками серед ринку своїй челяди так збити велїв, що занесено його ледви живого, і швидко потім умер.

3. П. Коморовский, зять того-ж п. Чаплїцкого, кілька разів присягав ся перед ріжними козаками та осавулами, що коли з Хмельницьким не впораємо ся, то доконче велимо його забити.

4. Його милость п. хорунжий коронний їдучи тепер по погромі Татар із Запорожа, велїв узяти того Хмельницького під сторожу і втяти йому шию. Коли за се Хмельницький хотїв удати ся до п. Краківского, були засїдки по гостинцях.

5. В р. 1646, коли Хмельницький дїставши двох Татар відпровадив їх до його милости п. Краківского, в його неприсутности взято у нього поголовщину, а зі стайнї його власного коня, на якім їздив у дикі поля.

6. Панам урядникам українним, що подобає ся в козацькім домі, взяти силою, чи жінку, чи дочку козакову, то мусять скакати, як їм заграють.

7. Про такі кривди писав його милость п. Краківский кілька разів до урядників і державцїв упімненя, але се не помогло нїчого.

Тепер Хмельницький, коли минулого року зі своїм полковником бік о бік їхав проти Татар, які напали були на Чигирин, якийсь пан Дашевский, як то вони називають Лях, з намови якоїсь там старшини заїхавши йому з заду, рубонув йому в лоб, і тілько зелїзна шапка (misiurka) дала опір, а то був би розтяв голову. Коли Хмельницький запитав його „З якої речі?", сей відповів: „Здавало ся менї, братку, що ти Татарин".

Сю кривду найбільшу собі Хмельницький признає, власне, що там якийсь козак Песта Хам лукаво оклеветав його перед паном хорунжим коронним, немов би то він думав вивести узброєну фльоту на море. За се п. хорунжий при инших претенсіях ізза пана Чаплїцкого розсерджений велїв наступати на здоровлє Хмельницького, і вже Хмельницький не маючи до кого вдати ся, вдав ся на Низ до инших так само покривджених, котрих по тих

низових краях і по морських островах не мале число, і вони вибрали Хмельницького собі проводирем".

Сам баламутний спосіб писаня сього документу і дуже неясні відомости автора навіть про топоґрафію згадуваних ним околиць свідчать виразно, що се фальсіфікат. А назва Чаплїцкого замісь Чаплїньского, яку присвоїв собі Коховський, свідчить виразно про те, що він користував ся сим фальсіфікатом для своєї історичної конструкції, і заразом показує, як мало обережним був сей історик у доборі та компонованю своїх матеріялів.

До сих ріжнородних оповідань із другої половини XVII в. про Хмельницького і причини його повстаня, варто додати, що сучасні акти, переважно протоколи, списані ріжними московськими урядниками з ріжними людьми, що в роках 1647—8 були в ріжних місцях польської держави, і яких ті урядники або самі висилали до Польщі на розвіди, або за їх добровільним зголошенем розпитували про польські новини, не дають анї одного слїду сеї романтичної історії. Можна з них виловити тільки два цікаві деталї. Вони тим цікавійші, що оба містять у собі досить вірно передані вислови самого Хмельницького про події, що попередили його повстанє. І так під днем 15 червня подана в т. III Актів „Отписка Брянскаго воеводы князя Мещерскаго съ вѣстью о войнѣ козацкой" містить ось яку реляцію:

„Да товожъ числа пріѣхалъ изъ Почепа изъ Литовской стороны Полякъ Крыштофъ Силичъ за двѣма своими челядники... И въ роспросѣ... тотъ Крыштофъ сказался: Новагородка Сѣверского повѣту шляхтичъ помѣщикъ, а вѣстей за собою сказалъ: въ прошломъ де во 155-мъ году былъ у короля Владислава въ Польшѣ соймъ, что итить было войною на Турки совѣтово съ иными землями христіянскими, и Рѣчь Посполитая не поизволила, черезъ вѣчное перемирья войною итить не похотѣли, и король де Владиславъ далъ пану Хмельницкому передъ соймомъ листъ, что ему итить на море, сколько челновъ на море оберется; и тотъ же Хмельницкой съ тѣмъ же листомъ запалъ и молчалъ полгода, и потомъ де его Хмельницкого изобидѣлъ Конецъ-Польской, молодой корунной хорунжей, взялъ его маетность; и осердяся же Хмельницкой, почалъ збирать войско Запороговъ" (ст. 217—218).

Дальшим днем, 16 червня, датоване оповіданє Григорія

Климова про розмову з самим Хмельницьким, у якім читаємо ось що:

„Разсказъ Стародубца Григорія Климова о свиданіи съ Хмельницкимъ и о событіяхъ въ Украинѣ“.

„А на Москвѣ въ Посольскомъ приказѣ Стародубецъ Григорей Климовъ въ роспросѣ сказалъ (між иншим): „Да Хмельницкой же де ему приказывалъ: „Буде де тебя станутъ роспрашивать государевы приказные люди, и ты де тайнымъ дѣломъ скажи, что королю смерть учинилася отъ Ляховъ: свѣдали то Ляхи, что у короля съ козаками ссылка, послалъ де отъ себя король грамоту въ Запороги къ прежнему гетману, чтобъ сами за вѣру хрестіянскую Греческого закону стояли, а онъ де король будетъ имъ на Ляховъ помошникъ. И тотъ де королевской листъ отъ прежнево гетмана достался ему, Хмельницкому, и онъ де, надѣяся на то, войско собралъ и на Ляховъ стоитъ“ [1]).

Обі сї актові записки цікаві тим, що передають слова Хмельницького, правда, не з його власних, але з других або третїх уст. На скілько вони відповідають історичній правдї, нехай оцїнюють історики; для моєї теми важне тілько те, що анї про Чаплїньского, анї про Барабаша в них нема нїякої згадки. Своїм кривдником, який відобрав йому маєтність, Хмельницький називає не Чаплїньского, а самого хорунжого Конецпольского, а звістка про те, що король прислав своє письмо до запорожського гетьмана і Хмельницький у червнї 1648 р. мав те письмо в своїх руках, може бути о стілько недокладна, що Хмельницький сам був іменований тим гетьманом і в такім разї вона була би згідна з оповіданєм Їрондского; та можливо, що Хмельницький справдї говорив про иншого гетьмана, але дуже неправдоподібно, щоб тим гетьманом був як раз Барабаш.

Для показу, як малотямучих і малосумлїнних людий висилала тодї Москва до Польщі і якими нїсенїтницями вони годували московське правительство, наведу з того самого тому Актів (ст. 245—7) відомости, зібрані при кінцї 1648 і з початку 1649 р. царським гонцем дяком Григорієм Кунаковим. Від нього прийшли до Москви дві реляції про козацьке повстанє, обі однаково баламутні.

„А съ Черкасы де, государь, зачалась у Поляковъ рознь

[1]) Акты, относящіеся къ ист. Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Коммиссіею. Томъ третій. 1638—1657. Санктпетербургъ. Въ типографіи П. А. Кулиша. 1861. Док. № 205, ст. 215—216.

и ссора за то: какъ короля Владислава не стало, и гетманъ де корунный Миколай Потоцкой черкаскаго гетмана Богдана Хмелницкого учалъ изгонять, и жену его и дѣтей взялъ къ себѣ и маетности его поималъ за себя, по прежней ссорѣ, будто не вѣря ему и опасаясь отъ него межъ королевствъ всякого дурна; и отъ того де, государь, гетманъ Богданъ Хмелницкій побѣжалъ въ Крымъ и наговорилъ мурзъ и Татаръ въ войну на Поляковъ; и воевали де государь, Черкасы и Татаровя около Кіева городы: Гомью, Чичерскъ, Шерековъ и иные многія мѣста, и около Кракова, а Пинескъ де, государь, и Брестъ Литовскую разорили до основанья, Поляковъ и Жидовъ и женъ ихъ и дѣтей побили безъ остатку, и хоромы де, государь, и стѣны каменые розломали и розметали, а деревяныя пожгли и учинили съ полемъ ровно: а Полскихъ де, государь, и Литовскихъ людей на боехъ и въ загонехъ побили многіе тысячи; и Нѣмецъ де, государь, которыхъ было Владиславъ король изготовилъ на бой противъ Турского, Черкасы на бою побили близко сорока тысячь, и гетмановъ де корунныхъ, Потоцкого и польного, и многихъ урядниковъ и знатныхъ людей на томъ бою поимали и свели въ Крымъ. А нынѣ де, государь, гетмановъ великимъ корунным учинился князь Єремѣй Вишневецкой, а польного де, государь, гетмана ещо нѣтъ. А какъ де, государь, Казимера Королевича обрали на королевство, и Черкасы де будто, свѣдавъ то изъ Краковскихъ мѣстъ, поуступили и стоятъ обозомъ у Констентинова; а что де, государь, у нихъ впередъ съ Поляки будетъ, того невѣдомо, только де, государь, послѣ корунацыи королевской вскорѣ будетъ соймъ о войнѣ съ Черкасы, и поборы де, государь, хотятъ имать съ великого княжства Литовского, самые большіе, чтобъ Черкасомъ такую великую войну и разоренье отомстить".

Із зібраних ним відомостий нотую ось яку: „Обрали де на Полское королевство Казимера королевича, а олекцыя де, государь, была въ Варшавѣ по сю сторону рѣки Вислы у села Скорышова зъ обозѣ, и кончалась де, государь, олекцыя декабря въ 8 день по Римскому календару; а на олекцыѣ де, государь, были паны рада корунные и Литовскіе, всѣ духовного чину и свѣцкіе, и послы повѣтные".

Шифрований рапорт Кунакова із Смоленська до Москви з 9-го січня 1649 р., ст. 247—250 не менше баламутний, і тому вважаю зайвим передавати його тут.

Із козацьких літописців початку XVIII в. наведу поперед

усього в скороченю оповідане Грабянки, який в уступі „Сказаніе, чесо ради воста Хмелницкій на Поляковъ“ (op. cit., ст. 31—34), хоч виразно покликає ся на свідоцтво Коховского, проте подає про Хмельницького відомости значно відмінні, взяті переважно з цитованого висше „Достовірного козацького літописця“, доповняючи його правдоподібно своїми власними комбінаціями. І так на ст. 33—34 читаємо, що король Владислав мав велику прихильність до Хмельницького та „изваживши его разумъ допустилъ себѣ за совѣтника. Ибо когда умислилъ мстити на Турчину за перешкоженную войну московскую, будучую въ року 1635 подъ Смоленскомъ, то мимо своихъ сенаторовъ зъ нимъ радился, и великій реіментъ морской всей армати ему вручалъ. Чему (за пришествіемъ его отъ двору кролевского на свою отчизную землю) завиствуючи, якож и слободѣ поселенной, подстаростій Чаплинскій за неслушность разумѣлъ Хмелницкому быти богатимъ и въ мѣста фундовати ся; за что старостѣ чигиринскому Ивану Даниловичу обнесе завистно: „Не достоитъ (рече) просту человѣку села и подданихъ имѣти“. Иванъ же Даниловичъ повелѣ отяти село оно Чаплинскому. Хмелницкій же таково насиліе видѣвъ и отятіе села своего и услуги воспомянувъ полской коронѣ, за ня же мѣсто воздаянія чести принялъ отъ Чаплинского обиду, изрече: „Ляхи насъ козаковъ озлобляютъ, еще козацкая не умерла мати“. Сіе услиша Чаплинскій, повелѣ Хмелницкого яти и въ темницу воврещи, сина же его Хмелницкого Тимоша велѣ двома палицами посреди града Чигирина бити. Видѣвъ же Хмелницкій, яко ни откуду помощи не надеженъ, не вѣдяше, что творити. Богъ же преклони серце на милость жени Чаплинского, да упроситъ мужа своего и повелитъ Хмелницкого зъ темници отпустити, и тако испущенъ живяше ожидая, что время впредъ покажетъ“.

Далї автор наводить на ст. 35—39 простору „Суплїку до всей Речи Посполитой полской отъ утѣсненного Ляхами народа Рускаго поданную“ буцїм то ще в р. 1632, по чім іде далї оповідане історика. Суплїка не мала ніякого успіху. „Но обаче превозможе бѣда цѣлой Украини у милостивого Пана, написалъ бо кроль ко Барабашу, еще тогда козацкому асаулу енеральному будучому, епістолію за своимъ знаменіемъ кролевскимъ сице: „Аще есте козаки воини храбріе, мечь и силу имате, и что вамъ по себѣ стати возбраняетъ?“ Сію епістолію Барабашъ не яви никому о ней, ово яко Ляхомъ прихиленъ бяше, ово яко своей користи токмо искій, изволяше самъ во благихъ жити, а о вой-

ску не радяше ни же о обидѣ людской. Хмелницкій же о томъ кролевскомъ писаніи увѣдавъ мисляше, якъ би у Барабаша сію епістолію взяти и войску козацкому явити. Таже женѣ Хмелницкого тогда отроча родившой, моли Хмелницкій Барабаша, да отрочати его восприемникъ отъ крещенія будетъ. На что изволи Барабашъ, и по крещеніи отрочати въ Суботовѣ у Хмелницкого, егда вси подвеселиша ся, Барабашъ уже за друга Хмелницкого себѣ имѣяй, сказалъ о томъ Хмелницкому о предпомянутомъ писаніи кролевскомъ, и гдѣ сокровенно бяше. Тойже все то слагаше въ серци своемъ, и егда Барабашъ на крестинахъ упивъ ся уснулъ крѣпко, Хмелницкій взялъ шапку, поясъ и перстенъ Барабашовъ, вѣрного своего посла къ Черкасамъ до жени Барабашевой, о той хитрости не вѣдущой. Она же даде посланному тое кролевское писаніе. Съ тимъ писаніемъ зъ Черкасъ до Суботова егда посланний возврати ся и писанію кролевскому прочтену бывшу, и другому на робленіе суденъ воднихъ, данному кролевскому зичливцу, козаку знатному Іляшу Переясловскому, и по вичитаню онихъ привиліевъ отвѣтъ вси вземше козаки согласенъ побѣгоша за пороги зъ Хмелницкимъ. Року 1647, декамврія 7 бысть свѣдомо Хмелницкому, яко Николай Потоцкій, гетманъ коронний, повелѣ Кречовскому яти Хмелницкого и смерти предати; о чомъ извѣсти Хмелницкому Кречовскій, полковникъ переяславскій, пославши ему тайно писаніе о немъ гетманское. Отсюду разумѣвъ Хмелницкій, яко о немъ промислъ лядскій погубити, не дожидая горшого, первіе въ островъ Бучки, таже убѣже въ Рогъ Микитинъ, вдеже обрѣте 300 козаковъ, имже все о себѣ сказалъ, и что о козакахъ Ляхи промишляютъ, и что творятъ за обиди не токмо козакамъ, но и церквамъ божіимъ. О чесомъ слишавъ народъ на Украинѣ отъ всѣхъ градовъ стѣкаше ся аки рѣки ко Хмелницкому въ луги Днѣпровіе, понеже на Запорожю не моглъ войска собирати за залогою, которая зъ полковниками лядскими и жолнѣрами посполу между Запорожцами зоставала. И аще видѣлъ, яко добре промислъ строитъ ся, еднакъ до коронного гетмана килка разовъ отписалъ отъ себе вимовляючи, на Чаплинского жалячи ся просилъ суда; но на то не токмо суду, но и отвѣту отъ гетмана не получилъ. Потомъ мусѣлъ удати ся до Татаръ, а перво на Запорожу будучихъ на залозѣ жолнѣровъ полскихъ и Нѣмцовъ викололь, потомъ посла въ Кримъ ку Исламъ Герею хану помощи прося. Ханъ же имѣяше гнѣвъ на кроля, яко урочную дань удержаша отъ себе ему Ляхове, но не хотяше меча на Ляхи понести, донелѣ

же не извѣстить первѣе вини, чесо ради брань быти хощетъ. Но въ то время предстояше хану мурза Тугай Бей, въ воинствѣ зѣло храбръ и славенъ, иже не всяко повиноваше ся къ хану, но аки самоудѣленъ зъ своими Татари живяше. На того ханъ шутя указалъ рукою, повелѣ просити козакомъ во помощь. Прежде бо сего, яко за едно лѣто, Тугая Бея козаки зъ его ордами на нѣкоемъ мѣстѣ побѣдиша. Тое вспомянувъ Тугай Бей первѣе козаковъ злословяше, яко враговъ своихъ, послѣди щастю то испоручивши обѣщалъ ся козакамъ въ помощь. И мѣсто урочное показавши, где имуть брань свести козаки зъ Ляхами, къ Хмелницкому отидоша послы зъ добрими вѣстями" (op. cit., ст. 39—41).

Оповідане Грабянки ріжнить ся важними деталями від усїх инших. І так він одинокий подає, що той сам староста Іван Даниловеч, який надав батькови Хмельницького маєтність Суботів, велів Чаплїньскому відібрати ту маєтність від його сина. Ся відомість історично невірна, бо коли не з инших жерел, то з признаня самого Хмельницького, наведеного висше, знаємо, що Хмельницький уже весною 1648 р. жалував ся на своє покривджене з боку Конецпольского, а не Даниловича. Грабянка так само, як і Самовидець, не добачує суперечности в тім оповіданю, де Суботів являє ся спершу відібраним у Хмельницького Чаплїньским, а потім, у епізодї з Барабашем, знов місцем його пробутку. Епізод з Барабашем у Грабянки менше драматичний і ще менше природний, як у инших оповідачів, не говорячи вже про Коховського; за те епізод про козацьке посольство до кримського хана тут дуже драматичний, але тим відмінний від инших реляцій, що сам Хмельницький не бере в нїм участи.

Пізнїйший о десять лїт від Грабянки козацький лїтописець Самійло Величко, якого оповідане про повстане Хмельницького основане по його власній заяві в передмові на поемі Твардовского та на записках Зорки, бувшого секретаря Хмельницького, яких одначе він нїде не цитує виразно, в дійсности повне пізнїйших, може його власних видумок та сфінґованих ex post документів. Про пригоду Хмельницького з Чаплїньским він згадує коротко, але з власними додатками, буцїм то сам Богдан Хмельницький дістав за свої заслуги даровизну Суботів, яка була потверджена королем, і буцїм то Чаплїньский загарбавши сю маєтність забрав також королївський декрет. Хмельницький упоминав ся у Чаплїньского звороту маєтности та королївського декрету, за се одначе був ним чинно знева-

жений і посаджений у тюрму разом із злодіями. Аж по чотирьох днях на просьбу своєї жінки Чаплїньский дав себе перепросити і випустив Хмельницького, який від тодї жив на своїм сотництві в Чигиринї. Тут відбуває ся зимою 1647 р. епізод з Барабашем, описаний Величком ось як: „Тим барзїй Хмельницкій с пилностію зачал мислити о правах кролевских у Барабаша хранимих, як би их собі одойскати. Того ради умислил на день св. Николая, скорого всїм бідствующим помощника, декамбрія 6. празнуемий, учинити в Чигиринї заволанний обід, і на оний призвати з Черкас Барабаша полковника зо всею старшиною, также нищих і калїк учредити і милостинею обдарити. Що коли учинил і Барабаша з старшиною затягл з Черкас до Чигирина в дом свой, тогда сам в трезвости заховавши ся, постарал ся старшину всю, а найбарзїй Барабаша всїм уконтентовати і як найлучше подпоїти. Старшина просто пяная розойшлась по господах, а Барабаш яко от всїх начальнїйший, там же в дому Хмельницкаго получил отпочинок. Їди теди сморений кріпкими трунками от Хмельницкаго зостал і от сна натурі людской призвоітого уморен, тогда абіє Хмельницкий от Барабаша спячого для знаку і віроятія взявши шапку его і хустку, послал з тим знаком у двуконь доброго і справного человіка своего в Черкаси до Барабашихи, научивши его, аби при показаню знаков посилаемих, шапки і хустки Барабашевой, пильно і неотступно упоминал ся у Барабашки о видане себі привілеов королевских, до Барабаша пильно потребуемих, а в її Барабашихи завідованю і схованю зостаючих. Чому Барабашиха латво повіривши, зараз тіє королевскіе привилеї зшукала і посланному Хмельницкого вручила; который желаемое получивши, працї своей і коньской не пощадївши, станул з Черкас в Чигринї за кілко годин перед світом. А Хмельницкий того ожидаючи не спал, но бодрствовал з кільконацятьма другами своїми, добрими і поуфалими молодцями, шляхетне урожоними козаками, за часу к его Хмельницкаго мислї преклонившими ся і всего хотїнія его допомогти ему под клятвою утвердившими. Скоро теди Хмельницкий одобрал радостно от посланца своего з Черкас повернувшого, привилей королевский, натихміст зараз знаки Барабашеві, шлик і хустку при спячом Барабашу положивши, а сам з товариством предпомененним і челядю своею на готовіе конї всївши і світа не дожидаючи ся, рушил з Чигрина до Суботова. Где тож еще перед світом прибувши і потребніе вещи в путь предлежащий на ючние конї забравши, также і старшаго сина

своего Тимоша з собою узявши, рушил спішним кроком з Суботова на світаню зо всею компанією своею в наміренний путь свой на Низ ку Січи Запорожской. Куди благополучно і безпрепятственно 11 дня декамврія прибувши і всему войску королевскії привилеї от Барабаша фортелне взятії, козакам і всему народу Малоросійскому полезнії і волности їх давнії утверждаючії освідчивши і добре внушивши, бил на кошу Січовом от всего войска Низового Запорожского не яко товариш іли брат, но яко добрий і чадолюбивий отец пріят радостно і благодарно, з приреченем щирим от всего войска всякой себі зичливости і поволности і до того начинанія своего готовности. Где от нікоїх товаришов запорожских і гетьманом он Хмельницкий уже наречен бил" [1]).

В сьому оповіданю Величка крім хронольоґічних дат, не основаних на жадних давнійших відомих нам жерелах, інтересне особливо те, що тут Суботів ще в грудні 1647 р. являє ся неоспореною і зовсім безпечною власністю Хмельницького, в якій пробуває його родина і містять ся запаси потрібні на досить далеку дорогу, а також правдоподібно й оруже. В противенстві до Грабянки Величко просторо описує побут Хмельницького в Криму і часті його конференції з ханом, а по описї битви під Корсунем подає відомість, що Хмельницький зараз вислав козаків до Чигирина, які заставши Чаплїньского після вечері в постелї, побили його, звязали, і в лихій одежі привели до Хмельницького, який велїв відтяти йому голову в полї далеко за табором. Жінку Чаплїньского взяв Хмельницький собі — не згадано, чи по смерти першої своєї жінки, якою по словам Величка була Анна Сомківна.

Мабуть найдокладнійше сконструовано оповідане про Хмельницького, Барабаша й Чаплїньского у Степана Лукомського в його доповненю до перекладу дневників Окольского [2]), яке подаю тут у перекладі на нашу мову.

„Той Хмельницький учащав до латинської школи (в оріґ. латинскаго ученія былъ изобученъ), у военних дїлах великий майстер, славний вірними своїми прислугами польській коронї, задля полїтичних відносин мав значіне у королїв польських

[1]) Подаю з захованем мови, але в транскріпції на новочасний правопис, із цітата в виданю „Историческія пѣсни Малор. народа", т. II, 1, ст. 15—17.

[2]) С. Величко, Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII вѣкѣ, т. IV, Приложенія, ст. 305—309.

Жиґмонта III і його сина Владислава IV і одержував від них відповідно до своїх заслуг великі милости. Так само від старшин і товаришів війська запорожського мав поважане і приємну прихильність. Хоча дуже добре знав польські воєнні непорядки і безправства, замахи на козаків і хитрі замисли та їх цїли, як також і те, що своїх многоразових договорів з козаками вони не додержували і віроломно ламали свої присяги, то все те він таїв у своїм серцї не виявляючи нікому і Ляхам являв ся все таким, немов би й не думав і не бажав їм нїчого злого. Коли-ж йому довело ся потерпіти біду і мало що голову не стратити від сутяги і брехуна, дозорця чи прикащика Чаплїньского, то щоб увільнити Україну від польського ярма і відзискати козакам їх давнї права та вольности, він задумав розпочати з Ляхами війну, і то не без відома й дозволу його королївського величества Владислава IV. В р. 1636 був він з Барабашем, полковником черкаським, і з иншими значними товаришами війська запорожського на королївській коронації. За прикладом давнїйших польських королїв, своїх попередників, король Владислав затвердив новою своєю королївською прівілеґією, писаною на перґаменї з підписом своєї руки і при коронній печати, привішеній у пушцї, всї військові українські давнї права й вільности з особливим затвердженєм православної віри греко-руської, і значно обдарувавши козаків відпустив їх до своїх домів. При тій відпустцї на тайній авдієнції король сказав їм устно, щоб вони по давньому самі собі вибрали гетьмана і сильно стояли при своїх правах і вільностях, не подаючи їх Ляхам на потоптанє і бороначи себе його королївськими та иншими давнїйшими прівілеґіями. Коли-ж би польські пани, їх дозорцї або прикащики не послухали, то, сказав король, „маєте мушкет і шаблю при боцї, якими можете боронити своїх прав і вільностий, нарушених Поляками“. По тім кілька лїт, коли на Вкраїнї не переставали злобні напади та руйнованя від Ляхів, Хмельницький з тим же Барабашем і з иншими козаками жалували ся королеви через своїх умисних послів. Король відправляючи тих послів, як уперед устно, так тепер своїм приватним королївським письмом, писаним до Барабаша і до всїх козаків, потвердив те саме, що сказав їм у перед: „Для оборони своїх прав і вільностий маєте мушкет і шаблю“, повторив ті самі слова. Те королївське приватне письмо післанцї привезли і віддали Барабашеви. Та що Барабаш не був прихильний до козацької справи і не бажав їй добра та й загалом був зовсїм лїнивий,

то сховавши королївське письмо і королївську прівілеґію, затаював також королївські милостиві слова без жадного ужитку для української справи, не стараючи ся нї про вибір козацького ґетьмана, нї про увільнене українського народа від польських напастий. Тому то Хмельницький хитрим способом відібрав від Барабаша королївську прівілеґію і приватне королївське письмо, про що скажу зараз докладнїйше.

„В р. 1647 Ляхи в великім числї прийшли на лївобережну[1]) Україну і поставали кватирами в Чигиринї, Черкасах та инших заднїпрянських містах і своїм вродженим звичаєм не переставали що раз гірше озлоблювати українських людий. В тім же роцї трапила ся висше згадана біда Богданови Хмельницькому, сотникови чигиринському від згаданого Чаплїньского, а то ось із якої причини. Батько його, Михайло Хмельницький, також сотник чигиринський, убитий Турками на Цецорі 1620 р. полишив свойому синови Богданови в спадку хутір, названий Суботів, положений недалеко Чигирина, до якого Богдан своїми заслугами придбав просторі ґрунти, якими довгі лїта володїв спокійно, населив людьми слободу і задовольняючи ся нею оказав значні прислуги польському королївству. Коли-ж король Владислав IV. перемінив чигиринський повіт на староство, віддав се староство Іванови Жолкевскому, хорунжому коронному. Сей староста поставив дозорцем того староства шляхтича Чаплїньского, який міркуючи, що не годить ся хлопови Хмельницькому бути богатим і посїдати села та міста, випросив сю слободу Хмельницького без його відома у того хорунжого коронного для себе. Сим зневажений до крайности Хмельницький почав правувати ся з Чаплїньским, а бачучи насильство нанесене йому через завись і злобу Чаплїньского відібранем тої слободи, він згадав про свойого вітця, вбитого в цецорській війнї, а також свої многі вірні услуги для польської корони, за які замісь надгороди зазнав такої зневаги від Чаплїньского, розжалоблений сим сказав: „Ляхи знущають ся над нами, козаками, та ще-ж не вмерла й козацька мати“. Почувши се Чаплїньский приняв сї слова за бунт і спіймавши Хмельницького велїв посадити в тюрму, а його сина Тимоша посеред міста Чигирина бити двома палицями. Се було й зроблено. Хмельницький сидячи в тюрмі нї відки не надїяв ся помочи і сидїв у нїй кілька день. Та доля навернула серце жінки Чаплїньского на таке милосерде, що вона упросила свойого мужа ви-

[1]) М. б. правобережну. Лукомський лївобережець, і для нього правобережні міста являють ся заднїпрянськими.

пустити його з тюрми. Випущений із тюрми Хмельницький жив у своїм власнім добрі (мб. у Чигирині) зовсім спокійно, ждучи, що час покаже. Тим часом жінка Хмельницького родила дитину. Тоді Хмельницький від згаданого вже Барабаша, що був військовим асавулом, відібрав згадані прівілеґії короля Владислава IV. і його приватне письмо ось яким способом: запросив того Барабаша держати до хресту його дитину; на тих хрестинах у підпитого троха Барабаша вивідав, де і в якім сховку заховані королївські прівілеґії та письмо; потім упоїв Барабаша навмисно так, що той у домі Хмельницького в ночи повалив ся без памяти і заснув твердо. Тоді Хмельницький знявши з сонного шапку, пояс і перстінь, післав усе те з вірним своїм слугою тої самої ночи до Черкас до жінки Барабаша, щоб той показавши їй шапку, пояс і перстінь її чоловіка зажадав від неї виданя королївських прівілеґій і приватного письма і зараз вертав з ними до Хмельницького. Жінка Барабашева не догадуючи ся підступу, дала післанцеви все, і той ще тої самої ночи привіз усе Хмельницькому. Хмельницький поклав шапку, пояс і перстінь там, відки їх узяв, а Барабаш збудивши ся зі сну і не знаючи нічого, із тих хрестин поїхав до свойого дому. Хмельницький же зараз, зібравши потаємно своїх чигиринських і инших реєстрових козаків, прочитав їм королївські прівілеґії та приватний лист короля, і вияснивши їм їх значінє, за спільною їх згодою постановив тїкати на Запороже. І набравши запасу вони всі подали ся на Запороже".

Подаю тут у додатку до сих історичних композіцій іще одну композіцію з другої половини XVIII в., а власне оповіданє Ріґельмана (op. cit. ст. 101—103) про причини й початок повстаня Хмельницького. „А коли насильно — починає своє оповіданє Ріґельман — польські начальники відібрали у Богдана Хмельницького землю з населенєм і иншими приладами, названу Суботів, віддалену від Чигирина півтори милї, даровану ще його батькови, сотникови Михайлови Хмельницькому, ще коли він був провентовим писарем, від чигиринського старости Івана Даниловича Конєцпольского. Надїючи ся на заслуги свойого вітця, що був убитий у турецькій баталїї, а також і на свої заслуги та неволю, Богдан осадив на нїй своїх людий і заложив слободу, млин та пасїку. Сьому позавидував тодїшнїй чигиринський підстаростий Чаплїньский і представив чигиринському старості, що буцїм то козакови зовсїм не слїд мати в своїм посїданю земель. Тому то староста відібрав сю землю від Хмельницького

і віддав Чаплїньскому, при чім у відмові написано Хмельницькому: „Не подоба простому козакови селити слободи".

„Бачучи насильне відобране своєї слободи Хмельницький дуже образив ся, а що сам не міг нічого зробити проти того насильства, в пересердю показав свою шаблю і сказав: „Ще не вмерла козацька мати! Ще не все забрав Чаплїньский, коли шабля в руках".

„Почувши про сї погрози Чаплїньский зараз посадив його до вязницї, а сина його Тимофія за такі-ж зухвалї слова велїв двома кіями вибити на площі. Хмельницького ледво випросила з тюрми його жінка на просьбу своєї матери.

„Від того часу через се насильне та беззаконне відібране чужого посїданя розгорів ся огонь для всїх Поляків. Хмельницький зачав зараз обдумувати плян відповідної пімсти. Не гаючи ся він хитрою штукою дістав у Барабаша в часї хрестин своєї дитини, на які запросив Барабаша в куми, ту саму грамоту, яку прислав йому король польський зі своєю печатю і з порученем, що „Коли козаки добрі вояки, мають шаблї й мушкети при боцї, то можуть сильно боронити своїх прав і вольностий нарушуваних від Поляків".

„При тій же самій нагоді він мав у гостях у себе також старого свойого приятеля із Переялава, знатного козака Івана Ілляша Ормянчина, який так само як і він був знайомий королеви і з яким він ураз бувши давнїйше у Його Величности випросив був унїверсал або грамоту на роблене човнів, якими можна було виїздити на море і на їх свобідний перевіз без повідомленя польських гетьманів. Сей унїверсал Іван Ормянчин держав у себе в схованцї з тим, щоб не знали про нього їх полковники.

„Упоївши їх обох, Ілляша і Барабаша, до пяного стану, і вивідавши у них, де сховані ті грамоти, взяв потаємно у сонних, що бувши його гістьми ночували тодї у нього, у одного ключі і перстїнь, а у другого також ключі й шапку, післав з ними до їх жінок, до Барабашихи в Черкаси, а до Ілляшихи в Переяслав своїх вірних післанцїв, які негайно сповнили все по його бажаню, привезли грамоти і доручили Хмельницькому. Сей одержавши в добрий час обі королївські грамоти оголосив їх своїм довіреним козакам і вияснив їм, яку волю та права мають вони для пімсти за свої кривди. При тім намовив їх, аби для злуки, для виповненя сього наміру подали ся на Запороже, куди подасть ся й він, і починаючи відси вони зломають польське ярмо.

Не тратячи часу він справді негайно рушив на Запороже 7-го грудня 1647 р. по старому календарю. Відси подав він відомість коронному гетьманови, що має намір з депутатами удати ся на сойм, аби просити звороту козацьких вольностий, але потаємно, як оповідають деякі, удав ся в Крим, там випросив у татарського хана значне військо собі на поміч, а вернувши звідси на запорожську Січ був вибраний гетьманом".

Не можна відмовити сій комбінації історичного змислу. Автор маючи під руками ріжнородні відомости про події силкував ся склеїти з них одну цілість, не завагавши ся перед таким з боку історичної критики дуже слизьким явищем, як дублетоване одної події на двох особах. Подібну історичну комбінацію ми бачили вже висше в оповіданю Коховского, де дублетоване підпоєня з хитрим наміром приложено до иншої особи, а власне до полковника Кречовського. Відомість про дату відходу Хмельницького на Запороже і про його лист до гетьмана Потоцкого Ріґельман узяв мабуть від Величка.

Отсе маємо майже повну збірку найважнійших жерел про події з кінця 1647 р. між Хмельницьким, Чаплїньским і Барабашем, і можемо досить природно розділити їх на дві ґрупи чисто літературного, а не історичного характеру. Перша ґрупа, яку в головному репрезентують Твардовский і Ґрондский, виглядає на роман з траґічною розвязкою, найкраще літературно скомпонований Ґрондским буцім то на основі оповідань Любовіцкого і Виговського, представляє початок великої козацької війни як наслідок чисто приватної інтриґи, розуміеть ся, на історичнім ґрунті, в якій не обходить ся також без ролї жінки: жінка Чаплїньского, буцім то змилосердивши ся над увязненим Хмельницьким, склоняє свойого мужа випустити вязня на волю. Пізнійша традиція, якої жерела я поки що не міг дійти, подає відомість, що ся милосерна жінка Чаплїньского в 1648 роцї, по замордованю Чаплїньского козаками, стала жінкою Хмельницького. Друга ґрупа оповідань, репрезентована в дуже нескладній формі Самовидцем, а в дуже стилїзованій Коховским, не знає нїчого про Чаплїньского, але висуває на перший плян Барабаша і підкладає вибухови війни чисто полїтичні мотиви, а відносини між Хмельницьким і Барабашем оповідає в формі історичної новелї. Супроти сих двох лїтературних версій стоять уміщені в сучасних актах московського уряду оповідання буцїм то самого Хмельницького, з яких одно згадує про приватну кривду, вчинену Хмельницькому польським маґнатом хорунжим

Конецпольским, і може вважати ся жерелом історії з Чаплїньским, а друге згадує про лист короля Владислава, який заохочував козаків оружем боронити свої права, і який Хмельницький у червні 1648 р. мав у своїх руках; се може вважати ся жерелом історичної новелї про Барабаша. До сих двох історичних документів, хоч дуже важних, але все таки не першорядної ваги, бо слова Хмельницького передано там з оповіданя инших осіб, а не з його власних уст, треба додати дуже важний історичний документ, т. зв. перший зазивний лист Хмельницького, писаний десь у половинї цвітня 1648 р., в якім анї про приватні кривди Хмельницького, анї про королївське письмо до козаків нема нїякої згадки [1]).

Маючи перед собою зложений отак критичний апарат можемо перейти до оцїнки думи про Хмельницького й Барабаша, що стоїть на чолї другого тому збірки „Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“, т. II, вип. I, Пѣсни о борьбѣ съ Поляками при Богданѣ Хмельницкомъ. Кіевъ 1875, ст. 1—18 у трьох варіянтах з доданою до них вивискою із першого тома лїтопису Величка, якої текст найблизше підходить до змісту думи. Найстарший варіянт, записаний у початках XIX в., був надрукований у збірцї Цертелева „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“, 1819, ст. 37—41 і передрукований у Максимовича два рази: раз у збірцї „Украинскія народныя пѣсни“ 1834, Москва, т. I, ст. 37—41, а другий раз у київській збірцї з р. 1849, ст. 64. Сей варіянт найкоротший і задля свойого старого запису повинен стояти на першім місцї; київські видавцї поклали його на другім.

Далеко, майже в троє просторійший варіянт був записаний Кулїшем мабуть іще в 40-их роках XIX в. і опублїкований у збірцї Амброзія Метлинського „Народныя южнорусскія пѣсни“, Кіевъ 1854, ст. 385—391. Сей варіянт має те до себе, що Кулїш записав його від двох кобзарів, Андрія Шута в місточку Александрівцї і Андрія Бешка в місточку Менї, сосницького повіту чернигівської ґубернії, і з обох тих записів, невідомо яким способом, зложив одну цїлість.

Третїй варіянт найпізнїйший, записав П. С. Іващенко від кобзаря Павла Братицї в містї Ніжинї 13 червня 1874 р. Сей

---

[1]) С. Томашівський, Перший зазивний лист Хмельницького (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, тт. XXIII—IV, Miscellanea, с. 1—5).

варіант майже так само просторий, як варіант Куліша. Подаю тут на сам перед варіант Цертелева без ніяких змін, позволяючи собі тілько раціональнійший розділ віршів, та подаючи в гранчастих скобках такі вставки, які видають ся менї конечними з язикового та річевого погляду.

Із день-години,
Як стала тревога на Українї,
То нїхто не може [себе] обібрати,
За віру християнську одностайне стати.
Тілько обібрались Барабаш та Хмельницький,
Да Клим Білоцерківський.
До короля виступали,
Листів наверсалів прохали.
То король наверсали писав,
Самому Барабашу до рук подавав.
А Барабаш листи як узяв,
Три годи козакам знати не давав.
То Хмельницький теє догадав,
Кумом його до себе, до города Чигирина прохав,
Добре угощав.
А як став Барабаш на підпитку гуляти,
Став йому Хмельницький казати:
„Годї тобі, пане куме, листи королевські держати
Дай менї хоч прочитати“.
„На що тобі, куме, їх знати?
Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем.
Не лучче б нам з Ляхами,
Мосцївими панами,
Мирно пробувати,
Анїж пійти лугів потирати,
Своїм тїлом комарів годувати?“
То Хмельницький теє зачував,
Ще луччих напитків подавав.
То Барабаш як упив ся,
На ліжку спати звалив ся.
Тогдї Хмельницький ключі одібрав,
Чуру свого до города Черкаси посилав.
Велїв ключі панії Барабашовій подати,
Листів королевських питати.
То чура до неї прибуває,

Словами промовляє:
„Пані Барабашова, твій пан став у нас гуляти,
А тобі велїв листи королевські подати“.
„Десь моему панові лихом занудилось,
Що з Хмельницьким гуляти схотїлось.
Пійди в глухім кінці під ворітьми,
Листи королевські в шкатулї візьми“.
То чура скоро листи достав,
День і ніч до Чигирина поспішав.
Скоро прибував,
Самому Хмельницькому листи подав.
Тогдї Барабаш рано прочинає,
У кармани поглядає,
Аж ключів немає.
Він старосту Кричевського пробужає,
Двома кіньми тихо з двора виїзжає,
Думає, гадає,
Як пана Хмельницького до рук прибрати,
Ляхам оддати.

Як бачимо, дума немов без кінця. Кричевський в останнїм уступі виступає зовсїм несподїване також як гість Хмельницького, рівночасно з Барабашем.

При всїй історичній недостовірности подій, представлених у сїй думі, вона з чисто лїтературного боку має велику вартість як художнїй вислов тої козацької традицїї про початок війни Хмельницького, що почала формувати ся правдоподібно зараз у другій половинї XVII в. і знайшла собі дуже характерний вираз у оповіданю Коховского. Про те від оповіданя Коховского вона зовсїм незалежна. Барабаш тут зовсїм не польський патріот, як у Коховского, але також не козацький гетьман, як у инших варіянтах думи. Він живе в городї Черкасах, і дума анї йому анї Хмельницькому не дає ніяких титулів. Тілько з того, що Барабашеву жінку Хмельницький величає панею, а вона свойого чоловіка також паном, видно, що вони належали до козацької старшини. Дуже цїкаво, що Хмельницький у пяного Барабаша відбирає тілько ключі як знак його волї супроти жінки, а про високий артистичний такт автора думи свідчать слова, вложені в уста Барабашихи:

„Десь мойому панові лихом занудилось,
Що з Хмельницьким гуляти схотїлось“.

Очевидно в її серцї будить ся лихе прочуте, і вона з не-

хітю, та знов таки дуже артистично і правдиво говорить післанцеви Хмельницького:

„Пійди в глухія кінці під ворітьми,
Листи королевські в шкатулї візьми“.

Лукомський пишучи своє оповіданє очевидно не знав докладно відділеня Чигирина від Черкас, коли зазначив, що слуга Хмельницького одної і тої самої ночи поїхав до Черкас і вернув ся назад, поки ще Барабаш проспав ся з піятики; дума далеко вірнїйше зазначує, що чура Хмельницького „день і ніч до Чигирина поспішав“. Дуже цікава також характеристика обох героїв у думі; нема анї слїду патріотичної фразеольоґії; про королївський унїверсал згадано тільно загально з додатком, який позволяє догадувати ся, що він був виданий 1645 р.; Хмельницький не виявляє анї перед Барабашем, анї в загалї нїякого пляну, а тільно хотїв би сам прочитати королївський лист; з відповіди Барабаша можна догадати ся, що сей лист уповажнював козаків до війни, в якій їм треба було „піти лугів потирати, своїм тїлом комарів годувати“, а Барабаш натомісь волїв жити в згодї з польськими панами, рад хоч би тому, що „ми дачі не даєм і в військо польське не йдем“. Усе те велить нам у тім варіянтї бачити шановну памятку кобзарської творчости з другої половини XVII або з початку XVIII в., незалежну від тих конструкцій оповіданя про Хмельницького і Барабаша, які бачимо у Величка та Лукомського.

Зовсїм инакше мусить випасти наш суд про варіянти Кулїша (К) та Братицї (Б) „Историческихъ пѣсень“, у яких мусимо бачити пізнїйшу компіляцію подій та поетичних матеріялів, доконаних чи то самими кобзарями, чи навіть інтелїґентними патріотами-українофілами, що в першій половинї XIX-го віку звернули свою увагу на сю паріость української народньої творчости. Оба варіянти, хоч записані ріжними людьми, в ріжних часах і від ріжних кобзарів, виявляють одну редакцію, так сказати одну кобзарську школу, в якій кождий ученик дещо забуває з того, що устно передав йому майстер, а дещо додає зі свойого конвенціонально-поетичного запасу. Таким пізним, може навіть власним додатком кобзаря Павла Братицї мусимо вважати остатнї три рядки вар. Б:

Утверди, Господи, люду царського імператорського,
І самодержця Імператора нашого Олександру Миколайовича,
І всїм слушающим пошли Боже много лїт!

Важно зазначити, що в варіянтах К і Б видно по троха

вплив оповіданя Величка, а власне в тім, що Хмельницький посилає до Барабашихи крім ключів також перстїнь і шовковий платок, зняті з пяного Барабаша.

Уважаючи варіянти К і Б пізнійшим витвором кобзарської школи, скомпонованим на основі найстаршого варіянта Ц, але з пізнійшими, більш або менше тенденційними додатками, історично майже скрізь невірними, подаю тут замісь механїчного передруковуваня їх текстів, що не дало би читачеви нїякого понятя про їх властивий характер, пробу аналїтичної конструкції оповіданя в обох варіянтах, у яку війдуть оба тексти без повторень однакових рядків, а в якій за те будуть вияснені їх ріжниці між собою, в порівнаню з варіянтом Ц і в порівнаню з історичними оповіданями та дослїдами.

Початок обох варіянтів майже однаковий:

Як[1]) із день-години
Зчинали ся великі войни на Вкраїнї[2]).
Нїхто-ж тодї не міг обібрать ся[3])
За віру християнську достойно-праведно[4]) стати.
Тілько обібрав ся Барабаш да Хмельницький,
Да Клиша Білоцерківський.

Дальших 8 рядків має тілько вар. К:

Оттодї вони од своїх рук листи писали,
До короля Радислава посилали.
Тодїж то король Радислав листи читає,
Назад одсилає,
У городї Черкаському Барабаша гетьманом настановляє.
„Будь ти, Барабаш, у городї Черкаському гетьманом,
А ти, Клиша, у городї Білой Церкві полковничим,
А ти, Хмельницький, у городї Чигринї хоть писарем військовим“.

Сї рядки про кореспонденцію козаків з королем Владиславом, о скілько мають у собі зерно історичної правди, о стілько невірні в тій формі. Знаємо певно, що Хмельницький був чигиринським сотником не з іменованя короля, а поставлений Конєцпольским, і нїколи не був з уряду військовим писарем. Згадка про Клишу Білоцерківського анахронїзм о стілько, що про Клишу (Клима, Климентія), полковника в Білій Церкві, згадує ся під р. 1637[5]). Про Барабаша відомо певно лиш те, що він на-

[1]) Б. Ей. [2]) К. Українї. [3]) К. Оттогдїж то не могли обібратись. [4]) К. одностайно.

[5]) М. А. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, т. I, Кіевъ 1876, стор. 659.

зивав ся на імя Іван і був у р. 1645 черкаським сотником [1]). Про його іменоване гетьманом невідомо нічого.

Вар. Б. замісь наведених висше рядків має тілько три, немов би доповнене, наслідок королївської номінації, ще й до того з помилкою:

Тодї був Барабаш у городї Черкаському гетьманом,
А пан Хмельницький у городї Чигринї полковничим,
А Клиша Білоцерківський у Білій Церкві писарем військовим.

Про протяг гетьманованя Барабаша говорить вар. К. докладнїйше:

Оттогдїж то не багато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував,
Тілько півтора года.

Вар. Б. подає коротше:

Тогдї пан Барабаш не багацько гетьманував.

Догадую ся, що в обох варіянтах тут пропущено декілька рядків, у яких мусїло бути сказано, що Барабаш мало дбав про козацькі дїла і не показував козакам королївського письма; се зазначено досить виразно у рядках 11—12 варіянта Ц.

Дальші рядки варіянтів К і Б містять оповідане про гостину Барабаша у Хмельницького, в головному згідне. Подаю тут старший текст К, а в нотках відміни тексту Б.

Тогдїж то Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав, [2])
А ще дорогими напитками його витав
І стиха словами промовляв:

[1]) Максимовичъ, op. cit. ст. 402. Наведу в повнї те, що пише Максимович, бо уступ збуджує деякі сумнїви. Читаємо в наведенім місцї: „Иванъ Барабашъ принадлежалъ къ товариству Черкаскаго полка, въ которомъ онъ былъ сперва сотникомъ, а въ сороковыхъ годахъ сталъ полковникомъ и въ мѣстѣ генеральнымъ асауломъ. Этимъ чиномъ онъ подписался 1645 года на двухъ книгахъ, нацанныхъ имъ въ Черкаскую церковъ Рождества Богородицы. Изъ тѣхъ надписей я узналъ, что его звали Иваномъ Дмитріевичемъ, а знаменитую жену его, панью Барабашиху Софіей, и что у нихъ были два сына, Григорій и Степанъ". Жаль, що Максимович не подав дословно обох тих написів, які в нашім випадку мають дуже важне жерелове значінє, бо при висше поданих словах являє ся сумнїв, чи Барабаш 1645 р. підписав ся сотником, чи полковником, або тілько асаулом. Традиція про те, що при кінцї 1647 р. він був асаулом, полягає тілько на свідоцтві Коховського, наведенім висше, яке що до Барабаша являє ся з історичного погляду дуже підозреним.

[2]) Б. замісь сих двох рядків має лиш один: Да вже пан Хмельницький до себе кумом зазивав.

„Ей пане куме, пане Барабашу, гетьмане молодий,[1])
Чи не могли-б ми з тобою у двох[2])
Королевських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,
За віру христіянську одностайно[3]) стати?“
Оттогдї ж то Барабаш, гетьман молодий,[4])
Стиха словами промовляє:
„Ей пане куме, пане Хмельницький,
Пане писарю військовий![5])
На що нам з тобою[6]) королевські листи у двох[7]) читати,
На що нам козакам козацькі порядки давати?[8])
Чи не лучче нам[9]) із Ляхами,
Мостивими панами
З упокоєм хліб-сіль по вік вічний уживати?“
Оттогдї то Хмельницький на кума свого Барабашá
Велике пересердіє має,[10])
Ще кращими напитками витає.[11])
Оттогдї то[12]) Барабаш гетьман молодий,
Як[13]) у кума свого Хмельницького
Дорогого напитку напив ся,
Дак[14]) у його і спать повалив ся.

Порівнюючи оба варіянти бачимо, що пізнїйший дещо забув і де в чому многословнїйший та млявійший. Далї йде оповіданє про „фортель“ Хмельницького, яким він добув від Барабаша королївські листи. Кладу знов у основу текст К, а в нотках відміни тексту Б.

Оттогдї то Хмельницький добре дбав,[15])
Із правої руки, з мезинного пальця
Щирозлотний перстінь ізняв,
Із лївої кишенї ключі виймав,
З під пояса шовковий платок висмикав,[16])

---

[1]) Б. знов коротше: „Ей куме, каже, куме!“ [2]) Б. сї два слова vac. [3]) Б. достойно-праведно. [4]) Б. додає рядок: Не хороші мислї собі має. [5]) Б. замісь сих обох рядків знов коротше: „Ей куме, каже, куме“. [6]—[7]) Б. vac. [8]) Б. додає знов рядок: На що на за віру христіянську достойно-праведно стати? [9]) Б. має: Лучче нам. [10]) Б. замісь сих двох рядків коротше і безбарвно: Да вже пан Хмельницький од свого кума сї слова зачуває. [11]) Б. ширше і мляво: Так іще лучче свого кума напитками витає. [12]) Б. Та вже. [13]) Б. vac. [14]) Б. vac. [15]) Б. Да вже пан Хмельницький добрі мисли собі мав. [16]) Б. У свого кума — далї порядок змінено: на сам перед „з лївої кишенї ключі винїмав“, потім „з під пояса шовковий платок висмикав“, а нарештї „з мі-

На слугу [1]) свого вірного [2]) добре кликав-покликав:
„Ей слуго ти мій повірений,[3])
Велю я тобі добре дбати,[4])
На [5]) доброго коня сїдати,
До города Черкаського до панї Барабашевої [6]) прибувати,
Кролевські листи добре приймати“.[7])
Оттогдї то слуга, повірений Хмельницького, добре дбав,
На доброго коня сїдав,[8])
До города Черкаського скорим часом,[9])
Пильною [10]) годиною прибував,
До панї Барабашевої у двір уїжджав.[11])
У сїни війшов, шличок із себе скидав;
У світлицю війшов, низький поклон послав,
Тії значки на столї [12]) покладав,
А ще стиха словами промовляв: [13])
„Ей панї — каже — ти панї Барабашева,
Гетьманова молодая! [14])
Уже ж тепер твій пан, гетьман молодий
На славній Українї з Хмельницьким великі бенкети вчиняють.[15])
Велїли вони тобі сії значки до рук приймати,
А менї листи королевські оддати; [16])
Чи не могли б вони із кумом своїм Хмельницьким
У двох прочитати,
І козакам козацькі порядки давати“.[17])
Оттогдї ж то панї Барабашева,
Гетьманова [молодая]
Ударить ся об поли руками,
Обіллєть ся дрібними [18]) сльозами,
Промовить стиха словами: [19])

виного пальця щирозлотий перстїнь знимав“. [1]) Б. служителя. [2]) Б. vac. [3]) Б. Служителю мій вірний. [4]) Б. Велю тобі значки од моїх рук забрати. [5]) Б. Самому на. [6]) Б. зам. сих трьох слів: скорим уремням, темною годиною. [7]) Б. зам. сего рядка має два отсї:

Барабашевій панії низький поклон покласти,
Чи не могла б вона нам шкатули в королевськими листами оддати?

[8]) Б. зам. сих двох рядків коротко: Служитель на доброго коня сїдав. [9]) Б. уремням. [10]) Б. Темною. [11]) Б. сей рядок vac. [12]) В обох варіянтах: скамьї. [13]) Б. сей рядок vac. [14]) Б. сї два рядки скорочено: Ей панї гетьманша молодая. [15]) Б. тї два рядки vac. [16]) Б. Велїв тобі пан Барабаш, гетьман молодий, Шкатулу в королевськими листами оддати. [17]) Б. сей рядок vac. [18]) Б. горячими. [19]) Б. сей рядок vac.

„Ей не з горя-біди мойому пану Барабашу
Схотїло ся на славній Українї
З кумом своїм Хмельницьким великі бенкети вчиняти![1]
На що їм королевські листи у двох[2] читати?[3]
Не лучче б їм із Ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хлїб-сіль вічнії часи уживати?
А тепер нехай не зарікаєть ся Барабаш,
Гетьман молодий,
На славній Українї огнїв да терпів ізгашати,
Тїлом своїм панським комарів годувати".
Оттогдї ж то панї Барабашева,
[Гетьманова] молодая,
Стиха словами промовляє:[4]
„Ей слуго повірений Хмельницького,
Не можу я тобі листи королевські до рук подати,
А велю я тобі до воріт отхождати,[5]
Королевські листи у шкатулї із землї виймати".[6]
Оттогдї слуга повірений Хмельницького,
Як сї слова зачував,
Так скорим часом, пильною годиною
До воріт отхождав,[7]
Шкатулку з землї з королевськими листами[8] виймав,
Сам на доброго коня сїдав,
Скорим часом, пильною[9] годиною
До города Чигрина[10] прибував,
Свойому пану Хмельницькому
Королевські листи[11] до рук добре оддав.

В отсьому текстї я зробив два пропуски, а власне в рядку

[1]) Б. сї три рядки vac. [2]) Б. сї два слова vac. [3]) Б. вставлено далї два рядки вовсїм не до речи:

На що козакам козацькі порядки давати,
На щоб їм за віру християнську достойно-праведно стояти?

[4]) Б. сих 7 рядків нема. [5]) Б. замісь сих трьох рядків коротко: Велю-ж тобі, служителю, до ворот одходити. [6]) Б. після анальоґічного рядка додає зайві два рядки:

Самому на доброго коня сїдати,
І до города Чигирина скорим уремням, темною годиною прибувати.

[7]) Б. замісь сих чотирьох рядків має знов лиш один: Да вже тогдї служитель до ворот одходив. [8]) Б. сї три слова пропущено. [9]) Б. уремням, темною. [10]) Б. через помилку Черкаського. [11]) Б. шкатулу з королївськими листами.

48 пропущено слово „Хмельницького“, бо-ж Хмельницький говорячи до свойого слуги певно не буде його називати „повірений Хмельницького“. У варіянті Б в відповіднім місці далеко вірнійше духови язика: „Служителю мій вірний“. Після рядка 86 я пропустив у промові Барабашевої жінки остатній рядок у друкованім тексті Ант. і Драг. 79: „Од кума свого Хмельницького“. Вважаю сї слова зовсїм зайвою і псіхольоґічно зовсїм фальшивою вставкою інтеліґентного записувача або редактора. Вони велять догадувати ся, що Барабашиха в тій хвилї зрозуміла підступ Хмельницького, який грозив її мужеви смертю. Коли би се так було справдї, то неможливо припустити, щоб вона без дальшого ваганя віддала слузї Хмельницького королївські листи. Без сього рядка жалібна промова Барабашихи має тілько те значінє, що опублікованє королївських листів між козаками грозить вибухом війни, в якій також її муж мусів би взяти участь.

Порівнюючи оповіданє сих пізнійших записів із записом Цертелева бачимо в них дуже яркий приклад ампліфікації, яка в головному держачи ся одного змісту розводнює оповіданє зайвими, ніби то стилево-епічними подробицями. Порівнанє обох варіянтів сего другого тексту вказує знов богато дечого забутого в пізнійшім записї, в якім одначе дещо заховало ся простійше і вірнійше.

Коротенькому, але дуже характерному закінченю тексту Цертелева (Барабаш прокидає ся і спостерігши брак ключів догадує ся зради Хмельницького, будить присутного на гостинї старосту Кричевського і оба потайно тїкають із двора Хмельницького) відповідає в обох пізнійших записах думи зовсїм недоладне оповіданє дальших подій кінця 1647 і початку 1648 р. З разу йде оповіданє про долю Барабаша. В варіянтї К Барабаш прокинувши ся і побачивши у Хмельницького королївські листи, не хоче далї гостити ся, а тілько кличе Кричевського, буцїм то свойого старосту, і поручає йому живцем узяти Хмельницького та віддати в руки Ляхам. Хмельницький розсерджений сими словами сам зі своїм слугою покидає свій дім і відїздить невідомо куди. Невідомо де до нього пристають чотири полковники, з якими він робить напад на польський табор і вчиняє в ньому велику різню — досить виразний натяк на битву під Корсунем. Тут нї з сего нї з того знов стає перед ним Барабаш і з плачем просить його не зачіпати Ляхів, а тілько „мирно уживати з ними хліб-сіль“. Хмельницький розсерджений

стинає йому голову, а його жінку з дітьми віддає в татарську неволю. Варіянт Б (кобзаря Братиці) оповідає те саме ще недоладнійше о стілько, що Барабаш побачивши королївські листи в руках Хмельницького умовляє його не зачіпати Ляхів, а жити з ними в згоді, на що Хмельницький відповідає йому погрозою, що за такі слова зітне йому голову, а його жінку з дітьми віддасть Татарам. Після такої розмови Барабаш спокійно виїзджає з двора Хмельницького разом із Кричевським, який також тут названий його старостою, хоч фактично він був полковником польського війська, отже достойником висшим від козацького сотника, і по дорозї намовляє ся з ним узяти живцем Хмельницького. Хмельницький одначе рівночасно „їде лугом по за лугом“ (видавцї догадують ся, що се має означати: лугом Базалугом, що лежав при устях Днїпра), і тут його стрічають чотири полковники, які фактично поробили ся полковниками аж підчас пізнїйшої війни Хмельницького. Далї знов іде опис битви такий же, як у вар. К, а потім ні з сего ні з того „Барабаш, гетьман молодий іще до свого кума словами стиха промовляє“, заохочуючи його до братерської згоди з Ляхами. За се Хмельницький відтинає йому голову, а його жінку з дітьми посилає в дарунку турецькому султанови. Думаю, що ся друга половина думи в записах К і Б пізний фабрикат кобзарів, у якім деяку історичну та лїтературну вартість має тільки опис битви козаків з Ляхами. До сего опису верну далї, коли буде мова про битву під Корсунем, а тут подаю оповідане думи про смерть Барабаша в обох варіянтах.

Беру в основу знов варіянт К, який остатнїй епізод гостини Барабаша в домі Хмельницького представляє ось як:

Оттогдї то Барабаш, гетьман молодий,
Од сна уставає,
Кролевські листи у кума свого Хмельницького зоглядає;
Тогдї й напитку дорогого не попиває,
А тільки з двора тихо з'їзджає,
Да на старосту свого Крачевського кличе-покликає:
„Ей старосто — каже — ти мій старосто Крачевський!
Коли б ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам до рук подав!
Щоб нас могли Ляхи,
Мостивії пани,
За білозорів почитати“.

Оттогдї то Хмельницький як сії слова зачував,
Так на кума свого Барабаша
Велике пересердіє мав.
Сам на доброго коня сїдав,
Слугу свого повіреного з собою забірав.

Анальоґічне оповіданє в варіанті Б значно відмінне, тому подаю його тут у повнім тексті:

Барабаш, гетьман молодий, од сна проспав ся,
Й став у свого кума Хмельницького
Королевські листи в руках доглядати.
Да вже тоді не став
Дорогого напитку підпивати,
А став до свого кума
Стиха словами промовляти:
„Ей куме — каже — куме!
На що нам королевські листи читати,
На що нам козакам козацькі порядки давати?
На що нам за віру християнську
Достойно-праведно стояти?
Лучче нам з Ляхами,
Мостивими панами,
Хлїб-сіль з упокоєм вічний час уживати“.
Да вже пан Хмельницький од свого кума
Сї слова зачуває,
До свого кума з гордостю вже сї слова промовляє:
„Ей куме, куме, Барабашу, гетьмане молодий,
Як будеш ти менї сїми словами досаждати,
То вже я не зарікаю ся
Тобі з плїч як галку голову зняти,
Жону твою з дїтьми живцем забрати,
Турському салтану в подарунку одіслати“.
Да вже пан Барабаш, гетьман молодий,
Од свого кума сї слова зачуває,
Та стиха із двора із'їжджає,
І на свого старосту Кричевського кличе-поклинає:
„Ей старосто Кричевський!
Чи не можна б минї пана Хмельницького забрати
Та турецькому салтану
В подарунку живцем одіслати,
Да щоб нас Ляхи,
Мостивії пани,

За біловорів почитали?".
Тогдї поїхав пан Барабаш путьом дорогою,
А пан Хмельницький лугом поза лугом.

Далї в обох варіянтах іде уступ про прилучене чотирьох полковників до Хмельницького і про побіду козаків над Ляхами у воскресний вівторок; сей уступ у вар. К значно докладнійший, обіймає 30 рядків, а в варіянтї Б скупійший, бо обіймає лише 18 рядків. Пропускаю тут сей уступ обох варіянтів як окрему цілість, орґанічно неналежну до думи про Хмельницького й Барабаша, і верну до нього в однім із дальших розділів. Без ніякого звязку за тим уступом іде в обох варіянтах дальше оповіданє про смерть Барабаша. В вар. К читаємо:

Оттогдї то [1]) Барабаш, гетьман молодий,
Конем поїжджає,
Плаче — ридає, [2])
І стиха [3]) словами промовляє:
„Ей пане куме, пане Хмельницький, [4])
Пане писарю військовий! [5])
На щоб тобі королевські листи
У панї Барабашевої визволяти? [6])
На щоб тобі [7]) козакам козацькі порядки давати? [8])
Не лучче б тобі з нами і [9]) з Ляхами,
З мостивими панами,
Хліб-сіль з упокоєм [10]) уживати?"
Оттогдї то Хмельницький стиха словами промовляє: [11])
„Ей пане куме, пане Барабашу,
Пане гетьмане молодий,
Як будеш ти минї сими словами докоряти, [12])
Не зарікаюсь я тобі самому
З пліч головку як галку зняти,
Жону твою і дїтий у полон живцем забрати,
Турському салтану у подарунку одослати".
Оттогдї то Хмельницький як сї слова зговорив,

---

[1]) Б. Да вже пан. [2]) Б. сих двох рядків не має. [3]) Б. Іще до свого кума стиха. [4]) Б. Ей куме — каже — куме! [5]) Б. сей ряд. vac. [6]) Б. зам. сих двох рядків коротко: На що нам королевські листи читати? [7]) Б. нам. [8]) Б. має далї рядок: На що нам за віру християнську достойно-праведно стати? [9]) Б. Лучче нам з. [10]) Б. дод. вічний час. [11]) Б. зам. сего одного рядка має ось які чотири:

Да вже пан Хмельницький од свого кума
Сї слова зачуває,
До свого кума з гордостю вже
Сї слова промовляє.

[12]) Б. досаждати.

Так гаразд добре й учинив:[1])
Куму своєму Барабашеві, гетьману молодому,
З пліч головку як галку зняв,
Жону його, дітей живцем забрав,
Турському салтану у подарунку одослав.
З того ж то часу Хмельницький гетьманувати став.

Сим кінчить ся оповідане про Хмельницького й Барабаша, якого остатній рядок виявляє тенденцію, для якої мабуть і скомпоновано сей епізод, поставити смерть Барабаша як початок гетьманування Хмельницького.

Кінчить ся дума подякою козаків Хмельницькому і подякою кобзаря слухачам. Обі сі приставки шабльонові, стрічають ся і в инших думах у ріжних відмінах. У вар. К читаємо:

Оттогді ж то козаки, діти, друзі-молодці
Стиха словами промовляли:
„Ей пане гетьмане Хмельницький,
Батю наш, Зінов Богдане Чигиринський,
Дай Боже, щоб ми за твоєю головою
Пили да гуляли,
Віри своєї христіянської
У поругу вічні часи не подавали!“

Вар. Б при козаках додає шабльонове: „добре дбали“, Хмельницького називає: „Богдане Зіновію, наш батю, полковнику Чигиринський“. Козаки бажають собі, щоб вони „за голови“, т. зн. під проводом Хмельницького не тілько „пили й гуляли“, але також

„Неприятеля під нозі топтали,
А віри христіянської на поталу
В вічний час не подали“.

Від себе кобзар додає знов таки шабльонові слова:

Да вже тогді уони померли,
А їх слава не помре й не поляже.

По тім іде цитоване висше кобзарське „моленіє“: „Утверди Господи люду царського“ і т. д., яке в варіянті К виглядає ось як:

Господи, утверди люду царського!
Всім слушащим,
Всім православним христіянам
Пошли Боже много літ!

---

[1]) Б. замісь сих двох рядків має лиш один: Як ето зговорив, то барздо добре і вчинив.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші).

3. Битва на Жовтих Водах.

Перша битва козаків з Поляками, що випала в початку мая 1648 р. в днях 5—8, почала ся над потоком зв. Жовті Води, а скінчила ся погромом польського війська в місцевости, званій Княжі Байраки. Про неї дійшла до нас детальна польська „Relacya o bitwie pod Żółtymi Wodami“, цитована у Костомарова (Богданъ Хмельницкій, изд. четвертое 1884 р., т. I, ст. 271—282), без близшого означеня, чи й де вона була опублікована, чи може відома авторови тільки з рукопису. Надто маємо більш або менше докладні оповіданя про неї у ріжних сучасних і пізнійших письменників, польських, козацьких та иншонароднїх.

Почну з найстаршої козацької реляції, з оповіданя Самовидця (op. cit. ст. 7—9), в якім читаємо: „На початку тогож року (1648) взявши відомость от коммісара козацкого панове гетманове, так коронний Миколай Потоцкий, яко теж і полний Калиновский, же юже купа немалая войска зобрала ся на Запорожю до Хмелницкого приставши, зараз зо всїми войсками коронними притягли на Україну до города Черкас, і там отправуюче свята великоднїе Воскресенія Христова усе войско козацкое з полковниками їх скупили і казали оним присягати, же не мают зрадити полковников своїх і до Хмелницкого приставати. І так зараз по Воскресенії Христовом гетманове коронні висилают войска немаліе водою Днїпром у човнах, посадивши посполу з козаками і піхоту немецкую, а землею полем посилает

ґетман Потоцкий сина своєго Стефана з коммісаром козацким, з которими войска коронного тисячей шесть, а козацкого з тими, що у човнах пойшли, єще при коммісару тисячей шесть, приказавши оним, жеби ішли просто на Запороже до Січи зносити Хмелницкого албо обсадити єго з войском. І сами гетманство з войсками коронними за ними в троли помалу ішли с тяжарами войсковими і піхотами. Хмелницкий узявши відомость о наступленню войск коронних, не ожидаючи на Запороже приходу їх, але переправивши ся з войсками татарскими немалими пойшол напротив войск коронних; і іспоткавши ся в полях у урочища Жолтой Води, там осадил каштелянича Стефана Потоцкого і коммісара козацкого з войсками їх. А войска, которіє ішли Дніпром водою човнами, минувши городи, не доходячи порогов, старшину зостаючую при них і піхоту німецкую, в човнах будучую вихололи і покидали в Дніпр, і послали своїх посланцов до Хмелницкого, по которих прислал Хмелницкий з ордою, а орда на свої коні оних побравши привезла на Жовтіє Води, где посполу того войска коронного доставали. Войска зась козацкіє, зостаючіє при тих войсках коронних, видячи, же юж і тоє войско, котороє водою ішло, зостаєт при Хмелницком і орді, — і тіє усі з войска коронного пристали до Хмелницкого і до орди, і на тоєж войско почали бити. Где през кілка дний без перестанку тая война тривала, і войско осаженноє будучи в степах, не могучи витривати, рушило табором оттоля ку Княжим Байраком оборонною рукою, уступаючи назад ку городом. Але в том отході не пощастило ся їм, бо не допустивши оних до тих Княжих Байраков, почала орда з козаками табор їх розривати, а в тіє Княжіє Байраки запровадивши войско козацкоє піхоту, покопали рови, до которих пришовши табур войска полского змішали ся, і там усе тоє войско розбито, в неволю побрано татарскую, і каштелянича Стефана Потоцкого посполу з коммісаром взято, который в молодих літех на Запорожю живот свой скончил, бо Хмелницкий оного не даючи орді на Запороже до Січи отослал, і там от ран помер. А иншіє паната в неволю пошли татарскую“.

Се оповіданє майже у всіх деталях треба вважати недокладним. Невірна поперед усього хронольоґія подій, бо післанці Хмельницкого перш усього приєднали до Хмельницкого те військо, що йшло байдаками по Дніпрі, а тілько по тім, у злуці з тим військом і Татарами Хмельницкий заскочив Поляків на Жовтих Водах. Бунт козацького війська на байдаках у Само-

видця не мотивований нічим, коли на правду він був наслідком аґітації козаків, висланих Хмельницьким. Самовидець згадує про „післанців“, але знов таки недоладно, вважаючи їх післанцями збунтованих козаків до Хмельницького. Тут же зараз оповідане й забуває про них, бо-ж очевидно, що не козацьких післанців, а все козацьке військо, висаджене з байдаків, завезено кіньми на Жовті Води. Так само недокладним треба вважати також оповідане Самовидця про смерть Степана Потоцкого, який направду вмер у козацькім таборі в степу, куди непритомний від ран був принесений із поля битви.

Ще менше докладним треба вважати оповідане пізнійшого козацького літописця Грабянки, в якому зазначено факт, що Барабаш з титулом гетьмана козацького висланий був польськими гетьманами Дніпром на чолї 6000 реєстрових козаків проти Хмельницького. Хмельницький вислав до них козака Ганжу, який своєю промовою від разу обернув усіх реєстрових козаків на сторону Хмельницького. Тодї ті козаки „яко единимъ сердцемъ и мислію воставше первѣе своего гетьмана Барабаша копіемъ Филонъ Джечелей пронзе спящаго; той бо Барабашъ по Ляхахъ побораше. Та же всю старшину и полководци лядскіи съ хоругвами въ Днѣпръ потопивше, сами всѣ зъ драгоніею нѣмецкою, зъ ними на водѣ будучою, прийдоша къ Хмелницкому въ помощь“ (op. cit. ст. 43). Також про смерть молодого Потоцкого Грабянка подає відомість відмінну від инших істориків, що він „два рази устрѣленъ падъ скончася“ (op. cit. ст. 44).

Із поданих тут деталів піднесу особливо згадку про козака Філона Джечелея, який буцїм то копієм убив Барабаша; сю згадку треба вважати свобідно переробленою запозикою в Коховського, у якого, як згадано висше на ст. 41 козак Джеджалей убиває Барабаша в пяній сварцї на хрестинах у Хмельницького.

Переходячи до польської писаної традиції XVII в. наведу тут насамперед віршований опис Твардовского, який сю першу битву описує досить епізодично, а властиво не описує, а тілько подає в формі відомости, принесеної одним недобитком до табору коронного гетьмана Потоцкого, в якім правдоподібно находив ся тоді також і сам Твардовский. Своє оповідане він зачинає розпорядженями гетьмана, і гетьман до кінця являєть ся в ньому головною особою. Ось сей уступ віршованої повісти Твардовского, op. cit. ст. 7—8.

Więc skoro dni chwalebne Wielkanocne miną,
A od słońca zagrzane lody się rozpłyną,
Za porą tą podaną i wdzięczną pogodą,
Żeby mógł tym sposobniey i ziemią i wodą
Zbiega swego nagonić, wsadziwszy w baydaki,
Regestrowe wyprawi Dnieprem wprzód kozaki.
A jednakże i tedy, coś już zrozumiawszy
Po nich z cery, przysięgę od nich odebrawszy,
Z dwiema zaś ochotnika przebrańszych tysięcy
Każe w pole synowi. Sam także co pręcy
Pospieszyć ma za niemi. Lubo się nie zdało
To niektórym, ile tak woyska mając mało,
Na troje go rozrywać. Bo prócz Kwarcyanych
Ordynatów, a piąciu owych popisanych
Regestrowych tysięcy nikt z ochoczych prawie
W takim razie nie przybył. Wielkiey zaś niesprawie
Było nieco przyczytać: że kogo wzdy gonim?
Wiadomości nie maiąc i ięzyka o nim,
Zaszliśmy tak głęboko. Dopiero nowina
Jedna bieży za drugą: że Chmielnicki syna
Osadził już z Tatary na Żółtey gdzieś Wodzie.
Owi także przysiężni radzi tey pogodzie,
Na woyskową starszyznę gwałtem się rzuciwszy
I oraz ich ze znaki w Dnieprze potopiwszy,
Do niego się kinęli. Toż i nasi owi
W niemieckich alamodach dragoni dworowi,
O braci swey takowey zmianie posłyszawszy,
A znacznym się od woyska skrzydłem oderwawszy,
Także i ci zdradzili. Co tu czynić było?
Tu syna nie ratować mu się nie godziło,
I spół z nim odżałować tak pięknego grona;
Tu póyść w ogień widomy? I na czym korona
Stała wszytka, w tey garści swoje i woyskowe
Ważyć zdrowie? Ale choć dyamentowe
Rani serca, zwyciężył afekt ku synowi,
Że mu odsiecz gotuje. Już się ku stawowi
Masłowemu przebierał, gdy towarzysz krwawy,
Jeden z tey nieszczęsliwey uszedłszy rozprawy,
Da znać, jako i obóz synowski zniesiony,
I sam nie żyw, szkodliwie bywszy postrzelony.

Szembeck z nim i Sapieha społem poimani.
Ciężko się tym zturbują obadwa hetmani [1]).

Не вважаючи на епізодичність сего оповідання воно історично дуже близьке до правди там, де говорить ся про поступоване коронного гетьмана Потоцкого, який з разу вислав проти Хмельницького самих реєстрових козаків байдаками в низ Дніпром, але вже в часі їх висилки завагав ся що до їх надійности і велїв їм зложити поновну присягу на вірність королеви; та коли вони зложивши присягу відплили, він знов завагав ся і вислав за ними сухою дорогою нову армію під проводом свойого сина та козацького комісаря Шемберґа.

В. Коховський у другій книзї своїх „Клїмактерів" присвятив досить просторий опис битви на Жовтих Водах (ст. 29—34), в якім при богатстві деталїв не мало видуманого або хибного. Не бачучи потреби подавати тут переклад сего оповідання наведу хиба дві подробиці, в яких автор минає ся з історичною правдою. І так на ст. 30 він називає Мартина Калиновского, польного гетьмана польської армії, старостою Чернигівським, яким сей de facto не був. На ст. 33 він подає, що битва на Жовтих Водах тревала 14 днів і що гетьманський син Степан Потоцкий упав у битві одержавши дві рани при обороні табору. Про польських драґонів Коховський висловляєть ся так, як коли би мав під руками реляцію Шевалїє, і зазначує, що вони були „genere Russi, habitu tantum Germanus simulabant" (ст. 30).

Сучасний Хмельницькому Італїєць Альберто Віміна, що вмер коло р. 1670, а якого „Historia delle guerre civili di Polonia" вийшла в Венеції 1671 р., подає про битву на Жовтих Водах досить простору реляцію на ст. 10—14, в якій бачимо досить докладні інформації. Гетьман Потоцкий на відомість про похід козаків із Татарами на польські землї висилає 4000 реєстрових козаків Дніпром, щоб „переслїдували ворога аж до Чорного моря", а надто 5000 піхоти, 11 компаній кавалерії, 800 німецьких драґонів і 600 польських шляхтичів із декількома компанїями польських та угорських гайдуків з рештою реєстрових козаків, з шістьма гарматами та богатим засобом амуніції й живности під проводом свойого сина Стефана „secondo genito del Generale, giovane di molta stima e valore", щоб удав ся берегом Днїпра для помочи тим, що плили байдаками. Хмельницький почувши про сей подвійний похід упере-

[1]) Twardowski, op. cit. ст. 7—8.

див молодого Потоцкого, не давши йому злучити ся з фльотилею. Перші Татари заскочили Поляків при байраках Жовті Води. По першій стичці з ними Поляки постановили вертати назад до головного табору, але вже другого дня козаки заступили їм дорогу і змусили їх отаборити ся на місці.

Першого дня випала битва дуже завзята, в якій особливо Татари понесли значну страту. Хмельницький пробував розпочати переговори з молодим Потоцким, щоб піддав свою армію на певних умовах, але Потоцкий відповів, що готов радше вмерти в бою, ніж зганьбити своє імя зложенєм оружя. Розпочала ся нова боротьба, а потім нові переговори, в яких Хмельницький обіцяв Потоцкому свобідний відворот з оружєм і запасами, коли зобовяже ся письменно виєднати козакам прощенє, а йому зворот Суботова. Поляки бачучи себе окруженими переважною ворожою силою, згодили ся на сї умови, та скоро тільки розійшли ся з рядів до своїх наметів, Татари й козаки кинули ся на них і розпочала ся страшенна різня, в якій убито Потоцкого, а взято до неволї Шемберґа та Сапігу. Віміна першого з них називає Sciambergh Ruteno, а другого Sabino.

Першу стичку козаків з Поляками описує Шевалїє, не називаючи місцевости, ось як (Ріґельман, op. cit. ст. 52—3): „Хмельницький бачучи, що письма, які він писав до Польщі з предстваленєм жалоб на зневаги та кривди козакам і йому самому, хоч як повні льояльности та запевнень вірности королеви, не мали ніяких наслїдків, а навпаки, гетьман Потоцкий готовив ся вже рушити збройно на Хмельницького, сей не надіючи ся на свої сили упросив собі на поміч Татар, які тодї зимували в Диких Полях і ждали нагоди ограбити Україну. Їх ватажком був Тугай-Бей, хоробрий вояк і начальник, що не дуже піддавав ся навіть кримському ханови і часто не слухав його наказів.

„Віддаленє місця не позволяло польським воєводам знати таємні заходи Хмельницького, а йому було дуже корисне. Скоро Поляки одержали докладні відомости, зараз постановили як найшвидше рушити на Запороже, щоб усмирити бунт у самих його початках. На сам перед вони виправили для стереженя польської границї часть польського війська, в якій був козацький корпус, що стояв у службі Річи Посполитої під командою комісаря Шемберґа, Степана Потоцкого, гетьманського сина, Сапіги, Чарнецкого і инших польських панів. Половина того козацького корпусу, виправлена чайками по Дніпрі, скоро дійшла

до порогів, зараз перейшла на сторону Хмельницького не вважаючи на зложену поновно Полякам присягу, яку вони вважали безгрішним зломати для своїх земляків.

„Хмельницький з помічним (татарським) військом наступаючи просто проти другої части тогож козацького корпуса, що йшов сушею, достигши його легко перетягнув до себе тамошніх козаків за прикладом перших. У тій другій партії було кілька драґонських рот, які богато прислужили ся Хмельницькому в битві з польською шляхтою. Польські шляхтичі не хотячи тратити великих сум на наймане німецьких драґонів, яких польські маґнати привикли були держати у себе, узброїли й обмундурували на подобу Німців своїх власних селян, які незадоволені з переміни свойого стану бажали увільнити ся з неволї і покинувши своїх панів оказали велику хоробрість у боротьбі проти них.

„Хмельницький покріплений козаками дезертирами, яких число доходило до 4000, не богато мав труду перемогти решту польського війська, якого не лишало ся більше як 5000. Кілька день боронили ся вони по змозї в нутрі свойого табору, але нарештї стративши вже гармати і не маючи сили противити ся переважним силам війська, що окружало їх зі всїх боків, вони були побіджені, одні побиті, а инші взяті Татарами в неволю. Між узятими в неволю були також коменданти Сапіга, Шемберґ, Чарнецкий і Потоцкий, але сей остатнїй швидко вмер від ран“.

В отсьому оповіданю, також досить близькому до історичної правди, важне особливо пояснене характеру т. зв. німецької драґонії, в якій, принаймі в значній її части, треба бачити українських парубків, перебраних у німецькі військові мундури.

Народня память заховала про сю битву тілько загальний спомин у піснї, зложеній розміром, зближеним до коломийкового. Вона надрукована у перве у збірцї Максимовича[1]) і відси передрукована Жеґотою Паулї в його збірцї „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“, т. I, ст. 138. Троха повнїйший варіянт тої піснї був записаний у першій половинї XIX в. в Галичинї і опублїкований Головацьким у його збірцї „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, друкованій первісно в московських „Чтеніяхъ въ обществѣ исторіи и древностей“ від р. 1863—1878, а окремо в чотирьох томах виданій у Москві 1878 р. Пісня про Жовті

[1]) Украинскія народныя пѣсни, изданныя Михаиломъ Максимовичемъ. Часть первая. Москва 1834, ст. 96.

Води містить ся в т. І на ст. 4—5. Оба варіянти передруковано в збірці Антоновича й Драгоманова „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“, т. II, ч. 1, ст. 18—19, і з них я подаю тут реконструкцію тексту по змозї повного, доповняючи один варіянт другим. Се в сьому випадку зовсїм допустиме, бо варіянти що до свойого змісту нїчим не перечать один одному, а ріжнять ся тілько в числї рядків і в деяких висловах.

Чи не той то хміль, що коло тичин вєть ся?
Гей той то Хмельницький, що з Ляхами бєть ся.
Чи не той то хміль, що у ниві[1]) грає?
Ой той то Хмельницький, що Ляхів рубає.
Чи не той то хміль, що у ниві кисне?
Ой той то Хмельницький, що Ляшеньків тисне[2]).
Гей поїхав Хмельницький ік Жовтому[3]) Броду;
Гей не один Лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої води,
Іде Ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
„А я Ляхів по бою ся і гадки не маю,
За собою великую потугу я знаю.
Іще татарськую[4]) орду за собою веду,
А все, вражі Ляхи, на вашу біду“.
Утїкали Ляхи, погубили шуби;
Гей не один Лях лежить вищеривши зуби.
Становили Ляхи дубовії хати;
Прийдеть ся Ляшенькам в Польщу утїкати.
Утїкали Ляхів деякії повки;
Їли Ляхів собаки і сїрії вовки.
Гей там поле [поле], а на полї цвіти;
Не по однім Ляху заплакали дїти.
Гей там річка [річка], через річку глиця;
Не по однім Ляху зостала вдовиця.

Ся пісня повстала очевидно незабаром по вибуху повстаня Хмельницького на Правобережній Українї, а може навіть у Галичинї під впливом народнїх слухів про побіду козаків у спілцї з Татарами над Ляхами. Се було явище о стілько нове й незвичайне в дотеперішнїй історії українського народа, що вість

[1]) У Гол. через помилку: по ниві.
[2]) Рядки 3—6 тілько в галицькім варіянтї.
[3]) Гал. вар. золотому.
[4]) Се слово тілько в галицькім варіянтї.

про нього швидко мусіла облетїти всї кінцї української землї. Її носителями були в значній мірі самі Поляки, що після перших козацько-татарських погромів весною 1648 р. купами почали тїкати з України. Поляки перші почали кепкувати з прозвища Хмельницького, притикаючи до нього дотепи на тему хмелю. Секретар короля Яна Казиміра, Ян Бялобоцкий, у своїй віршованій історії козацької війни 1651 р., друкованій у Кракові 1653 р. п. з. „Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiey“ ось як жартує із назви Хмельницького:

Dobrze chmielowi, gdy się trzyma tyki;
Nie tego ziółka rzecz — czynić praktyki.
Rośnie chmiel prędko, górze zrówna snadnie,
Ale bez tyki zaraz na dół padnie.

Руська народня фантазія швидко підхопила сей дотеп, вискуючи його зовсїм з иншого боку. В наведеній тут народній піснї хміль являєть ся тим складником, що творить закваску і силу пива („в пиві кисне“ і „в пиві грає“) і в дальшім розвою подій народня фантазія не раз вертала до того образу, представляючи війни Хмельницького з Поляками як бенкети, на які складають ся Ляхи й козаки. Підхопили сей сам дотеп також студенти київської школи, в яких осередку мабуть зараз у початку 1648 р. зложила ся гумористична вірша про битву на Жовтих Водах, яку наведу далї.

Вертаючи до народньої піснї варто придивити ся близше її розмірови. З огляду на час повстаня сеї піснї в половинї XVII в. питанє про її розмір набирає ваги для рішеня питаня, коли почав ся у нас коломийковий розмір, який у кінцї XVIII і в XIX в. зробив ся майже пануючим у народній творчости, особливо в Галичинї. З попереднїх студій над народнїми піснями козацького строю знаємо, що в них переважав розмір 12-складовий форми 6 + 6. Той сам розмір лежить також у основі піснї про Жовті Води; із 24 рядків тої піснї перших 6 рядків і дальші рядки від 15 до 24 держать ся строго тої форми; рядки 7 і 8 будуть мати ту саму форму, коли відкинути початкове „гей“, а тілько два рядки мають форму коломийки. Рядок 13 має 14 складів, але будову не коломийкову (⏑⊥|⏑⊥|⏑⏓|⏑⊥|⏑⏑⊥|⏑⏑⊥|), а рядок 14 має тілько 11 складів будови аналоґічної до попереднього (⏑⊥|⊥⏑|⊥⏑|⏑⊥⏑|⏑⊥|). Треба догадувати ся, що збоченя від нормального 12-складового розміру були спричинені мельодією.

Що до самого змісту, то крім місцевости, яка в українськім варіянті подана вірно, а в галицькім уже забула ся, варто зазначити дві історично важні обставини, вірно підхоплені піснею, а власне союз Хмельницького з татарською ордою і громадну втеку Ляхів із України в Польщу.

Швидко по подіях на Жовтих Водах мусіла бути уложена вірша, правдоподібно в школярських, отже київських кругах, так само, як і дві вірші про корсунську битву, поміщені Якимом Єрлїчем у додатку до його по польськи написаного „Літописця". Сю віршу у перве опублїкував Костомарів у додатку до своєї моноґрафії „Богданъ Хмельницкій" з деякими скороченями, а повнійше, але все таки з текстом не без помилок, передрукували її видавці „Историческихъ пѣсень Малор. нар." т. II, 1, ст. 135—136. Иншу копію з петербурського рукопису XVII в. збірки Залуского ч. 25 у Публичній царській бібліотеці в Петербурзї опублїкував Брікнер у згаданій висше рецензії на мою працю „Хмельнищина 1648—49 рр. у сучасних віршах" (Kwartalnik Historyczny 1899, zesz. III, ст. 590). Ся копія писана і видана латинськими буквами, також не без помилок, але при порівнаню з текстом „Истор. пѣсень" позволяє реконструувати текст майже повний і зовсім ясний. Вірша має в рукописї Залуского титул Pieśn ruska o Chmielnickim Bogdanie, buntowniku kozackim.

Висипав ся хміль з міха,
Наробив [1]) Ляхам лиха,
Показив [2]) їм розуми,[8])
Вивернув дїдьчі думи.
До Жовтої водиці
Наклав много [4]) хмельниці, —
Не могли на ногах стати,[5])
Волїли утїкати.
Гетьманчику небоже,
Не туди в [6]) Запороже!
Не найдеш гаразд шляху
В [7]) Сидоровім байраку.
Чи не ти, Степанку сараче,
Брав [8]) з козаків гарачі?

---

[1]) Ист. п. I наробив. [2]) Ibid. Показав. [3]) Ib. розуму. [4]) Ib. їм дуже. [5]) Ib. стояти. [6]) Ib. на; Br. tuda na. [7]) Ib. У. [8]) Сего слова в обох вар. нема; Брікнер у своїм текстї вставив його в скобках як

Не ти брав їм хутори?
Єсть инші тепер пори![9])
Ось по бирки прокляті,[10])
Під Очаковом взяті,
По пастуші табунції
Приїхали к вам Ординції!
Не утїкай же, Ляху,
З самого перестраху,
Заждай[11]) юнаків в табори,
Готуй деньги за хутори.
Юж не будеш їх хати
Поганцям орандувати,[12])
Не будеш пересудів брати,
Анї їх воювати.
Мильші вам Жиди-збойцї,
Нїж Запорожцї-молойцї, —
Ось[13]) маєте Кримчухи,
Дайте ж їм тепер кожухи.
Отже Хмельницький може[14]) —
Помагай йому Боже! —
Тих куркоїдів бити,
Як Жидів не живити.
Юж утїкають з валів,
Боять ся самопалів,
Волять татарські юки,[15])
Нїж козацькії руки.[16])

Певна річ, вірша могла вийти також із козацьких кругів, але з огляду на те, що заховала ся не в памяти кобзарів,

---

свою конектуру; Ист. п. має сей рядок: „Од козаків гарачі“ без дієслова. [9]) Br. chory. [10]) Сей рядок у обох копіях не зрозумілий; Ист. п. має „Одже побірки прокля́ти“, а Br. „odże poburki preklate“. Значіне очевидно таке, що не по татарські бурки, але по бирки, с. зн. вівції, забрані Татарам, вони прийшли тепер до Ляхів. Се значіне потверджує також дальший рядок, який у Br. звучить зовсім фальшиво „I po pastuchy Tekińce“, а в Ист. п. „I по пастуші тебунції“, очевидно табуни коний. [11]) Br. Dożdaj. [12]) Ист. п. одлавати, Br. orudowaty. [13]) Br. Odże, а Ист. п. Хотъ же. [14]) Br. Ojże Ch. spoże — слово не ясне; видавець думав мабуть, що воно значить: госпоже, і можливо також, що принявши сей рядок за відзив до Хмельницького, поправив у дальшім рядку „йому“ на „tobi“. [15]) Ист. п. татарскої юки, а Br. tatarskije ruki, та в скобках додає зі знаком запитаня juki. [16]) Ист. п. мають: козацкої руки, а Br. kozackoje puki.

а тілько в писаних копіях, природнійшим являє ся припущене про її письменне, школярське походжене.

Одинока історична особа, про яку конкретно згадує вірша, се „гетьманчик Степан“, син коронного гетьмана Миколи Потоцкого, якого батько вислав був з переднім віддїлом війська на стрічу козакам з наказом дійти аж до Запорожської Січи і зруйнувати її. Вірша натякає очевидно на той наказ кепкуючи з гетьманського сина, що він „не зайде на Запороже“. Самовидець заховав переказ, що його раненого в Княжих Байраках і взятого в полон разом із королївським комісарем Шемберґом завезено на Запороже, де він „в молодих літех живот свой скончил, бо Хмельницкій оного, не даючи ордї, на Запороже до Січи отослал, і там от ран помер“ (ст. 9). Костомарів на основі Коховського та инших пізнійших істориків подає, що він умер другого дня після битви в степу (Богданъ Хмельницкій, т. I, ст. 283).

4. Битва під Корсунем.

Битва під Корсунем, друга значна побіда козаків у спілцї з Татарами, сим разом над головною польською армією, випала тиждень після жовтоводської битви, 15 мая, і скінчила ся нечуваним у польській історії пораженем польського війська, при якому оба коронні гетьмани, Потоцкий і Калиновский, були взяті в неволю козаками і віддані Татарам.

Для порівнаня того, що про сю битву оповідаєть ся в думах та віршах, і що заховала козацька писана традиція, подаю тут про неї коротке оповідане Самовидця (op. cit. ст. 9—10): „Гетьманове зась великий і польний з потугами своїми на Чигирин ішли в тропи за тим войском (висланим на стрічу козакам), хотячи оних посилковати. Але по розгромленію войска польского у Княжих Байраков пікоторие з того погрому повтїкавши дали знати, же юж нікого посилковати, бо войско до остатку знесено. Тогда отвернули гетьманове Миколай Потоцкий, каштелян краковский коронний, і Калиновский, гетьман польний, з войсками назад ку городам, не ідучи на Чигирин, але просто шляхом на привороти ку Корсунові місту ішли, за которими Хмельницкий з ордами немалими ішол, наступуючи на них. Где гетьманове, переправивши ріку Рось у Корсуню і надпустошивши міста, поминовали Корсунь. Которих зараз настигнувши Хмельницкий за Корсуном учинил потребу, где гетьманове оборонною рукою уступовали, беручи ся ку Росаві. А припало

і оним іти промежу лїсами в милї от Корсуня, где Хмельницкий казав запровадити піхоту козаков корсунських в тіе лїски, которіе шлях перекопали і там позасїдали, не допущаючи переходу табурові лядскому. А Хмельницкий з тилу і около з войсками і ордами наступивши, оное войско розгромил з допущеня божого, где гетьманов обоїх, великого коронного і польного в неволю взято і усе войско вигублено, же мало хто з того погрому уйшол. Где орда неошацованную здобич узяла так у конях, риштунках, яко найболше в неволниках — знатних панов і панят і посполитого войска. А козаки знову збогатили ся з обозу польского так великих панов, же срібро малою цїною продавали. Которая то потреба албо война под Корсунем била на том тижню по святой Тройци“.

Грабянка, що писав майже 40 лїт пізнїйше, і мав під руками деяких польських істориків, подає про сю битву також досить скупі подробиції (op. cit. ст. 45—48). З них зазначу тут поперед усього звістку, що одинокий Поляк, який уйшов із погрому на Жовтих Водах, звав ся Марко Їдешиньский, і він приніс гетьманам відомість про той погром. Гетьмани після сеї відомости рішили вертати зі своєї дороги під Корсунь, аби бути близше до заселеного краю, „и яко яша ся пути, пришедше надъ Рось, сташа отъ Стеблева въ милѣ въ полѣ ровномъ и оборонномъ“. У вівторок наспіли Татари з козаками і почала ся битва, „а зане же Ляхи стояху въ окопѣ, не можаху Татаре и козаки Ляховъ одолѣти“. Козаків і Татар було не більше як 15.000. Вони підіслали Ляхам одного козака, що дав себе взяти в неволю, і на допити Поляків „хитръ сущи и премудръ имѣя разумъ, а подобно, яко отъ Хмелницкого наученъ, сказа 50.000 Татаръ быти зъ Тугай Беемъ, и ханъ вскорѣ со всею силою будетъ, а козаковъ безъ лѣчби“. Поляки зо страху рішили продовжати свій поворот з табором, „но и здѣ имѣяху козака путь имъ показующа. И тако идяше обозъ зъ ридвани у осмъ лавъ, а пѣхота и капѣтани, такожде и слуги зъ мушкетами около обозу, а гетмани по обѣихъ сторонахъ зъ ѣзднимъ войскомъ. Но козаки припавши зъ самопалами, въ примѣръ огню давши, коней въ возахъ много побили и пѣхоту полскую воспятили крѣпко, яко и не хотяше вси отъ мала до велика зсѣдше съ коней пѣхотою зъ козаками брань творяху. И въ томъ бою едва увойти возмогоша полъ мили, огнемъ зъ козацкихъ самопаловъ и мечемъ татарскимъ открити. На болшую же погубу козакъ водяй имъ дорогу, нарочно наведе лядскій обозъ

на долини и вертепи и блато. Зде видѣвше Ляхи свою бѣду и конечную погибель, силою обозъ свой начаша проводити. Бисть же яко едини на гору, другіе въ болото начаша входити, Хмелницкій посла на предъ козаковъ шесть тисящъ, и закопавши Ляхомъ путь, и отъ странъ древѣемъ засѣкше, засѣли въ тѣхъ закопахъ. Поляки же о томъ не вѣдуще, нуждою идяху; и яко бѣху едини на горѣ, другіе въ болотѣ лядскіе вози осташа, тѣмъ временемъ Татаре зъ козаками скочпвши мужественно на нихъ, обозъ разгромиша. Калиновскій разгнѣва ся зѣло стоя зъ войскомъ на лѣвой сторонѣ; егда же и тому рани даша, смири ся и начатъ мира и живота просити. Прочіе же на конецъ начаша утѣкати, и собираху ихъ аки снопи козаки и Татаре. Понеже и слуги держачи кони панскіе и за панскими упадаючи головами, сами себе хотячи избавити, на тіеж конѣ посѣдавши утѣкали, еднакъ и тихъ мужики по лѣсахъ зловили. Також де и прочіе полководци полскіе у козаковъ и Татаръ живота прошаху. И тако козаки побѣдную пѣснь Богу воспѣша, начаша користи полскія брати, Татаромъ же плѣнъ оста ся“. Між полоненими Грабянка вичисляє двох гетьманів, Потоцкого и Калиновского, а також згаданого висше Хмелецького. Своє оповідане кінчить Грабянка віршою правдоподібно власної композиції, яку тут наводжу для повноти; вона не визначає ся анї поетичною, анї історичною вартістю.

Которіе пришли, Хмелницкого аби поймали,
Леч сами в неволю бѣсурманскую впали.
Поѣхали бучно до Криму ридвани,
З совѣтниками оба полскіе гетмани;
А вози скарбніе козаком остали,
Аби худобу [1]) свою полатали.
Хотѣли Ляхи з козаков славу мати,
Аж Бог дал тому, хто ся вмѣл смиряти.
Той вознес нинѣ смиренних Руснаков,
А гордих з престола низложи Поляков;
Богатих тощих отпусти до Криму,
Хотѣвших Русси наклонить до Риму.

З оповідання Грабянки варто піднести хиба подробицю про Марка Їдешиньского, який, як бачимо з поміщеної дальше польської реляції, був полковником у війську коронного гетьмана Потоцкого і очевидно не брав участи в битві на Жовтих Водах.

[1]) Худоба — вбожество.

Сю історично неправдиву відомість Грабянка запозичив у Коховського. Тілько що в Коховського ся відомість виглядає троха инакше. На ст. 34 свойого оповіданя зазначивши, що з погрому на Жовтих Водах уратував ся „vix unus alterve, qui cladis nuntius superesset“, і переходячи в окремім уступі до оповіданя про військо обох гетьманів, починає те оповіданє ось яким реченєм: „Generalis iam prope Czirkassios cum exercitu penetraverat, cum Marcus Gdeszyński, alae equestris ductor, caesas cohortes et deproperatis itineribus hostem contratendere attulit“. По нашому: „Гетьман із військом дійшов уже близько Черкас, коли Марко Ґдешиньский, начальник кінного відділу, доніс про погром війська і про те, що неприятель спішить проти нас неготовими дорогами“. Значить, Ґдешиньский був у гетьманськім війську.

Сьому оповіданю козацького жерела, писаному майже чверть столїтя по доконаних подїях, можна протиставити польську реляцію про погром гетьманів під Корсунем, списану десь незабаром по подїях неназваним автором від неназваного учасника битви [1]). Подаю її з деякими скороченями в перекладї на нашу мову зазначуючи, що автор кладе дати по латинському календарю.

„Панове гетьмани йшли на підмогу тому таборови, що був біля Жовтих Вод, не маючи людий більше як 5000, в тім числї кварцяних 3000, а добровольців 2000; кварцяні полки були два, козацькі три, а добровольців також три. Се військо було по той бік Чигирина вже тілько 16 миль від Жовтих Вод. Уже там були покопали порядні шанцї на гармати, а коли одержали відомість про велику силу ворогів, мали обкопати табор. Потім nescitur quo fato et consilio, бо се не зробило ся всїм відомо, повернув п. Краківський (гетьман М. Потоцкий) 13 мая табор на пів милї на сей бік Чигирина. Тут 14 весь час не могли дістати нїякого язика, подаючи ту причину, що скрізь стоять сильні сторожі, язика трудно дістати, і не принесли нїчого певного понад те, що закрадаючи ся аж під Княжі Байраки, чули, що там сильно стріляють.

„15 мая. Пройшовши три милї військо зупинило ся над Днїпром під Боровицею, і там стояло два днї. В часї першого нїчлїгу вернули Волохи, що були вислані на підʼїзд; хотїли

---

[1]) Jakuba Michałowskiego, wojskiego Lubelskiego, a później kasztelana Bieckiego Księga pamiętnicza. Kraków 1864, ст. 20—24.

конче дістати язика, але їм не пощастило, натомісь двох із них зловили козаки; замісь привести язика вони занесли свій, а перевертень Татарин, що був тоді з ними, втятий у карк ледво втїк окрак на кони. Нічого більше не сказали, лише, що там у четвер і пятницю було сильне стріляне.

„17 мая. Рушили до Черкас, зупинили ся милю під Черкасами і там табор стояв два днї.

„19 мая. Стануди над Дніпром під черкаськими фільварками. Вже попереднього дня мали вісти, яким не довіряли, про розгромлене табору на Жовтих Водах. Волохи, що вернули з підїзду, донесли, що вже тихо, стріляня не чути. Аж того дня від недобитка, що уйшов відтам, дістали певну відомість, що табор розбито 16 мая. Хоч пан Краківский мав там стояти ще день, рушив другого дня рано далї.

„20 мая. Уйшли великі три милї, перейшли через Корсунь; полковника Ґдешиньского вислано на під'їзд.

„24 мая. Вернув п. Ґдешиньский із під'їзду. Рано не могли дістати язика, але оповідав, що бачив сам, як 6 миль від Корсуня вороже військо переходило ріку Тясмин недалеко місточка Тясмина. Запевняв п. Краківского, що Татари будуть на вечір або завтра рано. За сею звісткою п. Краківский зараз велїв копати шанцї з трьох боків обозу; з четвертого боку був якийсь старий вал, який велїв направити, а надто протягом ночи висипати середнїй пятий шанець довкола свойого табору. Того самого дня п. Краківский дав воякам Корсунь на розграблене (in praedam), аби те не дістало ся ворогови; усе місто обграбили зі всього. Пізним вечером козаки закрали ся в березину з заду за обозом, де не було сторожі, бо ріка давала захист; закрали ся тому, бо надіяли ся, що Поляки випустять конї на пашу, а вони заберуть конї і дістануть язика. Але в обозї обтрублено, аби ніхто з кіньми не виїздив.

„25 мая. Рано з шанця полковника Денгофа видно було козаків, бо шанець був на горі в тїй дрібній березинї. Задля віддаленя годї було розпізнати, що за люди, аж крізь перспективу побачили, що то їздцї в білих сермягах, і догадали ся, що то козаки. Коли сонце почало сходити, показав ся татарський полк на другім боцї ріки напроти Корсуня, потім другий і третїй полк по 5 до 6000 людий. Татарський кіш ішов долиною; переправляли ся одні понизше міста, инші в самім Корсунї. Коли їх натисло ся до міста, велїв п. Краківский запалити фільварок найблизший міста; від нього заняло ся місто і згоріло

все, тілько лишив ся замочок і церков на відшибі.

„Коли військо побачило ворога, зараз стануло узброєне під шанцями і стояло так весь день. Коли Татари переправили ся через ріку, пішов зараз їх відряд довкола нашого війська, а кілька сот зблизило ся до могили недалеко шанця. Ляйтнант Оберштер велів ударити до них із гармат; убито когось значного між ними, бо Татари взявши його перевісили через коня; дістало ся дещо також иншим і коням. Кількадесять козаків прокрало ся до могил; стріляли до них, але задля віддаленя не пошкодили їм. Вискочили наші, і таки взяли одного Татарина; козаки не боронили його, тілько під'їздячи придивляли ся війську й таборови. Під сам захід сонця Татари почали з'їздити з поля до коша, та на щасливу добраніч троха перестрілювали ся з нами. Наші гарцівники взяли 9 Татар і одного козака бута, т. є товмача. П. Краківский велів їх мучити, а найдужше бута. Бут признав ся, що війська 47.000, а сьогодні прийшло козацтва в ріжній зброї і з хоругвами більше як 15.000. Хан стоїть у полї ще з більшою силою. По тій сповіди гетьман велїв їм усїм повтинати голови.

„Протягом цїлого того дня польний гетьман напирав на те, щоб розпочати битву вступним боєм, і прикро налягав на п. Кракївского. Сей нїяк не хотїв позволити на се, оправдуючи ся тим, що не хоче наражати на небезпеку всю державу, додаючи й те, що се понедїлковий день, а в такий день він нїколи не мав щастя. Вечером була нарада, чи боронити ся на місцї, чи уступати табором? Розважувано те, що військо обступлене ворогами не має де напасти коний, до того ж козацтва одного дня прибуло 15.000, а нам нї відки надїяти ся підмоги; міркували, що боронити ся на місцї для всїх певна загибіль, а відступаючи табором є все таки надїя ратунку. Обтрублено тихо свиставками, щоб покидати всї тяжкі вози, а брати тілько лекші для таборованя.

„26 мая. Скоро почало свитати, готували табор; шикував його п. Ґеґановский, з кождої хоругви один ряд; із котрої був занадто короткий, штуковано иншими. Потім п. Кракївский велїв усїм позсїдати з коний, конї уставити в таборі, а всїм іти пішо біля табору. Татари з козаками власне були на дорозї. Наші йшли саме в очи ворогови. При сходї сонця Татари й козаки розступили ся з дороги. З обох боків було зовсїм тихо. Вийшовши на корсуньский гостинець, що веде до Богуслава, табор ішов порядно, а вороги окружали його з далека з усїх боків.

Кіш поступав також за табором тою самою дорогою в віддалену чверть милї. Коли ми вийшли на один горб, відки побачили ворога, почали з усїх боків стріляти до нього. Але вороги розбігли ся на всї боки так, що ніякі вистріли не доходили до них. Оттак уйшли ми з табором до півполудня може півтора милї до нещасливої діброви під Гороховою. На входї до тої діброви богато возів застрягло і поперевертало ся, а до них гурмами збігали ся Татари й козаки. Наші відстрілювали ся з гармат, набитих шротом, і з мушкетів, але вони сильно вдирали ся між наших і була завзята боротьба з обох боків. Табор увійшов на рештї в діброву, як у матню, і не міг рушити далї задля перекопаних та деревами завалених доріг. На зад табору цілою силою вдарили Татари, а козаки з переду і з боків із приготованих шанців робили велику шкоду. В кождім кутї табору наші боронили ся хоробро, але так обскочені не могли подужати великої ворожої сили. Боронили ся чотири години. В півполудень почала ся та нещаслива битва, а в полудне, коли вже Татари через купи трупів таборовими вулицями впали до табору, били, сїкли, і розгромивши решту табору кинули ся на добичу, тодї тїкав, хто куди міг.

„Той недобиток, що оповідав отсе, не бачив того, що діяло ся в инших частях війська, але в той бік, куди він тїкав, уходили три наші партії: одна мала менше як сто людий, у двох було по кількасот людий, а в тій, з якою він тїкав, було зо 300 людий кінних, піших вояків, чур, візників і слуг. Одна менша партія, в якій, як він догадував ся, але не знав на певно, був пан Краківский, уже була відбила ся від діброви на чверть милї, але ми бачили, як їх окружила велика громада ворогів. За нами — оповідав він, — скочило півтораста Татар, але ми всї мали конї, які повидирали від хлопців. Татари бачучи, що на нас не обловлять ся, тай надіючи ся, що будемо боронити ся від них, усї держачи в руках оружє воліли вернути до розбитого табору для лїпшої облави. Коли ми ночували під Германівкою, прибіг до нас у ночи п. Їдешиньский. Ми дуже радо приняли його до свого товариства, бо на кождім місцї ми набирали ся богато страху перед селянами, що скрізь збирали ся і чатували на нас“.

Я подав се оповіданє з невеличкими скороченями для того, бо воно дає наглядний образ тодїшньої війни, як вона являла ся очам учасника, що бачив перед собою живі деталї, а не міг обняти цілости. Такі оповіданя мають не тілько лїтературну, але

також історичну вартість, бо дають можність контролювати описи та характеристики війн і битв, складані чи то істориками, чи поетами, і в усякім разї стилїзовані. А тепер перейду до тих віршованих памяток, які заховала наша народня традиція про сю памятну битву.

Окрема і самостійна дума про корсунську битву не дійшла до нас анї одна. Те, що надруковано у виданю „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ т. II, ч. 1, п. в. „Корсунская битва“ на ст. 32—38 у двох варіянтах, се досить безладна компіляція частин думи про корсунську битву з половини мая 1648 р. з частинами дум про пізнїйший народнїй рух на Українї, особливо про погроми Жидів лїтом 1648 р. З двох варіянтів сеї компіляції можна буде реконструувати досить повний текст думи про корсунську битву, з вилученєм уступів про пізнїйші народнї рухи. Деякі відривки тої думи стрічаємо також в окремій думі про жидівські погроми на Українї, в трьох варіянтах надрукованій у тім самім виданю ст. 20—32. Окремою редакцією думи про корсунську битву треба вважати уривки, вставлені в варіянти A і B думи про Хмельницького й Барабаша, вилучені мною висше з контексту тої думи. Сї уривки виявляють, як менї здаєть ся, старшу редакцію думи про корсунську битву, і для того з них я почну огляд кобзарської творчости про сю памятну подію.

Поїхав пан Хмельницький лугом Базалугом.
Оттогдї то припало йому з правої руки
Чотири полковники:
Первий полковник Максим Ольшанський,
Другий полковник Мартин Полтавський,
Третїй полковник Іван Богун,
А четвертий Матвій Борохович.
Оттогдї то вони на славну Україну прибували,
Королевські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.
Тогдї то у святий день,
У божественний у во вторник
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає,
І стиха словами промовляє:
„Ей козаки, дїти, друзї-молодцї,
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сна уставайте,
Руський „Отче наш“ читайте,

На лядські табури наїзджайте,
Лядські табури на три части розбивайте,
Ляхів, моствих панів, у пень рубайте,
Кров їх лядську у полї з жовтим піском мішайте,
Віри своеї християнської
У поругу вічні часи не подайте!"
Оттогдї ж то козаки, друзї-молодцї, добре дбали,
Од сна уставали,
Руський отче наш читали,
На лядськії табури наїзджали,
Лядськії табури на три части розбивали,
Ляхів, моствих панів, у пень рубали,
Кров їх лядську у полї з жовтим піском мішали,
Віри своеї християнської
У поругу вічні часи не подали.

Перший рядок сеї реконструкції взятий із варіянта В, а решта з А. Варіянт В о стілько коротший, що не має рядків 9—14, а замісь них тілько два ось які:

Да вже тогдї вуени на лядськії табори із'їзджали,
І до козаків іститха словами промовляли.

Рядки 15—16 стягнено в один:

„Ей козаки, друзї-молодцї, добре дбайте".

Рядків 17, 19 і 20 нема, а рядок 21 короткий:

Ляхів у пень рубайте.

В рядку 22 пропущено слова „у полї", а в рядку 24 замісь „у поругу" стоїть „на поталу". Так само скорочені остатні рядки, яких замісь 9 є тілько 4.

Що сей текст говорить про битву під Корсунем, се доказує подана в ньому дата — вівторок зелених свят, що випав тодї на день 16 мая, далї досить загальна згадка про козацький напад на польський табор, і дуже важна згадка про розбите того табору на три части, що згоджує ся, як бачимо, з польською реляцією очевидця мушкетера. Початкові рядки сего відривка мають меншу історичну вартість, бо чотири полковники, що буцїм то пристали до Хмельницького, в часї свойого приставаня правдоподібно зовсїм не були полковниками. Їх імена також не всї можна справдити. Видавцї „Историческихъ пѣсень" ідучи за Максимовичем, уважають Максима Ольшанського „вѣроятно" тим самим войовником, що в історії кровавих розрухів на Правобережній Україні лїтом 1648 р. відомий під

назвою Максима Кривоноса або Перебийноса, про якого одначе майже на певно можна сказати, що він полковником не був. Про се буде мова далї в роздїлї, присвяченім сему героєви Хмельнищини. Загадковим являє ся також Матвій Борохович, якого нема підстави тотожнити з Максимом Гладким, полковником миргородським. Що до Івана Богуна і Мартина Пушкаря, то певна річ, що вони поробили ся полковниками аж пізнїйше, в 1649—50 рр.

Друга редакція думи про битву під Корсунем дійшла до нас у двох записах із першої половини XIX в., із яких один опублїкований у збірцї Максимовича „Сборникъ украинскихъ пѣсень, часть первая, Кіевъ 1849", ст. 67—71, а другий неповний, записаний від якогось Рягоренка, у Кулїшевих „Запискахъ о Южной Руси", т. I, ст. 2—23, оба передруковані в збірцї „Историческія пѣсни малор. народа", т. II, ч. I, ст. 32—38. У Максимовича дума надрукована як два відривки, роздїлені поперечною лїнїйкою; очевидно видавець сам відчував, що відділені тою лїнїйкою остатнї 15 рядків не вяжуть ся з попереднїм, у яких знов можна розріжнити три части, злучені з собою тїлько механїчно. Лиш одна з тих частий, а власне перших 16 рядків, може відносити ся до колотнечі Хмельницького з Ляхами, а тїлько в злуцї з остатнїм відривком може бути думою, чи радше частиною думи про Корсунську битву. Варіант Кулїша, в якому перших 9 рядків передруковано з запису Максимовича, вяже в дальших своїх рядках ті два Максимовичеві відривки троха тїснїйше з подіями корсунської битви.

Попробую на основі сих обох варіантів дати тут реконструкцію тїлько тої части думи, що вяжеть ся, загалом далеко слабше від попереднього тексту, з корсунською битвою:

Ой обізветь ся пан Хмельницький,
Отаман батько Чигиринський:
„Гей друзї-молодцї,
Братя козаки Запорожцї,
Добре знайте, барзо гадайте,
Із Ляхами пиво варити затирайте:
Лядськей солод, козацька вода,
Лядські дрова, козацькі труда".
Ой за теє пиво
Зробили козаки з Ляхами превеликеє диво;
Ой за той пивной молот
Зробили козаки з Ляхами превеликий колот;

Ой за той пивний квас
По одного Ляха козак як би скурвого сина
За чуба потряс.
Ой не верби ж то шуміли
І не галки закричали,
То ж то козаки із Ляхами
Пиво варить зачинали.

Доси текст Максимовича, з якого варіянт Куліша має тілько два рядки в далеко коротшій формі:

Ой з того пиза
Зробили козаки з Ляхами превеликеє диво.

Далі в варіянті Куліша йдуть рядки, яких нема у Максимовича:

Під городом Корсунем вони станом стали,
Під Стеблевом вони солод замочили;
Ще й пива не зварили,
А вже козаки Хмельницького
З Ляхами барзо посварили.
За ту бражку
Зчинили козаки з Ляхами велику дражку.

Далі йдуть чотири рядки про молот і квас, як висше в варіянті Максимовича, а потім дальше оповідане в жартливім тоні:

Ляхи чогось догадали,
Від козаків чогось утїкали,
А козаки на Ляхів нарікали:
„Ой ви Ляхове, пеські синове,
Чом ви не дожидаєте,
Нашого пива не допиваєте?“

Далї йде коротке оповідане про спіймане козаками Потоцкого, про яке докладнійше оповідаєть ся в відривку, поміщенім на кінцї запису Максимовича:

Гей обізветь ся пан Хмельницький,
Отаман-батько Чигиринський:
„Гей друзї-молодцї,
Братя, козаки Запорожцї,
Добре знайте, барзо гадайте,
Од села Ситників до города Корсуня
Шлях канавою перекопайте!
Потоцкого піймайте,
Менї в руки подайте!“

Далї до сего навязує ся оповіданє варіянта Кулїшевого:

Тодї козаки Ляхів доганяли,
Пана Потоцкого піймали,
Як барана звязали,
Та перед Хмельницького-гетьмана примчали.
„Гей пане Потоцкий,
Чом у тебе й досї розум жіноцький?
Не вмів ти єси в Камянцї Подільськім пробувати,
Печеного поросяти,
Курицї з перцем та шапраном уживати,
А тепер не з'умів з нами козаками воювати!
[Будеш тепер] житню саламаху з туслуком уплїтати.
Хиба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські Нагаї
Сирої кобилини жовати“.

До рядків 46—55 Кулїшевого варіянта має відривок Максимовича коротший варіянт з 7 рядків:

Гей Потоцкий, Потоцкий,
Маєш собі розум жіноцький!
Не годиш ся ти воювати,
Лучче ж тебе до пана Хмельницького оддати
Сирої кобилини жовати,
Або житньої саламахи
Бузиновим молоком запивати.

Як бачимо, традиція та сама, що й у попереднім варіянтї, але переплутана кобзарською памятю. Житня саламаха вважає ся характеристикою козацького житя, а жованє сирої кобилини характеристикою татарського. Про відданє Потоцкого кримському ханови нема згадки, а натомісь нїби козаки самі міркують віддати Потоцкого Хмельницькому на злиденне житє.

Відгуки тої самої думи з характерними відмінами маємо також у двох варіянтах думи про жидівські погроми на Вкраїнї лїтом 1648 р., з яких один записаний Кулїшем у Александрівцї сосницького повіту чернигівської ґубернії від кобзаря Андрія Шута був надрукований у його „Запискахъ о Южной Руси“, т. I, ст. 56—63, а другий записаний у Жаботинї Томою Штангеєм у перве появив ся як варіянт Б після тексту Кулїша у збірці „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“ т. II, ч. 1, ст. 25—29. Запис д. Штангея, зроблений на правім березї Днїпра, не вважаючи на деякі модернїзми, виявляє старшу і пов-

нїйшу редакцію від запису Кулїша. Рядки 35—54 того запису говорять про час, який попередив жидівські погроми, про яких причини говорить дума в початкових 34 рядках. Кобзареви, що співав сю думу, память неясно рисувала відносини кінця 1647 і початку 1648 р.:

Як то був пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий,
Писар військовий.
Як він сеє зачував,
То указ писав,
Імператору до рук подавав.
А імператор указ писав,
В Черкаси до рук подавав.
А пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий,
Писар військовий,
Як того указа до рук доставь,
На ринок виходжає,
Знамена виставляє,
Друзїв, панів-молодців на грець викликає:
„Друзї, панове-молодцї,
Охотники, броварники,
Годї вам по броварях пива варити,
По винницях та й по проваллях валять ся;
Та йдіть ви Жидів та Ляхів з України зганяти,
То будете ви собі мати
Хоть на три днї хорошенько по козацьки погуляти“.

Нема сумнїву, що за сим уступом стоїть стара традиція про початок повстаня Хмельницького, затемнена кобзарською памятю і підмальована пізнїйшою „російсько“-гайдамацькою традицією XVIII в. З польського короля зробив ся імператор, з универсалів зробили ся укази, з козаків броварники та охотники, а з затяжної війни в оборонї козацьких свобід триднева гайдамацька гулянка.

Варіянт Кулїша має анальоґічний уступ значно коротший (рядки 87—95), але тїснїйше звязаний з памятю про битву під Корсунем:

Тогдї ж то як у святий день
Божественний у вовторник
Гетьман Хмельницький козаків
До сходу сонця у поход виправляв
І стиха словами промовляв:
„Ей козакї ви, дїти друзї,
Прошу вас, добре дбайте,
Од сна вставайте,
Руський отче наш читайте.
На славну Україну прибувайте,
Жидів-рандарів у пень рубайте,
Кров їх жидівську у полї з жовтим піском мішайте,
Віри своєї христіяньської у поругу не подайте,
Жидівському шабашу не польгуйте“.

Як бачимо, ремінїсценція кобзарського опису битви під Корсунем досить жива, тілько механїчним способом замісь „Ляхів, мостивих панів“ підставлено Жидів-рандарів, а при кінцї додано наказ нешанованя жидівського шабашу. Не вадить пригадати, що Хмельницький спеціяльної відозви проти Жидів нїколи не видавав, і що жидівські погроми лїтом 1648 р. відбули ся без його ініціятиви, силою народньої реакції, і певно не лежали в його стратеґічних плянах.

До корсунської битви навязують заховані до нашого часу чотири руські вірші, з яких три втягнув у свій „Лїтописець“ руський шляхтич, а польський патріот Яким Єрлич, а одну заховав пізнїйший козацький лїтописець Грабянка. Ті вірші були передруковані Костомаровом у додатку до його моноґрафії „Богданъ Хмельницкій“, т. III, ст. 346—352, а також у збірцї „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“, т. II, ч. 1, ст. 137—139. Всї три вірші записані Єрличем, зложені правильним розміром, що відповідає розмірови народнїх пісень козацької доби, в основі 12-складовому, тілько з повторенєм першої половини. Для прикладу наведу початок народньої піснї:

Зажурила ся молода удовонька,
Що не кошена зелена дібровонька.

Коли повторити першу половину того вірша до цезури — се чинить ся в народнїх піснях задля зміненої мельодії — то одержимо ось яку форму:

Зажурила ся, зажурила ся
Молода удовонька,

Що не кошена, що не кошена
Зелена дібровонька.

З часом замісь повтореня першої половини входять инші слова того самого розміру, і повстає строфа з чотирьох радків, прим. ось яка:

Ой ти поїхав, мене понехав,
А я бідненька плачу;
Сплакала-м очи як в день, так в ночи,
Що й світонька не бачу.

Таким самим розміром уложені також дві вірші про корсунську побіду, вставлені Єрличем у його „Літописець“ [1]) під р. 1650 по оповіданю про побут Хмельницького в Київі, без жадного звязку з тим оповіданем. Єрлич подає одну віршу п. з. „Pieśń o panu Mikołaju Potockim, Hetmanie Koronnym 1648 R.“, а другу п. з. „Odpowiedź pana Potockiego na te żołnierskie słowa“. Сей другий титул зовсїм не відповідає змістови вірші, яка являєть ся не відповідю Потоцкого на закиди вояків, а рядом гірких докорів Потоцкому з козацького боку, коли натомісь перша вірша була уложена якимось польським інтелїґентом із польського военного табору. Войцїцкий висловляє догад (Передмова ст. XXXV), що автором тої вірші міг бути сам Єрлич. Менї видає ся се неправдоподібним раз тому, що бувши її автором він був би не занедбав признати ся до сего, а друге тому, що в такім разї був би вставив її в опис корсуньскої битви, а не аж під р. 1650, очевидно діставши її пізнійше до рук. Варто зазначити, що в описї корсуньскої битви Єрлич дуже непідхлїбно висловляє ся про гетьмана Потоцкого, „który więcej radził o kieliszkach i szklanicach, niżeli o dobru Rzeczypospolitej i całości onej. Jakoż w nocy radził o pannach albo dziewkach młodych i nadobnych żonkach, będąc sam w starości lat podeszłych, nie znosząc się ani radząc kolegi swego, Marcina Kalinowskiego, hetmana polnego, ani innych pułkowników i rotmistrzów, ani też towarzystwa“ (op. cit. ст. 64).

Варто зазначити, що в виданю Костомарова „Богданъ Хмельницкій“, т. III, Додатки, ст. 349—351, обі вірші надруковані в такім самім порядку, як у Єрлича, а перед ними з того-ж Єрличевого рукопису подана ще одна вірша п. з. „Плѣне-

[1]) Latopisiec Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. W. Wojcicki, Warszawa 1853, т. I, ст. 115—116.

ніе польскихъ гетмановъ", якої нема в виданю Войцїцкого. Костомаров змінив також титули обох вірш, давши першій титул „Пѣсня о пораженіи Потоцкаго", а другій „Пѣсня о Потоцкомъ". Видавцї „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа" передрукували ті три вірші знов у иншім порядку і з иншими титулами, а власне „Плѣненіе Потоцкихъ при Жолтыхъ Водахъ и Корсуни", другу зараз по нїй п. з. „Плѣненіе польскихъ гетмановъ", а третю після цитованої висше вірші Грабянки п. з. „Обличеніе магнатской гордости Н. Потоцкаго". Слїдуючи порядкови Єрлича подаю тут на сам перед сю остатню віршу, потім другу з виданя Войцїцкого, а нарештї третю у перве опублїковану Костомаровом.

Дотеперішні видавцї друкували їх у двовіршових довгих куплетах; я розкладаю кождий куплет на два рядки, що позволить розпізнати, в котрім місцї і о скільки вірша попсована. Зрештою треба завважити, що вірша призначена для декламації, а не для співу, поступає з розміром троха свобіднійше, як пісня, і додержуючи тої самої схеми, допускає в кождім рядку ріжне число складів. Для прикладу ось які рядки з більшим над пісенну норму числом складів:

А скоро привернули, зараз огорнули,
Розкопали моцнії вали;
Одних постреляли, других порубали,
Третїх живцем в Орду пооддавали.

Замісь нормальної схеми 5 + 5 ‖ 7 півстрофи тут бачимо у першій півстрофі схему 7 + 6 ‖ 9, а в другій півстрофі 6 + 6 ‖ 11. Натомісь у півстрофі:

Хмельничики, Ординчики
Обоз заточили —

бачимо схему 4+4 ‖ 6. Модернїзую також правопис, полишаючи ненарушену мову.

I. Пісня про пана Миколая Потоцкого, гетьмана коронного, 1648.

Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Котрий[1]) маєш много,
Же ровний будеш тому, в котрого[2])
Немає[3]) нїчого.
Бо той справует, що всїм керует,
Сам Бог милостиве:
Всї наші справи на своєй шали

[1]) Jerlicz: Kotory. [2]) Jerl. kotoroho. [3]) Jerl. nemajesz.

Важит справедливе.
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Котрий високо
Умом літаєш, мудрости знаєш
Широко, глубоко!
Не попсуй мозку, мудруй по трошку,
В собі обачай ся;
Й тих рада не лиха, що ходять в тиха,
І тих поражай ся.
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Котрий [1]) воюєш
Луком, стрілами, порохом, кулями,
І мечем ширмуєш!
Бо те ж рицери і кавалери
Перед тим бували,
Тим воювали, од того ж меча
Самі повмірали.[2])
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
І скинь з серця бути;
Наверни ока, котрий з Потока
Іде до Славути! [3])
Невинні душі береш за уші,
Вольность одіймуєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш,
Сам собі сеймуєш.
Гей, поражай ся, не запаляй ся,
Бо рейментаруєш [4])
Сам булавою в сім польськім краю,
Як сам хочеш, керуєш.
Мій Бога в серцю, а не май в логцє
Шляхетської крови,
Бо світ чорніє, правда нищіє,
А все к твоїй волї.
Гей каштеляне, коронний гетьмане,
Потреба нам згола [5])
Іще памятати і поглядати
На задинє кола.
Жони і діти де ся мають діти [6])

[1]) Друк. котрий. [2]) Друк. поумірали. [3]) Друк. ку Славутї, додано в скобках: Днїпру. [4]) Друк. додано зайте: Бо ти. [5]) Друк. зовсім недоладне в тім місцї: „чола“. [6]) Друк. подїти.

Нашії а по том,
Гди нас молодці, тії Запорожці
Набавять клопотом?
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Що ся діє з нами,
Поручниками і ротмістрами,
Польськими сипами!
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Видеш людей много;
Чи ти воюєш, чи їм зголдуєш?
Бо то в руках Бога.
Чини трактати, а кажи брати
Гроші за заслуги,
Бо то єсть з давна заслуга славна
Запорожського люду.

Із змісту сеї вірші видно досить виразно, що автором вірші мусів бути польський шляхтич, що служив у польськім війську і дослужив ся досить значної ранґи. Почуваючи себе Поляком по народности, він разом із тим на стільки живо відчував потреби України як окремої цілости, що готов був робити значні концесії українському народови, а спеціяльно запорожським козакам. Знаємо з сучасних польських жерел, що подібні голоси людий ріжних станів польської народности часто підносили ся, особливо в краєвих соймиках та військових таборах, хоч і не знаходили відповідної сили в пануючій у Польщі верстві.

II. Козацька вірша про Потоцкого.

Він глянув як звір, він крикнув як лев
На жовнірськії слова;
Острая як міч, грубая як піч
Була там тая мова.
Зараз синачка, свого єдиначка
Шлеть на Жовтую Воду,
Там на большую і на горшую
Собі і усім шкоду.
Бо скоро стали Ляхи подле Плавли,
Зараз поскочили
Хмельничики, ординчики,
Обоз заточили.
А скоро привернули, зараз огорнули,
Розкопали моцнії вали;
Одних постреляли, других порубали,

Третїх живцем в орду взяли.
На тім не досить; миру не просить
Потоцкий здумялий;
На войну встає, штурми готує,
Бо мів встид не малий.
Хочеть бити ся, кривди мстити ся,
Під Корсунь вступає,
А за собою, як за свою волю,
Запорожців потягає.
Там же на полю всю свою силу
Жолнерську[1]) утрачає,
Стрельбу і штуки і всї риништунки
Запорожцям наживає.
Турецькі конї, дорогі[2]) убори
Оддає по неволї,
А сам іде і инших веде
До татарської неволї.

Як бачимо, в протиставленю до попередньої вірші се голос Українця, може якогось козака, що брав участь у битві під Корсунем, а може, що правдоподібнійше, якогось українського інтелїґента, прим. київського студента, що мав у свіжій памяти відомість про результат битви, але не знав її подробиць.

III. Козацький голос про побіду під Корсунем.

Оттак [то] пиха наробила лиха
Коронному Потоцкому,
Оттак [то] бута[3]) і тобі скрута,
Польному Калиновскому.
Оттам жолнїре, ідїте сміло
На[4]) зимовиско,
У Білгородї, у загородї
Майте становиско!
Нехай христіяне, наші Подоляне,
Знов[5]) розплоджують кури,
Що виловили [та] виносили
Ваші [польськії] дзюри.[6])
А ви в Татарах, в тяжких кайданах
До смерти сидїте;
Як ми од вас, так ви од нас
Тепер потерпіте.

---

[1]) В друкованих текстах льоґічний абсурд: „Всїм своїм силу жолнерским". [2]) Друк. дрогии. [3]) Друк. „Оттак була". [4]) Мб. пропущено одно слово, прим. сумне. [5]) В текстї сумнївне „Не". [6]) Зам. чури.

В строфі: „Тепер, жолнїре, ідїте сміле“ і д. маємо відгук цікавого історичного факту, не зазначеного, о скілько менї здаєть ся, нїде инде, що після погрому під Корсунем богато польських жовнїрів узятих у неволю Татари перегнали поперек степів аж над Чорне море до Аккерману (Білгорода), де було одно зі збірних місць невольників та торгу ними. Задля браку поміщеня для так многих людий у самому містї вони мусїли стояти біля міста в просторих огорожах під голим небом, мов худоба, поки їх або не викуплено з неволї, або не продано в дальшу неволю.

В основній моноґрафії Костомарова „Богданъ Хмельницкій“, вид. IV, Петербургъ 1884, т. I, ст. 287—299 містить ся просторе оповіданє про битву під Корсунем, у якому між иншими жерелами, друкованими й рукописними, використано також наведену висше польську реляцію з „Księgi pamiętniczej“ Міхаловского, ст. 20—24. Характерною особливістю того оповіданя треба вважати епізоди, в яких важну ролю грають козак Микита Галаган і корсунський полковник Максим Кривоніс.

І так на ст. 292—3 читаємо, що Хмельницький дня 15-о мая в понедїлок подаючи вид, немов би хотів зі своїм військом атакувати польський табір, тим часом узяв ся на хитрощі. „Він вибрав проворного і розумного козака Микиту Галагана, навчив його, що має робити й говорити, і післав прокрадати ся до польського табору. Міркуючи, що обдуманий ним плян удасть ся, козацький провідник рівночасно вислав козаків корсунського полку під проводом Кривоноса з Татарами через близько положену гору і велїв їм зайти в березовий лїс, що був недалеко села Горохівцї на нерівнім місцї. Се урочище селяни називали Крутою Балкою. Хмельницький велїв нарубати в лїсї дерев на дорозї Поляків і перекопати дорогу глубоким ровом здовж вузкої долини, засїсти в гущавинах і поставити гармати. Микита почав пробирати ся біля польських окопів; його зловили і привели до гетьмана; після тортури огнем, звичайного тодї обряду, козак на запити про число свойого війська розповів ось що: „Нашим я не знаю лїку, тай годї знати, бо їх що година робить ся більше, а Татар із Тугай-Беєм 50.000, а недалеко вже стоїть хан з ордою і швидко буде тут“. Майже при кождім із тих речень у низу цитовано жерело. А власне під першим реченем про Микиту Галагана цитовано „Истор. о през. бр.“ Коли се має бути відома історія Грабянки, то треба зазначити, що в описї битви під Корсунем у тій історії про Микиту Галагана нема жадної згадки. При реченю про висилку корсунського

полку під проводом Кривоноса зацитовано аж пять жерел, із яких одно, збірник українських пісень Максимовича, зовсім не історичне, а з історичних ані літопис Величка, ані літопис Грабянки, ані Клїмактери Коховського в описї битви під Корсуном не мають згадки про Кривоноса. Промова Галагана, наведена Костомаровим, має посилку на Грабянку без означеня сторони, а у Грабянки (op. cit. ст. 46) цїлий сей уступ виглядає ось як: „Въ то время яша нѣкоего козака Ляхове і приведше предъ гетмановъ вопрошаху о силѣ татарской и козацкой. Плѣнникъ оній, хитръ сущи и премудръ имѣя разумъ, (а подобно, яко отъ Хмелницкого изученъ) сказа 50.000 Татаръ быти зъ Тугай-Беемъ, и ханъ вскорѣ со всею силою будетъ а козаковъ безъ лѣчби". Ще раз наводить Костомарів Галагана на ст. 295 згадавши про плян Поляків, іти з під Корсуня на Богуслав полевою дорогою, і знов з покликом на одного Грабянку: „Галаган предложив себе на провідника і пани з дивною легковірністю спустили ся на нього, коли він сказав, що знає місцевість дуже докладно". Далї на ст. 296 сказано, що пройшовши 15 верстов тойже Галаган запровадив Поляків у яр (в орігіналї: трущобу), де дорога загачена була зрубаними деревами. У Грабянки відповідне місце оповідає: „На болшую же пагубу козакъ водяй имъ дорогу (з контексту виходить, що не той сам, якого спіймано нїби то висланого Хмельницьким), нарочно наведе лядскій обозъ на долини и вертепи и блато". На ст. 296 Костомарів згадує ще раз про Кривоноса, знов з покликом на самого тільки Грабянку, подаючи відомість, що в лїсї у згаданій уже „трущобі", коли Хмельницький зі своїми козаками напирав на Поляків із заду, „6000 козаків, висланих із Кривоносом заздалегідь, кинули ся на ворогів із переду". У Грабянки згадано тілько (op. cit. ст. 47), що 6000 козаків перекопавши Ляхам дорогу і позасїкавши деревами засїли в тих закопах. Про Кривоноса, розуміеть ся, нема нїякої згадки, бо, як побачимо далї, Кривоніс зовсїм не належав до товаришів Хмельницького, а той селянський рух, у якім він верховодив лїтом аж до осени 1648 р., хоч ґенетично звязаний із Хмельниччиною, про те був зовсїм не залежний від Хмельницького і навіть по троха суперечний з його полїтичними плянами, так що Хмельницький, як се зазначує сучасний Кушевич, „не признавав ся до Кривоноса".

(Далї буде).

Студії над українськими народніми піснями.

Подає Іван Франко.

XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші).

5. Стоянка під Білою Церквою в червні 1648 р.

По битві під Корсунем після доконаної побіди Хмельницький не переслідував далі побідженого ворога і не використав своєї побіди так, як би того можна було надіяти ся після великого розмаху перших кроків його повстаня, але зупинивши ся з козацьким військом під Білою Церквою і розтаборивши ся там він простояв цілий місяць червень, а потім розпустив військо, щоб зібрати його на ново аж у серпні. Для великої части сучасних Поляків ся довга стоянка Хмельницького була загадкою, і подекуди навіть пальцем божим, який зупинив Хмельницького і дав можність Полякам зібрати ся з силами. Твардовский про сей епізод пише ось що:

...Nie mogli nacieszyć
Z swoiey się tey fortuny, dla czego pospieszyć
Dali nawet w koronne wnętrzności nie chcieli;
I zdało się, zwycięstwa zażyć nie umieli.
Oprocz że się ku Cerkwi podemknąwszy Biały,
Długo tak nic nie robiąc, obie woyska stały.
Czyli krola się bali? ktorego szczęśliwym
I wszytkim bydź widzieli narodom straszliwym?
Czyli oczekiwali większych kup ściągnienia?
Bowiem mniey ich daleko, aniż rozumienia
Nasze sobie marzyły, ani było więcy:
Ordy wszytkiey z kozaki piętnaście tysięcy.

Lubo i tak, gdy nasi wpół im nie równali,
Według by Herkulesa, dwiema nie zdołali.
Przeciesz było nie zadziw, woysku było temu
Kiedyś biiąc, i gonic dziesiąci iednemu,
Poki serca i rady im błogosławieły
Zwierzchu nieba; teraz ie czemuś opuśćieły.[1])

Коховский збуває сей епізод ще коротше, бо лиш одною фразою, що Хмельницький після Корсунської побіди стояв під Білою Церквою, як Ганнібаль у Капуї (op. cit. ст. 47).

Та про те се був місяць повний дуже інтересних подій, для яких маємо виємково повне та докладне жерело в листах Самуїла Казиміра Кушевича, радного міста Львова, який від часу до часу завідував також секретарством міської ради, і полишив по собі многоцінний рукопис, що находить ся тепер у рукописнім відділї бібліотеки Оссолїньских у Львові під ч. 2346 і містить поперед усього власноручно Кушевичем писані листи до якогось варшавського приятеля з часу від 4 червня 1648 до 20 серпня 1649 р., а крім того значне число инших листів, історичних праць та матеріялів, писаних по части польською, сильно макаронїчною, а по части латинською мовою. На сей рукопис перший звернув увагу др. Ст. Томашівський у своїй розвідцї „С. К. Кушевич, райця львівський і його записна книжка", поміщеній у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка" 1897 р., т. XV, ст. 1—24, де при кінцї у 12 рядках друку подано зміст рукопису. Автор розвідки подав у нїй досить добру характеристику Кушевича і перегляд історичних подій, у яких він брав участь. Розуміеть ся, що в короткій розвідцї він не міг використати всього історичного, а тим менше лїтературного матеріялу, поміщеного в записній книжцї Кушевича. Троха пізнійше той сам автор у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка" з р. 1898, кн. 3—4 Miscellanea, ст. 1—9 подав із тогож рукопису відомість про перший зазивний лист Хмельницького, а також текст того листу, поміщений у рукописї на стор. 163, а в тім же роцї в четвертім томі „Жерел до історії України-Руси" опублїкував 13 листів Кушевича з часу від 8 липня до кінця падолиста 1648 р. Не опублїкованими доси лишили ся початкових 7 листів із червня 1648 р., може найважнійші з усього, що містить ся в тім рукописї, а також дальші листи з 1649 р., що кінчать ся копіями документів зборівської

[1]) Twardowski, op. cit. ст. 10—11.

угоди. Сї листи, а також компілятивну працю Кушевича про повстанє Хмельницького має др. Томашівський незабаром опублїкувати у черговім томі „Жерел“. Роздививши ся досить докладно в змістї рукопису Кушевича я вважаю не зайвим подати в отсьому роздїлї короткий перегляд змісту сїних перших листів із червня 1648 р., а в нотцї подаю докладнїйший нїж у дра Томашівського опис і перегляд змісту його записної книжки [1].

[1] Рукопис Кушевича в теперішнїм своїм станї являєть ся фолїянтом сїрого, досить грубого паперу, оправленим у шкіру, і містить у собі 434 сторінки, нумеровані пізнїйшою рукою, яка не завначила деяких карток, видертих із рукопису, в тім числї й першої. Рукопис писаний ріжними почерками, а декілька сторін лишило ся зовсїм порожних. На першій сторонї в низу на чистім місцї підписано давньою, але мабуть не авторовою рукою „Praca Kazimierza Kuszewicza IVBZ Rayce Lwowskiego“; инших марґінальних дописок нема нїяких.

На ст. 1—57 рукопису містять ся 23 листи Кушевича до якогось варшавського приятеля. Як уже згадано, першої картки рукопису нема, і тому з першого листу лишило ся тілько закінченє з датою 4 червня 1648 р. Одначе сей перший лист Кушевича заховав ся в повнї в збірцї „Księga pamiętnicza Jakuba Michałowskiego“ під ч. 16, ст. 32—34 п. з. „Syndyk Lwowski do jednego z dworskich ze Lwowa 4 Czerwca 1648“.

На ст. 57—66 містить ся в формі листу до знайомого опис подорожі Кушевича з Риму до Венеції і відси назад до Риму в р. 1644 з підписом Samuel Kuszewicz. Ст. 67—79, 82—103, 107—115, 120-4, 373—381 містять ся листи до ріжних осіб із р. 1648—1657. Ст. 105—6 початок нарису „De origine, situ, moribus, militia bellisque Cosacorum“; ст. 117—119 едикт Короля Яна Казиміра, яким заведено у Львові акцизу в р. 1656.

На ст. 125—152 містить ся брулїон праґматичного оповіданя про війну Юрія Раковція з Польщею в р. 1657 п. з. „Arma Transilvanica“; та сама праця переписана на чисто містить ся далї на ст. 395—418. Сторони 153—155 порожні, а на ст. 156 тілько коротка записка по латинї. На ст. 157—162 поміщено короткі записи фактів, так сказати реґеста до історії Хмельнищини; вони майже всї попоперечеркувані на знак, що їх використано у дальшій, просторій працї.

Від ст. 163 починає ся просторе оповіданє про події 1648 р. і тягне ся з ріжними перервами до ст. 206, потому від ст. 275—331 і нарештї від ст. 356—361. Се очевидно брулїон річника, за яким мали піти подібні оповіданя про дальші роки; се бачимо з того, що зараз на ст. 207—271 під окремим титулом іде подібне оповіданє, а далї виписки та листи з р. 1657. Був у Кушевича плян видати окремою книжкою свої листи, бо на ст. 273 знаходимо титул: „Samuelis Kasimiri Kuszewicz Epistolarum selectarum pars prima“, але тексту листів нема, тілько на ст. 274 уривок передмови. На ст. 331—344 переписано польську статю мабуть пророцького змісту, що починає ся словами: „Opisuiąc Ezechiel prorok tyryiskie miasto“. На ст. 345—347 містить ся уривок

Подаю тут із перших сїмох листів Кушевича тілько вибір найважнїйших фактів та опінїй автора, а се тому, що повний текст сих листів незабаром появить ся в виданю дра Ст. Томашівського.

історичного оповіданя про напад Москви на Польщу п. з. „Moscovitarum incursio“, а на ст. 349 початок статї „Causa belli Sueco-Polonici, oratio prima“, з якої переписано лише 7 рядків. На ст. 351 виписано давню приказку, що починає ся словами „Vetus verbum est“, а на ст. 353 иншою рукою „Tenor ordinationis 1620“. На сторонах 363—372 переписано латинську поему п. з. „Augusta Europeae felicitatis, quam Leopoldo Romanorum regi Augusti Austriaci nominis devotissimus cliens Lucas Unieszewicz Borussus (scil. dedicavit).

На ст. 383 маємо латинський уривок „Institutio principis“, на ст. 386 „Cohortatio ad iuventutem academicam“, на ст. 387—391 дрібні принагідні записки без окремих титулів, тілько на ст. 391 титул „Anno 1650 mensis Augustus“, а під ним записки. На сторонах 392—3 поміщено знов латинський вірш, а на ст. 419—427 правила домашнього житя п. з. „Privata monita“. На ст. 428 поміщено „Actus nuptialis Dom. Nicolai Sieniawski cum Ducissa Radiloviana“, на ст. 429 занотовано „Secretariatus G. Basilio Korrendowicz“, а остатня картка (ст. 432—3) занята принагідними записками для памяти.

З огляду на важність листів, зібраних С. К. Кушевичем і переписаних ним у ріжних частях його записної книжки, подаю тут докладний реєстр тих листів з означенем адресатів і дат.

Реєстр листів С. Кушевича.

1. Ad Jacobum Lach, Hodacum ad Borysthenem. Leopoli Russorum 1648, ст. 82—83).
2. Ad Abrahamum Pulmanum, Thoruniensem secretarium, L. R. 1648, ст. 83—87.
3. Ad Bartholomaeum Zimorovicium, ст. 87—90.
4. Ad eundem, Leopoli, 9 May 1651, ст. 90—92.
5. Ad eundem, без дати, ст. 92—93.
6. Ad eundem, без дати, ст. 93—94.
7. Ad Georgium Forsterum. Die 20 May 1651, ст. 94—99.
8. Ad Abrahamum Pulmanum, Leopoli 1648, ст. 99—101.
9. Ad Stanislaum Sulikowium, L. 1648, ст. 101—102.
10. Ad Georgium Wischenhoff, secretarium Gedanensem, уривок листу на ст. 102: „Theodati Chmelnicki genus ingeniumque, et quibus artibus potentiam adeptus esset, Tibi accurate conscriberem, nuper a me Varsoviae postulasti. Ego pro singulari meo in Te amore illud Tibi planum facere volo; ut, quem tantae multitudinis ducem, tam per triennium prospera [1]) fortuna timidantem vides, cuius quoque mores animamque et tanquam imaginem ante oculos habeas. Chmielnicii maiores etc., далї не дописано, а на ст. 102—103 ще два уривки сего листу байдужного змісту.

[1]) В рядку перечеркнено: tenax.

З першого листу варто зазначити, що Кушевич називає Хмельницького зрадником і подає, що над Жовтою Водою поль-

11. Лист І. Мнїшка до бурмістра (мб. львівського) із Радзина із падолиста 1655 р., ст. 120.

12. Відповідь радних міста Львова Мнїшкови із 12 грудня 1655, ст. 120—121.

13. Письмо Андрія Тшебіцкого, епіскопа перемиського, до ради міста Львова із 30 падолиста 1655, ст. 121.

14. Письмо короля Яна Казимира до ради міста Львова із 11 грудня 1655, ст. 122.

15. Його ж письмо до міщан львівських із 19 падолиста 1655, ст. 122—3.

16. Його ж письмо до ради міста Львова із 3 падолиста 1655, ст. 123.

17. Його ж письмо до тоїж ради без дати і без кінця, ст. 123—4.

18. Письмо короля Яна Казимира до тоїж ради із 26 лютого 1657, ст. 229—230.

19. Відповідь радних львівських королеви без дати, ст. 230—231.

20. Лист короля Яна Казимира до львівських Вірмен із 25 лютого 1657, ст. 232.

21. Лист тогож короля до тих же радних із 11 марта 1657, ст. 232—3.

22. Лист королеви до тих же радних із 11 марта 1657, ст. 233—4. Оба сї листи з Ченстохови дійшли до Львова 22 марта.

23. Лист тогож короля до тих же радних із 12 марта 1657, ст. 234.

24. Лист Стефана Чарнецкого, воєводи руського, до бурмістра львівського, без дати, ст. 234—5.

25. Відповідь бурмістра Чарнецкому з дня 16 цвітня 1657, ст. 235—6.

26. Письмо Богдана Хмельницького до воєводи київського, без дати, ст. 237—9.

27. Лист І. Виговського до маґістрату львівського із 9 марта 1657.

28. Відповідь радних міста Львова Богданови Хмельницькому, без дати, ст. 240—8.

29. Письмо маґістрату львівського до підчашого коронного з 17 цвітня 1657, ст. 248—50.

30. Лист маґістрату львівського до воєводи київського, без дати, ст. 250—3.

31. Суплїка маґістрату львівського до короля, без дати, ст. 254—6.

32. Письмо маґістрату львівського до канцлера, підскарбія та секретаря коронного із 4 липня 1657, ст. 256—7.

33. Письмо тогож маґістрату до канцлера, без дати, ст. 257—8.

34. З письма тогож маґістрату до канцлера, без дати, ст. 258—60.

35. Письмо Івана Виговського до каштеляна волинського, без дати, ст. 260 [1]).

[1]) На ст. 273, врештою порожній, написано титул: Samuelis Casimiri Kuszewicz Epistolarum selectarum pars prima.

ське військо протягом 20 день видержувало облогу козаків і Татар, поки не улягло перемозї д. 16 мая. Подає також чутку, що Шенберґови, взятому до неволї, відрубано руки, по чім Хмельницький власноручно відрубав йому голову. Війська польського мало пропасти там коло 3000. Реєстрові козаки, що плили байдаками Дніпром, збунтували ся і замордували своїх двох полковників, Niasza і Barabasza, за їх вірність Польщі. Кушевич подає про Хмельницького відомість, що він супроти українського люду видає себе за спасителя його та його віри, „lubo się bezecny pobisurmanił". Далї йде коротке оповідане про битву під Корсунем, і характеристика настрою, який панував тодї у Львові. „Ми тут у великім числї народа всякого пола, стану та віку, в страху й трівозї живемо день і ніч. Брама одна тільки відчинена, в якій через натовп людий і річий велике замішане. Вояки на ринку, вояки в ратуші, вояки на мурах,

36. Письмо королеви Марії Людвіки до радних і шляхти Львова із 21 лютого 1657, ст. 373—4.

37. Письмо тоїж королеви до львівських міщан із 21 лютого 1651, ст. 374—5.

38. Відповідь львівських міщан королевій із 4 марта 1657, ст. 375—6.

39. Лист короля до лат. архієпископа львівського, без дати, ст. 376.

40. Лист воєводини познанської до Ґданська із 13 лютого 1657, ст. 376—8.

41. Лист Івана Виговського до Самійла Кушевича із 10 марта 1657, ст. 379.

42. Наказ Богдана Хмельницького наказному Антонови і иншій старшинї з 9 марта 1657, ст. 379—80 (писаний по руськи латинськими буквами).

43. Наказ Богдана Хмельницького з Чигирина з 18 цвітня 1657, ст. 380.

44. Ex litteris P. Waldini Palis, 6 Octobris Romae, ст. 380.

45. Ex litteris P. procuratoris ddto Cracoviae 27 Novembris, ст. 380—1.

46. Ex litteris R. P. procuratoris Calisiensis ddto 1 Octobris, ст. 381.

Як бачимо, зміст рукопису досить богатий і свідчить про високий стан інтелїґенції та широкі знайомости автора в сфері тодїшнїх учених та полїтиків. Відповідно до того й зміст листів, опертих звичайно на відомостях, які одержувала по части міська рада города Львова, а по части заможнїйші міщани, визначає ся умірковане у представлюваню фактів та тверезістю в їх оцїнюваню. Автор любить покликати ся при оцїнюваню сучасних собі подій на приклади старинних і на події анальоґічні в инших сучасних державах, та цитувати уступи чи то зі старинних, чи з новійших істориків та полїтиків.

а инші в частих суплїкаціях під проводом духовенства з жінками та дрібними дїтьми благають у Бога відміни гніву та кінця нещастя. Гармат, пороху, провіянтів та инших потреб з ласки божої маємо досить. Боїмо ся тільки замішаня та хитрих підступів від людий грецької релїґії. Козаків до Польщі вийшло 70.000 і мають палити що найважнїйші міста. З них одного зловлено в Бережанах, і за якесь підозрінє осаджено у нас у тюрмі. „To pewna, że ludzie religii greckiey z ochotą nieprzyjaciela wyglądają“.

Із другого листу, писаного д. 17 червня, довідуємо ся, що д. 6 червня Хмельницький одержав нову поміч Татар у числї 8.000, а дня 7 розложив ся табором біля Білої Церкви. Тілько сими днями козаки довідали ся про смерть короля, про що зараз дали знати турецькому султанови. Д. 8 вислано до Криму гетьманів польських, узятих до неволї під Корсунем. Тут же Кушевич повторяє відомість про страшну смерть Шемберґа, але в рукописї се реченє перечеркнене, мб. коли автор переконав ся, що ся вість була неправдива. Далї оповідає автор, що Сінявский, узятий у неволю Татарами на Жовтих Водах, випущений ними д. 14 червня приїхав до Львова, зобовязавши ся заплатити Татарам 20.000 червоних злотих, які й вислав разом із иншими дарунками для Тугайбея, який перед тим був із ним знайомий, а тепер випустив його з неволї. Через Сінявского передали Татари свої жаданя до гетьмана коронного, аби дав їм 20.000 червоних злотих, випустив 100 Татар із польської вязниці, а надто „aby Ukraina wszytka w rękach kozackich bez urzędników koronnych zostawała“. Крім сего допоминали ся Татари заплати за забрані кожухи і уплати від Польщі щорічного гарачу кримському ханови. Далї нотує Кушевич нові напади татарські та козацькі д. 23 червня на Константинів та Бар, і знов зазначує домаганя Татар, аби польський гетьман „te majętności, które ma na Ukrainie, w dispozicią kozacką puścił, aby tam już Chmielnicki xięstwo osobne kozackie osadził“.

Із третього листу варто зазначити те, що 19 червня одержано у Львові універсал коронної ради з Варшави з д. 9 червня з оповіщенєм, що прімас королївства (в часї безкоролїва) за згодою сенату та шляхти назначив на гетьманський уряд аж трьох достойників: Заславского, Фірлєя і Конєцпольского. Кушевич дуже сумнїває ся, чи такий тріюмвірат вийде на користь держави. „Навчив ся я сего від великих полїтиків — пише

він — що в кождім замішаню та бунтах між секретами політики перший той, аби найвисшу власть віддавати в руки одного тілько". Він покликає ся на приклад Римлян, а також на свіжий приклад венецької републики, яка для війни з Туреччиною іменувала одного ґенерала; навіть у недавнїх неаполїтанських людових розрухах посшільство вибирало завше одного ватажка, якого називали Capo del popolo. Він зазначує відомість, що в Константинополї вибух розрух яничарів проти падишаха, а великий везир переслав нагану кримському ханови за підмогу козакам і велїв йому повязаних козаків відставити до Великої Порти, щоб султан міг їх відослати польському королеви. Далї нотує Кушевич відомість про те, що браславський воєвода Адам Кисїль писав до Хмельницького з доганою за його виступ проти Польщі, на що Хмельницький відповів йому, що жалує того, що стало ся, і рад би бачити оба народи в згодї, та просить воєводу приїхати до нього для спільної наради. Нотує далї відомість, що татарська орда, обрабувавши городи Погребище, Липовець, Немирів, Борщів, Кальник та Гутовець рушила вже була до Криму, але на просьбу Хмельницького вернула назад, відправивши до Криму лише полон та здобичу.

Четвертий лист, писаний д. 3 липня до виленського маґістрату, якому Кушевич подає вісти про бунт Хмельницького, котрий „krzywd y urazów swoich prywatnych mścić się zamyślił flagitiosa perfidia". Оповідає далї про поражене польських гетьманів під Корсунем, про поворот пана Сєнявского з татарської неволї, і описує коротко приготованя Поляків до нової війни. Нотує факти нових татарських нападів. „Через неготовість наших Татари д. 7 червня розпустили свої загони і наробили богато шкоди в околицях Махнівки, Бердичова, Білополя, Паволочі, Глинського, Прилуки та Пікова; набравши богато худоби, але без розливу крови та без бою вони вернули під Білу Церков. Татарський хан з великим полоном, який оцінюють на 200.000 христіян, рушив до Криму, лишаючи при Хмельницькім значну підмогу".

З пятого листу, писаного 5 липня, треба зазначити відомість про повстанє Кривоноса. Сю відомість наведу в дальшім роздїлї. Як здобуток переговорів гетьмана Домінїка Заславского з Хмельницьким нотує Кушевич відомість, що сей хилить ся до згоди і Татари відійшли в дикі поля до Синьої води, а деякі польські полонені вертають із татарської неволї. Кушевич запевняє свойого кореспондента, що „як Каменець Подільський

не боїть ся нападу самих Татар, так ми не боїмо ся козацької навали, хиба би була яка зрада або найшла кара божа за наші гріхи. Нотує далї незгоду польської шляхти, яка не хоче приступити до вибору короля, поки не настане заспокоєнє бунтів, і після латинського зітханя: „Quae nos dementia cepit!“— додає польську приказку Кохановского:

Nową przypowieść Polak sobie kupi,
Że y przed szkodą i po szkodzie głupi.

Із шестого листу, писаного д. 13 липня, варто подати осуд Кушевича про Хмельницького після його стоянки під Білою Церквою: „Вже Хмельницький доказавши того, що задумав, вернув на Запороже, а виславши татарські війська з богатою здобичю в дикі поля, своїх козаків розіслав по волостях. Знав дуже добре і тепер знає про нашу неготовість, а про те не хотїв без причини держати військо запорожське в таборі, але завернув його до дому, аби відпочило по трудах і тим охітнїйше та свіжійше було для будучих випадків. Мусимо признати в тім чоловіцї велику поміркованість, коли не по варварськи в пору, як наше військо було майже знівечене, довідавши ся про смерть короля заявив, що не піде далї зі своїм побідоносним військом. Заявляє й тепер, як публично, так і приватно, що тільки з великого примусу наступив на польське військо, і тепер почуває сердечний жаль ізза розливу християнської крови, складаючи вину не без великої неслави нашого імени на фатальне недбальство та страх наших. Заявляє також, що зовсїм не уносить ся своїм щастем анї не має нїякої радости та потїхи з нашого нещастя. Бажає — не знаю, о скілько щиро — сидїти спокійно за Дніпром при старих свободах і звичаях і віддавати Річи Посполитій обовязкові прислуги. Додає одначе, що коли й на Запорожі, в своїй вітчинї, не знайде спокою, доведеть ся йому знов ipsum Acheronta movere і засягати також сусїдського (scil. татарського) війська на підмогу.

Стільки на разї звісток із листів Кушевича. Не беру ся рішати, о скілько Хмельницький сам подїляв ту думку про державну самостійність України, яка сама собою могла повстати в простім, войовничім умі Тугай-бея, що сам привик був панувати над своєю ордою майже незалежно від кримського хана. Дуже симпатично виглядає те, що говорить Кушевич про Хмельницького в шестому листї, а на мою думку також новочасний історик, добре розваживши обставини, бачити ме в цїломісячній

стоянці козацького війська після корсунської побіди не акт трусливости, анї поражене енерґії пальцем божим, але доказ глубокої полїтичної розваги чоловіка, що не дав себе оголомшити двома одержаними побідами, але чуючи з одного боку силу противника, а з другого боку непевність та небезпеку союза з Татарами, волів підождати і попробувати, чи не виторгує добровільним способом те, чого серед даних обставин не так легко було добити ся силою.

І справдї стоянку під Білою Церквою Хмельницький використовує для досить просторої кореспонденції, з якої відомі нам його листи до гетьмана князя Домініка Заславского, до Адама Кисїля, воєводи брацлавського і до короля Владислава IV, всї три з дня 12 червня. Найважнїйший для нас лист до короля, про якого смерть Хмельницький тодї ще не знав. Сей лист подав у перве в латинськім перекладї В. Коховский у своїх Клїмактерах I, стор. 42, а в польськім оріґіналї він поданий у збірцї Міхаловского „Księga pamiętnicza“ під ч. 21, ст. 44—46. Хоча сей лист поданий у перекладї на російську мову у Костомарова „Богданъ Хмельницкій“, т. I, стор. 304—306 з поданем жерела „Памятки Кіевской Коммисіи“ I, 3, ст. 125—132 і Лїтопису Грабянки без поданя сторони, фактично на ст. 49—51, то про те сей переклад не зовсїм докладний, і я подаю тут переклад на нашу мову із збірки Міхаловского.

„Найяснїйший, милостивий королю, пане наш милостивий і добродїю! Вірність підданства нашого з покірними услугами нашими лицарськими віддаємо як найсмирнїйше і покірно під ноги В. М. найяснїйшого пана. Хоча вже частими жалобами своїми ми наприкрили ся нашому милостивому пану в нестерпних своїх кривдах, які дїяли ся нам від панів старостів і державців українних, але що ми не маючи в тім нї від кого иншого нїякої оборони, покладаємо свою надїю в Бозї і в ласцї ВКМ., тому й тепер у тяжкім жалю та горю нашім з тою покірною просьбою нашою, з плачем припадаємо до ніг ВКМ. Вже від кількох лїт чинено над нами після своєї уподоби такі нещасні кривди та великі зневаги, що ми не лише в своїх бідних достатках, але й самі в собі бували невільними. Хутори, луки, нові сїножати, стави, млини, пчільні десятини, хоч і в добрах ВКМ., беруть із нашою шкодою; і що би тільки подобало ся котрому з нас, козаків, відбирають силою, і самих нас безвинно обдирають, бють, мордують, до тюрем сажають, де богато нашого товариства поранили та покалїчили. А панове полковники

наші, ставши підручними слугами панів старостів, замісь боронити нас від таких бід і напастий, ще самі помагають панам урядам проти нас. Навіть і Жиди в надії на ВКМ. творять нам такі великі пакости, що і в турецькій неволї не можливо, аби християнство мало терпіти таку біду, яка діє ся над нами, найнизшими підніжками ВКМ. І овшім, дають нам зрозуміти, що такі пакости чинять нам на перекір ВКМ. Завсїди примовляючи: „Отсе вам король! А поможе вам король і сякі такі сини?“ Оттим то, найяснїйший королю, пане наш милостивий, не можемо вже більше терпіти на собі таких трудностий і невинного мордованя і великих бід своїх, так що вже не в силї усидїти ся в своїх домах, покинувши жінок, дїтий і всю свою вбогу худобу, з великої неволї своєї часть нас, війська, мусїла тїкати, не маючи де хоч би лиш голови свої з душами унести, не куди инде, але на звичайні наші місця, на Запороже, відки наші предки від давнїх віків звикли були віддавати коронї польській і їх королївським величествам своє вірне підданство й услуги. Тай тут, на Запорожю, не дають нам спокою, нїчого не дбаючи нї на які привілеї, які маємо від їх королївських милостий, і в нївіщо обернули наші військові вольности і нас самих, маючи нас власне не за слуг ВКМ., але за своїх власних невільників. Сам Бог нам свідок, що ми в своїм вірнім послусї ВКМ. нїчого не робили по своїй власній волї анї не натворили нїякого зла. Хоча ЙМП. Краківський, якого не вважаю добрим приятелем ВКМ., покликає ся на ВКМ., допускаючи ся убійств над нами, так що з військом своїм наступив і сюди, на Запороже, і сплїндрував Україну, бажаючи мабуть навіть імя козацьке викоренити, або нас із нашої землї прогнати; чого ми одначе, поки житя нашого, не бажаємо, не хотячи відлучати ся від ласки ВКМ. По неволї, бачучи, що проти волї і розказу ВКМ. нашого найяснїйшого пана наступлено з великими військами на наше здоровлє, мусїли ми покликати на поміч хана кримського, який допоміг нам у сьому випадку, памятаючи, що ми їх також кілька разів у таких пригодах ратували від ворогів. Се мусїло стати ся з божого провидїня, що при сухих деревах і сирим дістало ся. Хто тому причина, нехай сам Бог судить. А ми як перед тим були вірними підданими ВКМ., так і тепер невідмінно готові нести своє здоровлє на всяку услугу Річи посполитій проти кождого ворога за маєстат ВКМ. І кримська орда до сего часу, стоячи з нами в союзї, не має нападати на державу ВКМ. Оттим то просимо покірно, аби ВКМ.,

показуючи над нами, найнизшими своїми підніжками, батьківське милосердє, простила нам наш невільний гріх і зволила заховати нас при давніх правах і свободах наших, щоб ВКМ. своєю власною святою особою запоручила нас, щоб ми найнизші твої слуги, не терпіли більше тої неволї. Іще раз найнизше і найпокірнїйше упадаємо до ніг ВКМ. при вірному підданстві і покірній служебности. Дано під Білою Церквою дня 12 червня 1648. ВКМ. найяснїйшого пана найнизші підніжки і вірні підданї Богдан Хмельницький, на ту пору старший війська запорожського".

До сего тексту в рукописї Міхаловского додано увагу, що сей лист дня 7 липня принесли козацькі посли Федір Якубович, Григорій Вісняк Бурдабут, Лукіян Мозира та Іван Петрушенко, писар війська запорожського. Вони в товаристві ще трьох козаків, а власне Федора Шеврука, пристава від воєводи Сандомірського, і Томи Нелїповського від воєводи брацлавського віддали сей лист отцю прімасови. А перед тим відвідали королївське тіло, якому кілька разів віддали руські поклони і доземний чолом, і від якого відійшли з заплаканими очима.

Можна що хотїти думати про щирість запевнень Хмельницького, висловлених у тім листї, але ніхто тямучий не заперечить йому великої обережности, з якою він уникав хоч би позору провокованя королївської власти проти своїх полїтичних намірів. В подібнім угодовім тонї держані також його листи до обох українських воєвод, опублїковані в тій же збірцї Міхаловского.

У своїй моноґрафії про Хмельницького Костомарів згадує на ст. 304, що Хмельницький з під Білої Церкви розіслав також унїверсал до українського народа, якого текст одначе не дійшов до нас, а той текст, що опублїкований у Лїтописї Величка, т. І, ст. 80—89, се очевидний фальсіфікат або попсований оріґінал. На жаль треба додати, що реєстр козацьких кривд, опублїкований Костомаровом зараз за текстом листу Хмельницького до короля, як буцїм то долучений до нього (ст. 306—7) і взятий Костомаровом із рукопису Публичної бібліотеки в Петербурзї ч. 31, треба вважати також фальсіфікатом, уложеним по части на основі листу Хмельницького з доданєм точок, що не могли лежати в плянї тодїшнїх заходів Хмельницького. В збірцї Міхаловского (Księga pamiętnicza, ст. 74—77) надруковано дві редакції реєстру козацьких кривд, або як тодї звали, gravamina. З огляду одначе на виразні слова соймового ре-

скріпту до козаків, виданого у Варшаві дня 22 липня 1648 р. в відповіди на лист Хмельницького до короля, де обік виразного потверджена про одержане того листу (Odebraliśmy od posłów Waszych pisanie do Śp. Króla IMci Pana naszego Miłościwego), стоїть не менше виразно: „Toteż Wam oznajmujemy, że posłowie wasi żadnych listów ani przywilejów, o których wzmianka w instrukcyej waszej była, Rzpltej nie oddali“, мусимо всї ті редакції козацьких зажалень признати неавтентичними.

6. Жидівські погроми лїтом 1648 р.

Роля Жидів у історії польської окупації, чи як Поляки радше говорять, цівілїзації України, не вияснена доси істориками України так докладно, як би треба було хоч би для розвіяня численних леґенд та прибільшень антіжидівського характеру, наложених на дійсні факти пізнїйшою традицією. Ся пізнїйша традиція знайшла собі яркий, переважно гумористичний та сатиричний вираз у думах та епізодах дум про Хмельнищину, а також поважнїйший вираз у козацьких лїтописах, які силкували ся зложити цїлий реєстр жидівських злочинів та безправностий, що буцїм то викликали всенародні погроми Жидів лїтом 1648 р.

Наведу тут реєстр польських та жидівських утисків на Українї перед р. 1648, зложений у першій половинї XVIII в. Степаном Лукомським у його доповненю до дневника Окольського, надрукований у додатку до лїтопису Величка[1]). Наводжу в перекладі на нашу мову.

„Тут в Українї Ляхи почали розширяти ся (після війни Острянина 1638 р.) ще дужше як уперед. Вони силою повідбирали в козаків многі маєтности, якими ті володїли, а їх самих, окрім 6000 реєстрових, як невільників і підданих люто обтяжали всякою роботою, і ніхто не міг оборонити їх від того обтяженя. Ляхи тодї намовляли та юдили самого короля Владислава IV на те, щоб із усїми військами йшов на Україну, звоював козаків огнем і мечем, зруйнував та перемінив на порох і попіл їх житла, а самих козаків одних погубив, инших забрав у немилосерну неволю, а ще инших заточивши в далекі місця за ріку Вислу, славу козацьку, голосну в значній части евро-

---

[1]) Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII вѣкѣ, составилъ Самоилъ Величко. Кіевъ, 1864, т. IV, ст. 300—304.

пейського світа і відому також достаточно в далеких краях за Чорним морем та в Азії, знівечив і стер зі світа. І так після руських літописців польські пани, загарбавши козацькі землї крім згаданих реєстрових, на тих у підданство поневолених козаків, а також на всїх благочестивих українських людий накладали нечувані та ново видумані данини, так названі: дуди, новивачне, огородщину, подимне, поголовщину, поємщину, очкове, ставлизну, сухомельщину, пороховщину, пересуди та аренди, а крім того від усякої скотини та пчіл десятину, а від риболовних здобутків урочне. Так само й реєстрових козаків держали в такім притиску, що вживали їх до топленя печий, чищеня дворів, коний, стаєн, хортів та до послуги на ловах, при чім веліли їм їхати на конях без сїдла і провадити псів на смичах, і вживаючи їх на такі та инші подібні непристійні для вояка роботи, не давали їм нї чести, нї правосудя. Коли хто з них спіймав звіря — віддай хлопе шкіру пану! Коли хто здобув від неприятеля оруже або щось инше — віддай хлопе пану! Нарештї відняли у них усю волю, так що вони не мали в своїх домах нїчого свобідного крім жінки, тай то не кождої. Поневолених у підданстві козаків озлоблювали так люто, що не допускали й забороняли їм двом або трьом сходити ся на ринку або на вулиці, а навіть у своїх домах, бороначи їм розмовляти між собою про все, навіть про господарські потреби, немов би хотїли своїми острими наказами загородити їм уста, які всемогучий творець дав чоловікови для говореня, і онїмити їх зовсїм проти всякої природи і загального звичаю. На їх шиї накладали колоди, сажали в найлютїйший мороз у плетені з прутя вязниці, через що многі відморожували руки й ноги, а многі замерзали на смерть. Маєтнїйших із поміж тих козаків за який будь брехливий донос старости або економа, хоч би й за найменший проступок, били без пощади обухами, кіями й иншими знарядами, вбивали на смерть або погубляли ріжними способами, забирали їх добра й маєтки, а їх жінок запрягали в плуги і заставляли лїд орати або рисувати, приставляючи Жидів, щоб поганяли їх батогами, а инших поставивши на леду веліли з ополонок брати воду і обливати їх або занурювати в ополонках. Польський історик Веспазіян Ваповский свідчить про таке нелюдське їх мучительство, якого в теперішні віки нїде на світї не бувало. По його свідоцтву Ляхи у жінок тих поневолених козаків роздавлювали цицьки дошками, а дїтий варили в кітлах, перевисшаючи тими своїми тиранствами невірних

поган і переходячи навіть найжорстокійшого Фараона, що в Єгипті мучив Жидів. Православні церкви по всій Україні одні відбирали для унії, а инші замикали, або арендували та запродували Жидам, даючи їм таку власть і силу, щоб вони від усіх церковних обрядів брали від усякого таку данину, яку самі захочуть, а ключі церковні держали у себе. Тому то й благочестиві священики не могли анї святу лїтурґію відправляти, анї дітий хрестити, анї шлюбів давати, анї мерців хоронити, анї инших церковних обрядів у церквах відправляти без відома та дозволу Жидів та без уплати всяких наложених ними від кождого обряду данин. Самі священики мусїли церковні ключі відносити Жидам назад, а ті за те безчестили тих священиків як самі хотїли і робили над ними ріжні насмішки. Так само й Ляхи з якої будь причини лаяли, били, кровавили православних попів, виривали або відрізували їм волосє з голов і бороди. А надто, що найгірше з усього, правовірні українські христіяни з гірким жалем і з плачем та зітханями мусять раз у раз слухати від гордих Ляхів того, що вони правдиву католицьку від віків нї в чім непорушну віру називають вірою хлопською та відступною, хоч самі вони відступники унижають її всякими наругами та лайками і топчуть прилюдно на те тільки, щоб не зважаючи на королївську волю, почавши від самих диких піль, від Чигирина, Полтави, Трахтемирова та Переяслава і до инших українських городів та міст у власній предковічній козацькій вітчинї, що ще від святого Владимира, князя київського, який просвітив Русь святим хрещенєм, світить ся правдивим і непорушним благочестєм, вигубити всїх значнїйших людий, викоренити козаків, а запанувавши над самим простим і безпросвітним українським народом, не тілько запрягти його в невольниче ярмо, але по своїй безбожній волї обернути їх на шкідливу для душ і противну правилам святих отців унїю. Так само в минулих віках заволодївши щироруськими провінціями: київською, галицькою, львівською, холмською, белзькою, подільською, волинською, перемиською, мстиславською, вітебською і полоцькою наслїдком вимертя або зубожіня тодїшнїх князїв київських, острожських і инших родовитих руських, вигирили і загладили в тих провінціях і землях славне імя козацьке, а перевернувши козацьку честь у нечесть і невіжу та запрягши всїх тамошнїх Русів у невольницьке, підданське ярмо, відірвали їх від батьківської, православної, душеспасительної, грекоруської віри і притягли, приневолили і приклонили силою, насиллями і всякими безсо-

вісними муками та нелюдськими тиранствами до пагубної унії і до римської заблуди, згордувавши і знівечивши прівілеґії та накази всїх своїх перших королїв польських і великих князїв литовських, що потверджували греко-руське благочесте".

В трьох місцях отсего реєстру Лукомський покликає ся на універсал Хмельницького з липня р. 1648, якого докладної дати одначе не подає (див. ст. 301). Сей універсал, опублїкованний у Лїтописї Величка, т. I, ст. 80—88, має одначе всї признаки пізного, правдоподібно самим Величком доконаного фальсіфікату. При згадцї про жидівські надужитя на тій же сторонї подано в нотцї увагу дописану иншою рукою на рукописї Лукомского, ось якого змісту: „Вияснене данин, які брали Жиди: від гри на дудцї, на сопілцї, на скрипцї і инших 4, від новороджених дїтий за повивач 200, вівсяних, садових і огородових плодів 200, від кождої хати 5, подушний оклад 10, від тих, що приступають до шлюбу 6, від улия пчіл 2, від риболовства 10, від вітряків і жорен 20, за судові позви 20; жидівські відкупи церков божих, а також усякого шинкарства, порогівщину від кождого рога волового та коровячого десятину". Ся увага не скінчена, бо далї йдуть слова з российським відтїнком: „а ежели нету десяти, то..."

Жерелом сего реєстру служили вступні уступи лїтопису Грабянки (op. cit. ст. 29—30 і 31—32), в яких читаємо дословно: „И отъ того часу (від польської побіди над Остряниномі Гунею в р. 1638) всяку свободу козаковъ отяша и людемъ благочестивимъ тяжкія и неслиханния дани наложиша, и въ тѣхъ часѣхъ поставиша дани: дуди нѣякись, повивачное и пороговщину, подимное и поголовщину, очковое, ставщину, поемщину, сухомелщину. Таже церкви божія Жидомъ запродаяху, и за дозволеніемъ жидовскимъ крещаху младенци, и всякіе обряди церковние благочестивихъ поддаяху Жидомъ въ аренду. Козаковъ же толко 6000 судиша себѣ имѣти, а прочихъ, аби аще би синъ и славнаго козака билъ, то взяли у подданство. А реестровихъ козаковъ въ великой тѣснотѣ Ляхове держаху: ни чести, ни слави, ни волѣ; бѣху бѣдние горше турецкой неволѣ. Еще же поставиша надъ козаками реестровими полковниковъ, сотниковъ и всю старшину лядскія вѣри, да не даютъ имъ отнюдь волѣ; и употребляли козаковъ до грубъ топленія, такожъ и старостове изъ старшиною до хандоженя коней и хортовъ и дворовъ чищеня". А в уступі „Сказанія, чесо ради воста Хмельницкій на Поляковъ" (ст. 31—32) читаємо: „Лѣто-

писецъ полскій Веспесіанъ Коховскій написа, яко Ляхи великіе тяжести людемъ украинскимъ и козакамъ налагаху насилія, и обиди церквамъ божіимъ творяху, отемлюще нуждою отъ благочестивихъ имѣнія и самихъ смерти предаяху, отъ чести и власти изгоняху, суду не даяху, козаковъ всячески озлобляху, отъ всякого бидла и пчелъ десятое взимаху. Иметъ ли кто звѣра? кожу дай пану; иметъ ли рибу? дай урочную дань оттуду на пана; отъ военнихъ користей татарскихъ конь или оружіе въ козака будетъ, дай хлопе на пана! А что горше, Жиди всегда смишляху новіе дани, и вся имѣніа козацкая не свободна бяху, кромѣ кому жени волной въ дому, и то не вовсе. Аще же когда случится на козака вина и малая, то таковими муками ихъ казняху, яко ниже погане таковихъ смишляху мученій, и тако, въ казнехъ сихъ проливающе излишъ мѣру, невѣрнихъ превосхождаху мучителствомъ. И что есть мучителство Фараоне противу Поляковъ тиранству? Дѣтей въ котлахъ варяху, женамъ сосци древіемъ изгнѣтаху, и иная неисповѣдимая творяху бѣди".

З порівнаня сих двох текстів, із яких старший, Грабянки, поправляє також помилку пізнїйшого „Ваповский" на „Коховский", можемо бачити, як пізнїйший козацький лїтописець свобідно амплїфікував старшого. Та властиву вартість сего реєстру оцінимо тільки тодї, коли порівняємо його з тим, що і в якім дусї написав Коховский. Оповідаючи про те, як Хмельницький перед від'їздом на Запороже заходив ся підняти козаків проти Польщі, він вкладає в уста Хмельницького промову, надруковану в текстї (ст. 25—26) курсівом і держану в oratio obliqua, в якій Хмельницький жалує ся, що Поляки нарушили фундациї українських епіскопів та манастирів, держать декуди в погордї духовних, відібравши їм право духовного суду, силують православних приставати до унїї, і підпирають єзуїтських місіонарів, які силкують ся скрізь викоренити православє. Недопущені до соймиків православні бувають предметом наруг, їх жалоби не знаходять узгляднення або збувають ся одним прозвищем „схизматик". Навіть честь запорожського війська потоптана; де грозить війна, там козаків пхають у небезпеку, дурячи їх обіцянками будучих користий, а по усуненю небезпеки кров їх цїнить ся низше від найгірших людий.

„Кварцяне військо позволяє собі на найріжнїйші надужитя, а пани на найстрашнїйші жорстокости, виливаючи всю свою злість на невинних і випускаючи юрби своїх наємників на безоружну людність, щоб до тла нївечили цїлі оселї. Нарештї най-

обридливійший рід неволї сотворено тим, що надано пановане упослїдженому жидівському племени. Особливо жалував ся на жидівську захланність, з якою Жиди своїм докучливим промислом старають ся збільшити свої доходи для побільшеня панської інтрати, і в тій цїли здобувають собі вплив на судівництво по містах, а по селах арендують коршми та монополь продажі горілки". Переходячи до особистих справ Хмельницький буцїм то жалував ся, що його, бувшого писаря війська запорожського, старого, заслуженого вояка, вкинено по варварськи до вязницї, не за жаден злочин, але з прихоти жорстокого тирана, жорстоко замордовано його сина, уведено жінку, загарбано масток, так що не лишено йому навіть одного коня, а нарештї самого позаочно засуджено на смерть.

Оповівши се Коховский що до публичних тягарів та надужить, вичислених буцїм то Хмельницьким, полемізує на ст. 26—27, не без єхидства підносячи, що унїю приняли руські владики добровільно, а коли православні гризуть ся з унїятами, то се їх домашня справа, бо кождий думає, що його віра найлїпша. „Годї не признати — пише далї Коховский — що з україньским посполїством пани поводять ся деколи несправедливо", але все те можна виправдати місцевими обставинами, а такі самі, або подібні відносини панують також у инших краях.

Найстарший реєстр козацьких зажалень на польські та жидівські утиски на Українї перед Хмельницьким, реєстр належний також більше до козацької лїтописної традиції, ніж до живої дійсности першої половини XVII в., знаходимо на початку лїтописного оповідання Самовидця. Подаю його тут у дословнім перекладі, хоч оріґінал не дуже значно відбігає від нашої теперішньої мови.

„Початком і причиною війни Хмельницького була єдино наґінка Ляхів на православє і обтяжене козаків. Тодї бо козаків, які не хотїли робити непривичної для них панщини, обернено на замкову службу. Старости посилали їх з листами, держали при стайнях для чищеня коний, заставляли їх у грубах палити, псів доглядати, подвіря замітати і робити инші незносні роботи. Ті знов, що лишили ся реєстровими козаками, мали насиланих собі від коронного гетьмана полковників із панів шляхти, які анї троха не дбаючи про їх вільности, унижували їх як мога і легковажили, а плату, яка від короля і Річи Посполитої була призначена на козаків по 30 золотих на рік для кождого, відбирали для себе і дїлили ся нею з сотниками. Навіть сот-

ників не вибирали козаки, але поставляли полковники, кого хотіли зі своєї руки і зі своїх прихильників. Так само полковники уживали козаків до всякої домашньої, непривичної для них роботи. Коли-ж пішовши в поля який козак дістане у Татар доброго коня, того відберуть. Із Запорожа через дикі поля шле бідного козака чи то з рарогом, яструбом, орлом або хортом або в яким иншим дарунком у місто до якогось пана, не жалуючи козака, хоч би й згиб по дорозі, о що не тяжко було від Татар. Натомісь, коли козаки спіймали якого татарського язика, то з тим язиком полковник посилає до кождого гетьмана свойого жовніра, а козацьку відвагу затаює. А в містах від Жидів така була кривда, що козакови в своїм домі не вільно було для своєї потреби держати ніякого напитку, не тілько меду, горілки або пива, але навіть і браги. А котрі козаки ходили за Пороги на рибу, у тих на Кудаці відбирали десяту рибу на комісаря; а полковникам треба було дати окремо, а окремо сотникови і асаулови і писареви, так що козацтво дійшло до великого вбожества. Більше шести тисяч козаків до реєстру не приймали; хоч не один був козацьким сином, мусів робити панщину і давати данини. Се було з козаками, а над посполитством, хоч воно загалом жило заможно, в достатку збіжа, худоби та пасік, про те, чого Україна не звикла була терпіти, були великі вимисли від старостів, їх намісників та Жидів. Бо самі державці (титулярні посідачі староств), не мешкали на Вкраїні, тілько держали уряд і тому мало знали про кривди посполитих людий, а хоч і знали, бували засліплені дарунками від старостів і Жидів-арендарів і не могли зрозуміти того, що їх власним салом їх по шкірі мажуть т. зн. з їх підданих здравши їм дарують, що й самому пану вільно було взяти у підданого, і він не так би того жалував. А то леда шевлюга (заволока), леда Жид багатить ся, справляє по кілька цуґів коний та видумує великі чинші, поголовщини, дуди, осип, сухі мірочки, плату від жорен і таке инше аж до відбираня фільварків. Нарешті наскочили на одного чоловіка, у якого відняли пасіку і за се наробили біди цілій польській державі" (Літопись Самовидця, ст. 3—5).

Супроти сего варто навести слова Хмельницького з його першого зазивного листу, виданого весною 1648 р., якого текст із рукопису львівського міщанина Казиміра Кушевича опублікував С. Томашівський [1]), де між иншим читаємо ось що: „Доволї

[1]) Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XXIII—XXIV, 1898, кн. III—IV, Miscellanea, ст. 4—5.

вже довгі літа ми не дбали, що нас, обдертих із усякої признаки публичного права, покинено на самоволю королївських урядників, і що найбільше годї терпіти, на визискуванє від Жидів. Нас чутких і живих уважають дикими і неспокійними, відважних і добре заслужених назвали бунтівниками. Се-ж відомо цїлому світови, що польське військо нищить козацьке та селянське добро, безчестить їх жінок і дїтий. Всїм накладають невольницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публично чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, подибле лише сміх і зневагу, а що найбільше, дістане порожні, безвартні слова. Всї дбають лише, аби знищити козацький рід. Навіть військову службу Річ Посполита призначила нам від недавна безплідну, і ми в границях королївства тратимо козацьку відвагу, коли лише на Чорнім морі, серед небезпек від Турків козацький народ росте та змагає ся в силу. Поляки поклали собі метою своєї полїтики розстроїти наш лад самоуправи і ставлять над нами урядників не на те, аби законно рядили міщанами та селянами, лиш аби силою могли держати міста в своїх руках. На всї ті кривди нема иншого способу, як лише зломати Поляків силою і погордою смерти; тих Поляків, що вже відвикли від боротьби. А коли доля покине нас, то покладемо перед ними мертві тїла й трупи, дамо не стації, а душу й кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише дорогу застелимо могилами".

Отсї отверті, мужеські та правдиві слова дійсно гідні Хмельницького. Історія фатальним способом справдила їх. Загалом треба завважити, що про найстрашнїйше на наш погляд надужитє, арендованє церков Жидами, найстарші жерела аж до Коховского включно не говорять нїчого.

До нас дійшло ще одно свідоцтво про промову Хмельницького, в якій він висловив щось подібне до реєстру кривд та утисків, які терпіли козаки і загалом український народ від Поляків. Се була промова Хмельницького до королївських послів Любовицкого і Ґрондского в таборі біля Львова д. 29 або 30 жовтня 1655 р., передана в оповіданю Ґрондского (op. cit. ст. 239—249). Любовицкий передав Хмельницькому лист від короля, в якім король силкував ся ріжними обіцянками наклонити його до замиреня з Польщею. Прочитавши лист короля та вислухавши промови Любовицкого Хмельницький відповів: „Любий мій куме! Згадай, що нам було обіцяно під Замостєм, під Зборовом, під Білою Церквою і в инших місцях, і що ми одержали? Всї обіцянки давано нам під впливом науки Єзуітів, які

говорять, що схизматикам не треба додержувати слова. І де ті обіцянки, які давав нам король по своїм виборі? Зараз по коронації на королївство він вислав проти нас військо, і те саме бувало по кождій дальшій угоді. Поляки нарушували права гостинности, називали нас хлопами, били нагайками, відбирали мастки, виганяли з домів. Коли козаки не можучи стерпіти всего того тікали покидаючи жінок і дітий, не можучи в зимову пору брати їх із собою, польські жовніри насилували наших жінок, а виходячи з нашого краю палили наші бідні хати не раз і з дітьми. А коли козаки противили ся панам, то Поляки топили таких потайно в мішках, аби не було можна знайти анї слїду вбитих, анї винуватого, або ще гірше, сажали їх на високі палї, аби показати свою загальну ненависть до руського роду і погорду до його безсиля. Але, що найтяжше з усього, вони не щадили наших священників, але ще завзятійше мучили їх і таким способом підняли проти себе людий, що й найбільше були склонні до спокою. Стілько витерпівши, стілько разів ошукані ми для поправи своєї долї мусїли шукати способів, яких тепер нам нема чого покидати. Пізно просить король нашої помочи, пізно і надармо він думає про наше примирене з Поляками“ [1]).

Як бачимо, в тім реєстрі на першім місцї стоять кривди, зазнані козаками вже в часї Хмельнищини, а між давнїйшими, які спричинили повстане козацтва та українського народа, і сим разом нема згадки про надужитя Жидів. Се не значить, що таких надужить не було, але в очах такого полїтика, яким був Хмельницький, ті надужитя були занадто підрядні супроти тих, яких допускала ся польська власть та польська сольдатеска.

Зовсім инший образ, відповідний радше традиції, виробленій серед українського козацтва XVIII в. в т. зв. Гетьманщинї, ніж дійсному станови річий у першій половинї XVII в. на Правобережній Українї виявляє дума про жидівські утиски та жидівські погроми на Українї, яка дійшла до нас у двох значно відмінних варіянтах, надрукованих у збірцї Антоновича й Драгоманова (op. cit. т. II, ст. 20—30). Перший із них, записаний Кулїшем у слободї Александрівцї сосницького повіту Чернигівської ґубернії від Андрія Шута, був надрукований у „Запискахъ о Южной Руси“, т. I, ст. 56—63; другий, записаний у Жаботинї Томою Штангеєм з маловажними відмінами варіянта невідомо, де й ким записаного, знайденого в рукописній збірцї

[1]) Пор. Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, изд. четвертое, С.-Петербургъ 1884, т. III, ст. 213—214.

Чубінського, появив ся у перве в збірці Антоновича й Драгоманова. Подаю тут на сам перед варіянт Куліша, з деякими поправками в тексті, які будуть зазначені в нотках, і з поділом деяких занадто довгих рядків на менші.

Як од Кумівщини да до Хмельнищини,
Як од Хмельнищини да до Брянщини,
Як од Брянщини да й до сього ж то дня,
Як у землї кралевській да не було добра.[1])
Як Жиди-рандарі
Всї шляхи козацькі зарандували,
Що на однїй милї
Да по три шинки становили.
Становили шинки по долинах,
Зводили щогли по високих могилах.
І ще ж то Жиди-рандарі
У тому не перестали,
На славній Українї всї козацькі торги заорандували,
Да брали мито-промито:
Од возового по пів золотого,
Од пішого пішениці по три денежки,
Од неборака старця
Брали кури да яйця;
Да іще питає:
„Ци нема, котик, сце цого?"
Іще ж то Жиди-рандарі
У тому не перестали,
На славній Українї всї козацькі церкви заорандували.
Которому б то козаку альбо мужику
Дав Бог дитину появити,
То не йди до попа благословити,[2])
Да піди до Жида-рандара,
Да полож шостак,
Щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити.
Іще що которому б то козаку альбо мужику
Дав Бог дитину одружити,
То не йди до попа благословити,[2])
Да пойди до Жида-рандара,
Да полож битого таляра,[3])

[1]) В друк. да добра не було. [2]) Друк. благословиться.
[3]) Друк. битий тарель.

Щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.
Іще ж то Жиди-рандарі
У тому не перестали,
На славній Україні всї козацькі ріки заорандували.
Перва на Самарі,
Друга на Сакеагані,[1])
Трейтя на Гнилій,
Четверта на Пробойні,
Пята на річцї Кудесцї.
Котрий би то козак альбо мужик
Ісхотїв риби ловити,
Жінку свою з дїтьми покормити,
То не йди до попа благословить ся,
Да пійди до Жида-рандара [поклонить ся],
Да поступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річцї риби вловити,
Жінку свою з дїтьми покормити.
Тогдї ж то один козак мимо кабака іде,
За плечима мушкет несе,
Хоче на річцї утя вбити,
Жінку свою з дїтьми покормити.
То Жид-рандар у кватирку поглядае,
На Жидівку свою стиха словами промовляе:
„Ей Жидівочко-ж моя Рася,
Що сей козак думае,
Що він у кабак не вступить,
За денежку горілки не купить,
Мене Жида-рандара не попросить,
Щоб позволив йому на річцї утя вбити,
Жінку свою з дїтьми покормити?“
Тодї то Жид-рандар стиха підхождае,
Козака за патлї хватае.
То козак на Жида-рандара скоса як ведмідь поглядае,
Іще Жида-рандара мостивіїм паном узивае:
„Ей Жиду, каже, Жиду-рандаре,
Мостивий пане,
Позволь менї на річцї утя вбити,
Жінку свою з дїтьми покормити!“

[1]) Друк. Саксані.

Тогдї Жид-рандар у кабак вхождає,
На Жидівку свою стиха словами промовляє:
„Ей Жидівочко ж моя, Рася,
Будь менї тепер у Білій Церкві наставним равом, —
Назвав мене козак мостивим паном“.
Тогдї то у святий божественний день, у четверток,
Як Жиди-рандарі у Білу Церкву на сейм збірались,
Один до одного стиха словами промовляли:
„Ей Жиди ж, ви, Жиди-рандарі,
Що тепер у вас на славній Українї слишно?“
„Слишен“ — говорить — тепер у нас гетьман Хмельницький.
Як од Білої Церкви да до славного Запорожа
Не така стоїть жидівська сторожа“.
Тогдї обозветь ся один Жид Оврам —
У того був невеликий крам,
Тільки шпильки да голки,
Що ходив поза Днїпром да дурив козацькі жінки:
„Ей Жиди ж ви, Жиди-рандарі!
Як із Низу тихий вітер повіне,
Вся ваша жидівська сторожа погине“.
Тогдї ж то як у святий день божественний у вовторник
Гетьман Хмельницький козаків
До сходу сонця у поход виправляв,
І стиха словами промовляв:
„Ей козаки ви, дїти-друзї,
Прошу вас, добре дбайте,
Од сна вставайте,
Руський отченаш читайте,
На славну Україну прибувайте,
Жидів-рандарів у пень рубайте,
Кров їх жидівську у полї з жовтим піском мішайте,
Віри своєї христіянської у поругу не подайте,
Жидівському шабашу не польгуйте!“
Оттогдї то всї Жиди-рандарі догадливі бували,
Усї до города Полонного повтїкали.
Тогдї то Хмельницький на славну Україну прибував,
Нї одного Жида-рандара не заставав.
Тогдї то Хмельницкий не пишний бував,
До города Полонного прибував,
Од своїх рук листи писав,

У город Полонне[1]) подавав,
А в листах прописував:
„Ей Полоняни, полонянська громадо!
Колиб ви добре дбали,
Жидів-рандарів мені до рук подали“.
Тогдї то Полоняни йому одписали:
„Пане гетьмане Хмельницький,
Хоть будем один на одному лягати,
А не можем тобі Жидів-рандарів до рук подати“.
Оттогдї то Хмельницький
У другий раз листи писав,
У город Полонне подавав:
„Ей Полоняни, полонянська громада,
Не хороша ваша рада.
Єсть у мене одна пушка Сирота,
Одчинять ся ваші зелїзні, широкі ворота“.
Тогдї то як у святий день, божественний четверток,
Хмельницький до сходу сонця уставав,
Під город Полонное ближей прибував,
Пушку-Сироту у переду постановляв,
У город Полонное[1]) гостинця подавав.
Тогдї то Жиди-рандарі
Горким голосом заволали:
„Ей Полоняни, полонянська громада!
Коли б ви добре дбали,
Од Польщі ворота одбивали,
Да нас за Вислу річку хоч у одних сорочках пускали!
Тоб ми за річкою Вислою пробували,
Да собі дітей дожидали,
Да їх добрими дїлами наущали,
Щоб на козацьку Україну і кривим оком не поглядали“.
Оттогдї то козакам у городї Полонному
Дана воля на три часа з половиною:
„Пийте, гуляйте,
Коло Жидів-рандарів
Собі здобич[2]) хорошу майте!“
Тогдї то козаки у городї Полонному пили, гуляли,
Здобич[2]) хорошу собі коло Жидів-рандарів мали.
Обратно на славну Україну прибували,

[1]) Друк. Полонного. [2]) Друк. здобу.

Очертом сідали,
Срéбро й злато на три части паювали:
Первую часть на Покрову Січовую,
Да на Спаса Межигорського оддали,
Другу часть на меду, на оковитій горілці пропивали,
Трейтю часть міждо собою, козаками, паювали.
Тогді то не один козак
За пана гетьмана Хмельницького Бога просив,
Що не один жидівський жупан зносив.

Як бачимо, сей варіянт у головному неісторичний, бо Хмельницький не здобував города Полонного, анї не видавав наказу переслідувати Жидів. Поетично оброблена специялїзация жидівського володїня над козаками підходить близше до характеру реєстру козацьких кривд у Грабянки та Лукомського, ніж до справжньої дійсности половини XVII в., але правдиво-поетичним інстінктом обминає нелюдські жорстокости та надужитя панів і Жидів, на які кладуть натиск реєстри козацьких літописців. Найбільше, до чого посуває ся Жид у думі, се те, що хапає козака за чуприну; та він же задоволяє ся зовсїм, коли козак називає його мостивим паном. Так само дивно поетичним інстінктом дума не згадує про ті жорстокости та кровопролитя, яких жертвою впало певно не мале число Поляків та Жидів на Вкраїнї літом 1648 р., хоч пізнїйші описи тих жорстокостий сильно переборщені так само, як і цифри жертв, прибільшені певно в десятеро.

Значно пізнїйшу і сильно карікатурну закраску має на собі другий варіянт думи про жидівські погроми на Вкраїнї; розумієть ся, що історичної правди в нїм ще менше, а за те попадають ся анахронїзми властиві XVIII вікови. З огляду, що в тій другій думі майже анї один рядок не відповідає дословно Кулїшевому варіянтови, хоча її зміст де в чому той сам, подаю сей другий варіянт також у повнім тексті.

Земле польська, Україно Подольська,
Та вже тому не рочок і не два минає,
Як у християнській землї добра немає.
Як зажурилась та заклопоталась бідна вдова —
То то не бідна вдова, то королевська земля.
Що стали Жиди великий одкуп давати
Стали один од одного на милю оранду становити.
Як іде український козак, то й корчму минає,
А Жид вибігає, та українського козака за чуб хватає,

Та ще його двома кулаками по потилиці затинає:
„Козаче-левенче, за що я буду Ляхам рату платити,
Що ти мимо корчми йдеш тай корчму минаєш?"
Коло українського козака всю зброю одбирає.
А на Україні козак за Жидом похожає,
Ще його й вельможним паном називає.
А Жид до Жидівки словами промовляє:
„Хазяйко моя, Рейзю,
Якої то я на Україні слави заживав,
Що мене козак український
Щей вельможним паном називав!"
Ще ж і тим Жидове не сконтетували,
Що три річки в одкуп закупляли.
Одна річка Каїрочка,
Друга річка Гнилобережка,
А третя за Дніпром Самарка.
Що мав би чоловік піти та риби піймати,
То ще він до річки не добігає,
Уже він Жидові за одкуп найкраще обіцяє.
Ще ж і тим Жидове не сконтетували:
Де була яка річка велика, мости в одкуп забрали.
Од верхового по два шаги брали,
А од пішого по шагу,
А од бідного старця, що він випросить,
То одбирали пшоно та яйця.
Як то був пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий, писар військовий,—
Як він сеє зачував, то указ писав,
Імператору до рук подавав;
А імператор указ писав,
В Черкаси до рук подавав.
А пан Хмельницький, житель Чигиринський,
Козак лейстровий, писар військовий,
Як того укава до рук достав,
На ринок вихожає, знамена виставляє,
Друзів, панів молодців, на грець викликає:
„Друзї, панове молодцї,
Охотники, броварники,
Годї вам по броварах пива варити,

По винницях тай по проваллях валять ся!
Та йдіть ви Жидів та Ляхів з України зганяти,
То будете ви собі мать
Хоть на три дні хорошенько по ковацьки погулять".
Як почали друзї, панове молодці
Жидів та Ляхів з України зганяти,
То в которого не було драної невірної кожушини,
Той той надів жидівські кармазини.
Та вони собі хорошенько по козацьки похожали,
Та ще й по карманах срібні гроші мали.
Ще ж то рано-пораненьку—в середу,
Як заняв пан Хмельницький поперед себе Жидів череду;
Которі Жиди шабашували,
А которі до города Польського утїкали.
„Вже-ж ти, рабіне, Мошку,
Бери на віз дошку!
А ти, Срулю,
Бери порох та кулю!
А ти, Чую, бери рушницю,
А ти, Гершку, бери підгерстя,
А ти, Йосю, бери на поготовю осю,
А ти, Шмулю, бери друччя та війло,
А ти, Іцик, бери бичик,
Та будемо конї поганяти,
Та будемо од пана Хмельницького до города Польського утїкати".
А як був собі Жид, старий Хвайдіш,
Та мав собі крам — шпильки та голки,
А третії люльки;
Тай той у клунки склав,
Та за ними пішки біжав;
І той свою старость потеряв,
Од пана Хмельницького утїкав;
І той панови Хмельницькому
Ще й голими пятами накивав.
А як у Польське город убрали ся,
То стали Жиди Мейора на підслухи висилати,
Чи ще ж то далеко пан Хмельницький
З військом прибуває?
А Жидок Мейорко з глузду зпав,
Та ледве він і сам до города Польського припав.
А пан Хмельницький, житель Чигиринський,

Козак лейстровий, писар військовий,
До Польського города прибував,
Та старими Жидами орав,
А Жидівками боронував,
А которії бували малі діти,
То він і кіньми порозбивав.
Як узяли з Польського города втїкати,
Як узяли свого рабіна Мошку проклинати:
„Бодай ти, Мошку, щастя й долї не мав,
Як ти по богато на Вкраїнї одкупу брав!
А як би ти був, Мошку,
Та брав на Вкраїнї одкупу по трошку,
Тоб ми на Вкраїнї проживали,
То нас би козаки українські
Вельможними панами називали“.
А як то був Жид Янкель,
То він коло школи похожає,
Та по школї плаче-ридає:
„Школо наша, богомільнице,
Вже нам у тобі не бувати,
І тебе не продавати,
За тебе гроший не брати
І в карман не ховати;
Треба тебе на Вкраїнї покидати,
Та ще в тебе будуть козаки українські срати,
Та ще в тебе будуть нескребені свинї заганяти“.
Як стали од Польського города
До Случі-річки прибувати,
То пан Хмельницький, житель Чигиринський,
То він ночі не досипляє,
Коло Случі річки Ляхів і Жидів доганяє.
Скоро догнав у вечері пізно,
І там стало повернути ся тїсно.
І там до них прибуває,
Ще на козаків гукає,
Словами промовляє:
„Друзї, панове молодцї, до Случі річки прибувайте,
Жидів та Ляхів у пень рубайте,
І до їх по козацькій словами промовляйте:
„Жиди та Ляхи, примічайте!
От буде по той бік Случі ваше,

А по сей буде пана Хмельницького і наше“.
Як почали Жиди та Ляхи
З паном Хмельницьким сполять ся,
Щоб по полям пива наварити:
То вже ж то бували лядськії дрова,
А Хмельницького вода;
То був жидівський ячмінь,
А Хмельницького хміль.
То як пива наварили,
Тогдї Хмельницькому славу на віки сотворили.
Та хотяж то був пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий, писар військовий,
Лицар добрий, та помер,
А тільки його слава козацька-молодецька
Не вмре, не поляже;
Та буде вона славна між ду друзями-молодцями
Од нинї й до віку.
Даруй Боже всьому миру живому
І нам на здоровля та на многії лїта
Од нинї й до віка!

Епізод утеки Жидів перед козаками, не позбавлений також комічних моментів, видно дав ся в тямки козакам більше, як жорстокости погромів, коли сцени з нього маємо також у думі про битву під Корсунем у варіянтах А і Б. У варіянтї А, записанім також Кулїшем, епізод про втеку Жидів із України просторійший і драстичнїйший, як у попереднїх думах. Пропустивши його в текстї думи про Корсунську битву подаю його тут із виданя Антоновича й Драгоманова (op. cit. ст. 34—35):

Тогдї Ляхи чогось догадались,
На Жидів нарікали:
„Гей ви, Жидове, погапські синове,
На що то ви великий бунт, тревоги зривали,
На милю по три корчми становили,
Великії мита брали:
Від возового по пів золотого,
Від пішого по два гроші,
А ще не минали й сердешного старця,
Відбірали пшоно та яйця!
А тепер ви тії скарби збірайте,
Та Хмельницького єднайте;

А то як не будете Хмельницького єднати,
То не зарікайтесь за річку Вислу [1]) прудко тікати".
Жидове чогось догадались,
На річку Случу тїкали.
Которі тїкали до річки Случі,
То погубили чоботи й онучі,
А которі до [річки] Прута,
То була від козаків [2]) доріженька барзо крута.
На річцї Случі
Обломили міст ідучи,
Затопили усї клейноди і всї ладськії бубни.
Которі бігли до річки Росї,
То зостали ся голі й босі.
Обізветь ся первій Жид Гичик,
Тай хапаєть ся за бичик;
Обізветь ся другий Жид Шльома:
„Ой яж пак не буду на сабас дома".
Третїй Жид озоветь ся Оврам:
„У мене не великий крам —
Шпильки, голки, кремїння, люльки;
То я свій крам у коробочку склав,
Та козакам пятами накивав".
Обізветь ся четвертий Жид Давидко:
„Ой брате Лейбо, уже ж пак із за гори
Козацькі корогви видко".
Обізветь ся пятий Жид Юдко:
„Нумо до Полонного утїкати прудко!"
Тодї Жид Лейба біжить,
Аж живіт дріжить;
Як на школу погляне,
Його серце жидівське зівяне.
„Ей школо-ж моя, школо мурована,
Тепер тебе нї в пазуху взяти,
Нї в кишеню сховати.
Але ж доведеть ся Хмельницького козакам
На срач, на балаки покидати".
Отсе, панове молодцї,
Над Полонним не чорна хмара вставала;

[1]) Друк. додано ще зайве: до Полонного.
[2]) Друк. додано зайве: Хмельницького.

Не одна пані Ляшка
Удовою востала.

Сим сумним двостихом автор думи покриває страховища погрому в Полоннім. Уривок про втеку Жидів у другім варіянті думи про битву під Корсунем, уперве друкованої Максимовичем у його збірці українських пісень із 1849 р. обіймає тілько 16 рядків, дуже близьких текстом до попереднього, та про те на стілько відмінних висловом, що вважаю потрібним подати їх тут також із цитованого висше виданя, ст. 37:

„Ой вей мір!“ — обізветь ся первий Жид Їдько, —
„Уже ж пак ізза гори козацькі корогви видко“.
Побіг до школи швидко.
„Ой школо ж моя, школо, —
Чи тебе продати,
Чи в карман забрати,
А чи тому пану Хмельницькому,
Отаману Чигиринському
На срач подарувати?“
Ой обізветь ся другий Жид Абрам:
„Ой маю вельми дорогий крам:
Шпильки й голки,
Креміння й люльки.
Ой я свій крам у коробочку склав,
А козакам[1]) пятами накивав“.
Ой собізветь ся третій Жид Шльома:
„Ой яж пак не буду на шабас дома“.

Нема сумніву, що комічні епізоди громадної жидівської втеки з України літом 1648 р. зберегли ся в памяти народа довго і могли війти в кобзарські думи незалежно від козацької, устної та писаної традиції про Хмельницького, бо зберегли дещо вірнійше, ніж та традиція. Про се переконує нас оповідане цитованого вже заславського Жида Натана Ганновера, що в своїм творі „Яван Мецуля“ обік опису страшних погромів Жидів та Поляків у Немирові, Тульчині, Полоннім, Острозї та Заславі, Староконстантинові та Литві, опису в значній мірі переборщеного та фантастичного, полишив барвистий, доволї правдивий опис утеки заславських Жидів, якої й сам був учасником і наочним свідком. До опису погромів верну ще в дальшім роздїлї,

[1]) Друк.: с козаками.

де буде мова про Кривоноса, а тут подаю в перекладі на нашу мову тілько опис памятної втеки заславських Жидів до Дубна.

„У вівторок дня 1 місяця Ава (серпня) прибули Татари й козаки, щоб облягти місто Полонне, і виміріли гармати проти міста, в якім були пани й Жиди. Але стрільці почали стріляти з твердині і не давали їм підступити до міста, в якім було коло 2000 шляхетського війська, а Жидів було коло 12000 душ, між якими були люди відважні, тай само місто було сильно укріплене подвійним муром і оточене водою. Треба було стерегти тілько ту часть укріпленя, в якій дві найблизші точки заселяли Русини. Пани поставили своє військо, зложене з хлопів, саме там, де треба було найобережнійшої охорони, але власне ті „оборонці“ погубили місто, бо вони були православні, відомі під назвою гайдуків, і прилучили ся також до бунтівників. У середу 2-го Ава неприятелі опанували собі точки стережені православними, і тоді оборонці разом із мешканцями тих точок пристали до козаків, щоб воювати проти укріпленого міста, де були пани й Жиди. Битва тягла ся весь день у середу, а в четвер неприятелі видали відозву до польських хлопів, що стояли в твердині: „Адже ми рідні брати! Чого-ж ви помагаєте панам проти нас? Чи не красше вам послужити нам, ніж іновірцям?“ І справді хлопи зараз зрадили. Показуючи вид, що борють ся проти козаків, вони тим часом дали їм можність приставити драбини до мурів і опанувати їх у той сам четвер, так що в одній хвилї кілька тисяч Русинів з голими мечами явили ся в містї і почали мордувати людий. Коли пани й Жиди побачили, що біда стрясла ся над ними і місто взяте, то пани верхом побігли на другий бік, а бідні Жиди, числом коло 10.000 душ, яких стражники не пускали тікати, були побиті. Вони впали під ножем ворога без супротивленя, так що коли який козак впадав до дому, де було хоч би кілька сот Жидів, вони не спротивляли ся, і він один побивав їх усіх“ (Ганноверъ, op. cit. ст. 49—51). Далї за тим, майже у всіх подробицях неправдоподібним образком Ганновер оповідає, як 300 найвиднійших Жидів разом із рабіном Самсоном із Острополя були вбиті в синаґозї, і додає, що кілька сот Жидів лишено живими, лише присилувано їх змінити свою релїґію (ст. 52). За сим іде оповіданє про заславських Жидів, що має автобіоґрафічний характер.

„Скоро ми в Заславі довідали ся, що Татари й козаки

облягають Полонне, — бо ми що дня посилали туди за відомостями про положене міста, — в згаданий вівторок післанець не міг уже дійти до міста, що було обляжене ворогами, тому вернув до нас у середу і сповістив нас про неприємне положене Полонного. Заслав був віддалений від Полонного тілько 6 миль. Тому зараз у четвер ми втекли як хто міг, покидаючи свої доми, повні всякого добра: товарів, книжок і ріжних коштовних річий. Дехто втік до Острога, що тоді вважав ся одним із головних міст Руси. Се було велике місто, заселене людьми побожними, вченими та письменними. Я-ж зі своїм тестем, Авраамом Заславським, з його родиною і свояками, втекли на Межерічє, що лежало дуже недалеко від Острога. В тих двох містах набрало ся більше як 10.000 душ Жидів з родинами. Вони мали намір пробути там суботу, щоб дочекати звісток про положене Полонного. Коли-ж ми прибули до Межиріча в пятницю по полудни, то прибув гонець і доніс нам, що гетьман Домінік, князь Заславський, сего самого дня має прибути з великим військом і вирушити на зустріч князеви Вишневецькому, і разом із ним піти на відсїч Полонному. І справдї князь прибув, маючи з собою 1000 хоробрих вояків і славного героя Лаща, але решта війська тягла ся з заду. Ми втїшили ся дуже і надїяли ся, що без сумнїву після завтрішньої суботи вернемо до своїх домів, бо відси до Заслава було тілько 4 милї. Ми надїяли ся також, що князь спасе наших полоннянських одновірців від нещастя.

„Коли наблизив ся час вечірньої сабашевої молитви (жидівський шабас заходить вечером у пятницю), ми стрівожили ся страшною звісткою: прибув пан Вішовата, бувший намісник Полонного, що втїк відси з многими панами, і повідомив нас, що Полонне взято і всїх панів та Жидів побито. Ворожі відділи доходять уже до Заслава, а князь Вишневецький зі своїм військом утїк до Старо-Константинова, куди за ним погнали козаки й Татари. Инші їх відділи вирушили до Острога та Межиріча. Тодї всї знатнїйші в містї переляками ся, а на Жидів напав панїчний страх; усі впали духом, і всїх очи були звернені на князя Домінїка, ждучи від нього ратунку. Але він о півночи втїк тою самою брамою, якою прибув із Польщі, боячи ся зі своїм відділом рушити тим битим гостинцем, що йшов через Заслав на Кременець, де скрізь було повно Татар і козаків. Бачучи мале число свойого відділу, він рушив до Кременця обхідною дорогою, на протязї 69 миль лїсами та дебрами і ждав

там, поки не збере ся більше Поляків, щоб із ними разом рушити до Старо-Константинова. Народ думаючи, що гетьман утїк до Польщі, не знав, що має робити. Жидівські проводирі в Острозї видали відозву в імя релїґії, щоб анї один Жид не лишав ся в Острозї; те саме було зроблене і в Межерічі. Ворог був віддалений від нас уже лише 2 милї, а при тім ми не були безпечні також перед місцевими мешканцями православними, боячи ся, щоб і вони не напали на нас. Тому то всї Жиди пустили ся на втеки. Хто мав коня й візок, користував ся ними, а хто не мав, то хоч мав би за що купити, не хотїв тратити часу і забравши своїх жінок та дїтий утїкав пішки лишаючи своє добро на волю судьби. Навіть ті, що мали повози та цуґові конї, але при тім богато пакунків, товарів, книжок і иншого движимого добра, лишали все те по дорозї у арендарів по коршмах, щоб самим лекше було тїкати. І в ту суботу Хазон [1]) тягли ся в три ряди конї й вози, заступаючи всю ширину дороги, довгим рядом на просторі 7 миль від Острога до Дубна, а пішоходів була незлїчена сила. О другій годинї по полудни дігнали нас три їздцї, один Мойсей Цореф (золотник) із Острога і з ним два шляхтичі, і сказали нам: „Чому ви тягнете ся так помалу? Вороги женуть слїдом за нами; вони вже в Межирічі, і ми ледво встигли втекти від них“. Раптом зробила ся страшна метушня, і наші одновірцї почули себе в нечувано критичнім положеню. Кождий скидав із свойого воза срібну та золоту посуду, убранє, книжки, подушки та перини, щоб тілько як найлекше було тїкати й ратувати себе та родину від небезпеки. Таким способом на широкім полї скрізь лежало золото та срібло, і анї один Жид не злакомив ся збирати його. Сим разом сповнило ся над нами пророцтво Єзекіїля: „Своє срібло й золото розкидати муть вони по вулицях і площах“. Деякі покидали буквально все: конї, вози, всї манатки, і навіть жінок, і тїкали в лїси, аби тілько сховати ся. Многі жінки та мужі, що вели за руки своїх дїтий, в замішаню покидали їх із рук і тїкали в лїси та нетри. Тодї сповнило ся пророцтво Мойсея: „Тїкати мете, хоч нїхто не буде гонити вас“, бо відомість справдї була фальшива, бо за нами зовсїм не гнали анї козаки, анї Татари. Про те переляк був такий великий, що весь день тої суботи Хазон кождому з нас здавало ся, що козаки ось-ось доганяють

[1]) Субота Хазон припадає перед річним празником на спомин збуреня Єрусалима.

нас. У неділю, по тій суботї Хазон, ми довідали ся, що гетьман не втїк до Польщі, але рушив на Кременець. Тодї всї заспокоїли ся, і від того дня кождий утїкав уже не кваплячи ся. Ми тягли ся з міста до міста, селами та лїсами, ночуючи иноді під голим небом, але й там ми не знаходили душевного спокою, бо все нам здавало ся, що нас або грабують, або топчуть, або лають та проклинають. Иноді нам доводило ся ночувати у православних, і ми все бояли ся, щоб вони в ночи не порізали нас, бо всї вони видавали ся нам збунтованими. А коли ми в ранцї вставали живі, то відмовляли молитву: „Благословен еси, Господи, воскрешающий мертвих“ (op. cit. ст. 52—59).

Оповідане, як бачимо, не позбавлене артистичної вартости, а про його правдивість нема підстави сумнївати ся.

Перші чотири рядки думи, наведеної висше на стор. 62, незвичайні в людовій творчости, дають щось у родї хронольоґічної канви. Слова „від Кумівщини до Хмельнищини“ означають очевидно десятилїтє від битви під Кумейками (1637) до початку повстаня Хмельницького при кінцї 1647 р. Неясне для нас значінє Брянщини. Коли його розуміти як натяк на місто Брянск і його округ, що лежить у північній части чернигівської ґубернії, то можна би під Брянщиною розуміти прихід великоруських роскольників-старовірів у ту місцевість, який став ся голосним фактом коло р. 1667 [1]). В такім разї мали би ми третій ступінь сеї хронольоґічної драбинки, о 20 літ віддалений від другого, і заразом вказівку, що дума повстала в околицї, де наплив великоруських роскольників був у живій памяти, знач. десь у теперішній чернигівській ґубернії.

Остатнїй ступінь сеї хронольоґічної драбинки ще більше неозначений, як попередні, але в усякім разї те „до нинїшного дня“, чи воно буде значити протяг десять чи 20 лїт, чи може 40 по пропорції 10:20:40 веде нас на конець XVII, або на початок XVIII віку, правдоподібно в початки гетьмановання Мазепи, як на час повстаня сеї думи.

(Далї буде).

[1]) М. Сумцовъ, Лазарь Баранович, ст. 74—5.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

Додатки й поправки.

Від часу, коли розпочав ся друк отсих моїх „Студій“ у „Записках Наукового Тов. ім. Шевченка“ (т. LXXV, початок р. 1907), назбирало ся доси не мале, хоч і не дуже велике число принагідних поправок, нових матеріялів та нових або недоступних менї при писаню моїх „Студій“ дослїдів, які тепер, випускаючи перший том їх у світ окремою відбиткою, вважаю потрібним подати як доповненя моєї працї.

I. Стефан воєвода (ст. 6—17).

До сеї найстаршої з відомих доси українських пісень новійших часів, записаної коло р. 1570, набрало ся від часу появи моєї студії в „Записках“ декілька досить важних причинків, які позволяють де в чому доповнити або спростувати те, що я сказав у студії. Найважнїйшим із тих нових причинків, на який доси нїхто не звернув уваги, я вважаю той незвичайний історично-лїтературний факт, що ся пісня була у перве опублїкована в найбільш автентичнім текстї галицьким Русином Василем Ковальським, який у ч. 41—42 віденського „Сборника Отечественного“ 1856 р. на ст. 161—163 і 165—167 у статї п. з. „Іоаннъ Благославъ и діалектъ словеньскій“ у перве з рукопису опублїкував текст сеї піснї, писаний ґотицькими буквами, з деякими увагами чеського записувача, доданими до тексту в скобках, о рік вчаснїйше від виданя Благославової граматики,

Прийнято на засїданю фільольоґічної секції дня 1 липня 1912.

в якім поміщено сю пісню латинськими буквами без уваг Благослава.

Подаю тут важнійші уступи сеї статї в перекладі на нашу сучасну мову, пропускаючи все те, що відносить ся до граматичної части. „Трафило ся нам сими днями — так починає свою розвідку В. Ковальський — оглядати старинний рукопис п. з. „Грамматика ческа Іоанна Благослава, епіскопа Моравських Братів“, що вмер 1571 р. і писав се діло між рр. 1550—1570. Сей рукопис віднайшов недавно о. Ігнатій Граділь, єромонах ордену Піярістів, поставлений бібліотекарем при бібліотецї ц. к. Терезіянської Академії у Віднї. Між иншими уваги гідними статями того діла, що властиво являєть ся більше синтаксою, ніж цїлою граматикою, знаходимо також статю „Про словенський діялект“. Із сеї статї В. Ковальський наводить деякі уступи, подані також у моїй розвідцї на ст. 20—21, а далї пише ось що: „Благослав, письменник чеський, а при тім добре обізнаний з польською мовою, жив у рр. 1550—70 на Мораві, де мав нагоду пізнати також сусїдів Словаків, що жили в північно-західній Угорщинї. Він, видно, зносив ся з ними і вслухав ся в їх бесїду, яку одначе розріжняє від так званого ним словенського діялекту, не легко зрозумілого йому як Чехови, а також і Полякам. Чиєю бесїдою був той „словенський діялект“, Благослав не говорить виразно, а тілько зазначує посередно або через порівнанє, що він „не зовсїм подібний до тих Словаків, що живуть в угорській землї при Мораві“. Отож Благослав живучи в Мораві, вказує очевидно на якихось инших, подальших Словаків, не зовсїм подібних до тих Словаків, що були йому сусїдами, але також не чужих їм, хоч і відмінних від них у виговорі, який він називає словенським діялектом. На певно уважав він бесїду Словаків окремим язиком, а словенський діялект його нарічєм, і вкладав те нарічє в уста народа, що жив за межами сумежних йому Словаків. Зваживши ґеоґрафічне положенє він не міг під тими позамежними мешканцями розуміти нікого иншого, як або якесь південно-славянське племя, або, що здаєть ся подібнїйшим до правди, наших братів Русинів, що поза Словаками (scil. на схід) уже від давна перед тим жили в угорській землї. Адже-ж і теперішні Русини, що живуть у сусїдстві Словаків, многими уважають ся за Словаків, і тілько їх віроісповіданє творить правильну границю між обома народностями. Так буває тепер, тим лекше могло се бути й давнїйше. А коли надто зважимо те, що сучасники Благослава говорили

про славянські племена і про болгарський народ, то справді не тяжко буде відгадати, чому Благослав говорить про словенський діялект, вибираючи його як середину між поглядами своїх сучасників. Він видно розуміє тут нїби то Словенщину й Болгарщину разом, а ті дві головні течії житя та побуту Славян лучать ся безперечно в руськім народї, що має свій рідний язик, а при тім уживає також болгарського або церковного.

„І що говорить далї Благослав про сей словенський діялект, або — sit venia verbo — про руський язик? Він не понижає його, але навпаки говорить про нього як про вироблений, або по нашому образований язик, що має свої питомі форми, які йому, що не вслухав ся в них гаразд, видають ся вправдї непривичними, але не неприличними. Ми віримо, що вони не можуть бути неприличними для жадного вуха, бо нема в них скупленя многих співзвуків, які утрудняють кождий виговір. Русин не проковтує самозвуків, але радо переплїтає ними склади і тому лекше вимовляє їх. Руська мова власне тому найпридатнїйша до пісень, бо через богатство самозвуків робить ся дуже плавною. А коли далї Благослав завважує, що сей діялект „non est inculta“, бо має навіть свою граматику, то ми дуже вдячні йому за ту відомість, хоч ми так само, як і він не бачили тої граматики. Пригадаємо одначе, що вже давно перед тим, бо ще 1360 р. наші угорські Русини одержали народню просвіту, коли подільський князь Теодор Коріятович осів між ними в Мункачі і позакладав там розсадники освіти, василіянські манастирі. Тому не диво, що Благослав знаходить у тім діялектї богато метафор і инших взірцевих фіґур, — се неминучий наслїдок виробленя язика богатого по своїй природї. Але не знаємо, як толкувати дальші слова нашого дослїдника, який пише: „А є в тім язицї богато пісень“ і т. д. Тут на раз він забуває, що говорив про діялект, і називає той діялект язиком. Із того видно, що Благослав не конче твердо стояв на своїм поглядї і сам собі нарештї не довіряв, чи він остоїть ся. Вправдї мимоходом він говорить про діялект, а про те наводить досить такого, що лише про розвитий та вироблений, хоч мало йому відомий язик свого часу міг сказати. Згадуючи в додатку, що в тім язицї зложено богато пісень, віршів та римів, він потверджує те, що й ми всї знаємо, що в Русина нема житя без піснї; чи він веселий, чи сумний, усе співає, на ріжні лади, як йому припаде до серця або прийде на ум. Тому й пісень

у нас без кінця і міри, і ледво чи який инший славянський народ дорівняє нам у тім богатстві.

„Бажаючи вкінці подати зразок „словенського“ діялекту, наводить Благослав одну пісеньку світського змісту. Без сумніву серед висше згаданого множества пісень було богато церковних, на що вказує вже само протиставлене їм світської пісні, але Благослав, хоч сам духовний, любував ся очевидно також у світських піснях, а може не мав під рукою жадної иншої, чи то світської чи духовної, крім тої одної світської, яку пізнав із устної передачі і навів як приклад того словенського діялекту, а також як приклад ладу та складу подібних пісень для тих, хто хотів би близше познайомити ся з тим діялектом“ [1]).

В докінченю сеї статї в ч. 42 сего часопису автор її наводить текст пісні в оріґіналї ґотицькими буквами, подаючи обік того тексту свою транскріпцію на кирилицю. Цїкаво те, що назву „od Benatek“, яку поклав Благослав у титулї пісні, наш автор перекладає словами „Изъ Венеціи“; тут трафила ся йому та сама помилка, що й мені, помилка справлена пізнійше нашим знавцем угорської Руси С. Томашівським, який сконстатував у дальше наведеній розвідці, що Бенатки зовсім не королева Адріятика Венеція, а невеличке словацьке місточко на пограничу між Словаками й Русинами. Супроти сего не вважаю потрібним передавати тут дальшого міркуваня нашого автора про те, яким способом ся пісня дістала ся до Венеції, хто був той Нікодим, що чув її там, і як він передав її Благославови. Так само зайвим уважаю передавати тут аналїзу змісту пісні, яку подає В. Ковальський на ст. 106 ч. 42 цитованого часопису, а наводжу тільки три уступи з закінченя його статї.

„Не перечу, що та пісня де в чому подібна до словацької мови, та треба признати, що крім Словаків також инші славянські племена можуть знайти в ній слова й цїлї реченя властиві своїм язикам. Се поясняєть ся головно тим, що перед трьома або чотирма столїтями всї славянські язики були близші до себе о стілько, о скілько користували ся старо-славянським язиком. Та при всїм тім жаден Славянин не заперечить, що та пісня зложена поперед усього під впливом руського язика. Вже ті самі слова, котрі Благослав толкує чеськими або латинськими, Русинови зрозумілі без толкованя, бо властиві йому. Слова „на версї“, „перша“, „волоска“, „плачет“, „лиши“, „взял“ назве

[1]) Сборникъ-Отечественный, р. 1856, ч. 41, ст. 161—3.

певно кождий Русин своїми питомими. А що-ж сказати про слова утончені, які так часто повтаряють ся в тій пісні: дівонька, миленька, душенька? Де і в котрім із славянських язиків вони вживають ся так радо, як у нашім руськім? Далї котрий із сусїднїх нам язиків уживає такі форми, як: плачучи, рекла, речет, пусти мя, єсь і т. и.? От тим то ми сміло можемо хоч у части причислити сю пісню до творів, зложених нашою мовою, а се тим більше, що й воєвода Стефан, бувши Волохом, міг швидше по руськи, нїж якою иншою славянською мовою розмовляти з красною дївонькою. Адже-ж відомо, що волоські господарі або воєводи, як і весь волоський нарід, добре знали руську мову, і що урядова та церковна мова у них була русько-славянська, та що вони задля того густо-часто лучили ся з Русинами одновірцями. Про котрого Стефана воєводу тут мова, се байдуже, досить, що він волоський і належав до того часу. Волоських воєводів треба одначе відріжнити від молдавських, із яких більше відомі Стефан із р. 1346, потім Стефан воєвода з р. 1497—1500; сей остатнїй памятний у історії своєю пімстою на польськім королю Янї Ольбрахтї, що зрадив його перед Турками. Сей Стефан погубивши польську шляхту в буковинських лїсах пустошив нашу землю по ріку Вислоку, знищив Перемишль, Радимно, Переворск, Ланцут і загрозив навіть Краків. Але той Стефан був воєвода молдавський, а в нашій пісні говорить ся про волоського, яких із іменем Стефан було кілька".

На сьому кінчу виписки з сеї статї, в якій будь що будь треба бачити серіозну пробу всестороннього поясненя сеї незвичайної памятки нашої мови та народньої творчости, і всякого признаня гідне зусиллє присвоїти її нашій народнїй традиції. Не можна сего сказати про другого визначного письменника, галицького Русина Івана Вагилевича, який познайомив ся з текстом сеї пісні правдоподібно незабаром по її опублїкованю в граматиці Благослава, але не заняв ся нею спеціяльнїйше і задоволив ся самим скопіованєм її тексту на окремій картцї, що містить ся вклеєна в один рукопис його історичних дослїдів над початками Польщі в бібліотеці Оссолїньских ч. 2411.

Найважнїйшим причинком із усего того, що появило ся після моєї публїкації для поясненя сеї пісні, була дра Ст. Томашівського „Замітка до пісні про Штефана воєводу", надрукована в „Miscellanea-x" тих же „Записок" 1907 р. кн. VI, ст. 128—134. Найважнїйшим із того, що сказав др. Томашівський про сю пісню, треба вважати те, що він сконстатував її угор-

сько-руське походжене, стверджуючи сей погляд розбором язика пісні, що в ній виявляють ся прикмети угро-руського діялекту, а власне того, що граничить із Словаками. Друга важна вказівка була та, що за місцевістю Бенатка не треба шукати в Венеції, але така місцевість істнує на угорській Руси, в шариш-ській столиці над рікою Топлею на захід від Бардієва. Він зазначив також, що місцевости з такою назвою „Бенатка або Бенатки" істнують також у Чехії, Моравії та Познанщині. Про чеську місцевість з такою назвою — додам я — згадує два рази Ґінделї в своїй книжці „Geschichte der Böhmischen Brüder", erster Band, Prag 1857, ст. 345 і 346. Свої уваги про мову пісні др. Томашівський резюмує ось у яких словах: „Розбір мови пісні показує, що перед нами не чиста українська мова, тілько західно-угорське руське наріче, добре пословачене, підмішане діялектом, який під назвою „шаришського, бачванського, словенського, або східно-словацького, знаний етноґрафам і лінґвістам". На думку дра Томашівського також сам сюжет пісні „вказує більше на Угорщину, ніж на инший край". Зазначуючи факт, що в р. 1577 семигородським воєводою став Стефан Баторі, пізнїйший польський король, др. Томашівський схиляєть ся до думки, що пісня могла відносити ся не до дійсно волоського, але до якогось семигородського воєводи, може навіть до самого Стефана Баторія, який був турецьким вазалем і якого військо в значній части складало ся з Волохів, а турецькі та татарські роти в тім війську були зовсїм на місцї. Далї висловлює др. Томашівський відмінний від мойого погляд на розмір пісні і подає свою власну пробу реконструкції її тексту. Закидаючи менї деяку довільність у моїй реконструкції там, де я додаю в рядках поодинокі склади для вирівнаня язика та осягненя одностайного пісенного розміру, він висловляє погляд, що пісня зложена не 12- а 11-складовими віршами, але при своїй реконструкції допускає знов таки довільність, пропускаючи слова, поміщені в текстї. Познайомивши ся близше з текстом пісні, опублїкованим В. Ковальським, і значно відмінним від того, який у транскріпції нїмецьких букв на чеську латинку опублїковано в виданю граматики Благослава з р. 1857, я дійшов до переконаня, що не відступаючи від основної ідеї реконструкції тексту можна обійти ся без деяких із тих змін, які були допущені мною та дром Томашівським, і реконструувати текст у тій діялектовій формі, в якій дійсно зложена пісня, та без претенсії на осягнене одностайного розміру.

Тепер можу подати дещо докладнійше про обох тих мужів чеської нації, яким завдячуємо записане та заховане нашої найстаршої народньої пісні. Ян Благослав, уроджений 1522 р. в Прерові на Моравії, належить до найвизначнійших проводирів того релігійного руху, що ще від половини XV віку захопив велику часть чеського народу і втягнув її в трагічну та геройську боротьбу за реформу церкви і в загалї релігійного житя, і прославив ся такими іменами, як Гус, Рокичана, Жішка, Хельчицький, Благослав та Коменій. Від гуситизму, під впливом далеко давнійшого богомильства, що в західній Европі доживало свойого віку під назвами Вальдензів та Пікардів, повстала в початках XVI в. в Чехії т. зв. „Єднота братів“, прозвана пізнійше Чеськими Братами. Переслїдувані в Чехії вони користували ся якийсь час більшою свободою в Моравії, а коли з Чехії наслїдком цїсарського утиску мусїло вимандрувати 1600 родин, вони перенесли свої огнища до Прусії та в Познанщину. Не мішаючи ся анї з чеськими гуситами, т. зв. утраквістами, анї з жадною протестантською конфесією, вони держали ся своєї виборної єрархії і свойого віроісповіданя, на їх думку очищеного від людських вимислів лїпше, ніж у инших реформованих сектах, та основаного головно на письмі св. нового завіту, перекладенім не з латинської, але з грецької мови.

Ян Благослав, один із епіскопів тої чесько-моравської секти, визначав ся між иншими своєю незвичайною здібністю, високою освітою, постійністю характеру та лїтературним талантом. Одержавши незвичайну, як на свій час, освіту в рідній Моравії, він у молодих лїтах висланий був Єднотою з разу до Королевця, де вчив славний гуманїст Озіяндер, а потім до Базілеї в Швайцарії, але не пробувши тут довго задля слабого здоровля, він вернув назад до рідного краю, де спокійно міг займати ся наукою та лїтературними працями, поки вибір братів не покликав його на високе становище епіскопа, яке повело за собою ненастанні занятя публичними справами. Між рр. 1555 і 1570 він мусів у обороні прав та свобід Єдноти їздити чотири рази до Відня, пробувати кілька разів у Празї та в инших містах і займати ся ріжнородними справами, що виникали з чим раз тяжшого положеня Єдноти. Як епіскоп він проживав головно в Молодім Болеславі, де устроєна була також братська друкарня. По дволїтній недузї він умер 24 падолиста 1571 р. в Моравськім Крумлові. Із його лїтературних праць, друкованих за його житя, найважнїйші: „Kancional bratrský“, дру-

кований у Шамотулах у Познанщині, в якім містить ся 51 духовних пісень, уложених самим Благославом, і 18 старших, поправлених ним; „Nowy zakon“ — переклад біблійних книг нового завіта, доконаний ним із грецької мови, друкований у перве 1565 р. в маленькім форматі 16-ки, а в друге 1569 р. дуже оздобно в форматї великої 8-ки. Незвичайною літературною вартістю визначаєть ся його „Život Jana Augusty“, найвисшого старшини Єдноти в рр. 1547—1571, якого житєпис Благослав довів одначе лише до 1555 р. Сей житєпис, доведений иншими не так уже талановито до смерти Ауґусти, що вмер лиш троха пізнїйше по Благославі того самого року, заховав ся в кількох рукописах і був аж у першій половині XIX в. опублїкований по нїмецьки і по чеськи. В часї свого урядованя як епіскоп та письмоводитель Єдноти Благослав провадив також лїтопис братської церкви п. з. „Dějiny bratři českých“, що заховав ся до наших часів також у рукописї. Свою граматику чеської мови він мусїв написати у всякім разї перед 1550 р.[1])

Про Нїкодима, який у словацькій Бенатцї чув і правдоподібно записав руську пісню про воєводу Стефана, довідуємо ся з книги проф. Ґінделї лише стілько, що він був членом Єдноти і в цвітнї 1568 р. був два рази її послом у Віднї, мав там розмови з цїсарським лїкарем дром Крато та передавав Благославові листи цїсарському секретарю Николаю Вальтерови (Gindely, Geschichte der böhmischen Brüder, II, ст. 46—48). Сей сам Нїкодим того самого року вернувши з Відня їде з порученя Благослава до Голомуца для конференції з католицьким епіскопом. Що сей Нїкодим був освічений і письменний чоловік, доказує його по чеськи писана реляція про його дворазове посольство до Відня, захована в рукописї і вияскана проф. Ґінделїм (op. cit. II, ст. 48—50 і ст. 462, нотка 18).

Мушу ще поправити одну помилку, допущену в моїй студії на ст. 15, де я покликаючи ся на слова проф. А. Соболевського пишу ось що: „Найстарші людові сербські та болгарські піснї складені всї таким розміром, як отся наша. Той розмір, що відповідає греко-византійському т. зв. політичному віршови, ще в X або XI віцї разом із грецькими поезіями перейшов до

[1]) Отсї дати виймаю з працї чеського історика Антона Ґінделї п. з. „Životopis B. Jana Blahoslava“, поміщеної в часописї „Časopis Musea kralovstvi českého“ 1856, ч. 1, ст. 20—44 і ч. 2, ст. 3—23, а також із його просторої „Geschichte der böhmischen Brüder“, Prag 1857.

Болгарії і був тут ужитий у перекладах грецьких віршів“. Те, що сказано про грецький політичний вірш, я взяв на віру проф. Соболевського, та пізнійше переконав ся, що се зовсім неправда, бо грецький політичний вірш має розмір 15-складовий, ритмічної формули 8 + 7, коли натомісь т. зв. проф. Соболевським болгарська вірша, а властиво віршована азбучна молитва Константинова має розмір 10-складовий, ритмічної формули 5 + 5. Сей розмір справді зробив ся прототипом болгарських та сербських епічних пісень та наших колядок світського змісту, але відмінний від розміру пісні про воєводу Стефана, в основі своїй 12- або 11-складового, типічного для наших козацьких пісень XVII—XVIII в.

Подаючи на чолї сего тому фотоґрафічну подобизну тексту сеї пісні з рукопису Благослава вважаю можливим на основі сего тексту поробити деякі поправки в тім текстї, який опублікували чеські видавцї сеї граматики і який зробив ся основою пізнійших дослїдів над піснею. Титул пісні в граматицї, даний очевидно самим Благославом, містить у собі одно дуже цінне історичне свідоцтво, на яке доси не звернено уваги. Назвавши місце, де була записана пісня, Бенатками (od Benatek, треба розуміти: з околицї Бенаток) Благослав додає: kdež hojně jest Slowakû neb Charwatû, по нашому: де живе богато Словаків або Харватів. Знаючи, що Бенатки — місточко положене на етноґрафічній границї Словаків і Русинів, та знаючи, що Благослав відріжняє тих Славян, що живуть у сусїдстві Словаків і яких діялектом зложена пісня про Стефана воєводу, від дійсних Словаків, будемо мати в наведених словах Благослава важне історичне свідоцтво, що угорських Русинів іще в половині XVI в. називано Харватами. Се свідоцтво без сумнїву останок тої самої традиції, що знайшла собі вираз іще в найстаршім київськім лїтописі, де під р. 993 коротко згадано про якийсь похід Володимира В. на Хорватів.

Як читати імя героя пісні? Чеські видавцї прочитали німецькі букви St. як нїмецьке St., по нашому і по свойому шт (Stand, Stube, stehen і т. и.). В оріґіналї чеської граматики скрізь стоїть Stefan, а не Štefan, як подали видавцї; значить, імя треба читати Стефан, а не Штефан. Так читає його також скрізь В. Ковальський. В німецькій азбуцї g читаєть ся як j, значить, пишеть ся: Dunagu (Дунаю), stogu (стою), szermugu (шермую), strilagu (стріляю), wygwoda (вийвода), pugmi (пуймі, пійми, візьми), pugmil (пуйміл), nerownagmi (не ровнайми), ges

(єс, єси), ga (я), geho (єго), gi (ї). Нашому звукови ш відповідає знак ß: tečeß, werßi, perwßa, ßablami, budeß. Але в деяких випадках сему звукови відповідає одно ſ або подвійне ſſ: liſi (лиши), ſſto (што), liſſil (лишил), Sſtam (штам, може помилка замісь што-ж), duſſenko (душенко). Над буквою s ніде нема чеського значка ˇ, натомісь маємо такі значки над буквами č, ř, ě, ň у словах: čemu, tečeß, břehu, rotě, Ač, plačet, plačučy, rečet, vručku, dywoňko, mileňka. Vocativ Stefane має на кінці звичайне е, одже, видно, й Чехи вимовляли його як е, а не як іе. Визначною чеською прикметою правопису треба вважати акцентоване а або е в словах: Turecká, Tatarská, Woloská, wlaská, mé (читай мє), té (чит. тє), gá (я).

Деякі менше зрозумілі, або й зовсім неясні йому слова Благослав у своїм рукописї поясняв чеськими, а один раз латинським. І так слова другого рядка Na werßi пояснив чеськими словами na břehu, хоч очевидно се пояснене хибне, бо слова „Na werßi“ треба читати „на версї“. Слово Perwßa пояснив чеським prwný, слово Wołoſka чеським Wláſká, слово plačet латинським flet, слово liſi чеським propusti, очевидно також недобре, бо лишити відповідає чеському zustaviti, а німецькому lassen або verlassen; слово wzal (взяв) пояснив чеським uyal. В однім слові рукопису j стоїть у значіню і: powjdala. Нашому мя або мня (acc. заіменника особового мене) відповідають у чеськім рукописї форми: mé (albo mé pugmi, albo mé liſi), mie (kdo mie doplynet), або mne (pusty mne Stefane). Наше не, знак запереченя, пишеть ся раз ne (Ne rowna), а другий раз nie (nie doplynul). Наше „ніхто“ (nemo) транскрібовано в чеськім Nechto. З огляду на довге виговорюванє у Чехів букви у в кінцї слів (Došly чит. Дошлей або Дошлїй) не подивуємо, коли чеський автор переписує наше „глубокий“ німецькими буквами „hluboký“. Теперішнї Чехи звичайно акцентують таке у. Зазначу нарештї в однім наведенім уже слові чеське а рівнозначне нашому я: wzal = взяв. Що переголосу л на в у закінченях минулого часу дієслів Чех або не чув, або не відчув, і пише скрізь: liſſil, doplynul, wzal, сему не подивуємо ся, бо такого переголосу инші славянські язики не знають.

Для характеристики язика, яким зложена пісня, не зайвим буде переглянути систематично весь запас слів, ужитих у нїй. У текстї піснї маємо всего 117 слів, із яких 37 іменників, 15 прикметників, 24 дієслова, 18 заіменників, 4 числівники, а решта побічних частий мови. Іменники маємо ось у яких формах:

Дунай — voc. Дунаю, acc. в Дунай.

рота — nom. plur. три роти, nom. sing. 1, 2, 3 рота, ablat. sing. w Tureckym rotě, форма властива словацькій мові, а також деяким угроруським діялєктам.

верх — locat. na werßi, по нашому на версї з мягким і; слово незрозуміле чеському авторови, і сам звук мягке і недоступний анї чеській, анї словацькій мові, і для того склад сї заступлений складом ші анальоґічно до того, як Німець польське Psiakrew вимовляє Pschakreff.

шабля — ablat. ßablami, форма властива словацькій мові і деяким угро-руським діялєктам.

стрілка — ablat. ſtrylkami; руському складови рі відповідає в чехо-словацькім і польськім язиках склад rża або ři, отже стріла — strzała, střila. Задля невластивости сего складу чесько-словацькій мові чеський учений передав його буквами ry.

воєвода — nom. sing. wygwoda, в тій формі ужито в пісні 4 рази, в тім числї раз у vocat. Форма вийвода відповідає по троха словацькій формі wejwoda, але все таки з тою ріжницею, що тут чуєть ся грубший звук. Коли взяти на увагу, що в семигородсько-руськім діялєктї маємо форму вайвода, яка перейшла також і в мадярську мову, то не буде невластивим приняти, що в угро-руськім діялєктї була форма „вийвода", посередня між словацькою і семигородською.

дївонька — nom. sing. dywonka, voc. dywoňko або dywoňku, acc. dywonku. Зі складом dy в початку сего слова повтаряєть ся те саме, що було зі складом сї: Чех не міг переписати склад дї, невластивий його мові, инакше, як твердим dy. Форму voc. dywoňku в остатнїм рядку пісні можна вважати помилкою чи то записувача, чи автора граматики, чи може навіть друкаря, бо зараз другий іменник, доданий до сего, duſſenko (душенько) написаний правильно. Так само помилкою треба вважати форму acc. sing. dywonko зам. дївоньку.

дївониця, слово ужите тілько раз у формі: Kraſna dywonice. Що вона не словацька, доказує перший склад dy, який заступає первісне руське дї; форма дївониця — здрібнїла від форми дївона; ся форма невідома доси в нашім лексіконї; що вона могла істнувати колись, можна догадувати ся з анальоґії лїрницького слова каравона, яким лїрницький жарґон означує дївчину. (Пор. К. Студинський, Лїрники, Львів 1894, ст. 22). Деяку анальоґію до слова дївониця бачимо в однїй поезії Афанасьєва-Чужбинського, де він ужив слова дївина зам. дївчина (пор. Афанасьєв-Чужбинський, Українські поезії, вид. Львів 1912, ст. 49).

ручка — в текстї пісні в передостатнїм рядку написано на повір зовсїм абсурдні слова: zabil gi oručku. Коли взяти на увагу, що

в рукописї Благослава ті слова були написані одним тягом, як се часто трафляє ся в старших рукописах, то можна допустити, що при переписуваню v переставлено gi, а властиво треба було читати za bilv gi ručku, по нашому: за білу ї ручку. Здрібніле слово ручка знов властиве тілько руській мові.

Із прикметників маємо в нашій піснї ось які форми:

смутен, староруська форма, уживана також у старших памятках нашої народньої поезії, пор. нагуївську весільну пісню:

Уставай сваненько раненько,
Підливай виноград частенько.
Аби той виноград зелен бив,
Аби наш староста весел бив.

В турецьким, татарським, волоським ротє — др. Томашівський завважує анальоґічну складню в угроруськім діялектї: с том свойом женом, под ньом (scil. під сосною), мой міла седзела. В сих формах можна одначе підозрівати польські носівки, коли натомість форми наведених прикметників у нашій піснї таким способом не виясняють ся. На мою думку вони виясняють ся лїпше як стягнене прикметника з заіменником мі або ми: в турецькі ми ротї; при прикметнику волоський пропущено навіть приіменник в, може через помилку.

красна — слово спільне руській і чеській мові.

неровнаймі — очевидно злучено два слова: нерівна ми (менї); про вставлене між ними й я сказав дещо в моїй студії, ст. 13.

миленька — раз ужите в формі milenka, а другий раз у формі mileňka; ся друга форма властива тілько руській мові. Натомість перша в чеській мові вживаеть ся як іменник у значіню die Geliebte.

Що до дієслів, то форми: стою, шермую, стріляю, зам. стоють, шермують, стріляють, треба вважати угро-руськими, спільними зі словацькою мовою; в Нагуєвичах чув я початок піснї, мабуть чеського походженя, перенесеної вояками на наш ґрунт:

Ой у полю, в полю,
Там жовняри стою;
Як стоят, так стоят,
Аж їх ніжки болят.

Гуцули загально говорять: ходє зам. ходять, робє зам. роблять, говорє зам. говорять.

Плачучи, в чеськім текстї виразно plačuçy, отже догад про словацьку форму plačuci, висловлений дром Томашівським на ст. 131, відпадає. Форма того самого слова: plačet — староруська, уживана декуди також тепер в устах люду.

повідат — 3 особа sing. praes. у характерній гірській, спеціяльно бойківській, а також угро-руській формі зам. правильного руського: повідає.

пуйми — pugmi, в оріґіналї має u, а не ŭ, отже рішучо відріжняєть ся від словацького pojmi.

лиши, imperativ від лишити, без сумніву руське слово, невідоме західно-славянським мовам, але за те близьке своїм походженєм до німецького lassen.

рекла, речет, форми староруські, вживані подекуди й доси в устах люду.

пусти — характерно переписано німецькими буквами: pusty, з твердим у на кінці, без сумніву руська форма.

скочу — fut. від скочити; руськість сеї форми не підлягає сумнївови.

доплинул і доплинет — перша з тих форм спільна Русинам і Словакам, але друга тілько руська.

взял, німецькими буквами написано в чеській формі wzal, але мабуть тілько тому, що Чехови неможливо було транскрібувати руське я инакше, як тілько через додане і перед а; поясняючи се слово чеським він пише своє: uyal.

Від слова бути маємо в піснї форми: bych (староруське быхъ, уживане й доси на Покутю та в Гуцульщинї, пр. так бих здоров був!); єс, червоноруська тверда форма зам. староруського єси, скороченого на єс (у Нагуєвичах я чув: „Оть єс тут!"); форма futuri буду спільна Русинам із Чехами, а відмінна у Поляків (będę), не викликає ніякого сумнїву. Те саме треба сказати про форму будеш.

Зупиню ся ще на двох ґрупах слів. У рядку 12 читаємо на початку: Ač ſſto mi rečet. Початкове Ač, чуже нашій мові, але властиве польській та чеській у значінню: хоч, хоча, видаєть ся менї тут тілько помилкою переписувача; дотичне реченє на мою думку треба читати: А чшто ми речет. Заіменник „що" ужитий у отсій піснї два рази, і оба рази в незвичайній формі: раз у рядку 12 написано ſſto, а властиво čſſto, а другий раз у р. 15: Sſtam mi rekla — перше слово знов зовсїм загадкове, хоч його значінє не може бути инше, як тілько: Што-ж ми рекла. В старих рукописах дуже часто остатня бува одного слова переміняєть ся на таку саму букву, якою починаєть ся слїдуюче слово, особливо, коли те друге тїсно вяжеть ся з першим. Таким способом можна би вияснити собі повстанє вислову: Штам ми рекла зам. Штож ми рекла. Заіменник хто стрічаємо в текстї нашої піснї два рази, а то раз у чесько-словацькій формі kdo, а другий раз у чисто руській людовій формі Nechto. Розумієть ся, першу форму треба вважати припад-

ковою заміною того, хто записував пісню, а друга, невластива його язикови і записана не зовсім докладно, нехто зам. ніхто, лишаеть ся важним свідоцтвом руського походженя пісні. В тексті по слові Nechto стоїть справді nie, а не ne, як догадував ся др. Томашівський ст. 132.

В тій формі, як її маємо опублікованусть у статі В. Ковальського, отся пісня має 21 рядків. Із тих рядки 1, 2, 19 і 21 мають по 12; 3, 4, 5 по 7; 6, 7, 8, 9, 17, 18 по 11; 12, 16 і 20 по 10; 10, 13 і 15 по 13, р. 11 має 15, а р. 14 — 14 складів. Вже з того самого перегляду розміру видно, що запис чеського брата Нікодема не був зовсім поправний, і правдоподібно списаний із устного оповіданя співака, а не з його співу.

Після сих уваг можна приступити до нової реконструкції тексту пісні, як вона могла виглядати в співаню. Др. Томашівський стоїть на тім, що пісня зложена одинацятискладовим розміром і відповідно до того реконструує текст Благослава латинськими буквами (ст. 132—133), а далі подає свою повнійшу реконструкцію руськими буквами (ст. 134—135). При обох реконструкціях одначе він допускає 9 більше або менше важних змін, переважно пропусків у тексті Благослава, а при тім усе таки не доходить до повної одностайности розміру в своїй руській реконструкції. Я вважаю можливим після сказаного доси стояти далї при своїм погляді, що пісня зложена 12-складовим розміром, що рядки чеського запису з більшим або меншим числом складів треба вважати свідоцтвами про недокладність запису, що одначе пропускане в давнім записі чи то поодиноких слів, чи цїлих речень або рядків треба вважати дуже великою хибою реконструкції. Придивляючи ся добре текстови пісні в публїкації В. Ковальського я завважив, що в 5 рядках рівномірність тексту можна привернути, читаючи старе чеське w як наше у. Не вважаю також потрібним реконструувати рядки 3—6 при помочи скороченя тексту і повтореня одного рядка два рази, як се вчинив др. Том., анї пропускати ті рядки, як се вчинив проф. Грушевський; вони, що правда, зложені коротшим, 7-складовим розміром, але сей розмір також не чужий нашій народній поезії; ним зложені деякі пісні баллядового змісту, пр. галицько-руська пісня про чабана, що притягнений чарами дївчини прилетів до неї на білім кони, і українська пісня про чумака, що взяв за жінку свою власну сестру [1]).

---

[1]) Перша з тих пісень починаєть ся рядками:

Ой у гаю, у гаю
Чабан вівцї зганяє.

З доповненями, мотивованими в моїй студії на ст. 15—17 текст сеї пісні в новій реконструкції виглядав би ось як:

Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш?
[Ой як же Дунаю смутному не течи,
Що дно його точуть студені криниці,
А по середині та рибоньки мутять],
На версі Дунаю три роти ту стою.
Перша рота турецка,
Друга рота татарска,
Трета рота-волоска.
У турецкі-м роті шаблями шермую,
У татарскі-м роті стрілками стріляю,
У волоскі-м роті Стефан воевода.
В Стефанові роті дівониця плачет,
[Дівониця плачет], плачучи повідат:
„Стефане, Стефане, Стефан воевода!
Альбо ме[не] пуйми, альбо ме[не] лиши!“ [1])
А што ми [од]речет Стефан воевода?
„Красна дівонице, пуймил-бих [я] тебе,
[Красная] дівонько, неровнай ми еси;
Лишил бих [я] те[бе], миленька ми еси“.
[І] што-ж му [од]рекла [красная] дівонька?
[Одрекла дівонька]: „Пусти мня, Стефане!
Скочу я у Дунай, у Дунай глубокий.
А хто мя доплинет, [то] его я буду“.
Ніхто не доплинул красну[ю] дівоньку,
Доплинул дівоньку Стефан воевода,
І узял дівоньку за білу ї ручку:
„Дівонько, душенько, миленька ми будеш“.

Нема потреби допускати якийсь пропуск у тексті пісні перед остатнім рядком, як се пропонує др. Томашівський, який зазначує сей пропуск рядом точок, хоч у тексті опублікованім В. Ковальським між остатнім рядком і попереднім у друку полишено значну прогалину.

Друга починаєгь ся рядками:

У Київі на ринку
Пють чумаки горілку.

[1]) Досить близький варіянт сего рядка можна бачити в народній коломийці, записаній мною в Нагуєвичах:

Або мене, любку, люби, або мене лиши,
Або мої чорні брови на папері спиши!

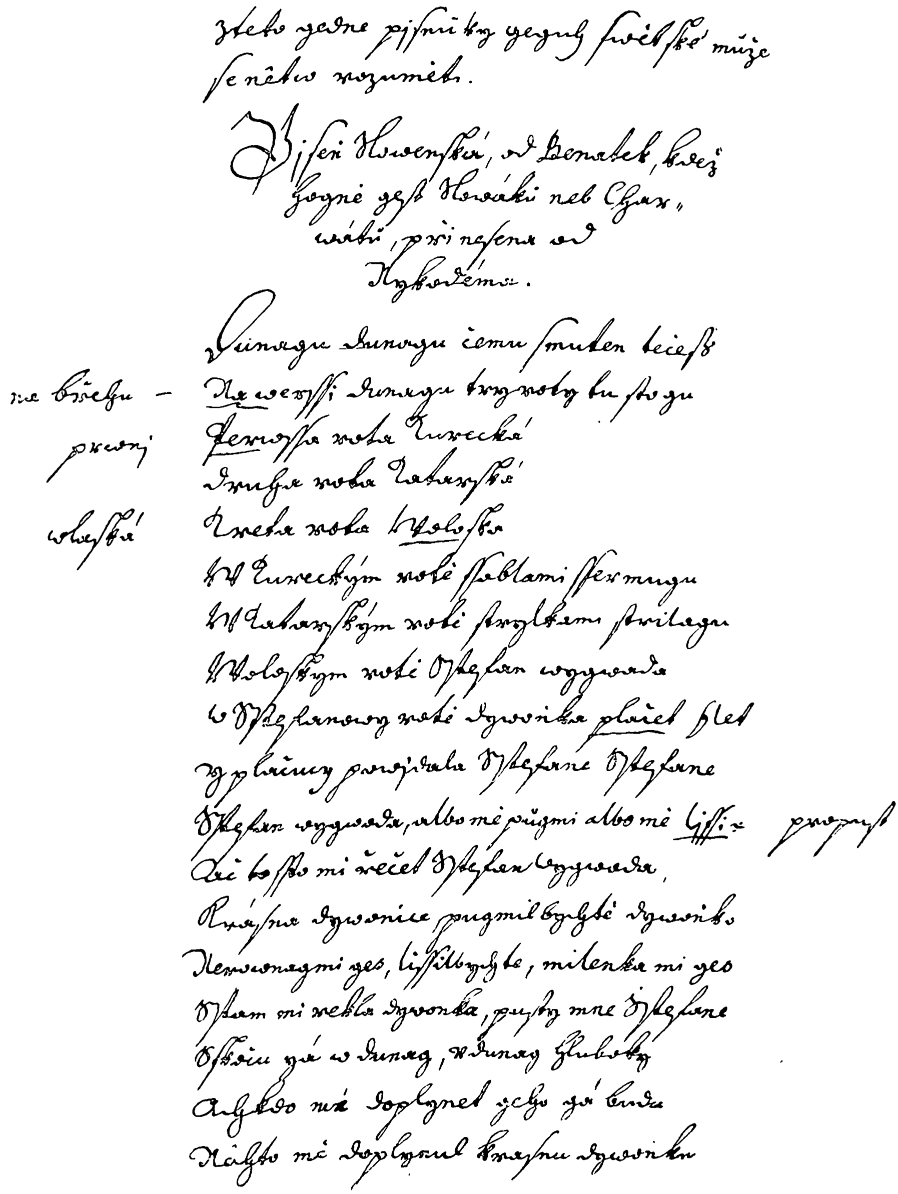
Хоча пісня про воєводу Стефана в своїй основі не історична, бо оповідає про факт приватного житя, то все таки не маловажна річ була би знати, до котрого волоського воєводи Стефана вона відносить ся. Не маловажна вже хоч би тому, аби вберегти ся від таких необережних догадок, як дра Ст. Томашівського, що вона може відносити ся до Стефана Баторія, який у р. 1571, т. зн. у році смерти Благослава, став воєводою семигородським, а пізнійше був королем польським. Що пісня не може відносити ся до особи сего короля, се випливає з того, що вона була записана коло р. 1550 і відносить ся не до семигородського, анї молдавського, але до волоського воєводи.

Волоських воєвод Стефанів знаємо кілька. Найдавнійший із них той, про якого згадав король Ягайло на з'їздї з німецьким цїсарем Зиґмунтом у Луцьку в перших днях січня 1429 р. ось із якого приводу: Потерпівши значне пораженє від Турків у Семигородї 1428 р. німецький цїсар Зиґмунт приїхав до короля Ягайла з наміром приєднати його до союза, що мав би зломати турецьку силу, а між иншим „освободити з поганських рук Мізію, Тракію, Македонїю, яку недавно опанував Амурат, а також усю Грецію, і не допустити, аби його панованє ширило ся далї в християнські землї. Для сего дуже велику підмогу дає йому земля волоська, куди можна Дунаєм спускати живність і инші воєнні потреби. Сю землю повинні оба вони, цїсар і король, на сам перед спільно опанувати, а потім подїлити ся нею". На се король Ягайло д. 7 січня відповів цїсарю відмовно, а особливо що до волоської землї сказав з докором, „що її не треба видирати нікому, бо се було би не християнське дїло, а ся земля — власність волоського воєводи Стефана, мойого „ołdownika" (підвладного), котрий і без того все буде з нами" [1].

Мабуть про иншого Стефана, воєводу волоського, згадує той сам Бєльский під р. 1460 оповідаючи, що король Казимір Ягайлович „будучи на Руси післав до татарського хана Єцінґерея і до Стефана, воєводи волоського, жадаючи їх помочи проти хрестоносців" (ст. 766). Той сам Стефан, воєвода волоський, згаданий другий раз під р. 1462, що зложив присягу перед послами польського короля прирікаючи, що приїде сам до короля і „ołd mu uczyni", коли король повелить. Хоча той Стефан присягав уже перед тим, але що був переніс ся на Угорщину, то тепер присяг на ново" (ст. 785—6).

---

[1]) Kronika Marcina Bielskiego. Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Sanok 1856, т. I, ст. 591—2.

z teho yedne piſničky yegich ſwětſké může ſe něco rozuměti.

Piſen Slowenſká, od Benatek, kdež hoyné geſt Slowáki neb Charwáti, přineſena od Nykodema.

Dunage Dunage čemu ſmuten teceſs
na brzehu — Na werſſi Dunage trzy roty bu ſtogu
prwni Perwſſa rota Turecká
Druha rota Tatarſká
woloſké Trzetia rota Woloſká
W Tureckým rotě ſſablami ſſermugu
W Tatarſkým rotě ſtrzylkami ſtrilegu
W Woloſkým rotě Sſtefan wogewoda
W Sſtefanowey rotě dziewicka plačet ſtet
Y plačucy powidala Sſtefane Sſtefane
Sſtefan wogewoda, albo mě pogmi albo mě liſſi — propuſť
Ale to ſſo mi rzečet Sſtefan wogewoda,
Kraſne dziewice pogmil bych tě dziewicko
Nerowna gmi geſ, liſſil bych tě, milenka mi geſ
Sſtam mi rzekla dziewka, puſty mne Sſtefane
Sſkoču ya w Dunag, w Dunag hluboky
A ktoo mě doplynet yeho ya budu
Nikto mě doplynul kraſnu dziewicku

Подобизна рукопису пісні про Стефана воєводу в граматиці Благослава, стор. А.

Під р. 1468 Бельский оповідає ось що про вмішанє короля угорського Матвія Корвина в справи волоської землї. „Три брати не могли погодити ся в панованю над тою землею: Стефан, Петро й Беринда, а коли Стефан вигнав обох, ті втекли до Казимира, але Казимир більше сприяв Стефанови. Тодї вони пішли на Угорщину до Матвія, аби їм поміг відзискати власть у Волощинї. Матвій зібрав 40.000 людий і з ними просто через гори потяг у Волощину, воюючи її мечем і огнем. Стефан хоч мав поміч із Польщі, не смів отверто виступити проти нього, маючи меншу силу людий від його війська, тілько шарпав його з боків. А коли побачив, що Угри розложили ся з королем у місточку Баня, післав потайно двох Волохів, які запалили місточко. Угри тїкаючи з місточка перед огнем натрафили на Стефанових людий, яких той розставив довкола, і тодї Стефан поразив угорське військо так сильно, що Матвій ранений ледво втік через гори покинувши все, а угорських людий, як пишуть, полягло 10.000. Тодї Стефан післав королеви Казимирови добру часть добичі і всї хоругви до Вільна“ (ст. 823).

Той сам Стефан воєвода в р. 1469 мав прибути до Львова, аби тут поклонити ся королеви, що перед кількома роками обіцяв польським послам у Сучаві, але не посмів приїхати сам, бо дехто страшив його, що король хоче увязнити його (ст. 828). Другий раз мав з'їхати ся сей воєвода з королем у р. 1470 на Руси, невідомо де, але знов не прибув вимовляючи ся тим, що воює з молдавським воєводою Дракулом. Стефан просив короля через своїх послів, аби погодив його з Дракулом, і король вдав ся в се, боячи ся, аби Дракун не піддав ся Туркови, а Стефан мав иншого часу поклонити ся королеви (ст. 833).

В р. 1474 знов читаємо, що до польського короля прибули посли волоського воєводи Стефана оповідаючи, що йому пощастило в війнї з молдавським воєводою Дракулом, якого він побив, і взяв йому між иншим головний його замок Дімбровицю, а в ньому забрав його скарби і його жінку з двома дочками. З тої добичі принесено королеви 28 хоругов. Але швидко приїхав другий посол просячи в короля помочи, бо Дракул поїхав до Турка за підмогою, і Турки вже воюють волоську землю. Король вислав до Волощини двох панів, аби осягнули перемирє з Турками, а пану Бучацкому гербу Габданк велено, аби з усею подільською шляхтою тягнув на поміч Стефанови, воєводї волоському. Турецький цїсар Магомет вислав молдавському воєводї Дракулови 120.000 турецького війська з Татарами та Молдава-

нами проти Стефана до Волощини. Стефан воєвода волоський, маючи підмогу пана Бучацкого з Подолянами від короля польського Казимира, яких було всіх 2000, а Волохів 40.000 і 5000 Чаклїв (Секлєрів), яких воєвода Стефан відібрав був від короля угорського Матвія, вирушив із тими людьми проти Турків, і поступаючи більше хитрощами, ніж силою, з усїх боків страшенно шарпав величезне турецьке військо. Особливо ушкодив його тим, що на широкій долині, якою мусіли тягти Турки, винищив перед ними все, і навіть трави випалив, так що й сами вони і їх роскішні конї здихали з голоду. Довівши їх оттак у небезпечне місце над озеро Раковець над рікою Берладом ударив на них, і там малим народом поразив на голову 100.000 Турків і Татар, а трупи побитих велїв позносити на купи; кости з них і доси лежать там громадами, і стоять три муровані хрести, поставлені на знак сеї побіди. Кількох башів, головних гетьманів, убито, воєнних хоругов узято більше ніж 100. Бранців усїх велїв повбивати на палї, а тілько чотирьох головних, а також 36 хоругов і часть добичі з ворогів вислав через панів королеви Казимирови до Литви“ (ст. 847—500).

З р. 1475 Бельский подає відомість, що весною приїхали до короля Казимира посли від Стефана воєводи просячи помочи проти Турків, які знов готують ся на Волощину з Дракулом (op. cit. ст. 861). Наслїдки сеї просьби невідомі, але вже в слїдуючім роцї король польський вислав свойого посла до Магомета, султана турецького, який зустрівши султана в Варнї в поході на Волощину, іменем короля просив його, аби не йшов на той край, бо се край королївський. Султан відповів йому: „Як би ти був застав мене в Адріянополї, а не тут, так далеко, то я не був би рушав ся. А так вирушивши вже мушу йти далї, особливо задля моїх перекопських Татар, що просять у мене підмоги проти волоського воєводи. Коли волоський воєвода хоче мати спокій, нехай дасть менї гарач, верне вязнів і віддасть Кілїю“. На се Стефан воєвода не хотів пристати, а Турки збудувавши на-скоро міст через Дунай перейшли до Волощини. Хоч воєвода боронив їм переправи, але не міг спинити їх, бо з другого боку налягли на нього Татари, на яких мусів обернути ся. Се доніс королеви Вроцїмовский, а швидко потім прибіг посол від Стефана сповіщаючи, що сей поразив Татар на голову і гонив їх аж до Днїстра, а тепер обернув ся знов на Турків, але не має змоги видати їм битву, тілько шарпає їх з боків, палить трави та живність, аби їх виморити ґолодом,

а свої достатки з людьми вислав геть у гори. Вже побив не мало Турків, а отсе недавно поразив їх 30.000, давши їм битву з ліса, в якім вони облягли його; своїх утратив тілько 200, і так пробив ся крізь них силою. Та се ще не велика річ, бо їх дуже богато, то-ж він просить помочи в короля, до якої сей обовязаний. Король, якому ходило не тілько о Волощину, але також о Поділє, аби Турки звоювавши Волощину не напали й на Поділє (як уже перед тим спалили були кільканацять сіл), велїв рушити ся до границь шляхтї подільській і холмській з Павлом Ясеньским, скарбником і старостою белзським та холмським; але ті прийшовши до Волощини наробили шкоди не меншої від Турків, і не давши воєводї ніякої підмоги вернули до дому (op. cit. ст. 864—5). Характерне свідоцтво польського письменника про те, яким „przedmurzem chrześciaństwa“ була польська шляхта вже в тих часах.

Під конець р. 1477 Бєльский нотує відомість, що Стефан воєвода волоський спіймав свойого ворога Дракула, до чого допомогли йому міщани Брашова, які побили Турків. Таким способом Стефан воєвода опанував усю ту гарну землю (Молдавію) та надто звоював та попалив іще деякі турецькі твердинї і відібрав від Турків соляні жупи, що приносили велику користь (op. cit. ст. 870).

Король Казимир таки дождав ся нарештї поклону від воєводи Стефана, і то поклону досить незвичайного. Читаємо про се у Бєльского: „Року божого 1484 султан турецький Баязет, що настав по Магометї, хотячи помстити ся на Стефанї за пораженє свойого вітця, взяв Кілїю в долїшнїй землї, та Білгород, оборонні замки, хоч і не без шкоди для своїх. Молдавську землю повоював шаблею й огнем. Стефан бачучи нерівні сили супроти своїх уступив на бік в оборонні місця, бо волоська земля гориста та болотиста та поросла лїсами в многих місцях, а до Казимира післав просячи підмоги. А так р. б. 1485 по жнивах рушив король до Львова і велїв усім руським землям готовити ся та стягати ся до нього, а також і Литві. Богато було таких, що з доброї волї йшли та їхали на свою шкоду, а всіх людий, здібних до бою, було більше як 20.000. З ними король переправивши ся через Днїстер коло Галича прийшов до Коломиї. Там на полї розпято намет, під яким уставлено престол для короля, на якім він засїв, а Стефан приїхав на кони стрійно. Коли злїз із коня, взяли його королївські двораки між себе і привели до короля. Тут він кинув перед короля хоругов і сам

упав перед його ногами, а в тім упав намет, умисно приладжений на те, аби люди дивили ся на се. Потім зложив відповідну присягу перед королем і його радними панами, що буде послушним королеви польському до віку він сам і його потомки, буде з ним проти кождого його ворога, остереже його про все, що могло би бути йому на шкоду, і ні з ким без його волї не почне війни. Потім уставши поцїлував короля в руку, а запрошений на обід засїв до стола в 14 осіб зі своєю радою“ (op. cit. ст. 880—1).

Від тепер нема у Бельского ніякої відомости про волоського воєводу аж до смерти короля Казимира, який умер у червнї 1492 р., проживши 64, а панувавши 45 літ. Його наступник Ян Ольбрахт літом 1494 р. з'їхав ся в Левочі в північній Угорщинї зі своїм братом Владиславом, королем чеським і угорським, де між иншим оба повзяли таємну постанову прогнати воєводу волоського з Волощини, а на його місце посадити королевича Зиґмунта (op. cit. ст. 892—3). Наслїдком сеї умови король Ян Ольбрахт розпочав у р. 1497 правдиво фатальну війну, про око вимірену проти Туреччини, а на правду проти волоського воєводи Стефана. Хід тої війни оповідає Бельский (op. cit. ст. 907—912); скажу тут коротко, що вона скінчила ся соромним пораженєм польського короля, а надто потягла за собою напад воєводи Стефана на польську землю, яку він пройшов аж до річки Вислоки літом 1498 р. З ленника Польщі Стефан воєвода волоський зробив ся тепер її завзятим ворогом і побуджував проти неї особливо Турків і Татар. Остаточно польський король мусїв перепросити ся з волоським воєводою; умову заключено в р. 1499.

Ще раз було невеличке дїло у Стефана воєводи з польським королем Яном Ольбрахтом. Ось що пише про се Бельский: „В р. 1501 прибули до короля посли від волоського воєводи Стефана на сойм у Пйотркові з просьбою, аби король відповідно до заключеної угоди видав йому втїкача Петра, сина першого воєводи Іллї, який садив ся на волоське господарство. Про се король довго нараджував ся зі своїми панами, а не хотячи гнївати на себе Стефана, велїв претендентови відрубати голову в Хові в присутности волоських послів. Аби ся кара смертна не видала ся безпричинною, розголошено, що він сфальшував королївські листи“ (ст. 911).

Остатня відомість, яку подає Бельский про сього незвичайного волоського володаря, містить ся під р. 1504. Читаємо

там: „Р. 1504 вмер Стефан, волоський воєвода, пан хоробрий і щасливий, бо одного разу поразив Турків більше як 100.000, а побивав їх іще кілька разів, побивав також Татар і угорського короля Матвія, якому відібрав чакельську землю, побив навіть польського короля на Буковині. З тим його щастєм при такій малій державі може кождий історик класти його на рівні з усіми великими та славними гетьманами. Тому то й Волохи називають його Кара Богдан, т. є дорогий Богдан, а задля його надзвичайної хоробрости кладуть його між святими“ (op. cit. ст. 920). Назву Кара Богдан Бельский толкує невірно, бо „кара“ по турецьки значить „чорний“, а „Богдан“ тут очевидно треба брати в значіню „Богом даний“.

II. Іван і Маряна (ст. 19—34).

З приводу сеї пісні і моїх уваг до неї опублїкував др. Михайло Тершаковець досить просторий додаток до своєї статї „Beziehungen der ukrainischen historischen Lieder, resp. „Dumen“ zum südslavischen Volksepos“, поміщеної в „Archiv für slavische Philologie“ 1907, т. XXIX, ст. 221—240, який займає ст. 240—246. Сама статя присвячена розборови статї пок. київського професора Н. П. Дашкевича „Нѣсколько слѣдовъ общенія южной Руси съ юго-Славянами въ литовско-польскій періодъ ея исторіи, между проч. въ думахъ“, поміщеної в збірній книзї „Изборникъ кіевскій, посвященный Т. Д. Флоринскому“. Кіевъ 1905, ст. 119—137. Д. Тершаковець досить подрібно передає зміст статї проф. Дашкевича і дуже скептично ставить ся до всїх хоч би невеличких здобутків його праці. Основне твердженє проф. Дашкевича „Съ XV-го столѣтія, когда началъ слагаться свой литературный обликъ въ западной Руси, стали вѣроятно явственно обозначаться своеобразныя черты южно-русской исторической поэзіи и принимать то направленіе, которое находимъ въ позднѣйшихъ думахъ; до извѣстной степени оно окончательно водворилось подъ тѣмъ южно-славянскимъ вліяніемъ, которое обусловило поворотъ и во всей русской письменности со второй половины XIV вѣка“ (ст. 122) наводить д. Тершаковець без застережень і без основного розбору, на який би заслугували ті слова. Підносить тільки те, що проф. Д. за мало дав доказів на своє твердженє і задоволив ся тільки вказанєм „возможныхъ путей южно-славянскаго вліянія и участія въ созданіи украинскихъ думъ“, та не вияснив „сродныхъ и сходныхъ явленій въ этихъ пѣсняхъ и въ юго-

славянскомъ эпосѣ“ (ст. 137). Причину сего д. Тершаковець бачить у тім, що проф. Д. заняв ся головно культурно-історичними фактами, а не звернув уваги на літературні. Що до сих остатнїх д. Т. зазначує, що в збірнім виданю українських історичних пісень Антоновича і Драгоманова виразно зазначено і мотивовано історичний та місцевий характер козацьких дум; те саме доказав Житецький у своїй основній працї „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“, Кіевъ 1894, також що до тих дум, які не мають анї козацького, анї военного характеру. На жаль, про обі ті працї, без сумнїву важні для історії української пісенної творчости, висловлює д. Т. осуди не зовсїм згідні з правдою. І так про публїкацію Антоновича й Драгоманова він говорить, що ті вчені видавцї „erblicken in den Dumen das, was man in ihnen beim ersten Anblick bemerken kann, nämlich eine treue Darstellung der Personen und Ereignisse aus der Geschichte der Ukraina des 16 und 17 Jh., aus der Zeit der kosakischen Feldzüge gegen Osmanen und der Emancipations-Kriege des ukrainischen Volkes gegen das polnische Joch“ (ст. 225). Не входячи в те, що справдї сказали вчені видавцї про опублїкований ними матеріял, треба зазначити, що козацькі думи з кінця XVI і першої половини XVII в. зовсїм не історичні, себто не описують анї одного історичного факту, не представляють правдиво анї одної історичної особи з тих часів. Не маємо історичних дум анї пісень анї про Наливайка, анї про Сагайдачного, анї про Павлюка, Острянина та Гуню, анї про жадну важнїйшу битву з тих часів. Що-ж до дум про Хмельницького, то їх історичність, як показано в отсих моїх „Студіях“, зовсїм не високої вартости. Так само про працю Житецького д. Т. висловляєть ся з великим признанем пишучи: „Das von Žiteckij angeführte Material ist so reich und so überzeugend, dass seine Ansichten im Wesentlichen einer Aenderung nicht unterliegen können. Einem neuen Forscher blieb es nur übrig die Resultate beider Studien zu resumieren und nur wenig neues hinzuzufügen, um die bereits gewonnenen Resultate in einer entsprechenden Perspective hervortreten zu lassen“ (ст. 225—226). Сї слова свідчать про повний брак розуміня задач і метод наукового дослїду. Адже-ж пок. Житецький у своїй працї не дав наукової аналїзи анї одної думи хоч би такої, яку дав іще 1874 р. Андрієвський про думу про втеку трьох братів із Азова, яка навіть лишила ся йому невідомою. А про наукову вартість здобутків працї Житецького

писав М. Драгоманов іще 1894 р. в „Житю і Слові“ (т. I, ст. 290—2) між иншим ось що: „Статя д. Житецького троха розкидана і тому не досить строго з методольоґічного погляду обіймає предмет“. Драгоманов підносить малу вартість погляду Житецького, буцім то творцями дум були вбогі та каліки, коли „тим часом зміст многих дум ясно говорить, що часть їх зложена була прямо в татарсько-турецькій неволї, в крепостях або на ґалерах, а зовсїм не в „шпиталях“ малоросійських, о котрих писав д. Єфименко по матеріялам переважно XVIII в. і котрі д. Житецький показує нам як школи наших рапсодів, творцїв дум“. Не буду цитувати більше сеї статейки, підписаної буквами Р. Л. Н., але написаної Драгомановим, та можу лише пожалкувати, що вона уйшла уваги д. Т.

Ширше зупиняєть ся д. Т. над думою про Олексія Поповича або про бурю на Чорнім морі (ст. 227—232), але й тут його екскурс має переважно полемічний характер, а нового позитивного не дає нічого, і я знов таки можу пожалкувати, що д. Т. не звернув уваги на те, що про сю думу та про її розбір, доконаний проф. Сумцовим, було сказано мною та Драгомановим у „Житю і Слові“, т. I, ст. 300—3.

Одинокий уступ статї д. Тершаківця, в якім він задав собі троха працї, тай то йдучи за слїдами Мікльошіча та проф. Смаля-Стоцького, се збірка виписок із дум, у яких vocat. стоїть замісь nominativ-a (ст. 233—6). Ся збірка, вибрана переважно з дум пізної формацїї, на мою думку не має майже ніякої вартости для зрозуміня походженя та історичного або лїтературного характеру тих творів.

Нарештї зупиняєть ся д. Т. на циклю пісень про турецькі напади та турецьку неволю, з яких найчисленнійші і найкрасші варіянти заховали ся в Галичинї і в яких уже Антонович і Драгоманов показали виразні слїди південно- а то й західно-славянського впливу, а властиво схожости з творами південно- та західно-славянської народньої епіки. Не можна сказати, що д. Т. зрозумів значінє тих західно-славянських паралель до наших пісень, коли він уважав потрібним замаскувати їх славянський характер загальнійшим висловом „andere europäische Varianten“ (ст. 238). Довше зупиняєть ся він лише при піснї про Івана та Маряну, опублікованій мною у „Житю і Слові“, та при її сербськім варіянтї „Зрада жінки Ґруї Новаковича“, якої переклад я опублікував також у „Житю і Слові“. Для д. Т. сербська пісня, без ніяких застережень, те саме, що й галицько-

руська, тілько що в галицько-руській пороблено ріжні зміни з огляду чи то на ріжні місцеві відносини, чи то на псіхольоґію дієвих осіб. Се порівнанє (ст. 238—9), на позір наукове, властиво взірець ненаукової необережности, бо-ж автор навіть не завдав собі питаня, чи припадком сербська пісня не пізнїйша від української і чи вони обі не тому подібні, що мали якесь спільне жерело. Так само неясна для д. Терш. подібність закінченя сеї пісні з закінченєм пісні (не думи, як каже д. Т.) про смерть козака Байди, з якої він наводить відповідний уступ на ст. 239—240.

Одержавши вже по написаню сеї статі мою студію про сю пісню, опублікувану в „Записках" із марта 1907 р., д. Т. уважав потрібним розвести досить широку і в своїй основі зовсім безплодну полєміку з моїми поглядами, які він уважає „unannehmbar". На його думку „sein Streben, die Enstehungszeit des Liedes festzusetzen, dessen Helden keine geschichtlichen, ja, keine einheimischen, sondern der fremden Poesie entnommenen Personen sind, muss man schon im Voraus sehr gewagt nehmen, geschweige denn, wenn der Verfasser über keine stichhaltigen Beweise verfügt" (ст. 241). Сей осуд д. Тершаківця зовсім ненауковий, бо-ж герої майже всїх історичних пісень звичайно не історичні особи, а час повстаня пісні можна означити досить докладно з ріжних внутрішнїх і внїшнїх подробиць навіть тоді, коли знаємо на певно, що герої пісні — не історичні особи, або що до історичної особи пісня прикладає зовсім неісторичну подїю, або таку, що була доконана не сею, але зовсім иншою особою. Адже-ж означив д. Андрієвський у приближеню зовсїм вірно час повстаня думи про втеку трьох братів із Азова на конець XVI або перші роки XVII в., хоч герої тої пісні зовсїм неісторичні особи, і коли вони, як бачимо в найстарших варіянтах, усї три згинули не дійшовши до України, то й відомости про фактичну втеку якихось невідомих невільників не могли дійти до краю, значить, дума була витвором свобідної фантазії, основаним на цїлім довгім ряді типових ріжнородних фактів, із яких може анї один дійсно не відповідав тому, що оповідаєть ся в думі. З другого боку до історичного імени козацького атамана Самійла Кушки, який у перших роках XVII в. брав участь у походах Жолкевского, але правдоподібно нїколи не був у турецькій неволї, приложено оповіданє про визволенє козаків із турецької ґалєри, що стало ся, як се

знаємо з инших жерел, коло р. 1640 і не на Чорнім, а десь на Еґейськім або Йонськім морі.

Навівши мої докази на те, що пісня про Івана та Маряну повстала не пізнійше XVI в. (ст. 24), д. Т. відкидає ті докази „als unannehmbar, weil unser Lied sonst zu einem Flickwerk werden würde, das aus allerlei aus verschiedenen Gegenden zusammengebrachten Teilen zusammengestopft ist“ (ст. 242). На думку д. Т. півкочовий побут можливий був тілько в українських степах, коли на мою думку він був можливий скрізь на східно-українських пограничних землях, отже в ту пору також над Прутом і Черемошем, де польська держава межувала з краєм підвладним Туреччині. Д. Т. уважає такий півкочовий побут властивістю тілько козацького стану, і запитує: „Ja, woher konnte denn der galizische Volkssänger einen Kosaken schildern, wenn er ihn erst 1648, zur Zeit des Bohdan Chmelnyckij, zum erstenmal in Galizien gesehen hat?“ (ст. 243). Д. Т. очевидно не знає, наскільки популярне було козацтво по всій Україні ще перед 1648 р. Не вдаючи ся в поле́міку з дальшими увагами д. Т. завважу тілько, що він, аби поставити своє на верха, не цурає ть ся супроти старшого варіянта виставити пізнійший, у якім буцїм то Іван упоминає Маряну, аби покинула пити горілку (концепт мабуть того самого двірського слуги, від якого Кольберґ записав сей варіянт), аби умотивувати зраду Маряни, і додає глубокомисно: „Ein Weib, das die Zeit auf Zechgelagen vergeudet, die Wirtschaft seines Mannes vernachlässigt und ruiniert, ist im Stande auch ihn selbst zu Grunde zu richten“ (ст. 244). В тім варіянтї д. Т. бачить навіть поступ розвою теми, „indem sie das fremde, unbegreifliche, den hiesigen Verhältnissen zuwiderlaufende durch das einheimische, also mehr begreifliche, logische, natürliche Element zu ersetzen sucht“ (ст. 244). Розуміє ть ся, все те мудроване про причину зради Маряни зовсїм безпредметове супроти ясних і рішучих слів, якими в піснї сама Маряна мотівує свою зраду:

„За Йваном би бідувати,
За Турчином панувати“.

По всїх своїх міркованях д. Т. доходить до висновка: „Es ist also kein Anhaltspunkt vorhanden, um die Enstehungszeit dieses Liedes zu bestimmen. Wir müssen uns lediglich

damit begnügen, dieses demselben Zyklus zuzuzählen, welchem die 4 anderen angeführten Lieder angehören“ (ст. 246).

Сим признанем д. Т. властиво сам опрокидає всю свою попередню арґументацію, бо-ж власне всї пісні того циклю, не тілько 4, але ч. II—VII моїх Студій, належать безсумнївно до XVI в., як се й показано в мене при кождій пісні з окрема.

III. Батько продає дочку Турчинови (ст. 35—45).

Речене на ст. 45, буцїм то слова моравської пісні „Sodijó synečka v Kyjově na právě“ відносять ся до українського Київа, треба справити о стілько, що мова тут про моравський Київ або Kyjevec. На се звернув мою увагу др. Ярослав Окуневський.

(Далї буде).

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

V. Турчин купує сестру поланянку (ст. 55—64).

Цитований у виданю Антоновича й Драгоманова (т. I, ст. 278) варіант Мелітона Бучинського поданий там не зовсім докладно і без означеня місця запису, і для того подаю його тут із рукопису в повнім тексті, хоч для критики тексту він має досить невелике значінє. Пісня записана р. 1867 в с. Колиндях станіславівського пов. зі співу Маряни Дячихи.

Ходит Турчин по риночку — [Гей море бре,
Купує си Вірменочку — Серце
Дає за ню сто червоних. (2) [моє.
Й а взєв єї попід пахи,
Повів єї попід дахи,
Завів єї до кімнати,
А сам пішов в карти грати.
Ой як крикнув на шинкарку:
„Давай меду не мірою!“
Дає меду не мірою,
Бере гроші не личбою.
Зачєв єї спитувати:
„Ци много-ж ти братів мала?“
„Ой мала я три братчики (2):
Єден пішов в Венґерщину,
Другий пішов в Волощину,
Третий пішов в Турещину“ (2).
„Будь здорова, сестро моя!“ (2)

Як бачимо, варіянт дуже куций, богато рядків позабувало ся, та дещо нагадує дуже старий оріґінал, головно рядки 10—11:

Дає меду не мірою,
Бере гроші не личбою.

В додатку до сеї уваги подаю ще варіянт із рукописної збірки Ходаковського ч. 781, записаний не зовсім поправно, зазначуючи в нотках відміни моєї редакції від рукопису.

Ой в неділю ранесенько [1])
Пішли дівки по барвінок,
Аж там Татари їхали,
Усї дівки позаймали.
Гнали поле, гнали друге,
А [2]) на третім спинили ся,
Дівоньками ділили ся.
Всім Татарам по дівоньцї,
А Йвасеви [3]) Настусенька.
Ой сам став листи писати,
А їй казав постіль слати.
Слала постіль білесеньку,
А плакала сильнесенько.
„Де-ж ти, Насте, [родила ся,
Що так слати навчила ся?“
„Ой я] [4]) роду великого,
А батенька богатого.
Ой єсть вдова близько двора,
Девять синів породила,
А десяту [бай доненьку,
Мене] [4]), дочку Настусеньку.
Усї брати у москалях,
А Настуся у Татарах“.
„Богу дякуй [5]), допитав ся,
Що я гріху не набрав ся“.

Се очевидно пізнійша перерібка піснї, в якій Турків заступили Татари, а навіть Москалї. Не вважаючи на те початок піснї заховав слід давнійшої редакції, в якій пісня починала ся не торгом на базарі, де Турчин купує бранку, а татарським нападом, у якім забрано дївчат у неволю. Анальоґію до сеї версії бачимо в піснї VI „Теща в полонї у зятя“, де просторо описано татарський полон (ст. 64—5).

VII. Плач невільниць (ст. 71—77).

До рядка 23 на ст. 71 „кровця пуки заливає“, додав я на ст. 72 увагу, що слово „пуки“ може помилка замісь „путї“. До сего одержав я від пок. В. Доманицького писану увагу, що „пуки“ може бути первісною формою до здрібнїлого „пучки“, уживаного тепер загально в нашій мові для означеня кінців пальців під нігтями. Ся увага видасть ся зовсім оправданою, і в такім разї наша пісня заховала нам старе, тепер забуте слово „пука“, заступлене загально здрібнїлим „пучка“ (укр.), або „пушка“ (гал.-р.).

VIII. Степова сторожа (ст. 77—82).

В своїй розвідцї про пісню на сю тему я пропустив три варіянти, надруковані в неповній формі у Антоновича й Дра-

[1]) Р. В неділю раненько. [2]) Р. Vас. [3]) Р. Івасеви. [4]) Доповняю очевидний пропуск у текстї. [5]) Р. дякувать.

гоманова під буквами А., Д. і З. (т. I, ст. 142—143). Приглянувши ся їм ближше, я побачив, що вони зложені иншим розміром, ніж ті варіянти, на які я звернув увагу в своїй студії, і для того заслугують на особливу увагу. Перший із тих варіянтів український, надрукований у збірці Гулака-Артемовського „Укр. нар. пісні" ст. 34, другий і третій галицькі, один надрукований у збірці Якова Головацького т. I, ст. 127, а другий узятий київськими видавцями з рукописної збірки Амброзія Дольницького, записаний у Холоєві, золочівського пов. Оба варіянти записані не дуже поправно, особливо що до розміру, але очевидно пішли з одного оріґіналу, зложеного 12-складовим розміром формули 6 + 6. На підставі обох сих варіянтів подаю тут реконструкцію пісні в її первісній формі:

Ой матусю [моя], та не гай мене,
В далеку дорогу виряжай мене!
Ей там темна нічка, темна, невидная,
А мні дороженька дуже далекая.
Ой їхав козак та дорогою,
Пустив голосочок та діброво͡ю,
Пустив голосочок та зеленою.
Ой щось козаченьку та дрімаєть ся,
А під ним коник спотикаєть ся.
Ой припну я коня коло калиночки,
А сам ляжу спати край могилочки.
Ой спав він годину, тай спав і другую,
А вже повертає та і на третую.
А вже наступила вчасна годинонька,
А десь узяла ся та дівчинонька.
Десь узяла ся та молодая,
Ой вирвала вона та травиченьку,
Вдарила козака та по личеньку,
Вдарила козака та по білому.
„Ой устань, козаче, годі тобі спати,
Бо вже твого коня в степу не видати,
Наступає орда, схоче коня взяти.
Ой Татари їдуть, твого коня візьмуть,
Тобі молодому з пліч голову знімуть.
Ой як коня візьмуть, то [инший] кінь буде,
А як тебе убють, жаль серденьку буде".
„Десь ти мене, дівчинонько, любиш,

Що ти мене так раненько будиш".
„Ой як би я тебе не любила,
Я би тебе рано не будила.
Я-ж бо тебе із давна кохаю,
Що й на свою славу не вважаю".

В варіянті Дольницького рядкам 6—7 сего тексту відповідають ось які два рядки:

Гей поїду з гори на долину,
Пущу коня в червону калину.

В вар. Головацького цілий рядок 14 складаєть ся тілько з двох слів: „Щасливая годинонька". Рядок 22 узятий із варіянту Гол., рядок 23 із вар. Дольн.; у тім же вар. дальший рядок через помилку має замісь „тебе" — „мене забють". Кінцева розмова козака з дївчиною (р. 27—32) містить ся тілько в варіянтї Гол.

Отсей варіянт, повнїйший що до змісту від попереднїх і льоґічнїйше збудований, що до своєї форми являє ся цїкавим зразком тої самої теми, обробленої в иншій формі. Форма 8-складового вірша, римованого по парі, може вважати ся типовою для пісень турецького циклю, в яких нема згадки про козаків, коли натомісь форма 12-складового стиха типова для козацько-татарських пісень XVII в., але трафляє ся вже давнїйше, в XVI в., як бачимо в піснї про Стефана воєводу і в найстаршім варіянтї думи про Олексія Поповича, про яку буде мова пізнїйше.

В отсій піснї в обох її відмінах у перве появляєть ся козак. Моментови, коли появила ся та назва в приложеню до певної катеґорії української людности, присвятив проф. Грушевський основну студію в своїй „Історії України - Руси", т. VII, ст. 74—82. З сеї студії виходить безсумнївний факт, що назва козак турано-турецького походженя, відома була вже Половцям і вживала ся пізнїйше Турками й Татарами. Найдавнїйші згадки про українських козаків походять, судячи зі свідоцтв зібраних проф. Грушевським, з кінця XV в.; найдавнїйшою він уважає згадку в відписї київського князя Александра кримському ханови з р. 1492. Цікава звістка з р. 1489, поміщена в хронїцї Бельского (т. II, вид. Туровского, ст. 882), де читаємо ось що: „Tegoż czasu Tatarowie czynili szkody wielkie w Podolu i w Rusi częstokroć. Czego niechcąc też już im dłużej cierpieć król Kazimierz, skoro posłyszał o nich, że się

przez Niepr przeprawili, wyprawil wskok przeciw im Jana Olbrachta syna swego ze wszystkim dworem swoim, do którego przyłączyli się Podolanie i Rusacy. Działo się to roku pańskiego 1489. Jan Olbracht wiedząc, że Tatarowie nie długo na miejscu radzi mieszkają, ale z plonem coprędzej nazad uchodzą, przeto im wprzód jako mógł naprędzej na szlaki ich zwykłe zabiegał, zwłaszcza mając wodze kozaki, tych tam miejsc swiadome; także do Kopestrzyna wsi przyjechał, gdzie wziąwszy sprawę, że już Tatarowie z plonem nazad idą dwiema wojskoma, zastawiwszy wozy i zawady inne na tem tam miejscu, jachał przeciwko im". Із сего оповіданя бачимо виразно, що назва козаки вжита тут не в значіню свобідних людий, анї в значіню розбишак та волоцюг, тілько в значіню людий свідомих степових шляхів та переходів, анальоґічно до Курян „Слова о полку Ігоревім", про яких їх князь каже, що вони „свѣдоми кмети", се зн. знають прикмети, знаки по степових дорогах.

IX. Смерть козака в степу (ст. 82—84).

Не для повноти збірки варіянтів сеї піснї, яких я не репродукував у своїй студії, але задля давности запису подаю тут варіянт із рукописної збірки Ходаковського, ч. 705, з деякими поправками, зазначуючи відміни рукопису в нотках.

Ой у поли сніг[1]) порошить,
Аж там козак забит лежить;
На купинї головою,
Накрив очи муравою;
Зеленою муравою,
Червоною китайкою.
В головоньках ворон краче,
А в ніженьках сив кінь плаче:
„Або мене, пане, пускай,
Або менї заплату дай!"
„Зірви, коню, шовків[2]) повід,
Біжи, коню, дорогою;
Біжи, коню, дорогою,
Зеленою дібровою!
Виїж трави два косарі,
Випий води два озера!
Підбіжи, коню, під ворота,
А вдар, коню, із копита.
Вийде [там] до тебе неиька,
[Моя ненька] старесенька,
Козацькая матусенька.
Ой знай, коню, що казати,
Як буде тебе питати:
„Ой коню мій[3]) вороненький,
А де-ж[4]) твій пан молоденький?
Чи ти його в війську згубив,
Чи ти його під себе збив?"
„Анї я го[5]) в війську згубив,
Анї я го[5]) під себе збив[6]).
[Ой бо твій син заслужив ся,

[1]) Р. снїжок. [2]) Р. шовковий. [3]) Р. ж. [4]) Р. Где. [5]) Р. його. [6]) Р. підбив.

У короля оженив ся];
Заслужив собі королівночку,
В чистім полї могилочку“.
„Ой коли-б я крильця мала,
Поливула-б, не недбала,
Побачила-б невісточку,
В чистім полї могилочку“.

Остатні 4 рядки сего варіянта видають ся пізнїйшим додатком і разять незручним висловом „не недбала“; зрештою варіянт досить гарний і має декілька старих форм, як ось іменникові форми прикметників та дієслів (забит, шовків, сив) та оріґінальну метафору:

„Виїж трави два косарі,
Випий води два озера“, —

що нагадує вплив великоруських пісень і була правдоподібно вставлена до пісні пізнїйше.

X. Смерть королевича в битві з Турками (ст. 84—86).

Лишивши на боцї в моїй студії друковані варіянти сеї пісні, і знайшовши вже по опублїкованю тої студії ще один варіянт у Лисенковім „Збирныку украинськыхъ писень“, вип. IV, Київ, ст. 12—13, уважаю не зайвим подати їх тут не зважаючи на те, чи з них що може придати ся для реконструкції по змозї повного тексту сеї пісні. Початкові 4 рядки в варіянтї Вацлава з Олеська виглядають ось як:

Widki jdete? Z pid Dunaju.
Szczo tam czuty w waszim kraju?
„Maty, maty, zle czuwaty,
Choczut, maty, branciw braty“.

Остатні два рядки очевидно не вяжуть ся з двома першими, раз тому, що в перших питане звернене до когось, що приходить із далекої чужини, а в дальших двох очевидно син відповідає на питане матери. Порівнюючи два перші рядки з иншими варіянтами сеї пісні бачимо, що питане в них відносить ся до війни в задунайськім краю, коли натомісь рядки 3—4, наведені висше, відносять ся до рекрутського набору, отже до явища, яке в нашім краю почало ся аж у початку XIX в.

Варіянти Максимовича (Украинскія народныя пѣсни. Москва 1834, ст. 149—150) і Лисенка замісь сих 4-ох рядків мають лише 3, які без повторень виглядають ось як у Максимовича:

„Відкіль їдеш?“ — „Од Дунаю“.
„А що чував про Михайлу?“
„Еге, чував! Я сам видав“.

У Лисенка перший рядок відмінний:

„Ой чи був, орле, чи був орле на Дунаю?
Ой чи чував ти про Михайла?
Ой я чував, ой я чував тай сам бачив“.

Згадку про Михайла Лисенко толкує як згадку про Михайла Хмельницького, батька гетьмана Богдана Хмельницького, який, як відомо, згинув у битві з Турками на Цецорі 1620 р. Одначе дальші рядки пісні зовсім не згадують про того Михайла, і згадку про нього в тих варіянтах можна вважати тільки наслїком непорозуміня пізнїйших співаків. Дальші 3 рядки у Максимовича виглядають ось як:

Ішли Ляхи на три шляхи,
Козаченьки на чотири,
А Татаре поле вкрили.

У Лисенка відповідний уступ повнїйший і красше розвинений:

Ой шли Ляхи на три шляхи,
А Татари на чотири,
Козаченьки поле крили,
Підківками траву збили,
Шабельками заяснили,
Шапочками закрасили.

З огляду, що в битві під Варною 1444 р. козаків не було, сей уступ треба вважати пізнїйшою вставкою. Ще пізнїйшою вставкою треба вважати те, що маємо в варіянтї Вацлава з Олеська:

Idut Turki wo dwa sznurki,
A Tatary na czetyry,
A żowniry pole wkryły.

Варіянти Максимовича та Вацлава з Олеська в дальших рядках згадують про віз, на якім везуть тіло вбитого козака. У Максимовича читаємо:

А в тім війську козацькому
Їхав візок да й покритий
Червоною китайкою,
Заслугою козацькою,
А в тім візку було тїло,
Порубане почорніло.
За тим візком кінь лицарський,
Веде коня хлоп козацький,
Держить спис в руцї довгенький,
А у другій меч ясненький.
Ой ще з меча кров тече!
По Михайлї мати плаче.

Не вагую ся принаймі 4 остатні рядки сего уступу назвати власним додатком видавця, коли натомісь початкові його рядки можна назвати відміною відповідного уступу пісні про смерть

козака в степу (пор. висше IX, ст. 82—84). У Вацлава з Олеська сему уступови відповідають лише 3 рядки:

A za nymy wiz pokryty,
Na tim wozi żownir wbyty;
Żownirewa maty płacze.

У варіянтї Лисенка сего уступу нема зовсїм, тілько близше до мойого тексту:

Попереду кінь турецький,
На конику син царецький,
Постреляний, порубаний,
На три стрілки розметаний.

Як бачимо, традиція справжньої подїї дуже затемнена, а слово „царецький“, невластиве нашій мові, повстало очевидно наслїдком довгого житя Українців під російськими царями, за яким затратила ся память про польських королїв та королївських синів.

В варіянтї Вацлава з Олеська дальших 6 рядків знов узято з піснї про смерть козака в степу. Читаємо там:

„Oj cyt maty, ne żury sia,
Twij synońku ożenyw sia.
Wziew win sobi krasnu doczku,
W czystim poli mohyłoczku.
Kiń mu stojit w hołowoczkach,
A kruk stojit u nożeńkach.

У Максимовича й Лисенка нїчого анальоґічного нема. Далї у Вацлава з Олеська без звязку з попереднїми йдуть 2 рядки з піснї про смерть королевича:

W prawi ruczci pałasz derże,
A z pałasza krowcia tecze.

У Лисенка троха подібно:

З правого бічка горить свічка,
А з лївого тече річка;
Ой горить свічка восковая,
Тече річка крівавая.

Варіянт Вацлава з Олеська далї повтаряє знов рядок „Żownirewa maty płacze“, по чім іде опис смерти сина:

Ne krycz, maty! Ne krycz, ne [płacz!
Ne duże mia porubano,
No ruczeńki na sztuczeńki,
Hołowońku na czetery,
Biłe tiło jak mak dribno.

Анальоґічний опис у Максимовича ось який:

Не дуже він порубаний:
Головонька на три части,
Біле тїло на чотири.

Подібне також закінчене в обох варіянтах, хоч у Максимовича знов видно штучну, може редакторську роботу:

На що, мати, страву дбати?
Треба дощок добувати,
Хоромину будувати.
Дай три дошки кленовії,
А четверту сосновую;
Без двер хата, без віконець,
Бо вже прийшов йому конець.

У Вацлава з Олеська троха подібнійше до мойого тексту, та все таки не так видержано, а правдоподібно навіть дещо наплутано:

Szukaj, maty, likarońki,
Zełenoji morawońki!
Buduj, maty, dim jełowy,
Buduj, maty, mohyłońku,
Wysokoju mohyłońku.

Як бачимо, майже нічого з тих варіянтів не можна добути для доповненя тексту пісні про смерть королевича. Важно хиба те, що Вацлавови з Олеська невідомий був польський початок сеї пісні.

Стоячи на тім, що ся пісня не може відносити ся до жадного иншого історичного факту, як тілько до битви під Варною в падолисті 1444 р., я вважаю потрібним подати тут хоч би короткий опис сеї битви, про яку дійшло до нас не мало турецьких і західно-европейських реляцій, в тім числї спеціяльне оповідане Італїйця Каллїмаха, що служив при польськім королївськім дворі Казимира Ягайловича і був учителем королевичів Яна Ольбрахта та Владислава, — далї оповідане Длуґоша і його сучасника Бєльского, та просторе оповідане мадярського історика Антона Бонфінїя. Не маючи тепер анї змоги анї потреби користувати ся реляціями Каллїмаха та Длуґоша, подаю тут головні події сеї памятної битви на основі нїмецького історика Гаммера[1]), що використав головно турецькі жерела, доповняючи його оповідане, де треба, подробицями з Бєльского та з Бонфінїя.

В липню 1444 р. заключено між турецьким султаном Мурадом і угорським королем Владиславом у Сеґединї мир на 10 літ. Турки жадали, аби король заприсяг сей мир на св. причастіє, як найсвятїйшу річ християнської релїґії, але коли з християнського боку піднесено, що не годить ся профанувати св. причастія для світської цїли, обі сторони пристали на те, що король присягне на евангеліє, а Турки на коран, і мир буде затверджений документами списаними в обох язиках, латинськім і турецькім.

[1]) Joseph v. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, grossenteils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. Pest 1827, т. I, ст. 456—463.

Заключивши сей мир, окуплений тяжкими для нього уступками, султан Мурад уже 12 липня переїхав до Азії, де справляв жалобу по смерти свойого сина, певний, що християни не нарушать закдюченого мира. Та не минуло 10 день від підписаня договору, коли папський леґат кардинал Юліян Чезаріні зумів переконати короля Владислава, що Туркам не слід додержувати присяги, що папа звільняє його від неї, що тепер, коли султан зі своїм військом вибрав ся до Азії, невеликими християнськими силами можна буде виперти Турків із Европи.

„Дня 20 вересня — оповідає Бєльский — (op. cit. I, ст. 684) — король не маючи навіть половини того війська, яке мав перше, і тому дуже сумний, виїхав із Сеґедина і рушив просто до Болгарії. Д. 3 жовтня біля ріки Оршави переправив ся через Дунай, і тут дігнавши його польський гонець віддав йому листи; прочитавши їх король розплакав ся, що присутні признали недоброю ворожбою“.

„Ціла угорська армія — оповідає Гаммер (op. cit. ст. 460) — числила тілько 10.000 людий, але чим менша була армія, тим більші пакунки, бо польським звичаєм за військом тягли 2.000 возів. Аби вменшити трудности переходу через Балкан, постановлено тягти здовж Дунаю аж до моря. Коли дійшли до Нікополя, столиці Болгарії, д. 26 жовтня, не могли здобути того міста, лише спалили його передмістє. Тут долучив ся до них молдавський воєвода Дракул. Бачучи малу армію угорського короля він сказав жартуючи, що турецький султан більше людий бере з собою на лови, ніж вони взяли на війну. Він радив королеви, аби вертав назад і не вдавав ся в битву в Турками, але сю раду взяли йому за зле. Після турецьких жерел на нього навіть кинули ся з шаблями і увязнили його, так що він тілько через окуп відзискав свободу; Бєльский не знає про се нічого, а тілько оповідає, що Дракул бачучи наперед лихий конець походу, лишив королеви 4.000 свойого війська під проводом свойого сина, з яким прощав ся з плачем, немов виряжаючи його на смерть, а королеви дарував два коні дуже бистрі, аби вони помогли йому втекти від лихої пригоди, і двох провідників, що добре знали всі ті околиці. Д. 10 падолиста угорсько-польське військє дійшло до Варни. Се портове місто лежало тоді на північнім березї затоки, яку з двох боків обіймали виступи гір. На тих горах розложило ся військо, коли в тім надійшла відомість, що султан Мурад, одержавши відомість про віроломство короля, як стій вирушив із 40.000-ною армією, пе-

реплив через море не біля Гелеспонту, де його мала зустріти венецька фльота, але біля Босфора, де його перевезли ґенуеські кораблї, при чім султан заплатив по дукатови за перевіз кождого мужа. Майже рівночасно з прибутем християнської армії під Варну прибув туди також султан і розложив ся в віддаленю 4.000 кроків від королївського війська. На військовій радї кардинал-леґат і архієпіскопи яґерський та вараждинський, які були комендантами полків, промовляли за тим, аби табор обкопати шанцями і обставити возами, і в нім дожидати нападу неприятеля, але Гунїяді, головний начальник війська, а також король настояли на тім, аби зараз ударити на неприятеля. У короля тодї, як каже Бєльский, боліла ліва нога, на якій учинив ся чиряк. Ян Гунїяді шикував військо, яке поставив між горами й озером біля Варни (Гаммер згадує не про озеро, а про багно), закрививши троха чоло; на лївім боцї поставив тілько 4 хоругви, бо там було безпечнїйше місце над болотами, і там станув сам, а короля поставив за собою в серединї з цїлим його двором. На правім розї, що був біля гори, поставив Франкобана з яґерським епіскопом, а їм додав до помочи деспота Юліяна з хрестоносцями, а також Волохів. За ними станули вараждинський епіскоп і Поляк Бобжицкий з хоругвою св. Владислава, що стояла на самім кінцї табора і не зробила в битві нїякої прислуги. Оттак розставлене угорське військо чекало на Турків три години. В тім часі трафила ся їм зла ворожба: зірвав ся такий страшний вітер, що подер усї угорські хоругви, а король довго не міг сїсти на свого коня, який дуже полошив ся. Битву розпочав Гунїяді, який проломав ряди азійських Турків. Бачучи готовість християн до бою султан Амурад велів посеред свойого табору вивісити документ заключеного мира, і піднявши очи до неба промовив голосно: „Ісусе Христе, отсе та угода, яку Твої християни заключили зі мною. Твоїм іменем вони свято кляли ся, і тепер зломавши свою присягу, зрадливо зневажили Твоє божество. Тепер, Христе, коли Ти Бог, як вони твердять і чому ми не перечимо, прошу Тебе, помсти ся за свою й мою кривду, і покарай віроломство тих, котрі доси не пізнали Твойого святого імени[1]). З другого боку Волохи розбили румелійський полк, вдерли ся до турецького табору і плїндруючи наблизили ся до намету самого султана. Мурад хотів уже тїкати, але азійський беґлербеґ Караджа

[1]) Antonii Bonfinii, Rerum Hungaricarum decades quinque, Posonii 1744, ст. 363.

вхопив його коня за поводив і спинив султана, хоч сам у тій хвилї поляг від угорської шаблї. Та султан із яничарами остояли ся на місцї і відбили напад угорського короля, який не вважаючи на просьби Гуніядія, аби не рушав ся з місця, не міг удержати ся і кинув ся на яничарів. Його кінь, якого один Турок рубонув сокирою в ногу, впав разом із королем, а старий яничар Ходжа Хіфр відрубав йому голову і віткнув її на спис. Гуніяді, що стояв на лївім крилї, але в часї битви перебігав також на праве, висилаючи полки, де було треба, почувши про смерть короля силкував ся віднайти його тіло і продовжав битву аж до ночи, а потім утїк із Волохами. Зломавши угорське військо султан Мурад зараз другого дня вдарив на табор і вирізав усю його залогу. Бельский оповідає, що се стало ся аж третього дня по смерти короля, але ся відомість супроти наглого погрому головного війська менше правдоподібна. В таборі погибли також оба угорські архієпископи, яґерський та вараждинський; Гаммер додає, що тут же погиб також кардинал Юлїян Чезарінї, головний справець сего нещастя, але Бельский подає про його смерть докладнїйшу відомість, що Юлїяна вбили Волохи підчас утеки; инше жерело, якого він не цитує виразно, подає відомість, що його вбив Волох-перевізник, побачивши в нього тяжкий пакунок, а його тїло кинув у воду. З визначних Поляків утекли тілько два: Ян Ряшівський, що пізнїйше був епіскопом краківським, і Григорій із Сянока, що пізнїйше був архієпіскопом львівським (ст. 690). Про участь Русинів у тій битві можна догадувати ся тілько з того, що ще 1441 р. до короля Володислава на Угорщину вийшло було 5.000 польського війська з побору ланового, в якім числї був також віддїл Грицька Кердея, воєводи подільського. Се військо не вернуло з Угорщини до Польщі, отже правдоподібно взяло також участь у битві під Варною.

Рядки 17—21 нашої піснї про страшне порубане тїла вбитого королевича знаходять собі досить несподїване потверджене в оповіданю Гаммера про молдавського воєводу Дракулая, якого сей історик на основі переважно турецьких жерел характеризує[1]) страшенного тирана та мучителя, який сотками та тисячами вбивав людий на палї та вмертвляв ріжними страшними муками, а навіть видумав прилади „сїкти людий як капусту, пекти та варити в кітлах“. (Hammer op. cit. т. II, ст. 61).

[1]) Властиве імя його було Власт, і він, правдоподібно руського походженя, не був таким страшним тираном та вбійцею, яким його роблять турецькі оповіданя.

XI. Уривки пісень про Татар і Турків (ст. 95—6).

Обговорюючи в тій невеличкій замітці уривки пісень про Татарів і Турків, поміщені в збірці „Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова", т. I, я пропустив уривок, поміщений під ч. 21, записаний від Чорноморця Журавля, покладений видавцями на чолї циклю пісень козацького віку. Сей уривок у тій збірці має тілько 4 рядки. В рукописній збірці Зоріяна Ходаковського, списаній у перших десятилїтях XIX в., яка тепер стала власністю бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка, маємо сю пісню в повнійшій, хоч не зовсім докладно записаній формі. Ось її текст у можливо поправній формі з відмінами оріґіналу в нотках:

1. Зажурилась[1]) Україна, що ніде ся[2]) діти:
   Видоптала орда кіньми маленькії[3]) діти.
2. Ой[4]) малії видоптала, старих[5]) порубала,
   А середнії[6]) забрала і[7]) в полон погнала[8]).
3. Ой служив я тому пану, пану[9]) бісурману,
   А тепер служити стану восточному[10]) царю.
4. Восточний[11]) цар на Вкраїні[12]) не доймає віри,
   Посилає Галицина[13]). щоб не було зміни.
5. „Іди, іди, Галицине[14]) польською стороною,
   А[15]) я зараз за тобою у слїд із[16]) Москвою".

Дальші чотири рядки тексту Ходаковського не вяжуть ся з попередніми і говорять про передирки козаків із Ляхами:

6. Ходить Ляшок по риночку[17]), шабельку виймає,
   Козак його не боїть ся, шапки не здіймає.
7. Ой Ляшок до шабельки, а Козак до друка:
   „Тепер тобі, вражий[18]) Ляше, з душою розлука!"

Троха відмінний варіянт, з пропуском р. 3—5, а за те з неорґанічною вставкою про козака Швачку, був надрукований у збірці Лукашевича „Малорусскія и Червоно-русскія думы и пѣсни" 1836, ст. 47—47, передрукований у М. Драгоманова

---

[1]) Р. Зажурила ся. [2]) Р. не ся где. [3]) Р. малі. [4]) Р. vac. [5]) Р. старії. [6]) Р. середні. [7]) Р. vac. [8]) Варіянт Журавля подає сей рядок ось як: „Назад руки постягала, під хана погнала". [9]) Р. vac. [10]) Р. точному. [11]) Р. Ой точний. [12]) Р. Україні. [13]) Р. Посилаю я личини. [14]) Р. Лети, лети, личино. [15]) Р. Ой. [16]) Р. вслїд за. [17]) Р. ринку. [18]) Р. vac.

„Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Частина перша розділ першиј. Женева 1883“, ст. 62. Строфи 4 і 5 містять ся в варіянтах пісні про посилку князя Ґоліцина з Москви на Вкраїну в р. 1711, пор. Драгоманов op. cit. ст. 65—70. Нема підстави лучити перші дві строфи сеї пісні з дальшими трьома в одну цілість; вони можуть бути частиною троха старшої пісні, або навіть не частиною, а загальною згадкою про татарські напади з кінця XVII в. Що-ж до пісні про похід кн. Ґоліцина з р. 1711, треба завважити, що запис Ходаковського дає два рядки такі, яких нема в варіянтах Драгоманова. Злучивши разом ті варіянти можна би реконструувати сю пісню ось у якій формі:

3 Ой служив я тому пану, пану бісурману,
А тепер служити стану восточному царю.
4 Восточний цар Україні не доймає віри,
Посилає Галицина, щоб не було зміни.
5 „Ой іди-ж ти, Галицине, польською стороною,
А я піду із Москвою у слід за тобок.
6 Станови ся, Галицине, по вельможних панах,
А я стану із Москвою та на крутих горах
або: на широких дворах.

Що до 5—6 на попередній ст., двох строф сеї пісні, можна сказати, що вони походять із значно давнійшого часу, може ще з тяжкого десятиліття перед Хмельнищиною, і могли бути зложені так само на Правобережній, як і на Лівобережній Україні, яка тоді стогнала під тяжким ярмом ляцької самоволі.

XII. Дївчина воячка (ст. 106—110).

Не мавши в часі писаня моєї студії про сю пісню під руками праці д. І. Сазоновича, я зацитував її там недокладно, тому подаю тепер її повний титул і короткий огляд її змісту. Титул книжки ось який: Пѣсни о дѣвушкѣ-воинѣ и былины о Ставрѣ Годиновичѣ. Изслѣдованіе по исторіи развитія славяно-русскаго эпоса И. Сазоновича. Варшава 1886. Оттискъ изъ Рус. Фил. Вѣстника 1885—86. 8-о. Сторін XIII + 172 + дві ненумеровані. Дослід д. Сазоновича складаєть ся з 9 розділів, із яких перший подає огляд літератури питаня, другий рисує, особливо на основі історичних подій та народніх пісень тип жінки-вояка у південних Славян та новочасних Греків, третій оглядає південно-славянські пісні на тему: сестра увільняє брата, а жінка мужа; в четвертім оглянено пісні на тему: дів-

чина йде на війну замісь батька або брата; на жаль на українські пісні, що належать власне до сеї теми, д. Сазонович зовсім не звернув уваги. Дальші розділи праці д. Сазоновича розширяють і поглубляють ріжні мотиви сих тем і для того виходить поза рами моєї студії, тим більше, що про українські варіянти говорить ся тільки в однім місці (ст. 90—92), якому присвячу тут декілька уваг. Навівши виписки українських варіянтів д. С. зазначує тільки се, що полонене дівчини-воячки Татарином „возникло путемъ наростанія бытовыхъ чертъ", се зн. під впливом народньої памяти про те, що українські дівчата дуже часто попадали в татарську неволю. Як паралелю поученя матери дочці в українській пісні (пор. висше, ст. 168, рядки 23—29) д. Сазонович наводить анальоґічне поучене матери синови, яке стрічаємо в українських колядках, і вважає сю анальоґію „остатнім відгуком нашої теми, якої сліди заховали ся в поезії всїх Славян, з виїмком хиба польської" (ст. 92). Маючи на увазї те, що колядки являють ся звичайно продуктом часів значно давнїйших від пісень турецько-татарського циклю, не можна признати правдивим сей висновок д. С., а навпаки лїпше буде приняти, що поучене матери дочці-воячці запозичила пісня з колядки, де воно обернене до сина.

В додатку до сеї уваги подаю ще один варіянт сеї пісні, взятий із рукописної збірки Ходаковського ч. 860:

Заказали на войноньку
Всїм панам атаманам,
І тій бідній вдовоньці,
Що має три доненьці.
Старша каже: „Не піду!"
Середуща: „Бою ся!"
Найменшая: „Я піду,
Серед війська виїду."
Мати дочку навчала,
Навчала й виряджала:
„Їдь, донечко, на війну!
На перед не виїзджай,
По заду не зіставай!"
Дочка мами не слухала,
На перед [війська] виїхала,
Виїхала й вигукнула,
Шабелькою вимахнула.

Сей варіянт не визначаєть ся повнотою, та за те замітний своїм розміром, у якім рядки 2—13 семи-складові, а решта 8-складові. Се треба вважати слїдом перерібки з довшого розміру на коротший.

XIII. Колядка про св. Софію в Київі.

В „Miscellanea-х" Записок Наук. Тов. імени Шевченка у Львові, р 1907, кн. V, ст. 155—159 подав д. В. Гнатюк ці-

лий ряд паралель до теми чудесного будованя церкви, з яких дві найстарші, записані на Вкраїні, відносять ся до будови церкви Матери Божої, одна галицько-руська вказує виразно на будову Печерської Лаври, а одна з сідлецької ґубернії, записана мабуть також із уст руського люду, говорить про будову церкви без близшого її означеня. До сих паралель додавши ті дві польські, Романа Зморського та Александра Ґрози, що обі походять також із уст руського люду, побачимо, що всї відомі доси леґенди про чудесну будову церкви, при якій збудоване в день у ночи западає в землю, а по докінченю будови цїлість виходить із землї і підіймає ся високо під небо, держить ся на теріторії заселеній нашим народом. Наведені мною оповіданя, сербське про будову Скадра (сербська народня пісня про будову сеї твердинї, перекладена М. Старицьким на нашу мову, містить ся в його книжцї „Сербські народні думи і піснї“. Київ 1876, ст. 1—10), а також румунське про будову монастиря Арджіса, перекладена на німецьку мову в книжечцї „Rumänische Volkspoesie. Gesammelt und geordnet von B. Alexandri, deutsch von W. v. Kotzebue, Berlin 1857, ст. 40—46, не зовсїм належать до сеї теми, бо оповідають головно траґічну історію про вмуроване живої жінки в стїну твердинї. Ся історія одначе о стілько вяже ся з темою нашої леґенди, що змуроване майстрами кождого дня валить ся в ночи в руїну, поки в підвалину не вмурують живу людину.

Найдавнїйшою з тих паралель можна вважати ту, яку чув Кулїш правдоподібно ще в 40-их роках минулого віку, і яку переповів устами одного з персонажів своєї повісти „Огняний змій“, написаної в часї засланя під псевдонїмом Миколи М. і перекладеної Кс. Климковичем на нашу мову (Вечерницѣ, 1862, ч. 19, ст. 158). Читаємо там ось яке оповіданє Воронїжця Петра Чайки: „Пещери викопали святі Антонїй і Феодосій, а сам манастир (Печерську Лавру) мурувало 12 братів. Укінчивши церкву і всю манастирську ограду, мурували високу Лаврську дзвінницю много років. При сему було їм особливе чудо божє, а то таке, що скілько вимурують за дня, за ніч входить у землю, так що і підмосток, які роблять собі мулярі, не було їм треба, і вони стоячи на землї виробляли всї ті стовпи, що бачиш під самою кришею. Як от у одну ніч явила ся старшому братови у снї Мати Божа: сказала, що стїни класти вже годї тому, що в усїм світї немає висшого будованя. „А виведи — сказала — верх і обкуй його чистим золотом і хрест постав теж

із чистого золота!“ Сказала тай скрилась у небесах. Старший брат устав, помолив ся Богу, розбудив братів, і вони взяли ся до роботи. Верх незабаром звели, обкували золотом і хрест із чистого золота поставили. Скоро тілько все було готове, дзвінниця нараз вийшла з землї і стала от-така, як тепер. Тодї в ночи приснив ся всім братам однаковий сон. Їм явила ся Мати Божа і запитувала їх, якої нагороди бажають вони від Бога за свою працю. Одинацять братів не хотїли иншої нагороди, як тільки, щоб їх положили в печерах, викопаних св. Антонїем і Феодосїем, а дванацятий забажав собі богатства та хотїв іще пожити в світї. Але в світї швидко все йому збайдужіло, і він прийшов до братів, аби й собі лягти ураз із ними. Та що! вони не лишили йому місця, то він втиснувши ся між них не зміг протягнути обі они тай заснув з підкуленою ногою. Так і тепер лежить він.“ (В отсьому оповіданю я декуди підправив мову перекладу).

Варіянт Новосельского, поміщений у його книжцї „Lud Ukraiński“. Wilno 1857, т. II, ст. 119—121, записаний із уст українського люду на правім березї Днїпра та переказаний польською мовою, і лїтературним, троха розводненим стилем. Тому не подаю його в перекладї, а тілько зазначую відміни від Кулїшевого в тій части, яка говорить про будову Лаврської дзвінницї. Правду сказати, відмін дуже мало; виглядає так, немов би польський автор тілько розводнював та прикрашував те саме людове оповідане, яке чув Кулїш. Дванацять святих братів збудували величезну печерську церкву та манастирські мури і нарештї забажали збудувати дуже високу дзвінницю. Ся думка подобала ся Богу і він допоміг їм таким чудом, що що вимурують за день, те в ночи входить у землю, так що й рунтованя не було потрібно. О так вони мурували не рік, не два і не десять, аж поки нарештї найстаршому брату не показала ся в снї Мати Божа. Дальше оповідане Новосельского майже таке саме, як у Кулїша, тому й не варто його переказувати; просторійше оповідає він тілько про того дванацятого брата, що не захотїв умирати по докінченю святого дїла і пішов у світ, але се вже не належить до нашої теми.

Третїй, далеко пізнїйше, бо аж у початку сего віку, записаний варіянт походить із т. зв. Підляся (сїдлецької ґуб.), де Русини жиють у суміш із Поляками. Він записаний д. Н. Янчуком і переданий великоруською мовою, також у свобідній перерібцї з народнього оповіданя. „Жило колись давно на світї

сім братів князів. Вони були дуже мудрі, вміли читати по звіздах і знали минуле та будуще. Коли почули, що наближаєть ся час їх смерти, веліли будувати вежу — місце свого похорону. Почала ся дружня робота, але все, що встигли збудувати за день, нічю входило в землю. Се тягло ся три роки. Тоді найстарший брат велїв викувати величезну золоту кулю, всадив до неї живого когута і утвердив сю кулю на вершку вежі, що виствирчав із землї. Коли когут запіяв, вежа будована протягом трьох лїт, почала виходити з землї, а коли вийшла вся, то вершком доторкнула ся неба. Тоді шість молодших братів війшли до вежі, полягали там і заснули вічним сном. Найстарший князь сїв на порозї вежі, поставив ногу на камені, що лежав перед дверми, і сперши ся ліктем на колїно заснув також. Вежа щезла немов наслїдком яких чарів, так що ніхто не може анї бачити анї діткнути ся її, тілько золота куля на її вершку блищить ся в ночи на небі мов звізда, та її трудно відріжнити від инших звізд а то по нїй можна би було знайти вежу, розбудити князя, що спить на порозї, і від нього дізнати ся про все, що буде до кінця світа"[1]).

Отсе оповіданє дуже підозреної автентичности, особливо в кінцевих реченях, являєть ся відміною того оповіданя, яке чув у руськім краю Роман Зморский і обробив досить талановито в поемі „Wieża siedmiu wodzów". Те, що пише далї д. Янчук у своїй розвідцї про звязок сего оповіданя з апокрифами есхатольоґічного типу, не має наукової вартости.

Остатня пáралєля, яку наводить д. Гнатюк, записана д. А. Веретельником у каменецькім повітї в Галичинї і надрукована в другім томі Гнатюкової збірки „Галицько-руських народнїх леґенд" (Етноґрафічний Збірник, т. XII, ч. 180, ст. 186) п. з. „Про київську Лавру". Тому, що д. Гнатюк передрукував її в своїй замітцї, не подаю тут її тексту, а зазначу тілько її ріжницї від Кулїшевого оповіданя. І тут церков будують 12 братів, та тут найстарший із них зоветь ся Лаврін, тому й церква називаєть ся Лаврою. Церкву будують протягом 12 років, і чудо дієть ся при будові церкви, а не дзвінницї. Про появу Матери Божої у снї нема згадки, тілько по упливі 12 лїт Лавро-

[1]) Н. А. Янчукъ, Къ вопросу объ отраженіи апокрифовъ въ народномъ творчествѣ. (Извѣстія отд. по языкѣ и словесности Имп. Акад. Наукъ, СПб. 1908, т. XII. I, ст. 129—130).

каже братам: „Доста, братя, треба вже нам завершити“. Після завершеня церква почала виходити з землї не від разу, але що ночи по троха, і за 12 ночий вийшла вся. Оповідане кінчить ся тим, що всї брати зараз повмирали, тілько наймолодший пішов у світ і пробув там 11 лїт. Чуючи близьку смерть він вернув до Київа, зайшов до печери, в якій лежали його брати, а прийшовши до найстаршого сказав до нього: „Посунь сї, брате, нех ляжу коло тебе“. І мертвий брат посунув ся, живий ляг коло него, та не маючи місця, де би міг положити обі ноги, загнув одну на другу, заснув на віки і так лежить і доси. Сей остатнїй уступ народнього оповіданя можна вважати показом того, як народня фантазія до старших леґендових мотивів причіпляє нові в тім же леґендовім дусї.

Д. Н. А. Янчук у своїй цитованій розвідцї (ст. 131) наводить голословно, без подання жерела, що подібна леґенда, як про збудоване Печерської Лаври на Вкраїнї, оповідаєть ся про збудоване славного собора в Кольонїї над Реном. Не зайвим буде зазначити факт, що основане і збудоване мурованої церкви Печерської Лаври в Київі з давна, ще мабуть від XII в. окружене німбом чудесної леґенди. Вона лежала мабуть в основі простого житія Антонїя Печерського, що було відоме ще авторам основних жерел Київо-печерського Патерика, Симонови, епіскопови владимирському та суздальському, та Полїкарпови, ігуменови печерського манастиря XIII в. Се оповідане війшло в склад друкованого Печерського Патерика, розуміеть ся, в пізнїйшій стилїстичній перерібцї п. з. „Сказаніе ѡ свѧтѣй чꙋдотворнѣй церкви Печерской Каменной Оуспенїѧ престыѧ Бцы, какѡ создасѧ, оукрасисѧ и ѡстисѧ, написанное блаженнымъ Симѡномъ, Епіскопомъ Владимїрскимъ и Сꙋждальскимъ“[1]). Оповідане Патерика починаєть ся р. 1068, під яким київський лїтопис подає коротку записку про напад Половцїв і про поражене трьох руських князїв, синів Ярослава Мудрого, а власне Ізяслава Київського, Святослава Переяславського і Всеволода Чернигівського в битві над Альтою. Навязуючи до сеї звістки автор Патерика оповідає, що ті три князї вибираючи ся на війну прийшли до св. Антонїя в печеру, аби благословив їх. Антонїй одначе заповів їм близьке поражене. З тими князями прийшов до Антонїя також молодий Варяг Шимон, син Афрікана; коли князї ві-

---

[1]) Патерикъ Печерскїй, сіесть Отечникъ, вид. 24. Кіевъ, Во стой Кіево-Печерской Оуспенской Лаѵрѣ, р. 1872, к. 104—120.

дійшли незадоволені словами Антонія, Шимон лишив ся, впав йому до ніг і просив його молити Бога, аби його не постигла смерть у тім пораженю.

Антоній відповів йому, що він не згине в битві, і по довшім житю буде похоронений у каменій церкві, яка тут колись буде збудована. В битві над Альтою Шимон вправді був ранений і лежав між убитими, але в зімлїню побачив велику церкву Богородиці, яка вже раз показувала ся йому в смертельній трівозї на морі, коли зі Скандінавії плив на Русь. Чудесна сила підняла його з поміж убитих цїлого й здорового, він віднайшов усїх своїх вояків також здорових, а вернувши до Київа він удав ся до Антонія і розповів йому ось що: „Мій батько Афрікан зробив величезний хрест, заввишки на 10 локот, виробив на нїм подобизну Христа і перевязав його тїло золотим поясом, що мав у собі 50 гривен золота, а на його голову поклав золотий вінець. Коли-ж мій дядько Якун (Гакон) вигнав мене з мойого краю, я взяв із того хреста пояс і вінець. Пливучи кораблем на Русь я дізнав на морі пригоди: схопила ся така буря, що всї ми ждали смерти. Тодї я згадав пояс і вінець, які мав із собою, і побачив у повітрі величезну церков та почув голос: „Така церков на імя Матери Божої має бути збудована, а її величина нехай буде змірена тим золотим поясом на 20 поясів у шир, на 30 у здовж, а на 50 заввишки, і в нїй спочинеш ти по смерти“. Після сього море втихло і ми всї врадували ся дуже. Потім оповівши Антонїю, що ся церква привидїла ся йому другий раз у часї битви, він дав йому той пояс і вінець. Антоній покликавши Теодосія, що тодї був ігуменом Печерського манастиря, передав йому пояс і вінець і заповів будову каменої церкви.

„Від того часу минуло кілька лїт, коли в тім із Царгорода прийшли чотири будівничі до Антонія та Теодосія, та почали питати їх, де мають будувати велику церков Успенія Богородиції. На питаня черцїв, хто і з яким порученєм прислав їх сюди, вони відповіли, що в церкві на Влахернах їм явила ся Богородиця в супроводї їх обох т. є. Антонія й Теодосія, велїла їм іти на Русь і збудувати камяну церков у Київі по такому пляну, який вручила їм, а з рук привидних Антонія й Теодосія вони дістали стілько золота, кілько мало вистарчити їм на три роки будованя церкви. Місце під будову церкви дав князь, а його вибір був доконаний при помочи трьох біблїйних чудес: одної ночи скрізь на землї довкола того місця була роса,

а тілько те місце сухе, другої ночи тілько на тім місці була роса, а скрізь довкола сухо, а нарешті за молитвою св. Антонія на те місце зійшов із неба огонь, випалив там усе терне та хворост і вирівняв ґрунт. Місце відміряно Шимоновим поясом відповідно до того розміру, який указала йому обява на морі.

Ті леґенди, як бачимо, не мають нічого спільного з оповіданем мшанецької колядки та її устних прозових паралель, але всім тим творам народньої фантазії спільна леґендова основа особливої ласки божої для матери руських міст Київа.

На кінці додам іще одну паралелю до другої части мшанецької колядки, про чудесне відбите ворогів, що нападають на святе місце. Між уривками старинного історика Помпея Троґа, що заховали ся в Польщі в латинськім тексті і в переповідках польських істориків, містить ся також ось яке оповідане: „Xerxes Persarum rex audacia adeo crevit, ut templum Delphicum spoliandum statuit. At deorsum duo saxa in exercitum eius delapsa sunt ictusque fulminei, tonitrua, fragores ac eiusmodi tempestates coortae sunt, ut quatuor millia hominum simul occisi fuerint, reliqui vero, ait Trogus, terrore perculsi secesserunt“.

Се оповідане помістив польський літописець Мартин Бельский у своїй книзї „Kronika świata“, вид. у Кракові 1564 на к. 277, де читаємо: „Xerxes król perski ważył się tego, iż chciał kościół Delficki złupić; spadły z góry dwa kamienia na jego wojsko, strzały ogniste, grom, trzaskanie, takie straszliwe plagi na nie powstały, iż razem 1000 ludzi zabiły. Trogus pisze, że musieli z strachem odciągnąć“ [1]). Коли зважимо, що хроніка Бельского була дуже популярною в давній Польщі також на нашій теріторії, то буде правдоподібним припущене, що й сей невеличкий уступ клясичного письменника міг мати вплив на утворене близьких до нього рядків мшанецької колядки:

І спустив Господь огняний дождажик,
Огняний дождажик, громові кулї,
Затопив Господь польську вінойку.

Може не зайвим буде додати тут переклад румунської людової леґенди про будову монастиря в Арджісї, з цитованої висше книжечки. Німецький автор переклав румунський твір

---

[1]) Pompeii Trogi fragmenta, edidit Augustus Bielowski. Leopoli 1855, ст. 7.

досить свобідно, тому й я покористував ся досить свобідно його перекладом, заступаючи напушену фразеольоґію простїшйими висловами в дусї народньої поезії.

Майстер Маноле

румунська народня леґенда.

У долинї Арджісу прекраснїй
Їде воєвода Раду Чорний
В супроводї слуг і війська свого,
На кони і в панцирі зі стали.
А за ним із мірами й кельнями
Їде крепких мулярів десяток,
Під будову манастирську місця
Раду тут найкращого шукає.

Їдуть так невитоптаним шляхом,
В тім пастирську князь почув [фльояру
І побачив на лузї цвітистій
Череду і пастуха край неї.
„Друже! — мовив князь до па- [рубіки, —
День і ніч по Арджісї ти ходиш, —
Може бачив ти таку будову,
Що нескінчена стоїть край річки?“

Відложив пастух свою фльояру,
Перервав свою тужливу пісню...
„Бачив те, чого вам треба, пане,
Та не смів там поступить ногою
Уникаєм місця того в південь,
Бо проймає жах в близу тих мурів;
Пси мої завиють, як їх бачуть,
Мов би смерть ішла поперед нами“.

„Гей-же! Гей-же!“ — кривнув [Раду втїшно,
І верстає шлях собі до мурів,
Потім кличе мулярів до себе
І ось що говорить їм поважно:
„Манастир я тут покласти хочу,
Та най буде в храмі сему затиш,
І най буде найкрасша обитель,
Моя гордість, мого роду слава!“

„Тож послухайте мене, майстрове,
Й ти Маноле, перший поміж ними!
Вдасть ся вам, що не вдалось нї- [кому,
Буде й зиск вам, як не був нї [в кого.
Дам вам гроший, зроблю з вас [боярів,
Не поскуплю коштів, анї дарів.
Та як вам не вдасть ся ся будова,
Навіть Бог вас не спасе від мене,
Всїх живцем в мур тут замурую“.

Жваво мулярі взялись до дїла,
Розміряють розміри до шнуру,
І на широчезних фундаментах
Зносять ся грубезні стїни муру.
Але кождий день — нова їм праця;
Та бо кождий день — нова їм [мука,
Бо що зроблать з ранку аж до [ночи,
Те в ночи в розвалини грохоче.

І глядить понуро та зловіщо
На розвалини ті воєвода.
„Як не вдасть ся нам отся бу- [дова,
Смерть чекає вас у лютих муках“.
Воєвода, — пан немилосерний,
І тремтять всї мулярі зо страху,
Та що зроблять за день тяжким [трудом,

Те в ночи з гучним валить ся
[громом.

Обезсилений упав Маноле,
Сон тяжкий склепив йому повіки,
Але швидко віи зі сну збудив ся:
Незвичайний сон йому приснив ся.
Схопив ся і кликнув: „Гей май-
[строве!
Слухайте, який нам вихід з горя
І який успіх дає нам доля!

„Коли тілько я заснув у перве,
Кликнув хтось до мене проник-
[ливо:
„Не скінчити вам будови сеї!
Що збудуєте, все буде падать,
Поки згідно женщини одної,
Чи сестра се буде, чи дружина,
Яка перша вийде вам на стрічу,
Не дасте на смерть її живою
Не вмуруєте в стіну будови“.

„То-ж як має діло нам щастити,
Най ізвяже нас страшна присяга;
Перша жінка, що надійде в ранцї,
Най нехибно буде жертва смерти.
Чи сестра се буде, чи дружина,
Гробом їй буде стїна отсяя!
Чи заплаче муж, чи брат за нею,
Ми не вступим! Присягайте
[згідно!“

Сталось так, і по короткій ночи
Ледво зоря край неба скрасила,
Вилїз на руштоване Маноле
І глядить, хто сну його важкого
Впаде жертвою. І бачить, скорим
[кроком,
Закриваючи лице від сонця,
Жінка йде, найкрасша, наймилійша
З всїх жінок — його дружина
[вірна.

Похололо в серцї у Маноле
І проняв його біль невимовний.
Але скоро він на все рішив ся
І душею Богу так молив ся:
„Всемогучий Боже, зроби ласку,
Вели хмарам із мокрого лона
Жбухнути потому на дорогу,
Аби жінка не дійшла до мене,
Аби смерти жертвою не стала!“

І Бог вислухав його молитву,
З хмар дожджу потоки полили ся,
Мов залляти світ увесь хотїли,
Страшні громи потрясли землею.
Але жінка, не злякалась бурі,
Бо тягла її любови сила;
Між потоками спішила сміло,
Хоч вода усю її мочила.

Бачить се Маноле й руки ломить,
Бо-ж він сам собі накликав горе.
І ще раз він Богу помолив ся:
„Пошли Боже Ти вітри страшнії,
Повали Ти скелї камяниї,
Щоб дорогу жінцї загатили,
До загибелї не допустили!“
Але вітер жінку не спиняє,
Вона йде і радістю вся сяє.

Позирнули всї майстри понуро,
Як побачили Маноле жінку,
Позирнули, бо порозуміли,
Що він сам собі накликав долю.
А Маноле з силою розпуки
Жінку взяв жартуючи за руки,
І в проваллинї стїни поставив
І промовив: „Стій тут, моя мила,
Поки ми в стїну сю камяную
Не вмуруємо тебе живую!“

Люба жінка се за жарт приймає,
Стала там, де він її поставив,
А Маноле камінь закладає,
Далї другий, і стїна зростає.
Починає жінка вже благати:
„О Маноле, що робиш зі мною?
Чи ти на жите моє наважив?
Як не змилуєєш ся над живою,
То тямуй, що в животї у мене
Є твоя єдиная дитина!
Яка-ж смерти нашої причина?“

Чує се Маноле й тихо плаче,
Але рук не поклада від дїла,
Своє горе в серцї замикає,
І мурує, стїну завершає.
Щезла вже в стїнї його дружина.
Він остатнїй камін, закладає,
А з нутра доходить тихий голос:
„О прощай! Жона тебе прощає!“

Довершили мулярі будову,
Довершили гарную на чудо.
Князь приїхав і народ зібрав ся,
На нову будову дивував ся.
„Довершили ви преславне дїло!“—
Мовив князь майстрам. — „За се
[вам буде.
Честь від мене й гойная заплата,
А тобі, Маноле, майстре славний,
За се дїло віковічна слава“.

Узяли майстри свою заплату
І пішли, лиш сам Маноле в горю
На вежі манастиря лишив ся.
Що йому заплата й вічна слава,
Коли стратив він свою дружину?
А як темна ніч по дни настала,
Із вежі він кинув ся в долину.
Знайшли трупа його під стїною,
Де він впав на землю головою,
З під стїни там виплила криниця,
В нїй від сліз соленая водиця

Писано 10—11 червня 1912.

Троха пізнїйший від мшанецької колядки лїтературний відгук леґенди про чудесне відбитє ворожого нападу на святе місце маємо в оповіданю про чудо ікони Богородицї в Почаєві з р. 1675, поміщенім у збірцї „Гора Почаєвская“, вид. у Почаєві 1772 р. к. 11—12. Тому, що се оповіданє не позбавлене також лїтературної вартости, подаю його тут у оріґінальнім текстї, зміняючи тілько подекуди правопис та інтерпункцію.

И сїю бл҃годать въ монастирѣ Почаевскомъ бывшꙋю, ѡ неи же не токмо всѧ Россїа, край Полскїй, но и Агарѧне, сирѣчь Тꙋрки вѣдаютъ, зде припомѧнꙋти достоитъ, да не ради лѣтъ многихъ въ забвенїе пойдетъ. Рокꙋ Гсдна 1675. мсца Іꙋлїа 20., оумножившей сѧ з ѕлобѣ людской, грѣхъ ради нашихъ бысть брань тꙋрецка на Полщꙋ; тогѡ ради великое на хрїстїаны бысть смꙋщенїе, ꙗкѡ ни единомꙋ замкꙋ ниже градꙋ мощно бѧше ѿ Агарѧнъ сохранити сѧ. Приспѣли под' Збаражъ, ѿ тꙋдꙋ въ Вышнїовецъ, з' Вышнїовца под' монастиръ Почаевскїй, и облегше его хотѣша разорити и сꙋщихъ въ немъ инокѡвъ и мїрѧнъ въ плѣнь взѧти. Сегѡ ради въ день недѣлный пришедше, въ понедѣлокъ штꙋрмовати почали. Сꙋщыѧ же мїрѧне въ пригородкꙋ монастирскомъ, шлѧхта и иныи

стрелцы елики можахꙋ, огнемъ з' орꙋжїѧ ѿпирахꙋ. Такѡ раз'ѧренныи Агарѧне въ вторникъ равѡ съ множайшею силою на бранꙋ пригородка нападоша, и оуже прапорецъ свой во врата монастирскїѧ занесли бѧхꙋ; но жаднымъ способомъ внити въ монастиръ не возмогли, стрѣлѧнїю ихъ ѿпирающꙋ. Въ той день собрали своѧ воины оубїенныи из' монастира, и въ корчемницꙋ трꙋпїѧ извлекше зажгоша. Тогѡжъ дне їереа мїрскаго и їеродїакона инока Татаре пострѣлили, которїи ѧзвъ стерпѣти не возмогше преставили сѧ. Нощи бывшей совѣтъ сотворили, воздвигши множайшꙋю силꙋ единодꙋшно взѧти монастиръ и сꙋщихъ въ немъ хрїстїанъ не живити. Ігꙋменъ же въ то времѧ сꙋщый Іѡсифъ Доброжѣрскїй, видѧ Агарѧнъ ѕѣлѡ ѧрѧщих сѧ, токмѡ на милость Пречⷭ҇тыѧ Дв҃ы Бц҃ы оупованїе и всю надеждꙋ положи. И понеже въ то времѧ келїи древѧныѧ и мꙋрꙋ мало имѣѧше той монастиръ, дꙋбовою токмѡ ѿ нѣкїихъ странъ палѣсадою ѡбложенъ, тогѡ ради понꙋди братїю и всѣхъ людей, да бы Пречⷭ҇тꙋю Дв҃ꙋ молили, едино хрїстїанъ заствпленїе, да не предастъ ихъ въ рꙋцѣ Бѣсꙋрманѡмъ. И вси единодꙋшнѡ припадше ко їкѡнѣ чꙋдотворной Пречистыѧ Дв҃ы Бц҃ы, слезы проливающе, всю нощь на молитвѣ препроводили. Бывшꙋ оубо оутрꙋ въ средꙋ и солнцꙋ возсїѧвшꙋ совѣтовали Агарѧне, какѡ бы оудобнѡ монастиръ возмогли взѧти. Но їгꙋменъ ѕѣлнѣе къ молитвѣ принꙋждаше, и по егѡ совѣтꙋ вси единодꙋшнѡ со стенанїемъ ѿ сердца теплыѧ проливающе слезы звахꙋ къ Пречⷭ҇тѣй Дв҃ѣ Бц҃ѣ:

„Помилꙋй насъ, Мт҃и Бж҃їѧ,
Покажи на насъ, хꙋдыхъ и недостойныхъ рабѣхъ твоихъ,
Древнїѧ милости твоѧ!
Вѣмы тѧ скорꙋю заствпницꙋ рода хрїстїанскагѡ;
Не дай видѣти погибели слꙋжащих тебѣ,
И кланѧющих сѧ їкѡнѣ твоей, чꙋдотворной.
Но помози и изми насъ зде живꙋщихъ
Ѿ рꙋкъ Агарѧнскихъ,
Ꙗкѡ иногда спасла еси
Всесилнымъ ти воеводствомъ
Царствꙋющїй градъ ѿ скѵѳскаго воеводы.
Потопила еси волны
Нападающыѧ на градъ твой,
Тако и насъ сохрани
Въ ст҃ой ѡбители сей!“

Бывшемꙋ семꙋ воздыханїю и плачꙋ повелѣ їгꙋменъ пѣти акаѳїстъ Преⷭ҇тѣй Дв҃ѣ Бц҃ѣ, малѡ оутоливши сѧ ѿ слезъ. Когда же начаша акаѳїста пѣти кондакъ первый „Взбранной Воеводѣ“, тогда Пречистаѧ Дв҃а Бц҃а съ нб҃сными агг҃лы, имѣющими ѡбнаженныѧ мечи, въ воинскихъ

ѡдеждахъ, въ свѣтлой одеждѣ верхꙋ цр҃кве великїѧ ꙗвлѧет сѧ, ѡмофоръ бѣлоблещащїй сѧ разпꙋщаѧ, показꙋѧ же великое предстателство и застꙋпленїе обители почаевской, ѿ начала ꙗвленїѧ своегѡ на Горѣ Почаевской во столпѣ огненномъ. Видѣвше же бывшее чꙋдѡ Агарѧне, къ разоренїю оустремившїи сѧ, но внезапꙋ нападе на нѧ великїй страхъ и оужасъ, ꙗко имъ испытовати: „Ѿкꙋдꙋ таѧ Панѣ и множество воорꙋженныхъ, предстоѧщихъ и слꙋжащихъ єй воиновъ (хрїстїанъ, их же в' неволѣ имѣѧхꙋ, вопрошахꙋ), зане вѣмы, ꙗкѡ скꙋдость єсть въ монастирѣ семъ". Ѿвѣщахꙋ имъ хрїстїане, ꙗко здесь єсть їкѡна Пресꙋ҃ѧ Дв҃ы Бц҃ы чꙋдотворнаѧ, сегѡ ради силы дѣют сѧ ѿ ней. Но єликѡ взырахꙋ на преславное тое видѣнїе, толикѡ болѣе ѿ страха трепетахꙋ; иныи лꙋки напрѧгше хотяхꙋ ꙗвити воинѡвъ нб҃сныхъ, стрѣлы же испꙋщенныѧ вспѧть на нихъ возвращахꙋ сѧ и тѧжкѡ оуранѧхꙋ; иныи мнѧхꙋ воиновъ нб҃сныхъ въ слѣдъ себе гонѧщихъ и ихъ оубивати хотѧщихъ, ѿ страха дрꙋгъ на дрꙋга оустремивше сѧ оубивахꙋ сѧ, а иныи кон'ми попрани быша. Такѡ изволившꙋ Бг҃ꙋ орꙋжїѧ своѧ повергающе ѿ Горы Почаевскїѧ ѿбѣгоша.

Конець оповіданя, не важний для сеї теми, пропускаю.

Не вважаючи на позірну докладність сего оповіданя воно зовсїм не історичне, бо в сучасних і пізнїйших лїтописних жерелах (анї в Самовидця, анї в Грабянки) нема нїякої згадки про такий великий напад Турків на західну Русь, який би сягав Збаража й Почаєва.

XIV. Пісня про Кочубая (ст. 128—131).

В рукописній збірцї Ходаковського під ч. 886 маємо досить давнїй варіянт піснї про Кочубая, який тут називає ся Коцюбою. Подаю його тут у можливо поправній формі, зазначуючи в нотках відміни рукопису.

1 Ей поїхав Коцюба до бою з Ляхами,
Тай взяв собі самопал[1]) і лук зі стрілами.
Казав собі коня дати
Військового вороного,
І шаблю з дідою,[2])
Фляшку з горівкою.

---

[1]) Р. самопалу. [2]) Діда — польське dzida — спис. Після сего слова в записї додано ще і.

2 Ей виїхав Коцюба к великому щастю,
Прибіг Обух з Білої Церкви і к[1]) більшому трястю.
Щастя єму недостало,[2])
Серце єму смутне стало;
Думає з собою,
Як стати до бою.
3 Прийшов Іван Івахно, Хведків брат стриєчний,
Напили[3]) ся сивухи, — Коцюба безпечний.
Ей крикнув на своїх: „Не бійте ся страху!
Ой влізу я на вербу ку собаці Ляху.
На верді ся ушикую,
Самопалу вирихтую,
Буду Ляхи брати,
Беручи стинати“.
4 Вліз Коцюба на вербу, цюра к нему стрілит;
Зпав[4]) Коцюба із[5]) верби, вже без духа лежит.
Цюра к нему прибігає,
Бізуном го[6]) підтинає;
Коцюба без душі,
Собою не рушит.
5 Прийшов Іван Івахно, Хведьків брат стриєчний
[Подивив ся на Коцюбу, Коцюба безпечний][7]).
Заплакали сами собі:
„Свинї було пасти тобі,
А не воювати,
Жалю[8]) завдавати“.

Сей варіянт має свої добрі прикмети супроти тих, які зібрав я в своїй студії, і виявляє відміну на стілько самостійну супроти давнїйших рукописних і пізнїйших устно захованих варіянтів, що його можна вважати окремою парістю сеї невеличкої ґрупи сатиричних пісень, яких прототип без сумнїву зложений був у XVII в., радше в другій, нїж у першій його половинї, як польська насмішка над козацькою бравурою.

XV. Пісня про Ляшка (ст. 132—133).

В рукописній збірці Ходаковського містить ся під ч. 938 коротший варіянт пісні про Ляшка, який подаю тут у троха

[1]) Р. к. [2]) Р. доставало. [3]) Р. Напити. [4]) Р. Спав. [5]) Р. з. [6]) Р. єго. [7]) Сей рядок доповняю анальоґічно до рядка 2 третьої стр. [8]) Р. дод. зайве: не.

поправленій формі задля давности його запису, зазначуючи в нотках відміни рукопису.

1 Їде Ляшок з під Варшави,
Чорві бути, жупан шарий;
Не боїть ся[1]) мужика.
Висит канчук у бока.
2 [Ой] виїхав в чисте поле,
[А] там в поли Русин оре;
Він шапоньки не підняв,
Помагай-біг не віддав.
3 Русин Ляшка привитав,
За чуприну[2]) вихитав:
„Почкай, Ляшку, погоди,
Бо тя Русин буде бив.
Ото, Ляшку, ото знай,
Помагай-біг отдавай!“
4 Їхав собі понад водов,
А там пливеть гусий много.
„Помагай-біг, біла гусь!
Навчила мня[3]) мудра Русь!“
5 Біжит лис і лисиця,
Ляшок дріжит, боїт ся,
На колїнка падає,
Помагай-біг віддає.
6 [А там] біжит медвідь кусий;
Ляшок мовит, що то Русин;
Юж шапоньку знимає,
Помагай-біг віддає.

Як бачимо, варіянт дуже вкорочений супроти тих, які дійшли до нас у инших записах, зведених у моїй студії, а стр. 3, зложена з неправильно збудованих віршів, свідчить про те, що тому, від кого записаний сей варіянт, не скрізь дописувала память.

(Докінчене слїдує).

[1]) Р. дод. він. [2]) Р. дод. добре. [3]) Р. Научила мене.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XVI. Ведмедівка (ст. 145—151).

Дякуючи д. В. Гнатюкови можу розпочати своє доповнене про сю вiршу чи пісню новим варіантом, який додає дещо нового для реконструкції її тексту. Сей варіант записаний 1910 р. д. П. Брояківським у Паволочі сквирського повіту, київської ґуб., означений записувачем титулом „псальма". Запис не зовсім докладний, і тому я подаючи текст по змозі поправлений, подаю в нотках те, що стоїть у рукописі.

„Накажіте Ведмедівці[1]) хоч Пилипом дідом[2]),
Нехай вийде, хай[3]) виїде проти Турка з хлібом!"
„Ми не вийдем, не[4]) виїдем, не[4]) будем корить ся,
Славний город Ведмедівка, будем боронить ся".
А в[5]) неділю пораненько дзвони задзвонили,
Уже войсько турецькеє[6]) в[7]) город приступило.
Старих людей, старесеньких[8]) всіх[9]) повибивали,
Молодую челядоньку[10]) Турки в плін[11]) забрали,
Малих дітей семилітніх на кіл[12]) настромляли[13]).
А в храм божий, в церкву святу[14]) коний[15]) заганяли,
Всім іконам деревляним[16]) очи повиймали,

[1]) Р. відмедовці. [2]) Р. дідом Пилипом. [3]) Р. ані. [4]) Р. і не. [5]) Р. В. [6]) Р. Турецьке. [7]) Р. у. [8]) Р. стареньких. [9]) Р. vас. [10]) Р. челядь. [11]) Р. плен. [12]) Р. сьомолітніх на коли. [13]) Р. нахромляли. [14]) Р. святую. [15]) Р. лошадей. [16]) Р. Деревляним іконам.

Пресвятую мать Марію під[1]) ноги стоптали.
Під[1]) престолом херувимським коний[2]) привязали,
Увесь[3]) город Ведмедівку Турки в плїн[4]) забрали.
Тече річка невеличка, іде вода з тиха;
Ой[5]) хто не був в[6]) Ведмедівцї, той не знає лиха.
Тече річка невеличка густими лозами;
Хто згадає[7]) Ведмедівку, вмиєть[8]) ся сльозами.

Маємо тут один із тих варіянтів, які в минулім віцї позаписувано в ріжних місцевостях київської ґубернії, і в яких основі лежить історична вірша ~~про~~ Ведмедівку, надрукована мною на стор. 148. Як звичайно буває в таких випадках, історичні подробицї вірші пропали, а загальнїйші риси заховали ся або й ширше розвинули ся в пісні. Порівнюючи отсей варіянт із моєю реконструкцією на ст. 150—151 побачимо, що він поперед усього доповняє зазначений мною брак одного рядка 13 в реконструкції, дає чотири нові рядки в закінченю пісні, що правда, рядки шабльонові та без історичної вартости, а надто подає деякі нові подробицї в описї руйнованя Ведмедівки Турками.

Реконструкція тексту мусить бути основана на хронольоґії подій, представлених у піснї без огляду на те, чи ті події дійсні, чи видумані. В вірші (ст. 148) показано два дни, суботу й неділю, в яких доконуєть ся напад на місто та його руїна. В варіянтї Чубінського (ст. 146—7) подана лиш одна дата „на святую Пречистую", що означає празник Успенія Богородицї д. 15 серпня ст. ст. Варіянт Шевченка (ст. 147) не подає ніякої дати, а найновійший вар. Брояківського всї події кладе на неділю. Сей остатнїй вар. має два рядки 15 і 16, спільні з вар. Шевченка 3—4, вставлені там очевидно не на місці. Про ведмедівську попівну згадує тільки один вар. Чубінського в рядках 8—9; її виступ очевидно треба покласти на суботу, коли місто ще боронило ся. З устного оповіданя, записаного Чубінським (ст. 146) виходило би, що Ведмедівка боронила ся досить довго, поки Турки не знайшли доступ до брами і не вбили попівну списами. Про смерть священника о. Івана згадує тільки вар. А. Шевченка в рядку 6. Р. 2 має дві відміни: з тексту Чуб. виходить, що в Ведмедівцї жило не много людий, значить місто було малолюдне, а з вірші Ос. та з тексту

1) Р. Под. 2) Р. лошадей. 3) Р. vас. 4) Р. у плен. 5) Р. vас. 6) Р. у. 7) Р. дод. про. 8) Р. умисна.

III. виходить, що не довго в ній жили люди в добрі через ворогів. Сю остатню версію можна взяти до реконструкції, додавши до тексту III. одно слівце в.

Славна була Ведмедівка всіма сторонами,
Не прожили в добрі люди та за ворогами.
Славний гетьман Феликорнис, на віру гонитель,
Христіянського народу праздний разоритель,
Буджацькому султанови він ради додавав,
Гди од боку своєго сім вождів посилав.
„Іди, княже, на Вкраїну, а тепер час маєш,
Бо під рукою своєю добрих вождів маєш“.
„Накажіте Ведмедівці хоч Пилипом дідом,
Нехай вийде, хай виїде проти Турка з хлїбом!“
„Ми не вийдем, не виїдем, не будем корить ся,
Славний город Ведмедівка, будем боронить ся“.
А в суботу барзо рано под город подступили,
Бо там вони із собою всї риштунки міли.
Ведмедівськая попівна голос учинила,
Сімсот Турків яничарів з коний повалила.
На святую на Пречисту у всї дзвони дзвонять,
А старії і малії у голос голосять.
А в неділю[1]) у полудне города достали,
Старих людий, славних міщан всїх під меч побрали.
Старих людий, старесеньких усїх повбивали,
Молодую челядоньку Турки в плїн забрали.
Малих дїтий семилїтнїх на кіл настромляли,
А в храм божий, в церкву святу, коний заганяли.
До заходу соняшного церкви грабували,
Всім іконам деревляним очи видирали,
Всї святости церковнії під ноги топтали,
А образи полотняні під кульбаки клали.
Священника отця Йвана в річцї утопили;
Як старії, так малії ровне голосили.
До престола, до святого коників вязали,
Восковими ставниками коний поганяли,
А ризами, патрахилями коний накривали,
І старі й молодії кіньми стратували,
А молоду челядоньку у полон погнали,

[1]) В попереднїм текстї хибно: суботу.

Увесь город Ведмедівку Турки зруйнували.
Тече річка невеличка, іде вода з тиха;
Ой хто не був в Ведмедівці, той не знає лиха.
Тече річка невеличка густими лозами;
Хто згадає Ведмедівку, вмиєть ся сльозами.

Не можна сказати, що ся пісня справдї виглядала так колись чи то в писанім текстї, чи в устах народу, але я навмисно стягнув у одну цїлість усе те, що дають варіянти, аби показати, що з того виходить усе таки досить одноцїльний і поетичний образ. Варто зазначити, що книжкового походженя в тїй піснї не лише рядки 3—8, де говорить ся про славного гетьмана Феликорниса, але також подробицї руйнованя Медведівки Турками, які перейшли в уста народа з писаної, козацької традиції, головно з оповідань Самовидця, чи то безпосередно, чи посередно через Грабянку, який виписував свої оповіданя із Самовидця майже дословно, дещо важне пропускаючи, а дещо менше важне та ефектовне додаючи від себе.

Що до історичної основи сеї вірші-піснї менї трафила ся досить оріґінальна пригода. В увазї до реконструованого тексту сеї піснї на ст. 151 я висловив погляд, що ніяких історичних жерел про зруйноване Ведмедівки Турками нема. Що правда, я помилив ся сказавши там, що „цитована Драгомановим лїтопись Грабянки анї на ст. 224, анї на жаднїй иншій не згадує про Ведмедівку, чи Медведівку“. З приводу сеї моєї помилки фаховий історик др. Богдан Барвінський помістив у „Русланї“ 1907 р., ч. 213 замітку п. з. „Пісня про ведмедівську попівну і здобутє м. Ведмедівки Турками 1677 р.“, в якій формулував свої закиди проти мого твердженя ось у яких пяти точках:

1) Твердженє, немов то цитована Драгомановим лїтопись Грабянки анї на ст. 224, анї на жаднїй иншій не згадує про Медведівку чи Ведмедівку, не згідне з правдою. 2) Драгоманов узяв свій цитат як раз із лїтописи Грабянки, ст. 224. 3) Твердженє дра Фр., що факт турецького нападу на Ведмедівку треба посунути від р. 1677 до 1668/9, зовсім самовільне і нічим не узасаднене. 4) Твердженє, що не маємо ніяких посторонніх жерел для вияснення сего факту, рівно-ж незгідне з правдою. 5) Здогад дра Фр., що згаданий у піснї „Славний гетьман Фелікорнис“, се мабуть Юрась Хмельниченко, вірний, але невідповідно умотівований.

Свої закиди мотивує др. Барвінський наводячи вказане, а не цитоване у Драгоманова місце з літопису Грабянки, де говорить ся про поражене Юрася Хмельницького та його помічної турецької армії під Чигирином дня 29 серпня 1677 р., по якім пораженю Турки уступили з українських міст Черкас, Медведівки, Жаботина, Мошен, Драбівки та инших, які доси були в їх посіданю. Отже-ж фактично ні про який напад Турків на Ведмедівку нема тут мови. Те саме свідоцтво, висловлене майже такими самими словами, маємо в літописі Самовидця на ст. 138 і в долученім до виданя того літопису „Кратком описанім Малороссии“ на ст. 282. Маючи на увазї хронольоґію повставаня тих літописів, можна твердити сміло, що оповіданє про битву під Чигирином списане було у перве Самовидцем, від нього взяв його невідомий автор „Краткого описанія Малороссии“, а від сього остатнього зачерпнув Грабянка. Значить, маємо в козацькій традиції тілько одно оповіданє про битву під Чигирином 1677 р., але нема анї згадки про напад Турків на Медведівку. Навпаки, у Самовидця знаходимо під р. 1675 згадку, що в тім році Медведівка належала ще до тих немногих місточок, які були під владою Дорошенка, значить, під турецькою зверхністю. Коли дістала ся вона під сю зверхність, трудно сказати, але можна догадувати ся, що стало ся се незабаром по р. 1665, т. є. після того, як Дорошенко при помочи Туреччини зробив ся гетьманом правобережної України. Під сим роком у Самовидця записаний одинокий факт, який міг був зробити Ведмедівку славною на всю Україну: із неї вийшов кандидат на гетьмана Опара, який одначе незабаром за стараннєм Дорошенка був увязнений Турками, відісланий до Варшави польському королеви і там покараний смертю (Самовидець, ст. 88—9). Що про турецький напад на Ведмедівку між рр. 1670—6 нема нїякого історичного свідоцтва, про се др. Барвінський міг переконати ся хоч би з основної моноґрафії М. Костомарова „Руина“, де про ті події говорить ся на ст. 215—320. Пор. Н. И. Костомаровъ, Собраніе сочиненій, т. XV, СПб. 1905.

Так виглядає спростованє фахового історика дра Б. Барвінського, який при тім дає менї дуже докторальну лекцію критичности. Та найцїкавійше в його спростованю те, що там, де він признає менї рацію, в точцї 5, буцїм то мій здогад, що за прозвищем гетьмана Феликорниса треба бачити Юрія Хельницького, по близшім огляді фактів оказуєть ся невірним. Із оповіданя Грабянки бачимо, і знаємо зрештою з инших жерел, що

Юрія Хмельницького зловили білгородські Татари, коли тікав із Уманя в р. 1669, і за налягане Дорошенка відвезли до Царгорода, де його продержано увязненого аж до початку 1677 р., в якім султан іменував його гетьманом України. Ясно, що в тім часї він не міг мати нїякого впливу на турецькі напади на українські міста. Натомісь правдоподібно, що під „славним гетьманом Феликорнисом, гонителем на віру християнську і праздним разорителем народу християнського", треба розуміти гетьмана з султанської ласки Петра Дорошенка, що відіграв фатальну ролю в історії руїни України в другій половині XVII в. Лишаючи докладнїйше обговорене його особи та гетьманованя, о скілько вони відбили ся в памятках літературної творчости, до иншої нагоди, наведу тут лиш оповідане Грабянки під р. 1672 про здобуте Турками при помочи Дорошенка Камянця Подільського. Се місто д. 18 серпня того року піддало ся Туркам. „Для егоже уѣзду очищаючи мертвихъ людей зъ склеповъ вибирано и внѣ града вивожено; також де по улицахъ градскихъ, где блато и грязь бяше, иконами церковними путь постилано и мости мощено, по нихъ же Турчинъ и его подданій безбожній Дорошенко, не поболѣвши сердцемъ за обругапіе иконъ божіихъ честолюбія ради, въехали въ Камянець. И того часу изъ самого найболшого костела, нарицаемого Фара, самому царю турецкому мечетъ здѣлано; по семъ и прочіе костели и церкви на мечети обращено, и крести зъ церквей и костеловъ вездѣ до послѣдного, такожде и дзвони низверженно" (Грабянка, ст. 206—7).

Се оповідане в перших словах о стілько неясне, що з тексту Грабянки не видно, для чийого в'їзду очищувано Камянець. Заглянувши до лїтопису Самовидця я переконав ся, що Грабянка майже дословно передає його оповідане (ст. 273), пропустивши одначе дуже важну подробицю, що для облоги Камянця прибув сам турецький султан, що йому піддало ся місто д. 18 серпня і для його в'їзду місто очищено з трупів. Про кидане образів на вулицї у Самовидця нема нїчого, за те Грабянка пропустив відомість, що коли всї польські костели перемінено на турецькі мечети, „три церквы себѣ Русь випросили, а Армени одну" (ст. 274). Порівнюючи оповідане нашої пісні з сею писаною козацькою традицією побачимо, що устна традиція основує ся на писаній, і то власне не на вчаснїйшій версії Самовидця, а на пізнїйшій Грабянки.

І ще один причинок із Самовидця, повторений також у Гра-

бянки, і перенесений між елементи пісні про Ведмедівку. Описуючи страшні події р. 1674, в якім Турки при помочи Дорошенкових козаків зруйнували українські міста Лисянку, Ладижин та Умань, Самовидець додає: „Тамъ было съ ужасомъ Дорошенку съ войскомъ его смотрѣть на кровъ християнскую улицами текущую! Там же Турки отъ побитыхъ християнъ голови отрѣзувая за всякую у паши по червонцу брали, съ которыхъ кожи ободравши и соломою тѣ кожи напхавши и осушивши, къ Ладижену до цесаря своего отвозили. Тогда же Турчинъ изъ поддавшихъ ся себѣ городовъ дань бралъ синами и дочерми, и всѣхъ побѣсурманилъ“ (ст. 279). Остатній рядок сеї виписки говорить про богатий полон із молодих хлопців та дївчат, яких забрали Турки та побісурманили, і се очевидно відгукнуло ся в нашій пісні словами:

Молодую челядоньку у полон забрали.

Із сего розбору можна наглядно побачити, як складала ся історична пісенна традиція українського народа. Нападу Турків на Ведмедівку, такого, як описаний у пісні, фактично не було, але були криваві катастрофи в Камянці, Лисянці, Ладижині та Умані, та народня традиція немов жартуючи перенесла подробиці з тих подій, а властиво тілько з їх описів, на Ведмедівку, яка з рештою не вславила ся нічим окрім безталанного кандидата на гетьмана Опари, та може також видуманою попівною.

З того, що деякі подробиці сеї пісні взяті правдоподібно з такого пізного писаного жерела, як літопис Грабянки, що був написаний коло р. 1710, можна би догадувати ся, що й пісня про Ведмедівку повстала не швидше, як у другім десятилітю XVIII в. Натомісь вірша, в якій заховало ся невідоме ні з якого иншого жерела прозвище Феликорнис, мусіла повстати значно вчаснійше, в другій половині XVII в., можливо ще за житя гетьмана Дорошенка, коли могло бути небезпечним згадувати його властиве імя з такими непідхлібними для нього епітетами, і коли в кругах без сумніву козацьких могло явити ся для нього таке прозвище.

Що до своєї віршової форми, то вірша так само, як і пісня, зложені коломийковим складом і являють ся може найдавнійшими зразками сего складу на українській теріторії, який запанував спеціяльно в Галичині не для ліричної, але також для епічної поезії аж у XIX в.

XXIII. Брат брата вбив за дївчину (ст. 157—161).

До варіянтів сеї пісні, зведених у моїй студії, треба додати ще український варіянт, записаний М. Лисенком у хуторі Водяне катеринославської ґуб. від якогось Лободи, поміщений у четвертім випуску його збірки Нар. пісень з нотами[1]). Ось текст сего варіянта, який подаю розділяючи Лисенкові довгі рядки кождий на пару коротших, до чого спонукує мене їх розмір, а по части й рим.

Ой в городї на ростоцї
Пють-гуляють Запорожцї;
Лиш між їми один не нє —
Запорозький отаман.
На коника похилив ся,
За серденько ухопив ся.
„Чогось менї, братя, трудно,
І на серденьку нудно.
Ой вбив же я родиноньку,
А братнюю дитиноньку;
За кулями гласу не чуть,
А за димом не видно.
Ой сїдлайте, миле браття,
Та коники вороненькі,
Та беріте, миле братя,
Та шабельки булатненькі!
Та поїдем, миле браття,
Та долом-долиною,
Та там знайдем, миле браття,
Та рожу з калиною.
А під тою та рожою
Та козацькеє тїло, —
Гей, від сонця почорнїло,
А від вітру помарнїло“.

Продовженя, похорону тїла нема. Варіянт виглядає на уривок тої самої пісні в пізнїйшій перерібцї, в якій слово „булатненькі“ вказує на слїд великоруського впливу. Супроти варіянтів наведених у моїй студії отсей варіянт має тілько одно виразнїйше — вказівку на запорожського атамана. За те мотів братовбійства затемнений мотівом убійства братового сина. Про причину вбійства й тут нема ніякої згадки, немов би се був простий припадок. Розмір сего варіянта переважно 8-складовий, але рядки 4, 8, 12, 18, 20 і 22 7-складові, що не скрізь тїсно звязане з мельодією пісні, значно відмінної від галицької.

XXIV. Два козаки бють ся за дївчину (ст. 161—163).

В рукописній збірцї народнїх пісень, зібраних Мелїтоном Бучинським у р. 1867, маємо два варіянти пісні про поповича і вдовиного сина, замітні тим, що з первісного 12-складового розміру через повторенє першої половини кождого рядка вони переведені на 17-складовий розмір, який співає ся на мельодію

[1]) Збирныкъ украинськыхъ писень. Зибравъ й у ноты завивъ М. Лисенко. Четвертый выпускъ. Кыйвъ, 1886, ст. 20—21.

„думок“ або колискових пісень. Ось перший варіянт, записаний у Гринівцях.

1 Ой по сім боці, тай по тім боці,
Ой по сім боці Днїстра
Тай вандрували, тай вандрували
Два ковачуньки з міста.

2 Ой вандрували тай вандрували,
Тай собі говорили:
„Ой єдну-ж [бо] ми, ой та єдну ми
Дївчину [по]любили“.

3 Попович каже, попович каже:
„Моя дївчина буде“.
Вдовин син каже, вдовин син каже:
„Хиба мене не буде“.

4 Попович каже, попович каже:
„Віддаймо ся на поле:
Котрий котрого, котрий котрого
В саме серденько вколе“.

5 Попович війшов, попович війшов
На високу могилу;
Вдовин син війшов, вдовин син війшов
На широку долину.

6 Попович стрілив, попович стрілив,
Долину перестрілив;
Вдовин син стрілив, вдовин син стрілив,
В саме серденько змірив.

7 „Ой тепер тобі, ой тепер тобі,
Поповичику дївка:
В саме серденько, в саме серденько
Калиновая стрілка“.

В другім варіянтї, записанім невідомо де, дві початкові строфи виглядають ось як:

Ой засвітили, ой засвітили
Два місяченьки ясні;
Ой вандрували тай вандрували
Два парубочки красні.

Ой вандрували, ой вандрували
З Станїслава до Львова,
Та написали, та написали
До дївчини небоги.

Другий рядок строфи 6 виглядає ось як: „Вдовина не застрілив“, а дальші рядки:

Як вдовин стрілив, як вдовин стрілив,
В саме серденько вмірив.

Остатня строфа також троха відмінна:

Ой оттут тобі, поповиченьку,
Тай любая дівчина:
В твоїм серденьку, в твоїм серденьку
Кидровая дружина.

Сей варіянт очевидно пізнійша формація від попереднього, бо в нім козаки переміниили ся на досить незвичайних, ванд-рівних та письменних парубків, може школярів. З культурно-історичного погляду в першім варіянті важний зворот „віддаймо ся на поле“, що по нашому значить „станьмо до поєдинку“.

З огляду на літературно-історичну суперечку про те, відки брав і як редаґував до друку руські пісні Жеґота Павлї, варто придивити ся близше тим варіянтам сеї пісні, що поміщені в „Русалції Днѣстровій“ ст. 22—3 і у Жеґоти Паулї „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“, т. II, ст. 5—6. Ось варіянт „Русалки Днїстрової“ нашим правописом:

Ой в зеленім городочку
Два явороньки гнуть ся;
На дівонції молоденькій
Два ледіники бют ся.
Вдовин син говорит гарно:
„Та вже погодімо!
Не так то ми, побратиме,
Тот побоєц стрійшо!
Єно вийдімо собі
На долину рівну,
Та один одному
Право в серденько мірмо!“
Попович стрілив —
Долину перемірив;
Вдовин син стрілив,
Право в серденько вцілив.
„Ой тото-ж тобі, побратиме,
Молодая дівка:
В твоїм серци срібная стрілка!“
„Возьми ти собі молодую дівку,
Та вийми з серця срібную стрілку!“
„Тяжко каменеви верх води плисти,
Ще тяжче з серця стрілку винимати“.
Вдовиному сину на вісілю скачут,
А поповичеви у головках плачут.
Вдовиного сина та до шлюбу ведут,
А поповича під мораву везут.
Вдовин син буде та на світї жити,
А попович під моравою гнити.

Сей варіянт очевидно також пізної формації, і в початкових 3 строфах виявляє слід гуцульської або покутської перерібки на коломийковий склад. Се відчув мабуть Жеґота Паулї, і редаґуючи той сам варіянт для друку в своїй збірці дав йому ось яку форму:

Oj w zełenym horodoczku dwa jaworońki hnut sia,
Za diwońku mołodeńku dwa łediniki biut sia.
Wdowyn syn howoryt harno: „Ta wże pochodimo,
Ne tak że my, pobratyme, batałyju strijmo!
Oj wyjdim sobi na dołynu riwnu,
Ta odin odnomu prawo w serdeńko mirmo!“
Oj panońko staw na wysokij mohyli,
Wdowyn syn staw na hłubokij dołyni.
Panońko striłyu, dołynu peremiryu;
Wdowyn syn striłyu, prawo w serdeńko wciłyu.
„Oj totoż tobi, pobratyme, mołodaja diwka:
W twoim serci zołotaja striłka!“
„Woźmy ty sobi mołoduju diwku,
Ta wyjmy z sercia zołotuju striłku!“
„Tiażko kamenewi werch wody pływaty,
Szcze tiaższe z sercia striłku wynimaty!“
Wdowynomu symu na wesilu skaczut,
A panońkowi nad hołowou płaczut;
Wdowynoho syna taj do ślubu wedut,
Panońka mołodoho pid murawu wezut;
Wdowyn syn bude taj na switi żyty,
Panońko mołodeńki pid murawou hnity.

Полишаючи на боці язикові помилки, природні у Поляка при транскрібованю руських слів, треба признати, що Жеґота Паулї декуди добре поправив текст Русалки Днїстрової, пр. пишучи murawa зам. морава, або римуючи „pływaty“ і „wynimaty“ зам. „плисти“ і „винимати“. Але в поправцї „поповича“ на „панонька“ тяжко добачити щось більше, як нічим неоправдану самоволю, бо-ж трудно допустити, аби Поляк-редактор свідомо забажав підчеркнути в тій пісні ворожнечу між селянами й панами, допускаючи при тім такий очевидний абсурд, що пан добровільно стає до поєдинку з сїльським парубком і що той парубок убивши пана преспокійно женить ся з дївчиною, безкарно позбувши ся свойого супірника.

В рукописній збірцї Ходаковського під ч. 711 маємо ва-

ріянт сеї пісні, від р. 9 схожий у головному з висше поданими, а тілько з відмінним початком, не зовсім докладно записаним. Подаю його тут без поправок, задля невеликої його літературної вартости:

А хто по улици ходить, а хто і свище?
Товариш товариша на вечерниці кличе.
„Сходьмо ся, пане брате, сходьмо ся,
До їдної дівчиноньки на вечерниці ходьмо!
Ой як ми будемо до одної ходити,
Наймімо собі теслика домовину зробити.
Ой одному буде домовина новая,
А другому буде дівчина молодая".

Далі йде розмова між поповичем і вдовиним сином та їх поєдинком і смерть поповича без згадки про похорон. Розмір і рими сего варіянта не видержані гаразд, може з вини самого записувача.

XXVI. Подолянка (ст. 171—176).

До варіянтів, поданих і розібраних у моїй студії додаю тут іще два, а власне один із рукописної збірки Мелітона Бучинського, записаний р. 1867 в селі Колинцях станіславівського пов., задля його давности, а другий, записаний о. Юрієм Кмітом від Юстини Волошинівської в Гвіздци коломийського пов. д. 21. січня 1907 р. задля його зглядної повноти в кінцевій части. Ось варіянт Бучинського, в якім дівчина не названа Подолянкою.

Ой пішла дівчина до броду по воду,
Тай ся задивила на козацьку вроду.
„Гей приплинь, приплинь, козаченьку з краю,
Най я із тобою на той човен стаю!"
Ой ще дівчина не достала до дна,
А вже вищеховзла біла ніжка з човна.
Гей ще дівчина в човен не вступила,
Зарав ся зійшла вітровая хвиля.
Гей ще дівчина в човен не вступила,
А вже дівчина в Дунай се втопила.
Гей ще дівчина в човен не вступила,
А вже дівчину вода примулила.

Ой хто-ж там тоне? То дівчина тоне.[1])
Ой молодий козак білі ручки ломит.
„Гей, ратуй, ратуй, козаче гільтаю!
Віратуй же ме із того Дунаю!“
„Ой плини, плини, дівчинонько до дна!
Гей ти, дівчино, сама того годна!“

Не вважаючи на правильність розміру, троха відмінного від первісного варіянта, сей варіянт треба вважати пізнійшим, у якім забуто назву дівчини, а причину її втопленя зроблено зовсім припадковою. Не добре скомпоноване також закінчене, в якім дівчина, вже втопивши ся в попередніх рядках, просить у козака ратунку. Так само неконсеквентно переведено ролю козака, який у рядку 14 ломає руки очевидно з жалю по втопленю дівчини, а в двох остатніх рядках зовсім безсердечно велить їй тонути, ще й закидає їй, що „сама того годна“, т. зн. сама собі винувата.

Варіянт о. Юрія Кміта виглядає ось як:

Ой вийшла, вийшла Подолянка по воду,
Сподобала си козачейка на вроду.
„Ой ти козаче, ти хороший на вроду,
Ой возьми-ж мене я в той чьовен по воду!“
Ще Подолянка на чьовен ни ступила,
Тихая вода тим чьовенцьом займила.
„Ой беріт же ви, тай рибарчьики, сіти,
Ой ідіт же ви Подолянки глядіти!“
Ой найшли, найшли Подоляночку в воді;
Так козак плаче, аж го втулити годі.
Ой несут, несут Подолянку до дому;
Так козак плаче, що ни видит дорогу.
Вже Подолянці всі дзвони задзвонили,
А козачейка аж ледви го втулили.
Ой везут, везут Подолянку до гробу;
Так козак плаче, що не видит дорогу.
Юж Подолянку до гробойку спущяют,
А козачейка[2]) водами обливают.

---

[1]) В тексті запису через помилку: „Хто-ж там не тоне, не дівчина тоне“.

[2]) В записі додано за сим зайве слово „молодейкого“.

Вже Подолянку до гробойку спустили,
А козакови всї дзвони задзвонили.

Не вважаючи на заховане назви Подолянки та первісного розміру в тім варіянтї, його треба також уважати пізнїйшою перерібкою тому, що в нїм забуто мотів конфлїкту між козаком і дівчиною, а за те ширше розвинено мотів жалю козака по смерти дівчини, мотів часто оброблюваний у нашій народнїй та півнароднїй поезії XVIII в. під впливом подиху західноевропейського сентіменталїзму. Важна в тім варіянтї закраска бойківського діялекту, що свідчить про перенесене піснї в досить повній формі з Поділя в карпатські гори. Три варіянти сеї піснї записав у коломийськім пов. і переслав менї др. Ярослав Гординський, та не можучи тепер відшукати їх між моїми рукописами, полишаю їх на боцї тим більше, що відміни їх від надрукованих у мене текстів досить маловажні.

Ще один варіянт сеї піснї маємо в рукописній збірцї Ходаковського під ч. 695, записаний, як звичайно, не зовсїм докладно, та про те подаю його тут у повнї з деякими поправками тому, що в ньому маємо дещо відмінне від инших варіянтів.

Ішла дївчина до броду по воду,
Задивила ся на козацькую вроду.
„[Ой], ти козаче, сивий соболю,
Возьми мене на човен з собою!“
„Ой, ти, дївчино, сивая голубко,
Ступай [ступай] на той човен хутко!“
Скоро дївчина на човен вступила,
Зараз вода човен затопила.
„Ой, ратуй, козаче, [ой ратуй же, ратуй!]
Будеш мати від матки заплату.“
„Я не хочу від матусї заплати,
Я тебе хочу за миленькую взяти.“
„Як би я мала за миленьку тобі бути,
Волїла-бим в тім Дунаю утонути.“
Де ся взяла щука-риба зо дна,
Викинула дївчиноньку з човна.
Утонула дївчина, втонула,
[Лиш] червона китайка сплинула.
„Не так ми жаль червоної китайки,
Як менї жаль дївчини коханки.“

Окрім відмін у самім змістї бачимо тут намагане, хоч не скрізь консеквентно переведене, передати пісню коротшим розміром, певно під впливом иншої мельодії.

XXVIII. Пісня Київській Братській Богородиці (ст. 182—188).

Сю студію я закінчив сподіванем вернути ще до тем, положених у основу сеї пісні. Тепер можу на разї подати книжкову паралелю до одної теми, а власне тої, що ікона з Татарином, що сїв на ній як на плоти, аби перевезти ся через Днїпро, поплила до гори водою і зупинила ся біля Київа проти братського манастиря. Паралеля до сеї теми містить ся в київо-печерськім Патерицї (op. cit. ст. 114) в оповіданю п. з. „Пришествїе ікѡнописцевъ из' Цр҃играда в' Монастырь Печерскїй“, де читаємо в оповіданю царгородських малярів про їх подорож до Київа: „Єгда при плыхомъ ладїею въ Каневъ, се видѣхомъ церковь сїю великꙋю на высотѣ. Вопросихомъ же сꙋщихъ тамѡ, каѧ се есть церковь? и Ѿвѣщаша: „Печерскаѧ, еѧже вы есте оукрасители“. Мы же разгнѣвавше сѧ, ꙗкѡ велика, хотѣхомъ бѣжати вспѧть въ низъ. И въ тꙋ нощь бысть бꙋрѧ велика на рѣцѣ. Заꙋтра же воставше ѡбрѣтохомсѧ близъ Трїполѧ, а ладїѧ сама идѧше горѣ противꙋ воды, аки нѣкаѧ сила влечаше ю. Мы же нꙋждею оудержахомъ [сѧ] тꙋ, и стоѧхомъ весь день размышлѧюще, что сїе бꙋдетъ, ꙗкѡ толикъ пꙋть преидохомъ единою нощїю не гребꙋще, еже съ трꙋдомъ едва тремы деньми доходѧтъ дрꙋзїи“. З огляду на популярність київо-печерського Патерика та його оповідань у всїх кругах письменної людности української землї ще від XIV в. можна допустити, що ся тема власне з сего жерела дорогою устної традиції перейшла також у пісню з другої половини XVII в., зложену церковно-славянською мовою.

XXXII. Піснї про комаря (ст. 200—230).

До богатої збірки пісень про комаря, зведеної та обробленої в моїй студії, додаю тут для бібліоґрафічної повноти тілько те, що досить самостійний варіант сеї піснї був опублїкований у „Грамматицї ꙗзыка рꙋсского въ Галицїи“ Йосифа Левицького, виданій у Перемишлї 1834 р. на ст. 23—27, і то на переміну кождий рядок кирильськими та латинськими буквами. Вважаю не зайвим подати тут сей варіант у дословній копії.

Von der Mücke.

1.
Грémнѹло тóпнѹло въ лѣсѣ,
Hremnuło topnuło w liésié,
Комáръ съ дѹба повалил ся,
Komar s' duba powaliw siä,
Розбилъ собѣ головище,
Rozbyw sobie hołowyszcze,
На дѹбóвôмъ конарище,
Na dubowûm konaryszcze.

2.
Вылѣтѣла мѹха въ хáты,
Wyłietiéła mucha z chaty,
Комáренька ратувати,
Komarénka ratowaty,
Ой, комáрѹжъ мôй комарѹ!
Oj komaruż mûj komaru!
Тожъ мы тя жäль непомалѹ,
Toż my tiä żial nepomału.

3.
Чѣмъ же тя тепéръ оулѣчѹ.
Cziem że tiä teper' uliczu.
Вѣръ мы що ти дóбре жичѹ,
Wier my szczo ty dobre życzu.
Масти пôйдѹ кѹповáти,
Masty pûjdu kupowaty,
Головóнькѹ смаровáти.
Hołowońku smarowaty.

4.
Клéщи[1]) съ дѹба поспадáли,
Kleszczy s' duba pospadali,
Головóнькѹ постискáли;
Hołowońku postykali;
Свирки[2]) зачáли спѣвáти,
Swyrki zacziäli spiéwaty,
Бы бôль моглй розôрвáти
By bûl mohli rozûrwaty.

5.
Комáреньки тожъ прибыли,
Komareńki toż prybyli,
Подѹшóчки постелили;
Poduszoczki postelili;
Пчёлы ся съ поля слѣтáли,
Pczioły siä s' polä slietali,
Плáстры въ медѹ прикладáли.
Plastry z medu prykładali.

6.
Всѣ комáра посѣщáютъ,
Wsie komara posieszczajut,
Жäлôсть надъ нимъ объявляютъ.
Żiälûst' nad nym objawläjut.
По щожъ ся вы тѹтъ собрáли?
Po szczoż siä wy tu sobrali?
Бы мы тя поховáли.
By my tiä pochowały. —

7.
Чѣмъ же я вамъ надгорóджу?
Cziém że ja wam nadhorodżu,
Вáшѹ прáцѹ осолóджѹ?
Waszu pracu osołodżu?
Надгородитъ самъ Бôгъ съ нéба,
Nadhorodyt sam bûh s' neba,
Оумирáти всѣмъ намъ трéба.
Umyraty wsiem nam treba.

8.
Гдѐ ся кáжешь поховáти?
Hde siä każesz pochowaty?
Стáрôсть твою шäновáти,
Starûst' twoju szänowaty.
Поховайтежъ менѐ въ лѣсѣ,
Pochowajteż mene w liésie.
Гдé при зелéномъ орѣсѣ.
Hde pry zełenom oriesié.

9.
И насѣйте на мя зѣля,
I nasiéjte na miä zielä,
Якъ прïйдѐ свята недѣля,

[1]) Hausmilben. [2]) Grillen.

Jak prijde swiäta nediélä,
Бꙋдꙋгъ люди зѣлѧ рвáти,
Budut ludy ziélä rwaty,
Комáренька споминáти,
Komareńka sdomynaty.

10.

Гдéсь тꙋтъ лежи́тъ комари́ще?
Déś tu łeżyt komaryszcze?
Тотъ вели́кій пїѧчи́ще,
Tot wełikij pijaczyszcze?
Гдéсь тꙋтъ лежи́тъ єго трꙋ́ба?
Déś tu łeżyt jeho truba?
Котóраѧ ѹ҆пáла съ дꙋ́ба.
Kotoraja wpała s' duba.

11.

Гдéсь тꙋтъ лежи́тъ єгò тѣ́ло?
Déś tu łeżyt jeho tiéło?
Не єднóго сѧ наѣ́ло,
Ne jednoho siä naiło?
Где тꙋтъ лежи́тъ єгò жи́ла?
De tu łeżyt jeho żyła?
Не єднóго сѧ напи́ла,
Ne jednoho siä napyła.

12.

Гдѐ тꙋтъ лежäтъ єгò кóсти?
De tu łeżät jeho kosty?
Що роби́ли мнóго злости?
Szczo robyły mnoho złosty?
Гдѐ тꙋтъ лежи́тъ єгò сáло?
De tu łeżyt jeho sało?
Не єднóго сѧ нассáло.
Ne jednoho siä nassało.

13.

Где тутъ лежäтъ єгò зꙋ́бы?
De tu łeżät jeho zuby?
Що роби́ли мнóго сгꙋ́бы
Szczo robyłi mnoho shuby.
Слѣтáйтесѧ пти́цы съ лѣ́са,
Sliètajtesiä ptycy s' liesa,
Споминáти тогò бѣ́са.[1])
Spomynaty toho biésa.

Сей варіянт гідний уваги тим, що перші 6 строф у нїм майже дословно тотожні з нагуївським варіянтом (ст. 209—12) з виїмком остатнього рядка шестої строфи, в отсьому варіянтї троха попсованого що до розміру. Сема строфа майже дословно сходить ся з варіянтом, надрукованим у Головацкого (ст. 212). Стр. 8—13 знов майже дословно схóдять ся нагуївським варіянтом. Се велить нам догадувати ся, що отсей варіянт у тій літературній формі, яку має в граматицї Левицького, був безпосереднїм жерелом нагуївського варіянта. Се треба розуміти так, що нагуївський учитель Петрика мав у руках граматику Левицького, і покористував ся поміщеною въ нїй піснею про комаря о стілько, що до 13 строф тої пісні доложив іще 6 свого власного складаня. Ті 6 строф пісні про комаря в нагуївськім варіянтї можна вважати памяткою духової працї чоловіка, що в першій половинї XIX в. присвятив своє житє працї над просвітою народа і в Нагуєвичах лишив по собі память доброго вчителя та людяного, товариського чоловіка, що не цурав ся дружити та забавляти ся з простими селянами.

[1]) Teufel.

Пропущено в моїй студії також угро-руський варіант, поміщений у граматиці Лучкая з р. 1830, ст. 178, троха схожий з тим лемківським варіянтом, що поміщений у моїй студії на ст. 222—3. Сей варіянт описує не похорон, але весілє комаря з мухою; у своїй студії я зазначив правдоподібність його походженя з Чехії та Моравії. Подаю тут варіянт Лучкая (ст. 168—170) з деякими поправками в тексті, зазначуючи хиби тексту в нотках.

1. Косил заяц отаву,
Лишка пограбує,
Комар копи накладат,
Муха потлачує.
2. Комар ся єй залицят:
Хотіл ся женити;
А муха ся повбіцяла
За жену му бити.
3. Видит муха комара,
Младенца дрічнего,[1]
Без жадного[2] думаня
Хтіла йти[3] за него.
4. Так они ся порадили,
Свадбу уділали.[4]
На ту славну гостину
Гості закликали.
5. Бив врабель[5] за дружбу;
Мачка за дружичку,[6]
Блищиця ся присунула,
Била за кухарьку.
6. А їжака за столника[7]
Себі виволали,
А тхуря за маршавку[8]
Себі поставили.
7. Бив гавран за старосту,
А за[9] сваху сова;
Копнув ю до хвосту,
Не рекла му слова.
8. Ішол пес[10] чрез овес
В реміннім кабаті,
Мав острожки[11] на ногах:
„Як ся ту маєте?“
9. Танцювала свиня з волком,
Гусь[12] на гуслех гула,
А срока ся подпасала,
До танцу ся дала.
10. Так і біла гнида
Фартух[13]) опасала,
Чревики на ножки вділа,[14]
І так танцовала.
11. О той то гостині
Блиха ся дознала,
Сіла собі до гинтола,
А там попагляла.
12. Як навновало[15] сідіти,
Скакати почала;
Волк єй коні стражовал,
Она танцовала.
13 Дуже она[16] красна била,
На ней ся дивили,

---

1) Др. дрѣчнаго, значінє неясне, або до-річного, пор. польське do rzeczy в значіню: вдалий, гожий, відповідний. 2) Др. жаднаго. 3) Др. ити. 4) Др. оудѣлили. 5) Др. врабел. 6) З дальшого риму виходить, що первісно було мб. „за другарьку“. 7) Др. ѣжа заставника — очевидне непорозумінє записувача. 8) Автор граматики подає в скобках латиньске поясненє сего слова: distractor; властиво маршалком на весілю можна назвати провідника забав. 9) Др. vac. 10) Др. Ишел песь. 11) Др. острошки. 12) Др. Сȣсь 13) Др. Артȣх. 14) Др. ношки ідѣла. 15) Др. навиовала. Навнувати в бойківськім діялекті значить: навкучити, чадоїсти. 16) Др. бо.

А што ктому швидка била,
На танец ю брали.
14. Їли, пили, гайновали,
Добрі їм там[1]) било,
Лем то бідна псота била,
Што[2]) з голоду мліли.

XXXIII. Спалене Бершади. (До ст. 232).

До сказаного на тій ст. в низу про руйноване Поляками власних міст для догоди Туркам у першій чверти XVII в. подаю тут оповідане польського історика Яна Іннокентія Петриція, якого краківсська академія в р. 1620 іменувала своїм офіціяльним історіоґрафом і який того-ж року видав книжечку „Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX, authore Ioanne Innocentio Petricio. Cracoviae, ex officina typographica Francisci Cesarei, формату малого 4°, карток ненум. 4 і ст. 1—77. Подавши на ст. 11—15 коротку характеристику козаків, особливо Запорожців, автор зазначує напружене відносин між Туреччиною й Польщею в початку 1620 р. Про се напружене згадує коротко проф. Грушевський у своїй „Історії України-Руси“ т. VII, ст. 438, де сказано: „Всї представленя польського посла в Царгороді нїчого не помагали; його трактовано з найбільшою зневагою. Одинока річ, що могла би по гадцї візира відвернути війну, се — коли б польське правительство зруйновало пограничні українські міста і до чотирох місяців винищило козаків“. Що відповіли Поляки на таку пропозицію Турків, проф. Гр. не згадує. Фактично одначе се не була пуста пропозиція турецького везира, але майже небувала в історії подія, про яку досить просторо оповідає Петриций.

„По довгих переговорах, які вели ся зимою, — оповідає Петриций — наші вже схиляли ся до війни, коли Турки, майстри в маскованю чужих і прибільшуваню своїх шкід, зажадали від наших, аби зробити обопільний дослїд про козацькі напади, і тим зупинили многих (від приготовань до війни) надією мира.

„І ось із наших виїхав коронний гетьман Станїслав Жолкевський, а з боку Турків Скіндер-баша, Дальматинець (Алєксандер) з імени, а достойник наслїдком зради, і в супроводї оружних дружин зійшли ся в Буші. Тут Турки почали жалувати ся на зухвальство козаків і виставляти давні й нові шкоди; при тім вони вичисляли місточка, хоч належні до нас, але осідки козаків, і домагали ся їх знищеня. Оперли ся сему Поляки від-

[1]) Др. vас. [2]) Др. Что.

мовляючи Туркам права засуджувати на знищенє стілько міст у чужій державі. Тодї Скіндер-баша показав лист свойого султана, в якім було сказано, що коли Поляки не згодять ся зруйнувати свого місточка Бершади, положеного над річкою Аксіякою, прозваною Малим Днїпром, їм велено зірвати переговори. Отак Турки полишивши всї инші точки налягають на сю одну, не тому, немов би надіяли ся бути безпечними на будуще після сеї нашої шкоди, але ворогуючи на місточко задля слави його старшини і власної ганьби. Бо Василь Босий, хоробрий вояк і через свою енерґію у всяких дїлах здобувши становище старшини в Бершадї, призвичаїв міщан до того, що відси робили часті напади на Турків і Татар. Не довго перед тим він узявши в полон свояка одного з турецьких воєвод держав його в кайданах. Наші міркуючи, що о біду не трудно, чи признають Туркам усе, чи нїчого, а про те вважаючи, що лекше дійти до мира через шкоду, нїж через війну, без великої трудности пристали на зруйнованє одного місточка. Одно тілько було побоюванє, аби не нарушити чужої власности і аби не спротивили ся сему вчинкови князї Збаражські, до яких належало місточко. Остаточно поручено гетьманови Жолкевскому між найпильнїйшими дїлами й се, повідомити про жаданє Турків князя Юрія Збаражського, тодї крайчого королївського. Бо-ж нїхто не мав права нарушувати чужу приватну власність, а щасливим випадком власне тодї князь Юрій із 3.000 своїх вояків був у таборі. Князь побачив від разу, що сим жаданєм Турки виставляють на пробу нашу терпливість, і за сим одним зажадають чогось иншого, але в своїй великодушности він не вважав своїм те, що може причинити ся до публичного добра. „Не дай Боже, — відповів він, — аби через мене був загрожений супокій ваш і державний. Я готов відступити Бершаду“.

„Після сього вислано Пясковского, який за 24 години, пройшовши 50.000 кроків, дійшов до Бершади. Повідомивши міщан, що їм грозить напад ворогів, наклонив їх до того, аби схоронили ся в безпечнїйше місце. Сам не гаючи часу повиносив, що міг, а в ночи, як і слїд було, велїв кільком зручним і свідомим тайни людям підпалити місточко на кількох місцях. Коли приватні й публичні будинки погоріли до тла, дійшла вість про се також до Турків, які пожежу вважали дїлом випадку. Задля того Скіндер-баша вислав розвідчиків, а коли ті донесли йому, що наслїдком пожежі з місточка лишив ся тілько попіл та пусте місце, він признав се наслїдком простого при-

падку і знов почав торгувати ся за умови мира. Людність вистрашена з місточка і змушена до втеки дістала від князів Збаражських инше місце, на якім побудувавши на борзї хати заснувала нову оселю, що від назви ріки одержала назву Боброва. Тим часом Турки, поки ще йшли переговори, вислали Татар, які наглим нападом зруйнували замок і місточко Рашків, положене над Днїстром, власність князїв Острожських."

Ся подія у Петриція не має ніякої дати, та що вся книжечка спеціяльно трактує про події 1620 р., то очевидно й сю треба містити в тім роцї. Се потверджує ся також тим, що перед згадкою про козаків Петриций досить просторо оповідає про Волощину та про її господаря Ґраціяна, що був одним із головних чинників, які довели до походу Жолкевского за Днїстер на Цецору під конець лїта 1620 р. Волоським воєводою став Ґраціян з волї султана Ахмета мабуть 1618 р., а вже в початках 1620 р. чув своє становище захитаним і забажав при помочи Польщі вибити ся з під зверхности Туреччини[1]).

Про руїну Бершади згадує проф. Гр. два рази (op. cit. ст. 258 і 359), і оба рази під р. 1617. Перша згадка виглядає ось як: „На межирічю Бога й Днїпра осадчий кн. Збаразьких Василь Босий поставив замок на Бершади (із сего виходить, немов би замок поставлений був над рікою, що звала ся Бершадь; у покажчику того тому стоїть назва „Бершада ріка"), і він стає гнїздом пограничників, що під проводом Босого ведуть звідси партизанську війну з Татарами й Турками; замок зруйновано на жадане Турків в р. 1617". До сего твердженя не вказано ніякого жерела, натомісь на ст. 359 сказано ось що: „Іскандер-баша жадав знищення пограничних замків: Білої Церкви, Канева, Корсуня, Черкас, Чигирина, але на се дано рішучу відмову, і він мусів вдоволити ся тим, що спалив Рашків і добив ся знищення Бершади, гнїзда звісного пограничника Босого, що

[1]) Пор. Petricius, op. cit. ст. 6—11, а також Jacobus Sobieski, Commentariorum Chotinensis belli libri tres. Dantisci MDCXXXXVI. ст. 11. Сей Ґраціян не був Італїйцем, як би можна догадувати ся з форми Ґраціянї, в якій подає його назву проф. Гр-ий на ст. 378 і 9 своєї історії, т. VII, але сирійським Греком. Першу згадку про нього в історії Гр-го стрічаємо під р. 1619; тут він виступає ще як вірний вазаль Туреччини і посередник між Жолкевским та Скіндер-башею. Із сего можна догадувати ся, що він недавно перед тим став волоським воєводою. З турецького жерела знаємо, що Ґраціян був господарем волоським тілько два роки (Sękowski, Collectanea I, 131).

не давав спокою Туркам і Волохам“. І сим разом ся подія покладена на осінь 1617 р. В нотці до сего оповіданя проф. Гр. покликаєть ся на листи Жолкевського, на справоздане польського парляментарія Петра Ожґи про переговори зі Скіндер-башою, на Collectanea Сенковского та на кроніку Пясецкого. Найважнійше з тих жерел без сумніву — листи Жолкевского, але в місцях дуже просторих цитованих пр. Гр-им, нема ані згадки про Бершаду, а є тілько коротка згадка про те, що „Скіндер-баша держачи ся інформацій, які мав від Порти, домагав ся скиненя замків, і листом султана турецького доказував, що єсть воля турецького цісаря, аби ті замки, які він іменує, і инші, в яких переховують ся козаки, були розкинені“ (Pisma St. Żołkiewskiego, wyd. August Bielowski. Lwów, 1861, ст. 282). Так само турецьке жерело, на яке покликаєть ся проф. Гр., нічогісінько не згадує ані про жадане Турків, аби Польща руйнувала сама свої твердині, ані тим менше про руїну Бершади. Розумієть ся, домагане з боку Турків, аби польський уряд позкидав замки, в яких хоронили ся козаки, могло повторяти ся не раз, але факт зруйнованя Бершади лишаєть ся одиноким у своїм роді в історії польсько-русько-турецьких відносин.

До ч. XXXIII. Жарт непотребний.

В своїй рецензії на мою студію п. з. з „Жарт непотребний“ у фелєтоні „Діла“ з р. 1912, ч. 264 др. В. Щурат звернув увагу на те, що про т. зв. литовську траґедію, згадану в моїй студії на ст. 19—20 істнує польська поема. Хоч згадка про литовські події з р. 1702 мала в моїй студії лиш епізодичне значінє, про те а вважаю не зайвим, одержавши близшу інформацію від д-ра Щурата, подати дещо більше також про той епізод.

У книжці польського історика Александра Пшездзецкого п. з. „Podole, Wołyń, Ukraina. Tom pierwszy. Wilno 1841“, ст. 47—55, містить ся збірка відомостий про сей характерний епізод литовсько-польської історії 1701, який прозвано литовською траґедією. Польський історик навязує його до осіб князів Януша та Михайла Вишневецьких, остатніх князів того роду, на яких він і вигас. „Ті князї війшли на політичну сцену в р. 1700, коли переможний дім Сапігів обурив проти себе всю литовську шляхту. Недавно вивисшені Яном Собєским проти Паців Сапіги держали ся французької партії, попираючи вибір князя де Конті на польського короля. Казимир Сапєга був воєдовою віленським і гетьманом князївства литовського, Бенедикт скарбником литов-

ським, а Михайло, син гетьмана, конюшим князівства литовського. Та коли на польськім престолї засїв саксонський електор Август II, литовська шляхта, підбурена проти Сапіг іще віленським епіскопом Бжостовським, якому гетьман повідбирав церковні добра, аби в них закватирувати військо, з'їхала ся на наради.“ Вичисленем учасників тих нарад починаєть ся поема п. з. „Olkinicka potyczka“, яку Пшездзєцкий знайшов у біблїотецї панї Олїзаровської в Коростишові на Полїсю в старім рукописї, і з якої опублїкував деякі важнїйші уривки. Не вважаю потрібним передруковувати тут усего того, що опублїкував із сеї поеми польський історик, а подаю тілько важнїйші уступи, вяжучи їх прозовою переповідкою решти, як се з рештою вчинив і польський видавець.

На нарадї шляхта згодила ся вислати до Варшави Оґінського та Потія, що мали її іменем оскаржити Сапігу перед королем за надужите гетьманської власти. Сапіги вислали погоню за тими делеґатами. Потій ледво втїк живий, а Оґінський смертельно пострілений умер по трьох днях. Роздразнена шляхта завязала конфедерацію під проводом Котла, каштеляна вітебського. Король Август II. вислав свойого фельдмаршалка Флємінґа з кільканацятьма тисячами війська до Ґродна, аби відібрав гетьманство від Сапіги. Замісь піддати ся королеви Сапіга почав стягати до себе надворне військо. Противна сторона під проводом Котла почала також стягати свої сили.

Kocieł się tam, Witebski kasztelan znajdował,
Któremu dom Sapiehów dawną zemstę chował
Od tego czasu, kiedy przez litewskie stany
Marszałkiem związku został przeciw nim obrany.
Namawiają swych ludzi na taką szkaradę,
Aby wszczęli umyślną zaczepkę i zwadę
Z kawalkatą[1]) królewską, i w tej zawirusze
Wydarli nieprzyjazną adwersarza duszę.
Lecz jak ciężka stała się omyłka napaści
Z podobieństwa w karecie tejże cugu maści
U xiążąt Wiśniowieckich, jakiej były szerci
Kotłowe! Bo ledwie co umknęli od śmierci
Xiążę Janusz z bratem swym xiążęciem Michałem,
Znacznym oba za Kotła ranieni postrzałem.

---

[1]) Їзда, кінний запряг.

Сей напад на Богу духа винних Вишневецьких, поранених у кареті через помилку тільки тому, що в них були такі самі коні, як у Котла, побільшив роздразнене шляхти тим більше, що Сапіги нападали та вбивали також инших високо поставлених та богатих людий.

Ta akcya niezmiernie Litwę rozjątrzyła,
Która wnet z Wilna skargi do króla posyła,
A zawziętą otuchą powtórnie się wiąże
Konfederackim węzłem, do którego xiążę
Michał Korybut, ongi zdradno postrzelony,
Półkownikiem najwyższym Litwy ogłoszony.

Таким способом один із Вишневецьких зробив ся комендантом антісапіжинської конфедерації. Поема не подає піякої хронольоґії подій, але з записок Отвіновського знаємо, що перша стичка неприязних військ шляхетських відбула ся в осени 1701 р. Табор Сапігів стояв на полях Лейпунських.

Szlachta gminem napełnia miasto Olkiniki,
Skąd do potrzeby miała w porządne iść szyki.
Wilno, będąc pod młotem Sapieżyńskiej wrzawy,
Z konfederacką szlachtą nie poszło do sprawy.
Lecz insze województwa, ziemie i powiaty
Nie ochraniały fortun i życia utraty;
Wszystkie prawie siadają na koń w równej biedzie,
Każdy wódz swoję bracią na plac bitwy wiedzie.

Далї в 52 рядках вичислено головні віддїли шляхетського війська та їх провідників. Головним комендантом шляхта вибрала князя Михайла Вишневецького. Даремно віленський епіскоп Бжостовский силкував ся погодити противників. Гетьман Сапіга відкинув його посередництво і почала ся битва на лейпунськім полї, в якій військо Сапіг швидко розбито, а син гетьмана Сапіги втїк перший.

Podskarbi pierwszy, widząc awantaż[1]) zwycięzki,
Uszedł z pola i nie chciał świadkiem być tej klęski.
Za nim hetman z drugimi tam konia kieruje,
Gdzie im strach i nadzieja drogę pokazuje.
Jeden tylko w tym razie mężnie sobie tuszy,
Sapieha, syn hetmański, litewski koniuszy,
Obierając w przegranej umierać rycersko,

[1]) Перевага.

Niż z placu wydanego wyjść niekawalersko.
Ten, gdy sie otoczonym w koło być przeziera,
Rozproszone swe wojska w małe szyki zbiera;
A im bardziej nań szlachta nacierają z blizka,
Tym się z rajtaryą[1]) swą ściślej w szyku ściska.
Aż na koniec ze wszech stron szlachtą ogarniony,
Gdy żadnego już nie ma sposobu obrony,
Poddaje się z swą garstką na Lejpuńskiem polu,
I zwykłego w tym razie uprasza parolu[2]).

По побідї шляхта відспівала гимн „Te Deum laudamus", а потім під проводом князя Вишневецького рушила до Олькінік на нічліґ.

Tam w xiążęcej gospodzie dyskurs gdy prowadzi
Szlachta, co po tryumfie tam że się gromadzi,
Zagrzawszy głowy trunkiem żal dawny rozwodzi,
Który z świeżej krwi zemstę gorętszą w nich rodzi;
Ile gdy każdy z nich tam krewnych albo braci,
Przyjaciela na krwawym bitwy placu traci.
Powstaje rozruch wielki, w którym za autora
Była złość kanonika, xiędza Białłozora,
Brata rozstrzelanego niegdyś od hetmana;
Tkwiła mu bowiem w sercu głęboko ta rana.
Więc pojąc burzy szlachtę, która się tam zbiera,
Gdzie była półkownika xiążęca kwatera,
Z przedsięwzięciem, że jak się pokaże koniuszy,
Wszystkich wspólnej na siebie zemsty impet wzruszy.
Tej xiążę Wiśniowecki chcąc zabieżeć wrzawie,
Sam naprzód szlachtę błaga w pokornej postawie;
Też na pomoc biskupa Brzostowskiego wzywa;
Który gdy nieodwłocznie w ten tumult przybywa,
Zastał rzeczy w tym stanie, że mu nie mógł służyć
Kredyt więcej u szlachty, którego chciał użyć.
Bo ta będąc pijana i na proźby głucha,
Nie tylko pasterskiego głosu już nie słucha,
Ale się też tumultem co raz większym kupią.
Porąbali szablami karetę biskupią,
I z cugu odciętego między siebie konie
Podzieliwszy, ku swojej każdy wiedzie stronie.
Tak dalece, że pieszo po głębokim śniegu

[1]) Їзда, з німецького Reiterei. [2]) Слово чести.

Musiał biskup uciekać po kolana w biegu.
Gdy się tedy i zemsta i ambit zajuszy,
Szlachta wpada do izby tej, gdzie był koniuszy.
Ten widząc śmierć przed sobą, gdy o księdza prosi,
Kanonik nań Białłozor pierwszy rękę wznosi,
I wyciąwszy policzek był szlachcie przykładem.
Że go z większym poczęli wszyscy rąbać jadem.
Aż wreszcie na ulicę wpół żywego wleką,
I nareszcie na drobne kawałki rozsieką.

Як бачимо, отсе віршоване оповідане дає далеко більше подробиць про сей історичний епізод, ніж спомини Отвіновського. Пропущена мною часть поеми про склад шляхетського війська може служити також цінним матеріялом для історії шляхетських родин.

Postscriptum.

1. До ч. I, ст. 17. До трьох перших рядків треба додати ще ось що: В рукоп. стоїть „powjdala“, форма, яка псує розмір, а по анальоґії до попередніх рядків, держаних у теперішнім часі, вимагає форми „powidaje“ або „powidat“.

2. До ч. X, ст. 29—36. До того, що сказано в доповненю до студії про сю пісню, додаю тут іще угоруський вірш, зложений церковно-славянською мовою, опублікований в унґварській часописі „Листокъ“ з р. 1887 ч. 16, ст. 248. Сей вірш коротенький, бо складаєть ся тілько з шістьох рядків; се епітафій, надгробний напис буцім-то на могилі чи на гробі угорського короля Владислава Варненьчика, що погиб у битві з Турками під Варною 1444 р. Як відомо з опису тої битви, тіло короля Владислава по битві не було знайдене, а його голову завезли Турки до Брусси в Малій Азії, законсервовану в меду. Сю відомість подає Гаммер (op. cit. I, ст. 464); натомісь Бонфіній (op. cit. ст. 365) подає, що Турки відтявши королеви голову настромили її на спис і поставили на валу, аби Угри могли бачити смерть свойого короля, а султан Амурат по уступленю угорського війська велів поховати королівське тіло на місці битви, а над головою виставити стовп, на якім „honestissima mortis excisa est inscriptio“. Обом польським історикам, сучасним королеви Владиславови, що писали про його смерть, не були відомі докладно її подробиці. Длуґош пише, що король Владислав „postquam bellum nocte diremtum est, nusquam apparuit, nec tamen est repertus, qui eum aut capi aut interimi viderit“ (Historia Poloniae,

ст. 731). Каллімах у своїй праці, спеціяльно присвяченій панованю та смерти короля Владислава, оповідає, що короля вбили яничари множеством спис після того, як його кінь упав одержавши величезну рану в бік. (Monumenta Poloniae historica, т. VI, ст. 158). Сей автор одинокий подає відомість про те, що Турки по битві „regio corpore invento modicae altitudinis columnam, quae hodie quoque visitur, cum inscriptione rei gestae in eodem loco statuerunt“ (op. cit. ст. 160). Самого тексту напису Каллімах не подає, а з його слів нема підстави догадувати ся, як се чинить польський видавець, що він сам бачив ту колюмну. Але по анальоґії до многих инших уступів його оповіданя, де він замість дійсних історичних фактів подає свої комбінації, взоровані на римських істориках, і тут треба допустити, що він сам видумав ту відомість, суперечну зі звичаями Турків. Правдоподібно напис скомпонований був котримось із мадярських істориків. У латинській мові він починав ся словами: „Romulidae Cannas“, а в церковно-славянськім перекладі він виглядає ось як:

Гибелїю Канны Римлѧне своею,
Ѧзъ назнаменахъ Варнꙋ подобнѣ моею.
Оучите сѧ, смертнїи, вѣры не рꙋшити!
Аще їерарси не бы мнѣ велѣли
Престꙋпати клѧтвы данныѧ предѣлы,
Паннонїѧ не бы стенала подъ Єкиты.

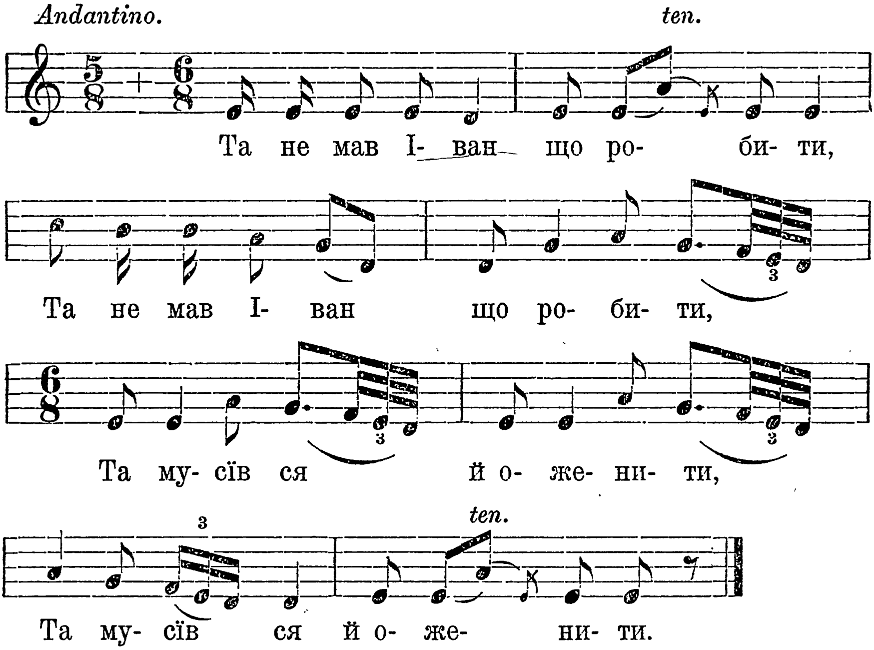
Отсей вірш був опублїкований в унїварськім часописї п. з. „Урывокъ изъ старославянской поэзіи“ (1821 года), з дописхою редакції під титулом, що се переклад відомого надгробного стиха Владислава I, короля угорського, що погиб при Варні 1444 р. На жаль редакція не подала повного тексту латинського стиха, з якого був доконаний церковно-славянський переклад, ані не вказала книжки, в якій містить ся той латинський епітафій. Так само не зазначила редакція, відки взято церковно-славянський текст, і на якій основі біля нього покладено дату 1821 р. Сам епітафій написаний був правдоподібно незабаром по смерти короля Владислава, але переклад на церковно-славянську мову міг бути доконаний значно пізнійше. У всякім разі сей віршик свідчить про те, що хтось із інтеліґентних угорських Русинів зацікавив ся долею нещасливого угорського короля, що з повним правом міг приписувати своє нещастє намаганям римської курії.

Голоси деяких пісень, поміщених у отсих „Студіях“.

Із голосу автора списав *проф. Філярет Колесса.*

II.

Andantino.

V.

Andante.

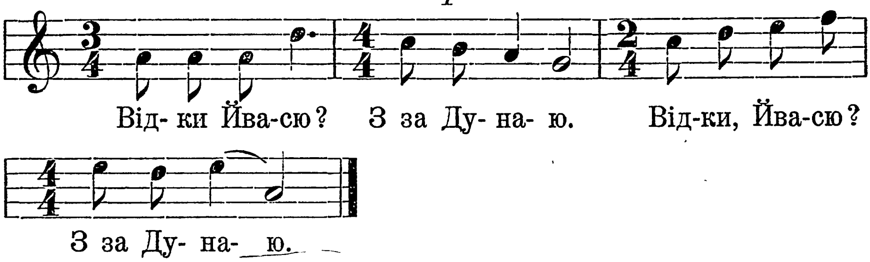
X.

Andantino.

Вар.

XXIII.

Andante.

XXV. a.

Andantino.

XXV. б.

Andantino.
ten.
Ой слу-жив я у Ри- му, Ой слу-жив я
у Ри- му Три лі- тонь- ка тай зи- му,
Три лі- тонь- ка, тай зи- му.

XXVII.

Andante.
Ей вийшла, вийшла По- до- лян- ка по
во- ду, Ей, спо- до- ба- ла
ко- за- чень- ка на вро- ду.

Andante.
За- жу- ри- ла ся, за- жу- ри- ла ся
мо- ло- да у- до- вонь-ка, Що не ко- ше- на,
що не ко- ше- на Зе- ле- на ду-бро- вонь-ка.